БЕЛАРУСКІ ДЗЯРЖАЎНЫ ЎНІВЕРСІТЭТ
ГІСТАРЫЧНЫ ФАКУЛЬТЭТ

МАДЭРНІЗАЦЫЯ І ПРАЦЭСЫ САЦЫЯЛЬНЫХ ТРАНСФАРМАЦЫЙ У БЕЛАРУСІ Ў КАНЦЫ XVIII – ПАЧАТКУ XXI СТАГОДДЗЯ

Матэрыялы
міжнароднай навуковай канферэнцыі

Мінск, 17 лістапада 2023 г.

Мінск
БДУ
2023

УДК 316.4(476)"17/20"(06)
ББК 60.524(4Беи)г.я431
М13

Р э д а к ц ы й н а я к а л е г і я:
доктар гістарычных навук прафесар *А. Г. Каханоўскі* (гал. рэд.);
доктар гістарычных навук прафесар *А. А. Гужалоўскі*;
доктар гістарычных навук прафесар *А. М. Лукашэвіч*;
доктар гістарычных навук прафесар *С. М. Ходзін*;
доктар гістарычных навук прафесар *С. М. Цемушаў*;
кандыдат гістарычных навук прафесар *А. А. Яноўскі*;
кандыдат гістарычных навук дацэнт *С. І. Бусько* (адк. сакратар);
кандыдат гістарычных навук дацэнт *А. Я. Верамейчык*;
кандыдат гістарычных навук дацэнт *Т. В. Лісоўская*;
кандыдат гістарычных навук дацэнт *В. С. Макарэвіч* (нам. гал. рэд.);
кандыдат гістарычных навук дацэнт *Г. І. Маскевіч*

Р э ц э н з е н т ы:
доктар гістарычных навук прафесар *У. В. Здановіч*;
доктар гістарычных навук прафесар *М. М. Мязга*

Мадэрнізацыя і працэсы сацыяльных трансфармацый у Бела-
М13 русі ў канцы XVIII – пачатку XXI стагоддзя : матэрыялы міжнар. навук. канф., Мінск, 17 лістап. 2023 г. / Беларус. дзярж. ун-т ; рэдкал.: А. Г. Каханоўскі (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БДУ, 2023. – 343 с.
ISBN 978-985-881-564-6.

Прадстаўлены матэрыялы беларускіх і расійскіх даследчыкаў, у якіх разглядаюцца актуальныя пытанні мадэрнізацыі і сацыяльных трансфармацый на тэрыторыі Беларусі ў канцы XVIII – пачатку XXI стагоддзя, пытанні станаўлення і развіцця сацыяльнай гісторыі Беларусі.

УДК 316.4(476)"17/20"(06)
ББК 60.524(4Беи)г.я431

ISBN 978-985-881-564-6

© БДУ, 2023

ПЛЕНАРНЫЯ ВЫСТУПЛЕННІ

УДК 94(476)"1861/1914"

ДИНАМИКА ДЕМОГРАФИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ В БЕЛАРУСИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – НАЧАЛЕ XX в.

А. Г. Кохановский

Белорусский государственный университет, пр. Независимости, 4, 220030, г. Минск, Беларусь, kohanovsky@bsu.by

В статье обращается внимание на высокую актуальность для белорусской исторической науки проведения историко-демографических исследований, значимость изучения социально-демографических процессов в Беларуси периода Российской империи. На основе анализа многочисленных статистических источников дана оценка динамики численности населения белорусских губерний во второй половине XIX – начале XX в. Акцентируется внимание на том, что стремительный рост населения в Беларуси в рассматриваемый период происходил преимущественно за счет его естественного прироста.

Ключевые слова: Беларусь; белорусские губернии; Российская империя; динамика численности населения; демографические процессы.

DEMOGRAPHIC PROCESSES DYNAMICS IN BELARUS IN THE SECOND HALF OF THE XIX – THE BEGINNING OF THE XX CENT

A. G. Kakhanouski

Belarusian State University, Nezavisimosti Avenue, 4, 220030, Minsk, Republic of Belarus, kohanovsky@bsu.by

The article is concerned with the high relevance and importance of historical and demographic research for the Belarusian historical science. Much attention is drawn to the significance of studying the socio-demographic processes in Belarus when it was composed of the Russian Empire. The analysis of numerous statistical sources estimates population dynamics of the Belarusian governorates in the second half of the XIX – the beginning of the XX century. It is specially noted that rapid population growth in Belarus during the under consideration period was mainly by means of its natural increase.

Keywords: Belarus; Belarusian governorates; the Russian Empire; population dynamics; demographic processes.

Белорусское общество, его отличительные черты, динамика и направления развития, человек и его повседневная жизнь длительное время были вторичными в изучении отечественными историками социально-экономической, политической истории. Историографии до недавнего времени была присуща фрагментарность и описательность анализа данных процессов, в особенности эволюции сословно-корпоративной организации населения,

форм и путей его социальной и территориальной мобильности. По-прежнему на крайне низком уровне присутствует внимание к историко-демографическим исследованиям, прежде всего, к изучению динамики количества населения, характеристики его поло-возрастной структуры, перехода к современному типу воспроизводства населения и др., которые являются выразительными маркерами уровня и направленности социально-экономических процессов в обществе [4; 5]. Белорусские историки пока еще не осознали необходимость глубокой и критической обработки данных демографической статистики, того, что уже, например, во многом успешно сделано советскими и современными российскими исследователями (А. Рашин, Я. Водарский, В. Кабузан, Б. Миронов и др.).

В белорусском историческом нарративе присутствует немного работ, отличающихся глубокой, профессиональной проработкой материалов демографической статистики. И как следствие в научной литературе присутствует значительная вариативность оценки динамики количества населения Беларуси, например, второй половины XIX – начала XX в. Авторы многотомного издания «Беларусы» отмечали значительное увеличение численности населения в указанный период – от 5,6 млн. человек в 1863 г. до 14 млн. в 1914 г. [1, с. 25]. Согласно подсчетов Я. Водарского, население Беларуси за период с 1858 г. по 1914 г. выросло от 3 535 тыс. человек до 9 503 тыс. человек [2, с. 144], при этом исследователь не уточнил в каких границах он рассматривал Беларусь и на какие статистические источники опирался. Один из авторов коллективного исследования «Экономика Белоруссии в эпоху империализма» И. Равун посчитал завышенными данные ЦСК Российской империи о численности населения белорусских губерний за 1913 г. (11 578 тыс. человек), более справедливой он считал цифру 8 904 тыс. человек, а в современных границах Беларуси – 6 899 тыс. человек [12, с. 353]. Свои данные И. Равун не верифицирует ссылками на источник информации и методику подсчета. Для белорусских советских исследователей было характерно стремление показать более низкими темпы демографического развития Беларуси в конце XIX – начале XX в., приуменьшить темпы роста населения. Для этого нередко использовалась запутанная система подсчета населения.

Часто в исследовательской и учебной литературе сведения о количестве населения Беларуси периода Российской империи некритично переносились из одного издания в другое. В белорусской историографии поверхностно отражены процессы интеграции социальной структуры населения белорусских губерний в сословно-корпаративную организацию общества Российской империи, судьба «промежуточных» социальных категорий населения Беларуси (вольные люди, чиншевики и др.). Однако в последние годы ситуация с рассмотрением данных вопросов стала изменяться. Социально-демографические процессы стали предметом изучения в диссертационных работах молодых исследователей [9]. Более того, вопросы историко-

демографического изучения Беларуси попали в учебные программы дисциплин, изучаемых студентами исторических факультетов университетов, вошли в паспорт специальности и программу кандидатского минимума по специальности 07.00.02 – отечественная история, утвержденных ВАК Республики Беларусь.

Во второй половине XIX – начале XX в. белорусские губернии занимали лидирующие позиции среди 50 губерний европейской части Российской империи по темпам роста населения. Его увеличение в Беларуси происходило преимущественно за счет естественного прироста – превышения количества рожденных в сравнении с умершими за определенный промежуток времени. Белорусские губернии в конце XIX в. по темпам увеличения численности жителей занимали третью позицию после Новороссийского и Юго-Западного районов Российской империи, для которых был характерен повышенный прирост за счет положительного сальдо миграции. За последние 11 лет XIX в. в Новороссийском районе прирост населения составил 35 %, в Юго-Западном – 29, а в белорусских губерниях – около 28 %. В 1897–1916 гг. увеличение количества жителей в Витебской, Могилевской и Минской губерниях составило 43 % и они занимали вторую позицию среди губерний европейской части Российской империи, имея при этом отрицательный миграционный баланс. Гродненская и Виленская губернии имели меньщий показатель прироста населения – 28 %. [3, с. 9].

По подсчетам М. Довнар-Запольского, среднегодовой прирост населения в 1863–1893 гг. в Виленской губернии составил 1,7 %, в Витебской – 1,9 %, Гродненской – 1,7 %, Минской – 2,3 %, Могилевской – 1,8 %. В начале XX в. темпы увеличения численности населения в большинстве белорусских губерний несколько снизились. В 1897–1914 гг. среднегодовой прирост населения в Виленской губернии уменьшился до 1,6 %, в Витебской – 1,7 %, Гродненской – 1,6 %, Минской – 2,1 %, а в Могилевскай вырос до 2,4 % [3, с. 10].

Согласно статистических данных на 1858 г. в белорусских губерниях насчитывалось 4 410,8 тыс. жителей [10, с. 159, 161, 165, 174]. В это время их население составляло 7,4 % от общей его численности по европейской части Российской империи. Переписью населения 1897 г. в белорусских губерниях было учтено 8 518,2 тыс. жителей [6, с. 314–315]. Удельный вес их среди населения европейской части Российской империи вырос до 9,1 %. По состоянию на 1 января 1914 г. население белорусских губерний составляло 11 569,6 тыс. человек [11, с. 33–36, 39, 47]. В пределах 35 уездов Беларуси, административные границы которых в наибольшей степени соответствовали современным границам Республики Беларусь, насчитывалось в это время 8 952,8 тыс. жителей. Если учесть еще население Новоалександровского уезда Ковенской губернии (242,3 тыс. человек), значительная часть которого сегодня входит в состав современного белорусского государства, то население Беларуси в нынешних границах составляло около

9 100–9 150 тыс. человек. За 1858–1914 гг. население белорусских губерний выросло в 2,6 раза.

Стремительный демографический рост в последние десятилетия XIX – начале XX в. наблюдался во многих районах европейской части Российской империи. В среднем население увеличивалось на 1,6 % в год. По темпам его прироста Российская империя уступала только США, Канаде, Австралии, где происходил значительный приток иммигрантов [7, с. 309]. Быстрый рост населения был связан со вступлением в стадию демографического перехода, который в свою очередь стал выразительным маркером становления общества индустриального уровня. Он характеризует переход от традиционного типа возобновления населения, характерного для аграрного общества с его высокой рождаемостью и одновременно высокой смертностью, к современному типу с низкими показателями смертности и рождаемости. В результате демографического перехода, особенно на начальных этапах, в том числе в Беларуси и в европейской части Российской империи, когда снижается смертность, но сохраняется достаточно высокая рождаемость, происходит стремительный рост численности населения, изменяется его структура. Одновременно увеличивается средняя продолжительность жизни населения, процесс смены поколений замедляется. Демографический переход сопровождался формированием нового типа семьи, изменением отношения к браку, снижением социального контроля и ростом свободы поведения личности. Переход к новому типу воспроизводства населения в Российской империи относится к рубежу XIX–XX вв. У отдельных групп городского населения западных губерний уже во второй половине XIX в. присутствовали новые модели демографического поведения, которые проявились в относительно поздних сроках вступления в брак, увеличении удельного веса тех, кто не вступал в брак, внутрисемейном контроле за рождаемостью [8, с. 160].

В традиционном обществе решение о количестве детей в семье практически всегда зависело от возможностей сохранения или улучшения ее материального благосостояния, успешного функционирования семейного хозяйства, связанного часто с размером земельного надела. Возникновение на этапе модернизации новых способов регулирования размеров семьи было вызвано целым рядом причин. В городах нередко это было связано с желанием повысить уровень жизни. Урбанизационные процессы, введение запретов и ограничений на использование детского труда, изменение характера и содержания труда в целом сводили к минимуму возможности получения экономической выгоды от детей. Появление контроля над рождаемостью свидетельствовало о проникновении новых ценностей и социальных перспектив в сферу жизни и деятельности населения.

Таким образом, белорусские губернии в последние десятилетия XIX – начале XX в. выделялись на общем фоне Российской империи значительными темпами увеличения численности населения, который происходил

преимущественно за счет естественного его прироста. Белорусские губернии были уникальны тем, что при отрицательном миграционном балансе здесь произошло динамичное, сравнительно с другими регионами Российской империи, увеличение численности населения. Это произошло за счет снижения уровня смертности при сохранении сравнительно высокого уровня рождаемости. Для белорусских губерний был характерен один из самых низких уровень смертности детей до 1 года. Во многом это было связано и с усовершенствованием инфраструктуры медицинского обслуживания населения и с определенными традициями, в том числе народной медицины, причем важны оба фактора. Данная динамика демографических процессов стала выразительным маркером и одновременно следствием трансформационных изменений в белорусском обществе, вступления его в стадию демографического перехода, связанного с формированием современного типа воспроизводства населения.

Библиографический список

1. Беларусы : [у 13 т.] / НАН Беларусі, Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору. – Мінск : Беларус. навука, 1995–2012. – [Т. 6] : Грамадскія традыцыі / В. Ф. Бацяеў [і інш.]. – 2002. – 606 с.
2. *Водарский, Я. Е.* Население России за 400 лет, XVI – начало XX вв. / Я. Е. Водарский. – М. : Просвещение, 1973. – 159 с.
3. *Довнар-Запольский, М. В.* Народное хозяйство Белоруссии, 1861–1914 гг. / М. В. Довнар-Запольский. – Минск : Изд. Госплана БССР, 1926. – [4], 239, [1] с.
4. *Каханоўскі, А. Г.* Разгортванне мадэрнізацыйных працэсаў у Беларусі ў XIX–пачатку XX ст. / А. Г. Каханоўскі // Працы гістарычнага факультэта БДУ : навук. зб. / Беларус. дзярж. ун-т. – Мінск, 2009. – Вып. 4. – С. 218–228.
5. *Каханоўскі, А. Г.* Сацыяльная гісторыя Беларусі ў працах гісторыкаў БДУ / А. Г. Каханоўскі // Беларус. гіст. часоп. – 2004. – № 8. – С. 30–34.
6. *Каханоўскі, А. Г.* Сацыяльная трансфармацыя беларускага грамадства (1861–1914 гг.) / А. Г. Каханоўскі. – Мінск : БДУ, 2013. – 335 с.
7. *Кесслер, Х.* Крестьянская миграция в Российской империи и Советском Союзе. Отходничество и выход из села / Х. Кесслер // Социальная история : ежегодник, 1998/99 / Центр соц. истории Ин-та всеобщ. истории Рос. акад. наук, Центр экон. истории ист. фак. Моск. гос. ун-та, Центр изучения новейшей истории России и политологии Ин-та рос. истории Рос. акад. наук ; редкол.: К. М. Андерсон, Л. И. Бородкин (отв. ред.) [и др.]. – М., 1999. – С. 309–336.
8. *Моисеенко, Т. Л.* О методах изучения «демографического перехода» («революции») (обзор литературы) / Т. Л. Моисеенко // Социально-демографические процессы в российской деревне, XVI–начало XX в. : материалы XX сес. Всесоюз. симп. по изучению проблем аграр. истории / Акад. наук СССР, Отд-ние истории, Ин-т истории СССР, Ин-т истории Акад. наук Эст. ССР ; редкол.: И. Д. Ковальченко (отв. ред.) [и др.]. – Таллин, 1986. – Вып. 1. – С. 154–161.
9. *Сенько, А. И.* Социальные аспекты демографического перехода в Беларуси во второй половине XIX – начале XX в. / А. И. Сенько // Вестник Полоцкого государственного университета. Серия А. Гуманитарные науки. – 2022.– № 9. – 75–78.
10. Статистические таблицы Российской империи / М-во внутр. дел, Центр. стат. ком. – СПб. : Тип. К. Вульфа, 1863. – Вып. 2 : Наличное население за 1858 год (с картою населенности Европейской России) / ред. А Бушена. – X, 330 с.

11. Статистический ежегодник России 1914 г. (год одиннадцатый) / Центр. стат. ком. М.В.Д. – Петроград : Тип. Штаба Петрогр. Воен. окр., 1915. – XVIII, 679 с.
12. Экономика Белоруссии в эпоху империализма (1900–1917) / Под ред. Г. Т. Ковалевского [и др.]. – Минск : Изд-во Акад. наук БССР, 1963. – 423 с.

УДК [94(476)+338.24.021.8.(476)(091)]"17/18"

МАДЭРНІЗАЦЫЙНЫЯ ПРАЦЭСЫ Ў САЦЫЯЛЬНА-ЭКАНАМІЧНЫМ ЖЫЦЦІ БЕЛАРУСІ ДРУГОЙ ПАЛОВЫ XVIII – ПАЧАТКУ XIX стст.

В. Ф. Голубеў

Інстытут гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, вул. Акадэмічная, 1, 220072, г. Мінск, v_goloubeu@mail.ru

Другая палова XVIII ст. у Беларусі, як і ва ўсім Вялікім Княстве Літоўскім характарызуецца мадэрнізацыйнымі зменнямі ў сацыяльна-эканамічнай сферы. Пра гэта сведчыць стварэнне Скарбавай камісіі ВКЛ як дзяржаўнага органа па кіраванню эканомікай, удасканаленне заканадаўства па эканамічных пытаннях, дазвол шляхце займацца рамяством і гандлем. Спробамі мадэрнізацыі эканомікі былі аграрная і мануфактурная рэформы А. Тызенгаўза, рэформы, накіраваныя на вызваленне сялян ад прыгоннай залежнасці і прадастаўленне ім пэўнай эканамічнай свабоды, якія праводзілі ў сваіх уладаннях П. Бжастоўскі, І. Храптовіч, І. Масальскі і іншыя прыхільнікі ідэй фізіякратаў. Развіццё вотчыннага прамысловага прадпрымальніцтва ў магнацкіх маёнтках сведчыла пра іх інтэнсіфікацыю і мадэрнізацыю. Але згаданыя спробы мадэрнізацыі не сталі ў разглядаемы час вызначальнымі на тэрыторыі Беларусі, другая палова XVIII – пачатак XIX стст. сталі толькі пачаткам пераходнага перыяду ад феадалізму да капіталістычнага ўкладу.

Ключавыя словы: Асветніцтва; Вялікае Княства Літоўскае; Беларусь; мадэрнізацыя; сельская гаспадарка; фізіякраты; эканоміка.

МОДЕРНИЗАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ В СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ БЕЛАРУСИ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XVIII – НАЧАЛА XIX вв.

В. Ф. Голубев

Институт истории Национальной академии наук Беларуси, ул. Академическая, 1, 220072, г. Минск, v_goloubeu@mail.ru

Вторая половина XVIII в. в Беларуси, как и во всем Великом Княжестве Литовском характеризуется модернизационными изменениями в социально-экономической сфере. Об этом свидетельствует создание Скарбовой комиссии ВКЛ как государственного органа по управлению экономикой, совершенствование законодательства по экономическим вопросам, разрешение шляхте заниматься ремеслом и торговлей. Попытками модернизации экономики стали аграрная и мануфактурная реформы А. Тызенгауза, реформы, направленные на освобождение крестьян от крепостной зависимости и предоставление им некоторой экономической свободы, которые проводили в своих имениях

П. Бжостовский, И. Хрептович, И. Масальский и другие сторонники идей физиократов. Развитие вотчинного промышленного предпринимательства в магнатских имениях свидетельствовало об их интенсификации и модернизации. Но упомянутые попытки модернизации не стали решающими на территории Беларуси в рассматриваемое время, вторая половина XVIII – начало XIX вв. стала лишь началом переходного периода от феодализма к капиталистическому укладу.

Ключевые слова: Просвещение; Великое Княжество Литовское; Беларусь; модернизация; сельское хозяйство; физиократы; экономика.

MODERNIZATION PROCESSES IN THE BELARUS SOCIO-ECONOMIC LIFE IN THE SECOND HALF OF THE 18th – EARLY 19th CENTURIES

V. F. Holubeu

Institute of History of the National Academy of Sciences of Belarus, Academicheskaya, 1, 220072, Minsk v_goloubeu@mail.ru

Second half of the 18th century in Belarus, as well as throughout the Grand Duchy of Lithuania, was characterized by modernization changes in the socio-economic sphere. This is evidenced by the creation of the Grand Duchy of Lithuania Skarb Commission as a state body for economic management, the legislation improvement on economic issues, and permission for the gentry to engage in crafts and trade. Attempts to modernize the economy were the agrarian and manufacturing reforms of A. Tyzengauz, reforms aimed at liberating peasants from serfdom and giving them some economic freedom, which were carried out on their estates by P. Brzostovsky, I. Khreptovich, I. Masalsky and other physiocrats ideas supporters. The development of patrimonial industrial entrepreneurship in nobleman estates testified to their intensification and modernization. But the mentioned attempts at modernization did not become decisive on the Belarus territory at the time in question, the second half of the 18th century – the beginning of the 19th century was only the beginning of the transition period from feudalism to the capitalist structure.

Keywords: Enlightenment; Grand Duchy of Lithuania; Belarus; modernization; agriculture; physiocrats; economics.

У беларускай гістарыяграфіі склалася дастаткова ўстойлівая традыцыя лічыць, што мадэрнізацыйныя працэсы на беларускіх землях пачаліся толькі ў канцы XVIII – пачатку XIX ст., пасля ўключэння тэрыторыі Беларусі ў склад Расійскай імперыі. Падаецца, што толькі А. Ю. Латышонак і І. Ф. Кітурка выказаліся пра тое, што тэрмін «мадэрнізацыя» у поўнай меры можа быць выкарыстаны і пры характарыстыцы сацыяльна-эканамічнага развіцця Беларусі ў другой палове XVIII ст. [12. С. 109–126; 5. С. 97–104; 6. С. 47–56; 7. С. 17–20].

Калі ўлічваць, што тэрмін «мадэрнізацыя» паходзіць ад французскага слова moderne, што азначае «сучасны», «найноўшы», і тое, што пад мадэрнізацыяй звычайна маецца на ўвазе працэс абнаўлення ў адпаведнасці з новымі, сучаснымі патрабаваннямі, то гісторыкі мадэрнізацыяй могуць

назваць практычна любыя рэформы (ці перыяды рэформ), якія праводзіліся ў любы час у эканамічнай, сацыяльнай ці палітычнай сферах. У такім сэнсе сапраўднай мадэрнізацыяй, першай па землях Беларусі, можна было б назваць комплекс рэформ, праведзеных у XVI ст., у аснове якіх была вялікая аграрная рэформа (валочная памера) [1. С. 28–34; 2. С. 11–24].

Аднак у беларускай гістарыяграфіі тэрмінам «мадэрнізацыя» звычайна карыстаюцца вучоныя, якія разумеюць пад гэтай з'явай эканамічныя пераўтварэнні напрамую звязаныя з развіццём на беларускіх землях капіталістычных адносін. З. В. Шыбека звязваў з мадэрнізацыяй і дзяржавабудаўнічыя і нацыятворчыя працэсы, што адбываліся на беларускіх землях у XIX–XX стст. [15. С. 49–50].

Пры ўважлівым разглядзе падставаў, на аснове якіх ужываецца тэрмін мадэрнізацыя адносна беларускага мінулага, у тым ліку і адносна сацыяльна-эканамічнага развіцця, выразна відаць, што на першы план выходзяць не эканамічныя ці палітычныя складнікі, а традыцыйны падзел гісторыі Беларусі на пэўныя перыяды. Пераважаюць тут два падыходы: альбо фармацыйны (першабытнае, рабаўладальніцкае, феадальнае і капіталістычнае грамадства), альбо перыядызацыя паводле знаходжання Беларусі ў складзе тых ці іншых дзяржаўных утварэнняў (Вялікае Княства Літоўскае, Рэч Паспалітая, Расійская імперыя, СССР). У сувязі з гэтым лічыцца паводле існуючых яшчэ з савецкіх часоў перакананняў, што радыкальных змяненняў, а значыць і мадэрнізацыі пры феадалізме апрыёры быць не магло. Прыблізна такая ж ацэнка ў беларускай гістарыяграфіі застаецца і да часоў знаходжання Беларусі ў складзе Рэчы Паспалітай. Лічыцца, што апошняя як быццам толькі і рабіла, што дэградавала (асабліва с сярэдзіны XVIII ст., у перыяд перад падзеламі краіны) ў сацыяльна-эканамічным і палітычным сэнсе і таму адносна яе ні пра якую мадэрнізацыю гаварыць не прыходзілася.

Выказванні сучасных беларускіх гісторыкаў, якія прафесійна вывучаць пытанні сацыяльна-эканамічнага і палітычнага развіцця Рэчы Паспалітай і Беларусі ў яе складзе ў сярэдзіне – другой палове XVIII ст. (А. У. Мацук, І. Ф. Кітурка і інш.) [13. С. 487–503; 9. С. 42–58; 10. С. 503–525] пра наяўнасць радыкальных зменаў у многіх сферах жыцця гэтай дзяржавы ў абазначаны перыяд, пра якраз мадэрнізацыйныя падыходы, на жаль не сталі пакуль агульнапрынятымі ў беларускай гістарыяграфіі.

Неперакананаўчымі, на наш погляд, з'яўляюцца і сцвярджэнні, што прагрэсіўныя з'явы (мадэрнізацыя) найперш у эканоміцы пачалі адбывацца на тэрыторыі Беларусі менавіта пасля трох падзелаў Рэчы Паспалітай 1772, 1793 і 1795 гг. Атрымліваецца, што да гэтых дат гаспадарка і грамадства не развіваліся, а гаспадарка заходняга і цэнтральнага рэгіёнаў Беларусі пасля 1772 г. больш за 20 гадоў стаяла на месцы чакаючы, калі да іх «прыйдзе»

мадэрнізацыя. Пра тое, што гэта не так, пераканаўча сведчыць, напрыклад, дзейнасць некаторых агульнадзяржаўных соймаў, інтэнсіўнае развіццё многіх магнацкіх, і не толькі, гаспадарак, размешчаных у заходняй і цэнтральнай Беларусі.

Разам з тым, прыкладаў пра радыкальныя змяненні, якія адбываліся ў другой палове XVIII ст. у сацыяльна-эканамічным і палітычным жыцці Рэчы Паспалітай і Беларусі ў яе складзе даволі шмат. Так, калі не пра мадэрнізацыю, то пра спробы яе правядзення сведчаць рашэнні канвакацыйнага сойма 1764 г. на якім было вырашана не прымяняць права «ліберум вета» пры галасаванні па эканамічных пытаннях, а прымаць рашэнні простай большасцю галасоў. Была заснавана Скарбавая камісія ВКЛ – Эканамічная Рада Літоўскага скарбу, як дзяржаўны орган па кіраванню гаспадаркай, адменены ўнутрыдзяржаўныя гандлёвыя пошліны, уведзена адзіная для ўсёй краіны сістэма мераў і вагі і інш.

Несумненна, што спробай мадэрнізацыі эканомікі ВКЛ былі знакамітыя аграрная і мануфактурная рэформы А. Тызенгаўза, праведзеныя ў дзяржаўных уладаннях у другой палове XVIII ст.

Імкненнем да зменаў, да перабудовы, да мадэрнізацыі была прасякнута праца Чатырохгадовага сойма 1788–1792 гг. Адно толькі рашэнне аб дазволе шляхце займацца рамяством і гандлем, прынятае на гэтым сойме, выразна сведчыць пра новыя, менавіта мадэрнісцкія падыходы да арганізацыі гаспадарчага жыцця ў краіне. Былі значна пашыраны правы мяшчан, а «Ustawa rządowa», больш вядомая як Канстытуцыя 3 мая 1791 г. радыкальна змяніла сацыяльную і палітычную арганізацыю Рэчы Паспалітай, у тым ліку адмяніла даўнюю традыцыю выбарнасці манарха на соймах і ўстанавіла правіла спадчыннасці трона. Ствараліся больш выгадныя ўмовы для развіцця мануфактурнай вытворчасці і гандлю і інш. Несумненна, што Канстытуцыя 3 мая ў сваёй аснове мела прагрэсіўны характар, стварала ўмовы да больш радыкальнай перабудовы ва ўсіх сферах жыцця. Мадэрнізацыйныя памкненні выразна назіраліся і ў дзеяннях Адукацыйнай камісіі.

У сувязі з вышэйсказаным падаецца прымальным вылучэнне ў якасці першага этапа «перыядызацыі гісторыі Беларусі ў эпоху мадэрнізацыі» перыяда сярэдзіны XVIII – 30-х гг. XIX ст., прапанаванае А. Ю. Латышонкам [12. С. 109–126]. Сярод асноўных характарыстык гэтага этапа А. Ю. Латышонак адзначыў наступнае: «феадальная гаспадарка з адпрацовачнай феадальнай рэнтай; з’яўленне мануфактураў і фабрык, мадэрнізацыя феадальных дзяржаўных грамадскіх (верхняй праслойкі) структураў; … Асветніцтва закранае верхнія пласты грамадства…» [12. С. 125].

Сапраўды, з улікам таго, што ў сярэдзіне – другой палове XVIII ст. пачалі адбывацца настолькі значныя змяненні ў эканоміцы і сацыяльна-

палітычным жыцці Рэчы Паспалітай і Вялікага Княства Літоўскага, гэты час з упэўненасцю можна вызначыць як першапачатковы этап мадэрнізацыі на беларускіх землях.

Неабходна адзначыць, што на пачатак мадэрнізацыйных памкненняў значна паўплывала стабілізацыя гаспадарчага жыцця ў ВКЛ. Да сярэдзіны XVIII ст. практычна завяршылася адбудова эканомікі Беларусі пасля разбуральных падзей Паўночнай вайны 1700–1721 гг. Збожжавая кан'юнктура на знешніх рынках нечым напамінала сітуацыю першай паловы – сярэдзіны XVI ст., калі значна ўзрос попыт на беларускае збожжа ў Еўропе. Рост попыту на прадукцыю сельскай гаспадаркі на ўнутраным рынку, выкліканы значным павелічэннем колькасці насельніцтва Беларусі (з 1,5 млн. чалавек у 1717 г. да 3,6 млн. чалавек у 1790 г.), а таксама пашырэнне экспарту збожжа ў еўрапейскія краіны, вялі да павышэння цэн на сельскагаспадарчую прадукцыю.

Такім чынам, у другой палове XVIII ст. склаліся спрыяльныя ўмовы для продажу сельскагаспадарчай прадукцыі на знешнім і ўнутраным рынку, што стымулявала дзяржаву і прыватных уласнікаў да пашырэння панскага заворвання, да большай гаспадарчай спецыялізацыі сваіх маёнткаў.

Разам з тым даследчыкі адзначаюць, што да сярэдзіны XVIII ст. не проста завяршылася аднаўленне гаспадаркі пасля Паўночнай вайны і адбылося ажыўленне ва ўсіх сферах эканомікі. Гэта быў час значных змен у самой арганізацыі эканамічнага жыцця і нават у яго разуменні [5. С. 97].

На гаспадарчае і палітычнае жыццё ўсё большы ўплыў пачала аказваць сацыяльна-палітычная ідэалогія Асветніцтва, якая аддавала перавагу асвеце, навуцы і розуму ў жыцці асобы, грамадства, дзяржавы. Сярод прыярытэтаў Асветніцтва важнае месца займала так званая рацыянальная эканоміка, заснаваная на ідэях эканамічнага прагрэсу.

У сярэдзіне – другой палове XVIII ст. у гаспадарчым і сацыяльна-палітычным жыцці ВКЛ, як і ўсёй Рэчы Паспалітай усё больш выразна пачалі праяўляцца заходнееўрапейскія ўплывы, шырокае распаўсюджанне атрымала замежная літаратура па эканоміцы, найперш пераклады з англійскай і нямецкай мовы. І. Ф. Кітурка, напрыклад, адзначае, што «на тэрыторыі ВКЛ гаспадарчыя пераўтварэнні насілі інавацыйны характар як для развіцця прамысловасці, так і сельскай гаспадаркі, грунтаваліся на гаспадарчым досведзе еўрапейскіх дзяржаў і па сутнасці з'яўляліся першай спробай сапраўднай мадэрнізацыі краіны» [5. С. 97].

Найбольш прагрэсіўная і адукаваная частка грамадства разумела неабходнасць правядзення рэформ як у палітычнай, так і ў эканамічнай сферах. Самымі вядомымі з ліку буйных землеўладальнікаў Вялікага Княства Літоўскага на тэрыторыі Беларусі, якія кіраваліся ў сваёй палітычнай і гаспадарчай дзейнасці ідэалогіяй Асветніцтва і былі прыхільнікамі ідэй

французскіх фізіякратаў, з'яўляюцца Іахім Храптовіч і Ігнат Масальскі. Яны лічылі паншчыну прыніжэннем чалавечай асобы і пераводзілі сялян сваіх уладанняў з «службы цяглай» на грашовую рэнту, умацоўвалі абшчынныя традыцыі ў сваіх маёнтках – уводзілі агульную адказнасць грамады за тых, хто па нейкіх прычынах не змог заплаціць чынш, падтрымлівалі звычаі сялянскай узаемадапамогі пры пажарах і ў іншых крытычных выпадках, ініцыіравалі стварэнне ў вёсках страхавых збожжавых складаў (магазінаў) і інш. Па ініцыятыве прыхільнікаў ідэй фізіякратаў адкрываліся школы для сялянскіх дзяцей, яны займаліся гаспадарчай адукацыяй і выхаваннем сялянства (прапагандавалі здаровы лад жыцця, тлумачылі шкоду, якую прыносіла празмернае ўжыванне гарэлкі і інш.). Больш за тое, імкнучыся арганізаваць «справядлівае жыццё» для сялян так, як яно ім бачылася, фізіякраты стваралі ў сваіх маёнтках спецыяльную сістэму кантроля жыцця сялянства, ніжнім звяном якой звычайна былі кантралёры-дзесятнікі, а завяршалася яна «сялянскімі судамі», дзейнасць якіх была рэгламентавана землеўласнікам [3. С. 207–230].

Рэформы, накіраваныя на вызваленне сялян ад прыгоннай залежнасці і прадастаўленне ім пэўнай эканамічнай свабоды, праводзілі ў сваіх уладаннях П. Бжастоўскі, І. Храптовіч, І. Масальскі і інш. Яны ж выступалі ў ролі ініцыятараў, фундатараў, а часам нават і аўтараў перакладаў замежных эканамічных выданняў [8. С. 165].

Так, у маёнтках падканцлера ВКЛ Іахіма Храптовіча Шчорсы і Нягневічы Наваградскага павета ў 1770-х гг. была праведзена рэформа, паводле якой сяляне вызваляліся ад паншчыны, атрымалі па 1/3 валокі ворыўнай зямлі на гаспадарку. За гэта яны павінны былі аддаваць трэцюю частку ўраджаю натурай, або грашыма па наваградскіх коштах. Даволі шырокімі былі паўнамоцтвы сельскай абшчыны: на грамаду ўскладвалася выплата дзяржаўных падаткаў, утрыманне шпіталя, лекара і аптэкі, грамадскага збожжавага страхавога склада («магазіна») і інш. У Шчорсах існавала тры фальваркі, зямля ў якіх апрацоўваліся мясцовымі сялянамі за адпаведную плату. Ураджайнасць збожжавых там была вельмі высокай [14. С. 134–137].

Рэформа І. Храптовіча значна пашырыла гаспадарчую самастойнасць сялянства, паказала перавагі наёмнай працы над паншчыннай, забяспечыла трохразовае павелічэнне даходаў з маёнткаў, дзе яна была праведзена. Такая сістэма арганізацыі працы праіснавала тут да 1861 г.

Вялікі пісар ВКЛ ксёндз Павел Ксаверы Бжастоўскі ў маёнтку Мерач (Паўлава), размешчаным у Трокскім павеце, амаль на мяжы з Гарадзенскім, у 1769 г. выдаў спецыяльную Уставу, аб'явіўшы, што галоўнай мэтай рэформы з'яўляецца паляпшэнне жыцця сялян, заснаванае на існаванні дакладна вызначанага і стабільнага павіннаснага і падаткавага абкладання.

Уставай рэгуляваліся амаль усе бакі жыцця сялян і местачкоўцаў (уводзілася пяцьдзесят адна павіннасць, якія былі абавязковымі для выканання). Стваралася дакладная сістэма адміністрацыйнага кіравання, якая ўключала ў сябе як панскіх чыноўнікаў, так і прадстаўнікоў сялян: губернатар – намеснік губернатара (пісар) – дворны цівун – цэнзар – бурмістр – лаўнікі (два) – арандатары, якія трымалі прапінацыю – ляснічыя (два) – мастаўнічыя (два) – дзесятнікі (па патрэбе). Устава прадугледжвала існаванне чатырох катэгорый сельскага насельніцтва (чыншавікі, баяры, цяглыя і кутнікі), якія ў штодзённым жыцці павінны былі насіць шапкі рознага колеру, каб адразу было відаць да якой катэгорыі селянін належыць. Уводзіўся дваровы суд, у склад якога ўваходзілі губернатар, намеснік, цівун, лаўнікі. Рашэнне прымаў губернатар, астатнія ўдзельнікі судовага працэсу мелі толькі права выказвацца па справе [4. С. 239].

Паводле Уставы для Паўлаўскай воласці 1791 г. уладанне падзялялася на чатыры дывізіі, кожная пад кіраўніцтвам цэнзара. У кожную дывізію ўваходзілі па чатыры войтаўствы на чале з дзесятнікам або войтам і паддзесятнікамі. Устава прадугледжвала наяўнасць у маёнтку школы і лекара. Вясковае насельніцтва атрымала права пакінуць маёнтак пры ўмове выплаты даўгоў і выстаўлення замены сабе [4. С. 240].

Прыкладам прымянення ідэй Асветніцтва ў беларускай вёсцы сталі некаторыя царкоўныя ўладанні, як маёнткі Ігумен Менскага павета і Убарць (Лельчыцы) Мазырскага павета віленскага біскупа Ігнація Масальскага, які займаў гэтую пасаду з 1762 г. І. Масальскі быў актыўным прадстаўніком ідэалогіі Асветніцтва, першым старшынёй Адукацыйнай камісіі (1773–1780 гг.). Ён выступаў за вызваленне сялян ад прыгону і адпаведную палітыку праводзіў у сваіх уладаннях. Мяркуем, што менавіта яго словы ўнесены ў Генеральную Уставу Убарцкай воласці, змешчаную ў інвентары 1776 г.: «Я хацеў бы, каб людзі, якія па волі Бога знаходзяцца пад маёй уладай, былі найшчаслівейшымі, але гэта немагчыма без асветы, таму даручаю дваровай адміністрацыі дабівацца, каб усе гаспадары праз любоў да свайго патомства аддавалі дзяцей зімоваю парою ў парафіяльныя школы для навучання адпаведным для свайго саслоўя навукам... каб павялічыць для кожнага магчымасці лёсу і даць ім поўную незалежнасць…» («Iest moim pragnieniem, ażeby Lud władzy moiey od Boga powierzoney, był nayszczęsliwszy, aże do tego przyiść nie może bez oświecenia, prze to obowiązuje y Dworzką zwierchność aby do skutku koniecznie staralisię przyprowadziś y wszystkich gospodarzow, ażeby przez milość swoje go potomstwa, oddawali one do szkoł Parafialnych zimową porą y gdy się tam wycwiczą w przyswoitych stanowi naukach... przez powiększenie każdego Fortuny y nadania mu zupelney wolności») [16. С. 19].

Сяляне ў гэтым уладанні выплачвалі чынш і мядовую даніну, а згодна з іншымі палажэннямі Уставы 1780 г. ім забяспечваліся свабода гандлю, магчымасць адукацыі дзяцей, абшчыннае самакіраванне, грашовая аплата за розныя віды працы на патрэбы двара і інш.

У інвентары Ігуменскай воласці Віленскага біскупства, складзеным каля 1788–1790 гг. падкрэслівалася, што сялянам далі свабоду ад паншчыны з умовай, каб яны «чыншам за ўсё адплацілі». Прадугледжвалася, што калі хто-небудзь не зможа заплаціць чынш, то гэта павінна будзе зрабіць за яго валасная грамада, а калі селянін не заплаціць і другі раз, то яго трэба ізноў зрабіць цяглым. Для ўзаемадапамогі сялянам быў створаны грамадскі зерневы склад («магазін») [4. С. 284–285].

Звяртае на сябе ўвагу значна больш актыўны, чым у папярэднія перыяды ўдзел дзяржаўных інстытутаў у эканамічным жыцці краіны. Гэта найперш стварэнне Эканамічнай Рады Літоўскага скарбу і ўвядзенне «лепшага кіравання і гаспадарання» [17. S. 75–78], прапаганда і падтрымка гаспадарчых рэформаў, у тым ліку і аграрнай і мануфактурнай рэформаў А. Тызенгаўза якія праводзіліся ў дзяржаўных уладаннях. Спрыяла лепшаму развіццю эканомікі ўдасканаленне заканадаўства (найперш гаспадарчыя законы, прынятыя на канвакацыйным сойме 1764 г.), дазвол мяшчанам набываць маёнткі, а шляхце займацца прадпрымальніцкай дзейнасцю і гандлем, паляпшэнне водных і сухапутных шляхоў зносін.

Значны ўплыў на гаспадарчае развіццё аказвалі новыя агранамічныя веды. П. Р. Казлоўскі адзначаў, што другая палова XVIII ст. стала часам распаўсюджвання ў Беларусі шматлікіх гаспадарчых інструкцый, якія падпісваліся магнатамі і былі прызначаны для выканання эканомам і адміністратарам уладанняў. У інструкцыях абагульняўся і прапагандаваўся народны вопыт і сучасныя дасягненні навукі. Некаторыя з такіх інструкцый былі выдадзены друкарскім спосабам. Агранамічныя веды папулярызаваліся ў перыядычным друку і ў кнігах па розных галінах сельскай гаспадаркі [11. С. 46].

Вучоныя звярнулі ўвагу на тое, што кнігі гаспадарчага зместу, перакладзеныя з англійскай, нямецкай, французскай моваў, выдаваліся ў другой палове XVIII ст. у друкарнях як на тэрыторыі Кароны, так і ў Вялікім Княстве Літоўскім, у тым ліку ў Вільні, Гародні, Нясвіжы, Берасці. Так, колькасць эканамічных выданняў у Рэчы Паспалітай павялічылася да 130 экзэмпляраў у параўнанні з канцом XVII ст., калі іх было толькі 25 [5. С. 99; 18. S. 28].

Пад уплывам новых ведаў у ВКЛ пачалі рэалізоўвацца шматлікія рэфарматарскія праекты. Звычайна іх праводзілі дастаткова заможныя людзі, найперш магнаты.

Аснову эканомікі ў гэты час па-ранейшаму складала сельская гаспадарка. Пасля завяршэння перыяду паслявае́ннага аднаўлення, да сярэдзіны XVIII ст. умацаваліся не толькі панскія, але і сялянскія гаспадаркі. Больш за тое, узровень развіцця гаспадаркі сялян дасягнуў такой ступені, што стварaў магчымасці для вядзення пашыранай вытворчасці. Сям'я селяніна магла не толькі пракарміцца, але і вырабіць дадатковы прыбавачны прадукт, які забяспечваў выплату рэнты землеўласніку і з'яўляўся неабходнай умовай для развіцця рамяства і гандлю.

Гаспадарчая палітыка дзяржавы ў другой палове XVШ ст. была накіравана не проста на рэфармаванне. Ішоў пошук новых форм гаспадарання, а таксама шляхоў павышэння рэнтааддачы сялянства. Менавіта з такой мэтай у дзяржаўных уладаннях у сярэдзіне – другой палове XVIII ст. былі распачаты мерапрыемствы ўжо раней згаданай аграрнай рэформы Антонія Тызенгаўза.

Рэформа А. Тызенгаўза мела шмат падабенства з вялікай аграрнай рэформай сярэдзіны XVI ст. – валочнай памерай. Аднолькавай была ідэя перамеру ворыўных зямель, стварэння фальваркаў у якасці гаспадарак па вырошчванню збожжа на продаж, падзел сялян на катэгорыі паводле іх асноўных павіннасцей. Абедзве рэформы значна павялічылі даходы каралеўскага скарбу. Але пры гэтым павіннасны ціск у выніку рэформы А. Тызенгаўза ўзрос у некалькі разоў. Для параўнання, у час валочнай памеры паншчына вызначалася ў памеры 2 дні ў тыдзень з валокі, а ў другой палове XVIII ст. – 2 дні ў тыдзень з надзелу, г. зн., з 1/4 часткі валокі.

У выніку сяляне ў большасці сваёй не прынялі рэформу. Да 1780 г. у каралеўскіх эканоміях значна зменшылася колькасць насельніцтва і цяглавай жывёлы, у Гарадзенскай – на 7,7 % і 32 % адпаведна, што было хутчэй за усё вынікам уцёкаў сялян. Выгады скарбу аказаліся кароткачасовымі. Прымусовая праца пры адсутнасці зацікаўленасці работніка ў яе выніках была малаэфектыўнай, тым больш у параўнанні з папярэдняй палітыкай гаспадарчых ільгот для сялянства.

Такім чынам, не ўсе новаўвядзенні былі эффектыўнымі. Разам з тым, негатыўны вопыт, набыты пад час ажыццяўлення аграрнай рэформы А. Тызенгаўза, быў улічаны ў далейшай гаспадарчай рэарганізацыі дзяржаўных маёнткаў. У 1780 г. памеры паншчыны для сялян дзяржаўных эканомій былі паменшаны, паступова расла колькасць чыншавых гаспадарак.

Але трэба прызнаць, што згаданыя спробы мадэрнізацыі ў сферы сельскагаспадарчай вытворчасці не сталі на тэрыторыі Беларусі вызначальнымі. На прыватнаўласніцкіх землях, удзельная вага якіх у структуры феадальнага землеўладання ў другой палове XVIII ст. складала амаль 80 %, традыцыйна панаваў фальварак. Разам з тым, многія землеўласнікі

імкнуліся дзеля павышэння даходнасці сваіх маёнткаў па-новаму арганізаваць фальваркавую гаспадарку, рацыяналізаваць яе, усталяваць пановаму адносіны з сельскім насельніцтвам аж да рэгламентацыі вясковага жыцця, заахвочвання працавітых і пакарання нядбайных падданых, арганізацыі вясковых судоў і інш.

Напрыканцы неабходна адзначыць, што пачаткам новага этапу развіцця эканомікі Беларусі, першых спробаў мадэрнізацыі можнесумненна можна лічыць 1764 г., калі да ўлады ў Рэчы Паспалітай прыйшла партыя рэфарматараў, якія аб'ядналіся вакол новага караля і вялікага князя Станіслава Аўгуста Панятоўскага. У гэты час на тэрыторыі Беларусі распаўсюджваецца ідэалогія Асветніцтва, для якой была, між іншым, характэрнай прапаганда свабоды асобы, ідэя забеспячэння хаця б мінімальных сацыяльных і гаспадарчых умоў жыцця ўсім людзям, у тым ліку і сялянам. Разам з тым, пытанне аб вызваленні сялянства ад прыгоннай залежнасці не стаяла. Разуменне асабістай свабоды для сялян прадстаўнікамі пануючага класа, як правіла, зводзілася да магчымасці адмены паншчыны і замены яе грашовай рэнтай. Галоўным для землеўласнікаў заставалася пытанне павышэння прыбытковасці іх маёнтка.

Такім чынам, аналіз становішча ў эканоміцы, найперш у сельскай гаспадарцы Беларусі паказвае, што другая палова XVIII ст. стала пачаткам пераходнага перыяду ад феадалізму да капіталістычнага ўкладу. Фальваркава-паншчынная сістэма ўжо не магла забяспечыць задавальняючага ўзроўню развіцця эканомікі, што адчулі і на што вымушаны былі рэагаваць землеўласнікі. У 80-я г. XVIII ст. адбылася карэляцыя кірункаў у гаспадарчай палітыкі дзяржавы ў бок паслаблення падаткава-павіннаснага абкладання, змяншэння памераў паншчыны, павышэння долі грашовай рэнты ў складзе сялянскіх павіннасцей. У некаторых магнацкіх гаспадарках назіраецца перавод на чынш сялян, прымяненне наёмнай працы. Буйныя землеўласнікі імкнуліся інтэнсіфікаваць сельскую гаспадарку. Яны рацыяналізавалі догляд за жывёлай, рэгулявалі дозы ўнясення ўгнаенняў, прымянялі палепшаную агратэхніку, што павышала ўраджайнасць. Магнацкая гаспадарка з аднагаліновай (зерневай) у другой палове XVIII ст. стала ператварацца ў шматгаліновую, хаця вытворчасць зерня ўсё яшчэ пераважала. Разам з тым, нягледзячы на пашырэнне таварна-грашовых адносін, у краіне працягвала існаваць прыгоннае права, а асноўнай формай вытворчасці ў феадальных уладаннях заставаўся фальварак. Разам з тым, менавіта ў другой палове XVIII ст. на тэрыторыі Беларусі адбыліся першыя спробы мадэрнізацыі сацыяльна-эканамічнага жыцця.

Бібліяграфічны спіс

1. *Голубеў, В. Ф.* Рэформа кіравання дзяржаўнымі ўладаннямі ў ВКЛ у XVI ст. / В. Ф. Голубеў // Беларускі гістарычны часопіс. – 2023. – № 3. – С. 28–34.

2. *Голубеў, В. Ф.* Вялікая аграрная рэформа XVI ст. – першая спроба комплекснай перабудовы ў галіне сельскагаспадарчай вытворчасці на тэрыторыі Беларусі / В. Ф. Голубеў // Сельское хозяйство Беларуси сквозь призму научных исследований : докл. II Междунар. науч. конф., приуроч. к 95-летию Нац. акад. наук Беларуси. Минск, 29 сент. 2023 г. / Нац. акад. наук Беларуси, Белорус. с.-х. б-ка им. И. С. Лупиновича, Ин-т истории, Научн. совет по кн. культуре, книгоизданию и б-кам Междунар. ассоц. акад. наук ; редкол.: Ю. О. Каракулько (отв. ред) [и др.]. – Минск, 2023. – С. 11–24.

3. *Голубеў, В. Ф.* Новыя дакументы пра арганізацыю сацыяльна-эканамічнага жыцця ва ўладаннях князёў Сапег у канцы XVIII ст. (стварэнне сістэмы сельскіх судоў і рэгламентацыя абавязкаў сялянскіх дзесятнікаў) / В. Ф. Голубеў, А. Б. Доўнар // Соціально-економічні трансформації в Україні та Білорусі в XVI–XVIII ст.: фактор реформ. – Київ, Інститут історії України НАН України, 2016. – С. 207–230.

4. *Голубеў, В. Ф.* Сельская абшчына ў Беларусі XVI–XVIII стст. / В. Ф. Голубеў. – Мінск : Беларус. навука, 2008.

5. *Кітурка, І. Ф.* Заходнееўрапейскі вопыт у спробах мадэрнізацыі эканомікі ВКЛ у другой палове XVIII ст. / І. Ф. Кітурка // Изв. Гомел. гос. ун-та им. Ф. Скорины. – 2009. – № 4(55). – Ч. 1. – С. 97–104.

6. *Кітурка, І. Ф.* Да пытання пра ўжыванне тэрміну «мадэрнізацыя» адносна эканамічнага развіцця на землях Беларусі ў другой палове 18 ст. / І. Ф. Кітурка // Гістарычны альманах. – 2003. – № 9. – С. 47–56.

7. *Кітурка, І. Ф.* Мадэрнізацыя інстытутаў дзяржаўнага кіравання Вялікага Княства Літоўскага ў другой палавіне XVIII ст. на прыкладзе стварэння дзяржаўнай мытнай службы / І. Ф. Кітурка // Беларусь у кантэксце еўрапейскай гісторыі: асоба, грамадства, дзяржава : зб. навук арт., прысвеч. 80-год. Гродзен. дзярж. ун-та імя Янкі Купалы і 65-год. гіст. адукацыі ў Гродзен. дзярж. ун-та імя Янкі Купалы у 2 ч. – Ч. 1. – ГрДУ імя Я. Купалы; рэдкал.: А. А. Каваленя (гал. рэд), І. Ф. Кітурка (гал. рэд) [і інш.] – Гродна : ГрДУ, 2019. – С. 17–20.

8. *Кітурка, І. Ф.* Эканамічная літаратура другой паловы XVIII ст. аб неабходнасці і шляхах рэфармавання сельскай гаспадаркі Вялікага княства Літоўскага / І. Ф. Кітурка // Silva rerum nova: Штудыі ў гонар 70-годдзя Георгія Я. Галенчанкі. – Вільня – Мінск: AIDAI – ATHENAEUM, 2009. – С. 162–168.

9. *Кітурка, І. Ф.* Дзяржаўная мытная служба Вялікага Княства Літоўскага ў другой палове XVIII стагоддзя (1764–1795 гады) / І. Ф. Кітурка. – Гродна: ГрДУ, 2023.

10. *Китурко, И. Ф.* Укрепление экономической самостоятельности ВКЛ / И. Ф. Китурко // История белорусской государственности. В 5 т. – Т. 1 : Белорусская государственность: от истоков до конца XVIII в. / А. А. Коваленя [и др.]; отв. ред. тома О. Н. Левко, В. Ф. Голубев ; Нац. акад. наук Беларуси, Ин-т истории. – Минск : Бел. навука, 2018. – С. 503–525.

11. *Козловский, П. Г.* Магнатское хозяйство Белоруссии во второй половине XVIII в. / П. Г. Козловский. – Минск : Наука и техника, 1974.

12. *Латышонак, А.* Да перыядызацыі гісторыі Беларусі ў эпоху мадэрнізацыі / А. Латышонак // Гістарычны альманах. – 2001. – Т. 4. – С. 109–126.

13. *Мацук, А. В.* Политические реформы и укрепление государственной власти / А. В. Мацук // История белорусской государственности. В 5 т. – Т. 1 : Белорусская государственность: от истоков до конца XVIII в. / А. А. Коваленя [и др.]; отв. ред. тома О. Н. Левко, В. Ф. Голубев ; Нац. акад. наук Беларуси, Ин-т истории. – Минск : Бел. навука, 2018. – С. 487–503.

14. *Похилевич, Д. Л.* Крестьяне Белоруссии и Литвы во второй половине XVIII века / Д. Л. Похилевич. – Вильнюс, 1966.

15. *Шыбека, З.* Нацыянальная мадэрнізацыя 19–20 стагоддзяў і яе асноўныя этапы / З. Шыбека // Гістарычны альманах. – 2002. – Т. 7. – С. 49–50.

16. Vilniaus Universiteto Bibliotekos Rankraščų Skyrius (VUB RS) – Бібліятэка Вільнюскага універсітэта, аддзел рукапісаў. – F. 57 – Б 53. Аддзел рукапісаў былой Віленскай публічнай бібліятэкі. Віленская капітула. – Bib. 172. Інвентар маёнткаў Убарцкага ключа 1785 г.
17. Volumina Legum. – T. VII. – Petersburg. Nakladem i drukiem Jozafata Ohryzki, 1860.
18. Zarys polskiej myśli ekonomiczno-rolniczej do drugiej wojny światowej / pod. red. A. Żabko-Potopowicza. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, 1973.

УДК 930.1 (476)+316.422(476)

МОДЕРНИЗАЦИЯ: ПОДХОДЫ К ОПРЕДЕЛЕНИЮ, СУЩНОСТЬ И ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ В БЕЛАРУСИ

С. Н. Ходин

Белорусский государственный университет, пр. Независимости, 4, 220030, г. Минск, Khodzin@bsu.by

В статье рассматриваются различные точки зрения, имеющиеся в историографии по отношению к определению понятия «модернизация», основные тенденции развития теории модернизации, предпринята попытка определить сущность модернизации, ее отличия от других процессов трансформации общества. Анализируются этапы советской модернизации в Беларуси, определяются их характерные черты. Особое внимание уделяется субъективному фактору модернизации, роли партийно-государственной элиты в генерации основных идей развития белорусского общества в различные периоды истории.

Ключевые слова: модернизация; социальные формы модернизации; советская модернизация Беларуси; теория модернизации; П. А. Столыпин; Д. Ф. Прищепов; А. С. Славинский; К. Т. Мазуров; П. М. Машеров.

MODERNIZATION: APPROACHES TO DEFINITION, ESSENCE AND STAGES OF DEVELOPMENT IN BELARUS

S. M. Khodzin

Belarusian State University, Independence Ave., 4, 220030, Minsk, Khodzin@bsu.by

The article examines the various points of view available in historiography in relation to the definition of the concept of “modernization”, the main trends in the development of the theory of modernization, an attempt is made to determine the essence of modernization, its differences from other processes of transformation of society. The stages of Soviet modernization in Belarus are analyzed, their characteristic features are determined. Special attention is paid to the subjective factor of modernization, the role of the party-state elite in generating the main ideas of the development of Belarusian society in various periods of history.

Keywords: modernization; social forms of modernization; Soviet modernization of Belarus; modernization theory; P. A. Stolypin; D. F. Prishchepov; A. S. Slavinsky; K. T. Mazurov; P. M. Masherov.

Модернизация определяется как процесс направленных системных социальных изменений. Последние могут происходить на основе адаптации

общества к новым условиям с учетом традиций либо через трансформацию революционного характера с преобладанием унификационных процессов. Модернизация сопровождается утверждением новых и ликвидацией ранее существовавших социальных объектов и взаимоотношений, часть из которых не обязательно является объективно устаревшими. При ускоренном развитии модернизационных процессов в результате их скоротечности утрачиваются старые и не успевают формироваться новые ценностные и этические нормы, углубляется асинхронность изменений в различных областях социальной жизни. Независимо от социальных форм модернизации их объединяет то, что формируемые социальные институты нового общества опираются на взаимодействие, моральные обязанности, исторически сформированное понятие о справедливости, которые, в свою очередь, основываются на традиции [1].

Социальные формы модернизации под влиянием внутренних, а также внешних факторов могут чередоваться как этапы трансформации общества. Модернизация в отличие от трансформации предусматривает четко определенные цели, стоящие перед обществом, необходимость политической воли и наличие элиты, которая эти цели формулирует и реализует. В результате формируются различные модели и направленность модернизационных процессов, а их изменение предполагает борьбу элит и транслируемого ими мировоззрения [2].

Советская модернизация Беларуси не являлась однородной. Предложена концепция национальной модернизации, которая прошла несколько стадий, или волн: 1921–1928, 1929–1939 гг., послевоенная модернизация. Они характеризовались своеобразием, обладали специфическими чертами, но в то же время объединены определенной степенью преемственности [3].

Теория модернизации получила существенное распространение преимущественно в среде социологов, из западных историков можно отметить американского историка экономики У. Ростоу и британского социального историка П. Ласлетта. Для советских же историков на протяжении десятилетий теория модернизации была табуированной темой, ибо во времена холодной войны она использовалась для идеологических нужд, борьбы с растущим влиянием Советского Союза. Поиск вектора собственного развития привел к настоящему всплеску исследований по модернизации в современной российской историографии (В. В. Алексеев, И. В. Побережников и др.).

Модернизация долгое время рассматривалась как движение по примеру стран Запада, все остальные определялись как «догоняющие», а имеющиеся традиции, отличающие их от западных, должны были быть преодолены, никаких собственных моделей не предполагалось. Однако на протяжении десятилетий теория модернизации прошла продолжительный пе-

риод развития, впитывая значительный фактологический материал, реагируя на современные вызовы и формируя новые подходы. В 1960–1970-е гг. многие из стран т. н. третьего мира выбрали не западноевропейский путь модернизации, а определяли собственный вектор развития, опираясь на свои исторические и природно-географические особенности, к примеру, в Конституции Китайской Народной Республики в качестве одной из целей была определена «социалистическая модернизация». В результате существенно изменились теоретические подходы к модернизации [4].

В социологии нарастающую популярность приобрела концепция «многообразия современности», согласно которой традиция – это неотъемлемый элемент любой социальной культуры: как любой социальной организации в целом, так и каждого ее элемента по отдельности (традиции, например, сохраняют свою значимость даже в таких наиболее рационализированных и динамичных областях человеческой деятельности, как наука и технология). Более того подчеркивается исключительная роль норм, традиции в сохранении стабильности социальной системы, поскольку человек действует, упорядочивает реальность в соответствии представлениями, которые он усвоил и превратил в убеждения и которые стали мотивацией его действий. Видится вовсе не случайным, что П. А. Столыпин, выросший и сформировавшийся как государственный деятель в западных губерниях Российской империи, в условиях развития крестьянской революции сделал одну из наиболее значимых в Российской империи попыток реформирования аграрной сферы на основе разрушения общины [5].

Необходимо подчеркнуть не только важность формирования партийно-хозяйственной элиты, но и предпосылки ее формирования, важнейшей из которых является собственная государственность. Именно это привело к тому, что «красный Столыпин», как называли наркома земледелия Д. Ф. Прищепова, уже выступал против общины, чётко осознавая специфику развития и интересы Беларуси [6].

При выработке моделей и структур исторического пространства, под которым понимается социальное взаимодействие людей в прошлом, учитывается целый комплекс причин или факторов. Это факторы объективного порядка, предопределённые историческим развитием нации и региона, а также целый ряд субъективных, где важнейшее влияние на ход истории оказывает личность. Многофакторный подход к истории, теория плюрализма факторов имеет достаточно глубокие корни в российской и белорусской историографии, однако на рубеже XX и XXI вв. сформировалась практика выделять по преимуществу только преобладающие тенденции в развитии исторических явлений и процессов. В проводимом исследовании сделана попытка расширить ряд анализируемых факторов развития модернизационных процессов.

Отмена чрезвычайного положения, формирование и укрепление правовых институтов, укрупнение территории Белорусской республики создавали основу и некоторый период во времени для формирования альтернативных подходов к советской модернизации.

Исторически сформировалась особенность размещения фабричной промышленности в Беларуси в сельской местности, ближе к источникам сырья, рабочей силы. Раздел помещичьих имений без выстраивания кооперативных производственных и сбытовых форм в одночасье разрушал промышленные предприятия в сельской местности. Нарком земледелия БССР А. С. Славинский, осознавая экономическую угрозу от разделов крупной земельной собственности, в целях сохранения имущества предприятий и распыления рабочего класса, пытался на землях бывших помещичьих имений организовать и сохранить совхозы и коммуны [7].

Именно этот личный фактор способствовал тому, что часть партийно-хозяйственной элиты БССР приступила к выработке собственных подходов к реализации принципов сотрудничества с крестьянством с учётом всех местных региональных, исторически сложившихся факторов, а в конечном счёте и формулированию своей аграрно-хозяйственной политики, к работе над своим проектом Земельного Кодекса. В Советской Беларуси, таким образом, вплоть до 1930-х гг. индустриализация представляла собой процесс восстановления и развития того промышленного потенциала, который сформировался в период Российской империи. Соответственно, это оказывало существенное влияние на развитие демографических процессов. Проведенный анализ позволяет поставить под сомнение утверждение о преобладании в период новой экономической политики еврейского населения в городах БССР. В 1930-е гг. на смену данному фактору пришел фактор закрепления крестьян в сельской местности в связи с проведением сплошной коллективизации.

Противоречия, вызванные развитием рыночных отношений, явились поводом для отказа от новой экономической политики. Советская модернизация в последующее десятилетие (1929–1939 гг.) характеризуется преобладанием унификационных процессов. Она была вызвана прежде всего внешними факторами и реализовывалась в трех направлениях: как индустриализация, коллективизация и культурная революция. Большинство промышленных предприятий строилось в городах, но процессы урбанизации сдерживались тем, что с 1932 г. белорусский крестьянин не мог уйти из деревни без паспорта. В БССР, которая находилась на границе Союза, в условиях отсутствия природных ресурсов, не планировалось строительство предприятий тяжелой промышленности. Развивались преимущественно предприятия перерабатывающей, лёгкой и строительной отраслей промышленности. Акцент в индустриализации сельского хозяйства перено-

сится на механизацию. В Гомеле был построен завод по производству сельскохозяйственных машин. С целью обеспечения колхозов техникой образовывались машинно-тракторные станции (МТС). Однако её применение сдерживалось заболоченностью значительной части территории БССР. Для форсированной индустриализации необходимы были ресурсы, которые изымались у сельчан [8].

Модернизация включает индустриализацию и урбанизацию, но при всей значимости этих процессов её главным результатом является формирование человека новой формации. В условиях сложных и противоречивых преобразований формировались поколения, не отрицавшие свою принадлежность к белорусской советской нации, но искренне считавших своей родиной СССР. Следует отметить тот факт, что подавляющее большинство Героев Советского Союза – это молодые люди в возрасте до 30 лет, сражавшиеся за свою Родину. Общая Победа над немецко-фашистскими захватчиками имела кардинальное значение для нашей страны. Беларусь не просто стала одной из стран-учредительниц ООН, Беларусь стала узнаваемой на политических картах мира.

Именно победа в Великой Отечественной войне вместе со всеми народами СССР создала условия для третьей волны модернизации в БССР, которая происходила на основе социально-экономического потенциала всего Советского Союза. Становление социалистического содружества расширило границы влияния СССР далеко на запад, что способствовало созданию в Советской Беларуси тяжелой промышленности (тракторной, автомобильной и др.). Доля населения, занятого в промышленности в БССР, превысила количество занятых в сельском хозяйстве только на рубеже 1950–1960-х гг., а превышение количества городского населения над сельским произошло лишь к середине 1970-х гг. Процессы послевоенной урбанизации в Беларуси затруднялись большой внешней миграцией: из села в районы Калининградской области, Карело-Финской ССР, а затем на освоение целинных и залежных земель Казахстана, Урала и Сибири. В то же время в Беларусь из разных республик СССР, прежде всего из РСФСР, приехали тысячи ученых, специалистов, преподавателей, внесших существенный вклад в социально-экономическое развитие республики.

Постепенно формируется новый состав белорусской партийно-хозяйственной элиты. Вначале она пополнялась за счет бывших партизанских командиров. П. К. Пономаренко, как руководитель Центрального штаба партизанского движения отдавал предпочтение именно такому подходу в кадровой политике. Общие хозяйственные и организационные интересы сплачивали эту группу многонациональных партизанских выдвиженцев и в результате предопределили назначение на высшие должности уроженцев Беларуси.

Своё единство партийно-хозяйственная элита послевоенной БССР продемонстрировала в 1953 г., когда отстояла первого секретаря ЦК КПБ Н. С. Патоличева и выступила против назначения присланного из Москвы для утверждения на Пленуме ЦК М. В. Зимянина. Парадоксально, что первый по национальности был русским, а второй – белорусом. Но уже в со второй половины 1950-х гг. во главе Компартии Беларуси становятся белорусы.

Большую популярность приобрели К. Т. Мазуров и особенно П. М. Машеров. Значительное улучшение жизни населения, личное обаяние этих партийных деятелей способствовали появлению такого, например, понятия как «эпоха Машерова». Последующие партийные руководители БССР не пользовались такой популярностью, и не только в силу своих личных качеств. Они уже были представителями индустриальной элиты, индустриального общества, когда большинство населения составляли горожане [9].

Осознание традиций и потенциала Беларуси позволило выработать концепцию развития республики, предопределившую создание в БССР народно-хозяйственного комплекса на основе достижений научно-технической революции. Это потребовало повышения общеобразовательного уровня, а также развития вузов и научных исследований.

Библиографический список

1. *Ходзін, С. М.* Мадэрнізацыя ў Беларусі (1921–1939) / С. М. Ходзін. – Мінск : БДУ, 2019. – 287 с.

2. *Ходзін, С. М.* Мадэрнізацыйныя працэсы ў Беларусі ў 1920–1930-я гг.: пошук метадалагічных падыходаў / С. Н. Ходин // Романовские чтения – 10, посвященные 80-летию со дня основания исторического факультета: сб. ст. междунар. науч. конф., Могилев, 27–28 нояб. 2014 г. / Могилев. гос. ун-т; редкол.: И. В. Шардыко (пред.) [и др.]. – Могилев, 2015. – С. 125–127.

3. *Ходин, С. Н.* Источниковый потенциал партийных документов по процессам модернизации Беларуси в 1921—1939 гг. // Архіўны дыялог : зборнік артыкулаў. Вып. 1 / рэдкал.: А. К. Дземянюк (адк. рэд.) [і інш.]. – Мінск : Колорград, 2023. – С. 20–28.

4. *Ходзін, С. М.* Працэсы трансфармацыі беларускай вёскі ў кантэксце тэорыі мадэрнізацыі / С. М. Ходзін // Беларус. гіст. часоп. – 2015. – № 12. – С. 5–11.

5. *Ходзін, С. М.* Беларуская вёска ў міжваенны час: шляхі і формы савецкай мадэрнізацыі (1921–1939) / С. М. Ходзін. – Мінск: БДУ, 2014. – 240 с.

6. *Ходин, С. Н.* Кодекс наркома. Традиции и личность в процессах советской модернизации Беларуси (на примере 1920-х годов) / С. Н. Ходин // Беларуская думка – 2015. – № 12. – С. 24–28.

7. *Ходзін С. М.* Пераход да новай эканамічнай палітыкі ў беларускай вёсцы і фарміраванне нацыянальнай мадэлі мадэрнізацыі / С. М. Ходзін // Беларускі гістарычны часопіс. – 2019. – №1. – С. 19–27; *Ходзін, С. М.* Новая эканамічная палітыка і асаблівасці нацыянальнай мадэрнізацыі ў Беларусі / Уроки НЭПа и решение современных задач в экономике : материалы международного круглого стола / ред. кол. В. М. Хаданёнак [и др.]. – Витебск : УО «ВГТУ», 2022. – С. 76–82.

8. *Подгайский, А. Л.* Индустриализация в Беларуси: выбор ориентиров экономического развития / А. Л. Подгайский // Историко-экономические исследования (Иркутск). – 2008. – Т. 9. – № 2. – С. 48–58; *Ходзін С. М.* «Вялікі пералом» у Беларусі: трансфармацыя сялянскага жыцця ў 1929–1939 гг. // Народы и культуры славянского мира Восточной Европы в исторической ретроспективе (Беларусь, Украина, Россия, Польша). Сборник научных статей / ред.-сост. А. Д. Дудько – Гродно: «ЮрСаПринт. – 2020. – С. 190–196.

9. *Иоффе Э. Г.* Формирование и состав политической элиты БССР / Э. Г. Иоффе // Советский этап в истории Беларуси : сборник научных статей участников Республиканской научно-теоретической конференции, Минск, 5 декабря 2019 г. / Белорусский национальный технический университет ; редкол.: В. А. Бобков [и др.]. – Минск : БНТУ – 2019. – С. 82–88.

УДК 93/94:378.4(476–25)096(091)(092)

ТРАНСФОРМАЦИЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ И НАУЧНЫХ ПАРАДИГМ БЕЛОРУССКОГО РОССИЕВЕДЕНИЯ В 1930-е гг.: КОЛЛЕКТИВНЫЙ ПОРТРЕТ ИСТОРИКОВ

О. А. Яновский

Белорусский государственный университет, пр. Независимости, 4, 220030, г. Минск, helgoleg@ mail.ru

На примерах творческих судеб более десяти белорусских историков, преподавших в БГУ курс «история СССР» в 1930-е гг., прослеживаются происходившие изменения в понимании не только образовательных и научных составляющих новой учебной дисциплины, но и ее важного значения в идеологическом воздействии на советское общество.

Ключевые слова: Белорусский государственный университет; исторический факультет; история СССР; россиеведение; трансформация; историческое образование; историческая наука.

TRANSFORMATION OF EDUCATIONAL AND SCIENTIFIC PARADIGM OF BELARUSIAN RUSSIAN STUDIES IN THE 1930s: COLLECTIVE PORTRAIT OF HISTORIANS

O. A. Yanousky

Belarusian State University, Nezavisimosti Ave., 4, 220030, Minsk, helgoleg@ mail.ru

Using examples of the creative destinies of more than ten Belarusian historians who taught the course “history of the USSR” at BSU in the 1930s, the changes that took place in the understanding of not only the educational and scientific components of the new academic discipline, but also its importance in the ideological impact on Soviet society are traced.

Keywords: Belarusian State University; history department; history of the USSR; Russian studies; transformation; historical education; historical science.

Во всех отношениях для историка 1930-е гг. интересны. Тогда уже были закреплены многие теоретические постулаты в практике «построения социализма», как и отвергнуты реалиями этого построения многие из тех, что исповедовали ниспровергатели Российской империи на этапе этого «ниспровержения». Жизнь постоянно вносила коррективы, заставляла корректировать, трансформировать, модернизировать различные, казалось бы, уже освоенные принципы и устои нового строящегося общества.

Одна из таких трансформаций с яркой очевидностью стала осуществляться уже на рубеже 1920–1930-х гг. в преподавании истории вообще, но более всего – истории российской и всех советских республик в целом. На смену с большим трудом внедрявшихся в образовании (начальном, среднем, высшем) различных курсов истории России пришел единый курс истории СССР. Он вначале воспринимался как дисциплина, предметом которой должна стать история всех советских республик, ее народов. И в таком обозначении («история народов СССР») фигурировал в учебных планах, названии кафедр, научных отделов и т. д. Однако сразу главной составляющей стала именно российская история, хотя на долгие десятилетия (до распада СССР) курс приобрел устойчивое название – история СССР.

Эта общая констатация имеет свою специфику в практике перехода белорусских историков от преподавания истории России в 1920-е гг. к освоению «истории СССР» в течение 1930-х гг. Представляется продуктивным рассмотреть эту трансформацию через творческие судьбы тех, кто в это десятилетие (конечно, условно его обозначая, хотя следовало бы исходить из более точно очерченного времени – 1929–1941 гг.) осваивал новое направление исторических знаний. И сделаем это, приняв за основу два момента. Во-первых, как указывалось выше, факт «российской основы» в курсе истории СССР. Во-вторых, наличие профессиональных знаний в области россиеведения. То есть в данной постановке темы важно определить качественность преподавания на основе научного опыта. А одновременно очевидную легитимность россиеведов в восприятии советской власти. Для БССР эта «легитимность» имела чуть ли не первостепенное значение. Представляя «коллективный портрет историков» как «белорусских россиеведов», сразу укажем, что все они без исключения в 1930-е гг. приглашались в БГУ и АН БССР из РСФСР. Конечно, «историю СССР» в аудиториях университета читали и отдельные белорусоведы – выпускники как самого БГУ (Д. А. Дудков, И. Т. Пшеничный и др.), так и «комвузов» (М. С. Югов, М. А. Поташ и др.). Но вот считать их исследователями собственно российской истории не приходится. Среди историков, которых белорусское руководство буквально выискивало в Москве и Ленинграде, чтобы укрепить кадрами ставшим столь политически значимым учебный курс «история СССР», а заодно и привнести в БГУ и АН БССР традиции «российского

россиеведения», обратимся к 11 фигурам, избрав упрощенный «алфавитный принцип».

Павел Ильич Анатольев, несмотря на свое происхождение (родился в семье мелкого торговца), в Гражданскую войну был политработником, затем редактировал партийные газеты в Украине. После окончания в 1929 гг. историко-экономического отделения Института народного образования и аспирантуры по новейшей русской истории в РАНИОН, где слушал лекции М. Н. Покровского, работал старшим научным сотрудником Института истории Комакадемии, одновременно преподавал в МГУ и Академии коммунистического воспитания, готовил к изданию книги о Морозовской стачке и предыстории марксизма в России. Павел Ильич был редактором и автором примечаний в серии «Революционное движение в России в мемуарах современников», консультировал издание «История фабрик и заводов» и др.

Интересно пересечение П. И. Анатольева с белорусскими историками в качестве авторов журнала «Историк-марксист». Так, в № 21 за 1931 г. его рецензия «Эсеровщина в советской исторической литературе» в рубрике «Критика и библиография» была опубликована после рецензии М. С. Югова и перед рецензией П. О. Горина. В 1934 г. в журнале «Борьба классов» он опубликовал статью о формировании в Москве второй половины XIX в. пролетарского революционного движения [1]. Так что такой «статусный» по тогдашним советским меркам историк, конечно же, был востребован и в БГУ. О его приглашении прочесть лекции белорусским студентам по кафедре истории России (или, на конец 1920-х гг., уже «истории народов СССР») архивные материалы содержат скупые констатации. Так, на 1929 г. П. И. Анатольев вместе с С. А. Пионтковским и А. И. Малышевым были приглашены для преподавания в БГУ, тогда как «неработающий доцент» М. С. Югов с 15 января «был снят с оклада». В отношении только А. И. Малышева имелось уточнение – «работал наездами» [10]. Но, как оказалось, кандидатуры «из Центра» были ошибочно выбраны руководством БГУ. Уже в феврале 1935 г. Павла Ильича арестовали. Он проходил «по делу контрреволюционной группы В. И. Невского» и получил 5 лет трудовых лагерей. Весной 1937 г. его этапировали в Москву для предъявления новых обвинений, завершившихся вынесением смертного приговора [16].

Научная известность **Константина Васильевича Базилевича** в 1930-е гг. была не менее громкой. Он также участвовал в Гражданской войне, в 1922 г. окончил ФОН МГУ (был учеником С. В. Бахрушина) и стал сотрудником различных научных учреждений Москвы. В 1933 г. в Ленинграде вышла его небольшая книга еще востребованной по тем временам тематики («торговый капитал» и т. п.) [2], которой отдавали предпочтение многие советские историки, в том числе и белорусские. А чуть позже вышло другое (не менее актуальное не только с научной точки зрения) исследование событий

«бунташного» российского XVII столетия, в русле представления неискушенному советскому читателю на основе публикуемых документов эволюции «освободительного движения в России» [3].

С 1935–1936 гг. Константин Васильевич работал старшим научным сотрудником сектора истории СССР Института истории АН СССР, профессором кафедры истории СССР истфака МГУ. В это время и состоялось привлечение талантливого ученого и лектора к работе в БГУ. Тем более, что он вошел в состав групп историков, которым было поручено создать школьные и вузовские учебники по истории СССР. Наиболее известным стал учебник для средней школы за авторством К. В. Базилевича, С. В. Бахрушина, А. М. Панкратовой и А. В. Фохта, который еще до Великой Отечественной войны издавался в двух частях [11]. Такой авторитет как раз и был нужен для придания новому учебному курсу смысловых и идеологически выверенных импульсов, а одновременно – всем студентам и преподавателям истфака БГУ. Вот только преподавание в Минске университетским студентам «наездами» (это определение часто можно встретить в материалах тех лет. – Авт.) отдельных периодов истории СССР оказалось недолгим. Белорусский университет во второй половине 1930-х гг. взял курс на подготовку своих знатоков истории СССР, но при регулярных консультациях в Москве и Ленинграде с российскими коллегами.

Известный советский россиевед-медиевист **Сергей Владимирович Бахрушин** в 1904 г. окончил историко-филологический факультета Императорского Московского университета. Как и В. И. Пичета, он был учеником В. О. Ключевского. С 1909 г. – приват-доцент, с 1918 г. – профессор в своей alma mater. Занимался историей Киевской Руси и историей Русского государства XV–XVII вв., в советские годы – социально-экономической историей народов Сибири и Средней Азии. Сергей Владимирович в 1930-х гг. оказался в центре дискуссий о социально-экономическом характере Древней Руси и высказывал иную точку зрения в сравнении с Б. Д. Грековым, который более улавливал позицию властей и пытался доказать, что уже в IX в. на Руси существовало развитое феодальное общество. Б. Д. Греков так и не принял замечаний, а сам С. В. Бахрушин в дальнейшем фактически признал концепцию оппонента.

Творческий путь историка в чем-то сравним с теми пертурбациями, которые выпали на долю его коллеги – В. И. Пичеты. Так, оказавшись в первой половине 1930-х гг. в ссылке по обвинениям участников «Академического дела», Сергей Владимирович должен был занять конформистскую позицию, в том числе и в науке – советской российской медиевистике. Его имя, уже вновь как профессора МГУ имени М. В. Ломоносова, зафиксировано среди соавторов первого советского учебника по истории СССР для вузов (1939) [12].

Во второй половине 1930-х гг. С. В. Бахрушин упоминается в связи с начальным периодом становления истфака БГУ. В его приглашении преподавать в Минске, видимо, сыграли свою роль как очевидная научная компетентность ученого (член-корреспондент АН СССР, действительный член Академии педагогических наук), чего так не хватало молодому белорусскому россиеведению, так и в большей степени близкое знакомство с бывшим «опальным» В. И. Пичетой и молодым деканом истфака БГУ А. П. Пьянковым. Он, как и Владимир Иванович, отметился своей статьей в печально известном двухтомнике «Против исторической концепции М. Н. Покровского» [15]. А молодой декан Алексей Петрович Пьянков нуждался в консультациях двух маститых оппонентов, хотя и расходившихся в своих научных взглядах (С. В. Бахрушина и Б. Д. Грекова), готовя свои диссертации – сначала кандидатскую, а затем докторскую. Однако время пребывания Сергея Владимировича в студенческих аудиториях Минска было мимолетным, хотя и отразило характерные «искания» белорусскими историками оптимальных решений для создания за короткое время полноценной подготовки специалистов.

Куда более стабильный путь профессора БГУ прошел **Валентин Николаевич Бочкарев**. Выпускник историко-филологического факультета Императорского Московского университета (1906) был оставлен при кафедре русской истории для подготовки к научной деятельности под руководством В. О. Ключевского. В 1915 г. защитил диссертацию и получил ученое звание приват-доцента, в 1917 г. – профессора. Научную деятельность совмещал с преподавательской – читал лекции в высших учебных заведениях Москвы, Нижнего Новгорода, Твери, Ярославля. В эти годы Валентин Николаевич тесно сотрудничал с В. И. Пичетой. Историки были соавторами знаменитого многотомника «Отечественная война 1812 года и русское общество», изданного к столетию событий 1812 г., а также нескольких других работ. Он был известен своими публикациями по методике преподавания истории в школах Российской империи.

После революции В. Н. Бочкарев преподавал в ряде российских пединститутов и университетов. Круг научных интересов историка необычайно широк: занимался изучением российского позднего Средневековья и Нового времени, революционного движения в России, истории российского Севера и др. Известно, что с утверждением в системе советского образования такой учебной дисциплины, как «история народов СССР», Валентин Николаевич был востребован во многих вузах СССР как разносторонний специалист. И это несмотря на то, что в начале 1930-х гг. подвергался трехлетней ссылке.

В 1936–1937 гг. профессор В. Н. Бочкарев читал несколько курсов «истории народов СССР» и в БГУ. Результаты преподавания он представил

в университетской многотиражке, сделав краткий обзор сдачи студентами-первокурсниками экзамена по своему курсу – «истории народов СССР эпохи феодализма». Профессор отметил, что студенты проявляли в процессе учебы несомненную заинтересованность к предмету. В итоге на экзамене около 80 % получили отличные и хорошие оценки [7]. Однако уже вскоре из-за проблем с составлением расписания учебных занятий для лекторов, далеко не системно приезжавших в Минск из Москвы и Ленинграда, было решено отдавать предпочтение местным молодым россиеведам.

Будущий советский академик-историк, россиевед, лауреат всевозможных государственных премий **Николай Михайлович Дружинин** в условиях трех российских революций и Первой мировой войны сумел не без «приключений» окончить юридический (1911) и историко-филологический факультеты Московского университета и в 1918 г. был оставлен для подготовки к профессорскому званию. Специализировался по истории России XIX в. Участник Гражданской войны. В 1924–1934 гг. являлся сотрудником Музея революции, исследовал историю декабристского движения, в целом придерживаясь марксистских установок в исторической науке, что позже обосновывал в своих проблемно-методологических работах по российскому феодализму и капитализму.

В условиях середины 1930-х гг., когда в БГУ преподавание учебных курсов по истории СССР в «правильной» ее интерпретации актуализировалось, обращение к московским и ленинградским интеллектуальным силам стало выходом из «кадрового голода». Пригласить на постоянную работу даже молодых специалистов было сложно, так как большинство опасалось ехать в весьма неоднозначный по своей политической атмосфере Минск. Поэтому несколько командировок Николая Михайловича для чтения курсов в Коммунистическом университете и БГУ в ряду других приглашаемых историков и обществоведов были необходимы для постепенного освоения нового курса – истории СССР вместо «просто» истории России. Тем более, что в 1927 г. историк издал монографию, в некоторой степени обратившись к истории народов СССР [6]. О своих поездках в Минск (в 1937 г. он трижды был в столице БССР) Н. М. Дружинин оставил краткие зарисовки в своем дневнике, опубликованном в 1990-е гг. в нескольких номерах журнала «Вопросы истории». Однако в них мало конкретики именно обстоятельств чтения самих лекций, реакции студенчества и белорусских коллег. Но, например, интересна его зарисовка о том, как он вместе с К. В. Базилевичем, возвращаясь в феврале 1937 г. в Москву после чтения лекций белорусским студентам, из вагонного купе, «проезжая мимо Борисова», с интересом смотрел на место окончательной гибели «Великой армии» на Березине [5, с. 94].

Второе возвращение к белорусскому студенчеству у Николая Михайловича состоялось уже в 1943 г., когда он вместе с Б. Д. Грековым, А. М. Панкратовой, И. И. Полосиным и другими московскими историками помогал возобновить регулярные занятия БГУ на станции Сходня. О «сходненском эпизоде» в жизни российского историка есть упоминания, но пока не выявлены сколь-нибудь пространные описания такой неоценимой его помощи. Сведений о продолжении его непосредственных контактов с белорусскими историками не найдено, если не считать косвенных упоминаний о реакциях на написание «Истории Белорусской ССР», контактах с В. И. Пичетой и редактирование некоторых его работ, чтении в МГУ лекций по истории Беларуси, Украины, Литвы и др.

Первым заведующим кафедрой истории народов СССР в открывшемся в 1934 г. историческом факультете БГУ считается Владимир Васильевич Мавродин. Он окончил Ленинградский государственный университет в 1930 г., где в последующем работал всю жизнь и более 30 лет был деканом истфака. В 1933 г. молодой историк защитил кандидатскую диссертацию на тему «К вопросу о крупном барщинном хозяйстве в XVII в.», хотя в связи с временным не присуждением ученых степеней кандидатом исторических наук стал лишь в 1938 г. Сферой научных интересов Владимира Васильевича с этих лет стали история древней Руси, история классовой борьбы и общественных движений, историография и др.

В первые годы деятельности исторического факультета БГУ В. В. Мавродина пригласили в Минск для разработки и чтения лекций по истории народов СССР. Его научная специализация в условиях нового властного прочтения истории России, а теперь уже истории народов СССР, была весьма кстати для заполнения кадрового «вакуума», образовавшегося в ходе «борьбы на историческом фронте». Он в 1936 г. в анналах истории БГУ не раз называется заведующим кафедрой «истории народов СССР и истории БССР». Фактически в 1936–1938 гг. ленинградский историк исполнял свои обязанности заведующего кафедрой БГУ достаточно номинально, бывая в Минске эпизодически. Конечно, вести речь о системном и перспективном планировании с его стороны работы столь специфичной по своей образовательной и политической важности кафедры, на которой-то и штатных сотрудников было всего-ничего, не приходится. Кафедра, которая осуществляла преподавание и многопрофильного курса истории народов СССР, и курса отечественной («истории БССР») истории, остро нуждалась в кадрах. Поэтому наряду с В. В. Мавродиным в аудиториях истфака БГУ не один год преподавал российский профессор В. Н. Бочкарев. Конечно, он также работал «наездами». Характерно, что и он упоминается в архивных материалах с обозначением «заведующий кафедрой». Хорошо иллюстрирует проблемы с приглашением специалистов-россиеведов из Москвы и

Ленинграда эпизод летней экзаменационной сессии 1936/1937 учебного года. Получилось так, что из-за необходимости спешного отъезда из Минска В. В. Мавродин не смог принять экзамен у всех студентов истфака, а тем более назначить время на переэкзаменовку. Все просьбы и требования студентов были отложены на неопределенное время, так как Владимир Васильевич в силу своего «цейтнота» не мог точно определить дату следующего своего приезда в Минск [9].

Уже с 1937 г. название кафедры «упростили» – она стала кафедрой «истории народов СССР», однако по-прежнему продолжала осуществлять преподавание «истории БССР». А Владимир Васильевич перестал приглашаться в Минск, хотя он в 1940 г. защитил докторскую диссертацию на тему «Очерки истории Левобережной Украины (с древнейших времен до второй половины XIV в.)» и мог бы быть полезным для развития в БГУ подзабытого со времени В. И. Пичеты украиноведения. Но тогда БГУ взял курс на подготовку местных кадров историков.

Александр Ильич Малышев в 15-летнем возрасте вступил в РСДРП, участвовал в Гражданской войне, был комсомольским функционером. С 1921 г. учился в Коммунистическом университете имени Я. М. Свердлова, по его окончании находился на партийной работе в Азербайджане. Потом вернулся в Москву, поступил в Институт Красной профессуры, где слушал лекции М. Н. Покровского по истории российского феодализма. В 1929 г. стал одним из руководящих работников научных учреждений в Ленинграде, профессором ЛГУ, Института Красной профессуры и других высших учебных заведений Ленинграда, заведующим кафедрой истории России и народов СССР Ленинградского государственного института истории и лингвистики, был включен в группу по написанию школьного учебника.

С такими высокими учеными регалиями Александр Ильич и был в конце 1920-х гг. востребован в БГУ для налаживания лекционных курсов по истории народов СССР. В документах он отмечен в качестве приглашенного профессора наряду с другими ленинградскими и московскими историками-россиеведами. Областью научных интересов историка были проблемы эволюции феодализма в России, крепостного права и столь модного в те годы «торгового капитала».

Кратковременное пребывание в стенах БГУ для А. И. Малышева быстро оборвалось, так как историка в начале 1935 г. арестовали «за участие в троцкистско-зиновьевской оппозиции». На допросах обвиняемый указал, что в числе «троцкистов» изначально был и М. С. Югов, с которым он, конечно же, был знаком и мог встречаться и в Минске, и в редакции журнала «Историк-марксист» [4, с. 39]. По приговору ему были определены 5 лет заключения, но уже вскоре Александр Ильич проходил по но-

вому делу – «подготовка убийства С. М. Кирова». На этот раз его приговорили к расстрелу, который последовал 11 октября 1936 г. К сожалению, ни один интернет-ресурс не располагает какими-либо визуальными документами и фотографиями о нем.

Евгений Андреевич Мороховец – ученик В. О. Ключевского. В советские годы причастность к революционным событиям (даже на меньшевистких позициях) позволила историку стать авторитетной фигурой среди коллег. Работал ученым секретарем Института истории РАНИОН, преподавал историю России в МГУ, был в 1930-е гг. привлечен к написанию «Истории СССР». В научном плане занимался исследованием крестьянской реформы 1861 г., вовлечением крестьянства в российские революции.

Схожие научные интересы еще в дореволюционное время сблизили Евгения Андреевича с В. И. Пичетой (они были соавторами изданий, выходивших к 50-летию отмены крепостного права в России). Однако в годы ректорства в БГУ Владимир Иванович не приглашал своего коллегу, профессора МГУ, для чтения лекций в Минск. Возможно, причиной был «меньшевизм» ученого. В Московском же университете он в 1930–1931 гг. был заведующим кафедрой истории России эпохи промышленного капитализма, читал курс «Из истории крестьянских движений в России XIX – начала XX в.». В 1935 г. Е. А. Мороховца без защиты диссертации утвердили в степени доктора исторических наук. Став сотрудником Института истории АН СССР, он участвовал в подготовке учебника по истории СССР для вузов и многотомной «Истории СССР».

Лишь после создания истфака БГУ Евгений Андревич стал заметной фигурой в аудиториях белорусского университета, его имя не раз упоминается в числе приглашенных из Москвы и Ленинграда знатоков истории СССР. Профессор в БГУ осуществлял научное консультирование аспирантов по специальности «история СССР»: так, В. Ф. Кашперов и В. Г. Корень готовили к защите кандидатские диссертации «Русская публицистика в годы Крымской войны» и «Крестьянское восстание в селе Бездно (борьба крестьян с помещиками в годы проведения реформы 1861 г.» [14, л. 103, 104]. Очевидно, что подобные темы были предложены российским историком. Евгений Андреевич умер в первый год Великой Отечественной войны в эвакуации в Казахстане. Академик АН СССР Н. М. Дружинин называл его «благороднейшим и опытном историком».

Анна Михайловна Панкратова училась на женских курсах Новороссийского университета, проявила активность в революционном подполье и в 1919 г. стала большевичкой, а в 1922 г. – студенткой Института Красной профессуры, ученицей М. Н. Покровского. С 1926 г. в Ленинграде преподавала историю СССР, но уже через год переехала в Москву, где ее творческая и административная карьера круто пошла в гору: с 1931 г. она доктор

исторических наук, вскоре вместе с коллегами по МГУ К. В. Базилевичем, С. В. Бахрушиным и др. – автор школьного учебника по истории СССР. В 1934–1936 гг. она возглавляла кафедру истории СССР в МГУ, с 1940 г. – Институт истории АН СССР и последовательно была избрана членом-корреспондентом (1939), академиком (1953).

Одним словом, А. М. Панкратова в 1930–1950-е гг., как никто другой из российских историков, была самым тесным образом связана с проведением и исправлением «правильного» прочтения истории СССР. В том числе это непосредственно отразилось на ее контактах с белорусскими историками из БГУ и АН БССР. Во второй половине 1930-х гг. она была частым гостем в Минске, с ней консультировались по самым различным вопросам в надлежащем прочтении и написании запланированных к изданию учебников по истории Белорусской ССР. В то время не была отмечена лекционная деятельность Анны Михайловны в университетских аудиториях, но вот во время пребывания БГУ на ст. Сходня она читала лекции белорусским студентам. Частые общения с многими белорусскими историками, которые происходили и в Минске, и в Москве, сделали Анну Михайловну натуральным участником «борьбы на историческом фронте», которая постоянно активизировалась в Беларуси. Ее высокая оценка рукописей двух томов «История Белорусской ССР» и изданного в 1954 г. первого тома как бы подвели итог плодотворного сотрудничества как с университетскими, так и академическими историками БССР.

Алексей Петрович Пьянков родился в Перми в семье служащего городской казенной палаты. Получив среднее образование и прослужив три месяца в Красной Армии, Алексей Петрович в 1920 г. поступил на историческое отделение факультета общественных наук Пермского госуниверситета, совмещая учебу с преподаванием в школах. Он слушал лекции по русской истории профессора А. А. Савича, который как раз в эти годы перебрался из Минска в Пермь, а также Б. Д. Грекова, с которым в последующем имел тесные творческие общения. В дальнейшем, уже будучи деканом истфака БГУ и заведующим сектором истории СССР и БССР в Институте истории АН БССР, А. П. Пьянков пригласил Александра Антоновича в Минск для совместной работы по написанию истории БССР.

После окончания Пермского университета (1925) молодой специалист работал в вузах и школах Перми, а в 1934 г. был приглашен на должность доцента в Полтавский пединститут. И уже в 1937 г. оказался в Минске, где был зачислен в БГУ доцентом по кафедре истории народов СССР. Вскоре стал заведующим этой кафедрой и тут же назначен деканом истфака. В БГУ А. П. Пьянков создал кафедру как полноценную учебно-научную структуру, в которой после традиций, заложенных В. И. Пичетой, Д. А. Жариновым и А. А. Савичем, продолжили крепнуть белорусское россиеведение и украиноведение. Профессор был ее заведующим в 1938–1944 гг. и затем в 1946–1950 гг.

Как ученый А. П. Пьянков состоялся еще в Перми, где опубликовал семь своих исследований. В Полтаве пополнил свою квалификацию исследованием украинской истории (изучал архив Кочубеев). Но в Минске сразу включился в разработку тем по белорусской истории, так как перед университетскими и академическими историками была поставлена первоочередная задача – написать идеологически выверенный учебник по истории БССР. Поэтому декана и заведующего кафедрой БГУ привлекли к работе в Институте истории АН БССР по созданию первой многотомной истории БССР. С 1938 г. по 1941 г. в академии он работал по совместительству старшим научным сотрудником, а в послевоенные годы (с сентября 1946 г.) – заведующим сектором истории СССР и БССР. Вместе со своим факультетским коллегой историком-белорусоведом Д. А. Дудковым декан в 1940 г. издал «Программу курса истории Белоруссии» для вузов, которая будет обновлена и переиздана лишь через 20 лет. Познания А. П. Пьянкова в древнерусской истории при полноценном изложении собственно белорусской истории были весьма кстати. В марте 1939 г. по итогам защиты кандидатской диссертации (тема: «Феодальное общество Верхнего Поволжья в XII–XIII вв.») решением Совета БГУ ему была присвоена ученая степень кандидата исторических наук (но только в декабре 1945 г. союзный ВАК выдал долгожданный диплом, а одновременно и аттестат доцента). Дальнейшая биография Алексея Петровича всецело связана с работой в БГУ, Могилевском и Минском пединститутах. Он слыл авторитетнейшим россиеведом Беларуси. Характерно, что и его докторская диссертация была всецело посвящена сугубо общей проблематике древнерусской истории: ее защита на тему «Очерки по истории феодальных отношений в Северо-Восточной Руси и до начала XVI века» состоялась 31 мая 1948 г. на заседании Ученого Совета Ленинградского госуниверситета имени А. А. Жданова [13].

Михаил Герасимович Седов окончил в 1933 г. экономическое отделение Воронежского пединститута, а 1936 г. – аспирантуру Московского института истории, философии и литературы (МИФЛИ). Его научным руководителем был С. А. Пионтковский. В 1936 г. защитил кандидатскую диссертацию на тему «В. Ф. Кречетов и раннее просветительство в России». Арест научного руководителя чуть было не стоил соискателю искомой степени и карьеры. Но была разрешена повторная защита, успешно преодоленная Михаилом Герасимовичем. С 1936 г. по 1941 г. он преподавал в МИФЛИ. Вот тогда-то его привлекли к чтению лекций по истории СССР в БГУ. Так, декан истфака И. С. Чимбург в начале 1937 г. отмечал, что в силу невыполнения договорных обязательств с некоторыми российскими преподавателями разных курсов истории народов СССР пришлось расстаться, так как они отказывались читать лекции в соответствии с расписанием (профессор А. И. Молок и доцент Н. А. Морозов). И тогда был приглашен из Москвы доцент М. Г. Седов – специалист по истории народов СССР XIX в. Он уже прочитал 28 лекционных часов [8]. Вместе с ним

«договорные обязательства» перед БГУ выполняли профессор МГУ К. В. Базилевич и доцент В. В. Мавродин.

В дальнейшем Михаил Герасимович не был напрямую связан с БГУ. Хотя белорусские россиеведы часто стажировались на истфаке МГУ и имели возможность слушать лекции этого профессора с весьма сложной судьбой. Так, автор данной статьи в 1983 г. не раз присутствовал на заседаниях кафедры истории СССР периода капитализма с участием М. Г. Седова и участвовал в заседании «седовского спецсеминара», который собирал студентов и аспирантов, увлеченных историей народничества в России.

В данной статье сконцентрировано внимание лишь на тех белорусских россиеведах, которые родились в России и которые в 1930-е гг. закладывали основы данного направления исторических знаний в Беларуси. Конечно, нельзя ограничиться только ими для полноценного представления «терний и звезд», которыми была устлана дорога познания сначала именно российской истории, а затем ее же, но в формате «истории СССР». Ведь в это время в стенах БГУ сформировалась научная компетентность и уроженцев Беларуси, которые встали за университетские кафедры, преподавали и вели научные исследования. И если в учебном плане они читали историю России, то в своих научных предпочтениях отдавали приоритет разработке совершенно еще неисследованной истории Беларуси. Однако при обязательном ее сопряжении с российской «матрицей». Имена их нам известны, но полноценный рассказ оставим для следующей публикации.

Библиографический список

1. *Анатольев, П. И.* Первые московские рабочие-революционеры» (70-е – 80-е годы XIX века) // Борьба классов», 1934. № 7–8. С. 94–101.
2. *Базилевич, К. В.* Крупное торговое предприятие в Московском государстве в первой половине XVII в. Л.: изд-во АН СССР, 1933. 29 с.
3. *Базилевич, К. В.* Городские восстания в Московском государстве XVII в.: Сборник документов / под ред. С. А. Пионтковского. М.-Л.: Соцэкгиз, 1936. 182 с.
4. *Брячев, В. С.* Историк Александр Ильич Малышев (1902–1936) // Общество. Среда. Развитие. 2015. № 2. С. 36–41.
5. Дневник Николая Михайловича Дружинина // Вопросы истории, 1997, № 6.
6. *Дружинин, Н. М.* В страну туркмен и узбеков: Туркмено-хивинская экспедиция Н. Н. Муравьева. Л.: Брокгауз-Ефрон, 1927. 115 с.
7. За ленінскія кадры. 1936. 24 студзеня.
8. За ленінскія кадры. 1937. 13 студзеня.
9. За ленінскія кадры. 1937. 22 чэрвеня.
10. Из архива кафедры истории России и автора.
11. История СССР. Учебник для сред. школы / проф. К. В. Базилевич, проф. С. В. Бахрушин, проф. А. М. Панкратова, доц. А. В. Фохт / Под ред. проф. А. М. Панкратовой. М.: Учпедгиз, 1940–1941. Ч. 3: Для X класса. 1941. 363 с.; Ч. 3: Для X класса. 1941. 363 с.
12. История СССР. Т. 1. С древнейших времен до конца XVIII в. / Под ред. проф. Лебедева, акад. Б. Д. Грекова, чл.-корр. АН СССР С. В. Бахрушина. М.: Гос. соц.-экон. изд-во, 1939. 792 с.

13. Личный архив проф. А. П. Пьянкова. В 2019 г. он был подарен его внуком Денисом Игоревичем Пьянковым истфаку БГУ.
14. НАРБ. Ф. 205. Оп. 1. Д. 737. Л. 103, 104.
15. Против исторической концепции М. Н. Покровского: сборник статей / редкол.: акад. Б. Греков и др. М.-Л.: Изд-во Акад. наук СССР. Ч. 1, 1939. 517 с.; Ч. 2, 1940. 505 с.
16. URL: hst.ru/projects/sohist/repress/don/1937/anatoliev.htm – Дата обращения: 18.09.2023.

УДК 94(476)|650|

УЗНІКНЕННЕ І РАЗВІЦЦЁ ШКОЛЫ САЦЫЯЛЬНАЙ ГІСТОРЫІ БЕЛАРУСІ НОВАГА І НАВЕЙШАГА ЧАСУ НА ГІСТАРЫЧНЫМ ФАКУЛЬТЭЦЕ БДУ

В. С. Макарэвіч

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4, 220030, г. Мінск, MakareVS@bsu.by

У артыкуле разглядаецца развіццё напрамку даследаванняў па сацыяльнай гісторыі Беларусі ў БДУ, узнікненне, станаўленне і развіццё школы сацыяльнай гісторыі Беларусі Новага і Навейшага часу на гістарычным факультэце Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэту.

Ключавыя словы: сацыяльная гісторыя; гісторыя БДУ; школа сацыяльнай гісторыі Беларусі Новага і Навейшага часу; кафедра гісторыі Беларусі новага і навейшага часу; А. Г. Каханоўскі.

ВОЗНИКНОВЕНИЕ И РАЗВИТИЕ ШКОЛЫ СОЦИАЛЬНОЙ ИСТОРИИ БЕЛАРУСИ НОВОГО И НОВЕЙШЕГО ВРЕМЕНИ НА ИСТОРИЧЕСКОМ ФАКУЛЬТЕТЕ БГУ

В. С. Макаревич

Белорусский государственный университет, пр. Независимости, 4, 220030, г. Минск, MakareVS@bsu.by

В статье рассматривается развитие направления исследований по социальной истории Беларуси в БГУ, возникновение, становление и развитие школы социальной истории Беларуси Нового и Новейшего времени на историческом факультете Белорусского государственного университета.

Ключевые слова: социальная история; история БГУ; школа социальной истории Беларуси Нового и Новейшего времени; кафедра истории Беларуси нового и новейшего времени; А. Г. Кохановский.

EMERGENCE AND DEVELOPMENT OF THE SCHOOL OF SOCIAL HISTORY OF BELARUS OF NEW AND MODERN TIMES AT THE FACULTY OF HISTORY OF BSU

B. S. Makarevich

Belarusian State University, 4 Nezalezhnasti Ave., 220030, Minsk, MakareVS@bsu.by.

The article deals with the development of the direction of research on the social history of Belarus at BSU, the emergence, formation and development of the school of social history of Belarus of the New and Modern Times at the History Department of the Belarusian State University.

Keywords: social history; BSU history; school of social history of Belarus of the New and Modern Times; chair of the history of Belarus of the New and Modern Times; A. G. Kakhanouski.

Адным з найбольш ужываных паняццяў у сусветнай гістарычнай навуцы другой паловы XX ст. стала паняцце «сацыяльная гісторыя». Развіццё гэтага накірунку даследаванняў, а дакладней парадыгмы даследаванняў, як асобнага шляху гістарычнай навуковай думкі, новага канцэптуальнага падыходку у даследаваннях, пачынаецца яшчэ раней – з другой паловы XIX ст. Узнікненне новага напрамку было звязана з агульнымі зменамі, якія адбываліся ў еўрапейскай навуцы таго часу: агульным антрапалагічным паваротам у філасофіі, зараджэннем і развіццём сацыялогіі і псіхалогіі як асобных навук, паглыбленнем міждысцыплінарных сувязяў. Усё гэта накладала свой адбітак на навуковую гуманістыку. У той, ужо даволі адлеглы ад нас перыяд, стала відавочна, што без вывучэння сацыяльных структур, класаў, працэсаў міграцыі і ўрбанізацыі, індустрыялізацыі, немагчыма даць адказ на многія пытанні, ў тым ліку і на пытанні дамінуючай яшчэ ў той час у навуковым дыскурсе палітычнай гісторыі. Цэнтр увагі даследчыкаў паступова пачынае перамяшчаецца з палітычных пытанняў да вывучэння розных бакоў жыцця і сацыяльнага быту канкрэтных катэгорый насельніцтва, саслоўяў, класаў і г. д. Менавіта яны становяцца галоўнымі аб’ектамі даследаванняў. Усё гэта адбываецца на фоне фарміравання сучасных нацый у Еўропе, фарміравання грамадзянскіх супольнасцяў.

У асобны і самастойны, а пазней нават інстытуцыялізаваны напрамак, са сваімі даследчымі цэнтрамі і кафедрамі, сацыяльная гісторыя выдзяляецца з 1930-х гг. З 60-х гг. XX стагоддзя адным з асноўных паняццяў парадыгмы сацыяльнай гісторыі становіцца паняцце «сацыяльная структура». На вывучэнне сацыяльных структур, пад якімі часта разумеюць класы, саслоўі, страты грамадства і інш., гісторыкі ўсё больш скіроўваюць сваю увагу. Пры гэтым сацыяльная гісторыя сёння ўключае у сябе таксама і гістарычную дэмаграфію і даследаванне гендэрнай гісторыі і ўрбаністыку.

Яна стала і застаецца, калі можна так сказаць, мэйнстрымам у гістарычных даследаваннях, які дае новыя магчымасці для пазнання мінулага, змяняе стаўленне даследчыкаў да праблем і аб'ектаў даследавання, дазваляе ўбачыць і зразумець глыбінныя сацыяльныя змены ў грамадстве, якія як аснова вызначаюць палітычныя і эканамічныя трансфармацыі. Можна казаць таксама пра тое, што сацыяльная гісторыя – гэта напрамак даследванняў, дзе даследчык імкнецца выявіць сацыяльныя перадумовы гістарычных працэсаў ва ўсёй іх складанай сістэме ўзаемазалежнасцяў і ўзаемаабумоўленасцяў.

Разам з тым, паняцце «сацыяльная гісторыя» мае даволі расплыўчатае вызначэнне. Калі казаць абагулена, гісторыкі, якія займаюцца вывучэннем сацыяльнай гісторыі, вывучаюць гісторыю «сацыяльнага» у гістарычнай рэтраспектыве. У пэўнай ступені, са значнымі дапушчэннямі, сацыяльная гісторыя як накірунак, стыкуецца з гістарычнай сацыялогіяй – накірункам у сацыялогіі скіраваным на даследаванне мінулага інструментарыем сацыёлагаў. Пры гэтым два накірункі вувучэння «сацыяльнага» у мінулым, захоўваюць характэрную для сябе метадалогію. Наяўнасць метадалагічных падыходаў двух навук, аднак, ва ўмовах узмацняючыхся інтэрдысцыплінарных сувязяў, ужо не з'яўляецца перашкодай для паспяховай навуковай дзейнасці. З іншага боку, прымяненне падыходаў сацыялогіі да даследаванняў, дзе дапускаецца тэарэтызаванне над мінулым, нярэдка выклікае крытыку з боку гісторыкаў. Гісторыкі традыцыйна ў першую чаргу абапіраюцца на гістарычныя факты, а не на пабудаваныя у адарванасці ад факту тэарэтычныя разважанні.

Заснавальнікам навуковай школы сацыяльнай гісторыі Беларусі яшчэ ў міжваенны час мог бы стаць выдатны беларускі гісторык Мітрафан Віктаравіч Доўнар-Запольскі. Яго работа «История Белоруссии», падрыхтаваная якраз у перыяд яго працы ў БДУ, з'яўлялася пэўным сінтэзам вывучэння пытанняў сацыяльнай і палітычнай гісторыі. У рукапісе работы, сярод іншых, былі раздзелы «Сацыяльны лад», «Народное хозяйство и роль в нём крестьянства», «Очерк народного хозяйства последнего десятилетия», «Рэвалючыйны і рабочы рух». На вялікі жаль, у сувязі з абвінавачваннямі ў нацыянал-дэмакратызме, вучоны ў 1926 г. вымушаны быў пакінуць Беларусь, а рукапіс выдатнага, як на свой час, даследавання быў аддадзены з архіўнага сховішча ў друк толькі ў 2003 г. [5].

Пасля М. В. Доўнар-Запольскага ў даваеннай беларускай савецкай гістарыяграфіі праблематыцы сацыяльнай гісторыі не надавалася значная ўвага. Толькі з 1950-х гг. пачынаюць праводзіцца даследаванні натуральнага руху насельніцтва ў Беларусі, прычым цікавіліся гэтай праблемай пераважна эканамісты і сацыёлагі, у прыватнасці Андрэй Андрэевіч Ракаў.

Марксісцка-ленінская метадалогія панавала цалкам, што не пакідала шанцаў на паяўленне ў сценах дзяржаўных навуковых устаноў работ, якія б не ўпісваліся ў яе строгія рамкі. У блізкім напрамку да сацыяльнай гісторыі магло б развівацца вывучэнне рабочага руху і рабочага класу, часткова сялянства, але і гэтыя работы павінны былі быць строга ўбудаваны ў вызначаны ідэалагічны шаблон – росту колькасці пралетарыяту і адпаведнага нарастання класавай барацьбы, што фактычна не давала магчымасцяў гісторыкам для самастойнага даследчага пошуку. Нельга аднак, цалкам адмаўляць у навуковай вартасці работам гісторыкаў таго перыяду, хаця б па прычыне выяўлення і апрацоўкі імі значнага пласта гістарычных крыніц.

Толькі ў 1960–80-я гг. можна убачыць цікавасць асобных даследчыкаў у сценах універсітэта да аспектаў сацыяльна-эканамічнай гісторыі Беларусі канца XVIII – пачатку XXI ст. Сюды можна аднесці работы загадчыка кафедры гісторыі БССР Валянціны Уладзіміраўны Чапко: «Сельское хозяйство Белоруссии в первой половине XIX в.» Минск, (1966) [21], «Классовая борьба в белорусской деревне в первой половине XIX века» (1972) [20], «Города Белоруссии в первой половине XIX века : экономическое развитие» (1981) [19]. Але і гэтыя работы па вядомых прычынах не маглі выйсці за ўстаноўленыя ідэалагічныя межы.

Непасрэдна вывучэнне пытанняў сацыяльнай гісторыі Беларусі на гістарычным факультэце БДУ выдзяляецца ў адзін з асноўных напрамкаў правядзення гістарычных даследаванняў толькі з канца 1980-х гг. Адкрыліся новыя далягляды для творчасці прадстаўнікоў гуманітарных і грамадскіх навук, адкрываліся новыя даследчыя гарызонты для выбару як тэматыкі даследаванняў, так і новых тэарэтычных падыходаў і метадаў даследавання.

Кафедра гісторыі Беларусі (у савецкі перыяд кафедра гісторыі БССР існавала з 1958 г., першым яе загадчыкам быў Лаўрэнці Сямёнавіч Абецэдарскі), адна з першых пачала паглыблена распрацоўваць пытанні звязаныя з гісторыяй сацыяльных структур і сацыяльных груп насельніцтва Беларусі, прымяняючы новыя метады даследавання. У гэтым напрамку сталі працаваць тады яшчэ маладыя даследчыкі кафедры А. Г. Каханоўскі (кандыдацкая дысертацыя Сацыяльна-класавая структура насельніцтва Беларусі ў другой палове XIX ст. (дыс. 1989.) [8] і П. А. Лойка (Прыватнаўласніцкія сяляне Беларусі. Эвалюцыя феадальнай рэнты ў другой палове XVI–XVIII стст. 1991.) [10].

Паказальна, што ў 1994 г. у сувязі з пашырэннем і паглыбленнем вывучэння курса айчыннай гісторыі ў БДУ, кафедра гісторыі Беларусі была падзелена на дзве: кафедру гісторыі Беларусі старажытнага часу і сярэдніх вякоў, якую да 2006 г. узначальваў доктар гістарычных навук П. А. Лойка і

кафедру гісторыі Беларусі новага і навейшага часу, якую да 1999 г. ўзначальваў прафесар П. І. Брыгадзін. У выніку істотна павялічыўся колькасны склад супрацоўнікаў кафедр, значна пашыралася праблемнае поле даследаванняў, у тым ліку і за кошт праблематыкі сацыяльнай гісторыі Беларусі.

З 1999 г., калі кафедру гісторыі Беларусі новага і навейшага часу ўзначаліў тады яшчэ кандыдат навук, а на цяперашні час ужо прафесар і доктар навук А. Г. Каханоўскі, яе склад пачынае папаўняцца цэлай плеядай маладых даследчыкаў, якія ўсклалі на сябе абавязак даследавання новых недаследаваных гарызонтаў беларускай мінуўшчыны. У выніку, у першую чаргу намаганнямі А. Г. Каханоўскага, за апошнія ўжо больш чым два дзесяцігоддзі на кафедры сфарміраваўся і працягвае развівацца навуковы накірунак, які пераўтварыўся ў адмысловую школу сацыяльнай гісторыі Беларусі Новага і Навейшага часу пад кіраўніцтвам А. Г. Каханоўскага. Пры гэтым на кафедры гісторыі Беларусі новага і навейшага часу па-ранейшаму працягнулі развівацца і іншыя напрамкі – станаўленне беларускай дзяржаўнасці, гісторыя палітычных партый, грамадскіх арганізацый і рухаў, канфесійная гісторыя Беларусі XIX–XXI стст., ваенна-палітычныя працэсы ў Беларусі і гісторыя Вялікай Айчыннай вайны.

Пад навуковым кіраўніцтвам ці кансультаваннем прафесара А. Г. Каханоўскага былі падрыхтаваны некалькі важных для беларускай гістарычнай навукі работ па сацыяльнай гісторыі Беларусі XIX – пачатку XX ст., выдадзена некалькі манаграфій і больш за дзясятак калектыўных манаграфій, было рэалізавана некалькі навукова-даследчых тэм. Сярод абароненых пад кіраўніцтвам А. Г. Каханоўскага работ можна адзначыць работы А. Л. Дашкевіча «Маладзёжны рух Беларусі 30 – пачатку 60-х гадоў XIX ст.» (2003) [4], В. С. Макарэвіча «Дробная шляхта Беларусі ў 30–60-я гг. XIX ст.: склад і эвалюцыя сацыяльна-прававога становішча» (2008) [11], Г. І. Маскевіч «Сацыяльная стратыфікацыя сялянства Беларусі ў 60–90-я гг. XIX ст.» (2012) [13], А. В. Бурачонка «Развіццё прадпрымальніцтва ў фабрычна-заводскай вытворчасці Беларусі (1861–1914 гг.)» (2013) [2].

У 2013 г. свет убачыла манаграфія прафесара А. Г. Каханоўскага «Сацыяльная трансфармацыя беларускага грамадства (1861–1914 гг.)», выданне якой стала значнай навуковай падзеяй [7]. На аснове комплекса гістарычных крыніц аўтарам былі даследаваны накірункі і змест трансфармацыйных працэсаў у беларускім грамадстве у другой палове XIX – пачатку XX ст. У даследаванні была нададзена значная ўвага характарыстыцы эвалюцыі саслоўна-карпаратыўнай арганізацыі насельніцтва, працэсам сацыяльнай і тэрытарыяльнай мабільнасці розных груп насельніцтва Беларусі, станаўленню класаў буржуазнага грамадства, а таксама некаторым іншым пытанням сацыяльнай гісторыі Беларусі XIX – пачатку XX ст.

У 2015 г. у капілку кандыдацкіх дысертацый, якія былі падрыхтаваны пад кіраўніцтвам А. Г. Каханоўскага, лягла работа Артура Андрэевіча Кухарэнкі «Дзейнасць Сялянскага пазямельнага банка на тэрыторыі Беларусі», у 2017 г. яшчэ дзве: Д. П. Брыгадзіна «Преступность в Беларуси во второй половине XIX – начале XX в.» (2017) [1] і А. І. Стралені «Деятельность земских начальников на территории Беларуси (конец XIX в. – 1914 г.)» (2017) [18]. У 2018 г. у рамках работы, якая вядзецца па вывучэнні сацыяльных структур, была падрыхтавана манаграфія аўтара гэтага артыкула «Разбор шляхты ў беларускіх губернях Расійскай імперыі (канец XVIII–XIX ст.)». У манаграфіі на фоне рэалізацыі ўладамі Расійскай імперыі палітыкі разбору шляхты, разглядаецца працэс эвалюцыі прававога і сацыяльнага статусу катэгорый дробнай шляхты, трансфармацыі саслоўных і сацыяльных структур звязаных з гэтай, не такой ужо і малой, часткай беларускага грамадства, даследуецца рэакцыя шляхты Беларусі на палітыку разбора шляхты [12].

У 2020 г. ўбачыла свет работа яшчэ аднаго прадстаўніка школы, які паспяхова абараніў у выніку і доктарскую дысертацыю пад навуковай апекай Аляксандра Генадзьевіча Каханоўскага, работа Надзеі Сяргееўны Маторавай «Сацыяльная палітыка Расійскай імперыі на тэрыторыі Беларусі (1861–1914)» [15]. Аўтар зрабіў вялізны ўклад у вывучэнне маладаследаванай тэмы сацыяльнай палітыкі Расійскай імперыі ў Беларусі ў паслярэформены перыяд. У 2021 г. даследчык абараніў доктарскую дысертацыю.

Сёння на кафедры гісторыі Беларусі новага і навейшага часу праблемы сацыяльнай гісторыі Беларусі XIX–XX ст. у значнай ступені ўваходзяць у сферу навуковых даследаванняў большасці яе супрацоўнікаў. Сацыяльная гісторыя Беларусі як асобная дысцыпліна стала часткай вучэбных планаў падрыхтоўкі спецыялістаў на гістарычным факультэце. Узніклі такія дысцыпліны як «Сацыяльная гісторыя Беларусі», «Грамадства і ўлада», «Гісторыя прадпрымальніцтва», «Гісторыя моды», «Гістрычная дэмаграфія» і інш. На дадзены момант удзельнікі школы працуюць над падрыхтоўкай падручніка па дысцыпліне «Сацыяльная гісторыя Беларусі», актыўна ўдзельнічаюць ў падрыхтоўцы акадэмічных навуковых выданняў разам са спецыялістамі Інстытута гісторыі НАН Беларусі [15].

Тэматыка дысертацыйных работ і артыкулаў многіх дактарантаў і аспірантаў кафедры таксама кладзецца ў агульную канву вывучэння сацыяльных аспектаў гісторыі Беларусі ў рамках склаўшайся на кафедры гісторыі Беларусі новага і навейшага часу школы сацыяльнай гісторыі Беларусі Новага і Навейшага часу. У 2020 г. Святлана Алегаўна Сідарава скончыла работу над падрыхтоўкай дысертацыі «Развіццё паштова-тэлеграфнай сувязі на тэрыторыі Беларусі (80-е гг. XIX в. – 1914 г.)» і паспяхова яе абараніла [17]. Кандадацкая дысертацыя прысвечаная даследаванню са-

цыяльнага становішча рабочых Беларусі пачатку XX ст. была падрыхтавана аспірантам кафедры Я. В. Маслоўскім [14], ў 2020 г. Кароль М. М. абараніла кандыдацкую дасертацыю па праблеме міжканфесійных пераходаў у Беларусі ў другой палове XIX – пачатку XX ст. [6], іншымі аспірантамі, суіскальнікамі і дактарантамі кафедры: І. Лебедзевай [9], Т. Шчэрбай [22], Т. Вароніч [3] і іншымі маладымі даследчыкамі актыўна вядзецца навуковая работа па распрацоўцы пытанняў сацыяльнай гісторыі Беларусі. За апошнія гады выдадзена некалькі дзясяткаў навуковых артыкулаў, прысвечаных разнастайным аспектам сацыяльнай гісторыі Беларусі Новага і Навейшага часу. Навуковыя даследаванні школы па-ранейшаму накіраваны на вывучэнне трансфармацыйных працэсаў і сацыяльных змяненняў у беларускім грамадстве ў канцы XVIII–XX стст.: эвалюцыі саслоўна-карпаратыўнай структуры насельніцтва, дэмаграфічных працэсаў, тэрытарыяльнай і сацыяльнай мабільнасці насельніцтва ў канцы XVIII–XX стст., што адпавядае прыярытэтным напрамкам навуковай, навукова-тэхнічнай і інавацыйнай дзейнасці ў Рэспубліцы Беларусь: сацыягуманітарная, эканамічная і інфармацыйная бяспека (чалавек, грамадства і дзяржава, гісторыя, культура, адукацыя, турызм, кіраванне сацыяльнымі працэсамі).

Бібліяграфічны спіс

1. *Бригадин, Д. П.* Преступность в Беларуси во второй половине XIX – начале XX в.: Дисс. на соиск. учён. степ. канд. ист. наук: 07.00.02. – Минск, 2017.

2. *Бурачонак, А. В.* Развіццё прадпрымальніцтва ў фабрычна-заводскай вытворчасці Беларусі (1861–1914): Дыс. на суіск. вучон. ступ. канд. гіст. навук: 07.00.02. – Мінск, 2012.

3. *Вороніч, Т. В.* Административно-полицейское регулирование проституции в городах Беларуси: вторая половина XIX – начало XX в. // Журнал Белорусского государственного университета / учредитель Белорусский государственный университет. – 2019. – № 1. – С. 46–56.

4. *Дашкевіч, А. Л.* Маладзежны рух Беларусі 30 – пачатку 60-х гг. XIX ст.: Дыс. на суіск. вучон. ступ. канд. гіст. навук: 07.00.02. – Мінск, 2003.

5. *Довнар-Запольский, М. В.* История Белоруссии. Минск, 2003.

6. *Кароль, М. М.* Перавод каталіцкага насельніцтва Беларусі ў праваслаўе (1863–1914).: аўтарэферат дысертацыі на саісканне вучонай ступені кандыдата гістарычных навук: 07.00.02 / М. М. Кароль; Беларускі дзярж. ун-т. Мінск, 2021.

7. *Каханоўскі, А. Г.* Сацыяльная трансфармацыя беларускага грамадства (1861–1914 гг.) / А. Г. Каханоўскі. – Мінск : БДУ, 2013.

8. *Кохановский, А. Г.* Социально-классовая структура народонаселения Белоруссии во второй половине XIX в.: Автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. ист. наук: 07.00.02. Минск, 1989.

9. *Лебедзева, І. В.* Дзеці ў сацыяльна-эканамічных працэсах на тэрыторыі Беларусі другой паловы XIX – пачатку XX ст.: гістарыяграфія пытання // История и историография: объективная реальность и научная интерпретация : сб. науч. ст. по материалам междунар. науч. конф., посвящ. 140-летию со дня рождения акад. В. И. Пичеты / редкол.: А. Д. Король (гл. ред.) [и др.]. – Минск : БГУ, 2018. – С. 276–283.

10. *Лойка, П. А.* Прыватнаўласніцкія сяляне Беларусі. Эвалюцыя феадальнай рэнты ў другой палове XVI–XVIII стст. Мінск, 1991.

11. *Макарэвіч, В. С.* Дробная шляхта Беларусі ў 30–60-я гг. XIX ст.: склад і эвалюцыя сацыяльна-прававога становішча: Дыс. на суіск. вучон. ступ. канд. гіст. навук: 07.00.02. Мінск, 2008.

12. *Макарэвіч, В. С.* Разбор шляхты ў беларускіх губернях Расійскай імперыі (канец XVIII–XIX ст.) / В. С. Макарэвіч. – Мінск: БДУ, 2018.

13. *Маскевіч, Г. І.* Сацыяльная стратыфікацыя сялянства Беларусі ў 60–90-я гг. XIX ст.: Дыс. на суіск. вучон. ступ. канд. гіст. навук: 07.00.02. – Мінск, 2011.

14. *Маслоўскі, Я. В.* Рабочыя фабрычна-заводскіх прадпрыемстваў Беларусі (1907–1914 гг.): склад, матэрыяльнае становішча, формы сацыяльнага пратэсту : аўтарэферат дысертацыі на суісканне вучонай ступені кандыдата гістарычных навук : 07.00.02 / Маслоўскі Яўген Валер'евіч ; Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, 2001.

15. *Моторова, Н. С.* Социальная политика Российской империи на территории Беларуси (1861–1914) : монография / Н. С. Моторова. – Минск : Национальная библиотека Беларуси, 2019.

16. Сацыяльна-эканамічнае развіццё Беларусі (канец XVIII – пачатак XX ст.) / В. В. Яноўская [і інш.] Мінск, 2020.

17. *Сидорова, С. О.* Развитие почтово-телеграфной связи на территории Беларуси (80-е гг. XIX в. – 1914 г.) : автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук / Сидорова Светлана Олеговна; Белорусский государственный университет. – Минск, 2021.

18. *Страленя, А. А.* Деятельность земских начальников на территории Беларуси (конец XIX в. – 1914 г.): Дыс. на суіск. вучон. ступ. канд. гіст. навук: 07.00.02. – Мінск, 2017.

19. *Чепко, В. В.* Города Белоруссии в первой половине XIX века : экономическое развитие. Минск, 1981.

20. *Чепко, В. В.* Классовая борьба в белорусской деревне в первой половине XIX века. Минск, 1972.

21. *Чепко, В. В.* Сельское хозяйство Белоруссии в первой половине XIX в. Минск, 1966.

22. *Щерба, Т. Н.* Отношение почётных граждан к белорусскому национально-культурному движению в начале XX в. / Фарміраванне беларускай дзяржаўнасці ва ўмовах геапалітычных зрухаў XX ст.: матэрыялы міжнар. Навук. канф., Мінск, 29–30 ліст. 2018 г. / Беларус. дзярж. ун-т; рэдкал.: А. Д. Кароль (старшыня) [і інш.]. – Мінск: БДУ, 2018. – С. 284–286.

ГРАМАДСКА-ПАЛІТЫЧНЫЯ І САЦЫЯЛЬНА-ЭКАНАМІЧНЫЯ ПРАЦЭСЫ Ў БЕЛАРУСІ Ў КАНЦЫ XVIII – ПАЧАТКУ XX ст.

УДК 94(476)

ПРАЦЭС ФАРМАВАННЯ ЭЛІТ ВА ЎМОВАХ ТРАНСФАРМАЦЫЙНЫХ ПРАЦЭСАЎ У БЕЛАРУСКІМ ГРАМАДСТВЕ Ў КАНЦЫ XIX – ПАЧАТКУ XX стст.

П. Б. Артамонаў

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4, 220030, г. Мінск, pavel.artamonov.17@mail.ru

Дадзены артыкул прысвечаны аналізу працэсу фармавання эліт ва ўмовах трансфармацыйных працэсаў у беларускім грамадстве ў канцы XIX – пачатку XX стст. на аснове шэрагу дакументаў Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі.

Ключавыя словы: трансфармацыйныя працэсы; фармаванне эліт; эліты; сацыяльная гісторыя.

ПРОЦЕСС ФОРМИРОВАНИЯ ЭЛИТ В УСЛОВИЯХ ТРАНСФОРМАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ В БЕЛОРУССКОМ ОБЩЕСТВЕ КОНЦА XIX – НАЧАЛА XX ВЕКА

П. Б. Артамонов

Белорусский государственный университет, 220030, г. Минск, пр-т Независимости, 4, pavel.artamonov.17@mail.ru

Данная статья посвящена анализу процесса формирования элит в условиях трансформационных процессов в белорусском обществе в конце XIX – начале XX вв. на основе ряда документов Национального исторического архива Беларуси.

Ключевые слова: трансформационные процессы; формирование элит; элиты; социальная история.

THE PROCESS OF FORMATION OF ELITES IN CONDITIONS OF TRANSFORMATION PROCESSES IN BELARUSIAN SOCIETY AT THE END OF THE 19th – EARLY 20th CENTURIES

P. B. Artamonov

Belarusian State University, 220030, Minsk, Nezavisimosti Ave., 4, pavel.artamonov.17@mail.ru

This article is devoted to the analysis of the process of formation of elites in the conditions of transformation processes in Belarusian society at the end of the 19th – beginning of the 20th centuries. based on a number of documents from the National Historical Archive of Belarus.

Keywords: transformation processes; formation of elites; elites; social history.

Канец XIX – пачатак XX стст. на тэрыторыі Беларусі характарызуецца значнымі сацыяльнымі зменамі. У працэсе мадэрнізацыі ва ўсіх слаях грамадства значна высіўся ўзровень пісьменства, знікалі саслоўныя межы, а таксама рос запыт на інстытуалізаваную адукацыю. Пачатак працэсу дэмаграфічнага пераходу, павышэнне сацыяльнай мабільнасці і іншыя трансфармацыйныя працэсы прывялі да некаторай змены фармавання эліт грамадства [1, с.7].

Працэс фармавання эліт ва ўмовах трансфармацыйных працэсаў у беларускім грамадстве ў канцы XIX – пачатку XX стст. зафіксаваны ў цэлым шэрагу дакументальных крыніц, многія з якіх захоўваюцца ў Нацыянальным гістарычным архіве Беларусі. Найбольшую цікавасць за кошт рэпрэзентатыўнасці ўяўляюць фонды, якія захоўваюць у сабе асабістыя справы, фармулярныя спісы аб службе, справаводчыя перапіскі. Адзін з такіх, напрыклад, фонд № 183: «Мінскі акруговы суд».

Акруговыя суды ў Расійскай Імперыі былі заснаваны паводле судовай рэформы ад 20 лістапада 1864 года і ўваходзілі разам з судовымі палатамі ў склад урадавай сістэмы суда. Акруговы суд уяўляў з сябе калегіяльную ўстанову і складаўся са старшыні, таварышаў старшыні, якія стаялі на чале аддзяленняў, аддзяленняў крымінальных і грамадзянскіх спраў, канцылярыі старшыні, рэгістратуры, касы і архіва. Пры судзе складаліся чыны пракурорскага нагляду, обер-пракуроры, пракуроры і таварышы пракураў, судовыя следчыя, прыватныя павераныя, судовыя прыставы, рассыльныя і натарыят. Акруговы суд засноўвалі на некалькі паветаў губерні ці на ўсю губерню. Яму былі падсудныя ўсе крымінальныя і грамадзянскія справы, канфіскаваныя з ведамства сусветных суддзяў, гэта значыць тыя правіны, за якія «Статутам аб пакараннях» вызначалася грашовае спагнанне звыш трохсот рублёў і зняволенне ў турме звыш аднаго года, непадсудныя справы аб дзяржаўных злачынствах, а таксама злачынствы духоўных і ваенных асоб. На тэрыторыю паўночна-заходніх губерняў дзеянне судовых статутаў 1864 было распаўсюджана толькі ў 1883 годзе. Такім чынам, Мінскі акруговы суд быў заснаваны 30 лістапада 1883 года замест ліквідаванай Мінскай злучальнай палаты крымінальнага і грамадзянскага суда. Ён меў агульную для гэтых устаноў структуру і быў падведамны Віленскай судовай палаце. Ліквідаваны Мінскі акруговы суд быў у 1917 годзе, разам з ліквідацыяй усёй старой сістэмы судоў. У сакавіку 1918 года, пасля акупацыі Мінска войскамі Германскай Імперыі, акруговы суд аднавіў дзейнасць, якая працягнулася да снежня 1918 года.

У сілу сваёй спецыфікі, а менавіта часу існавання, месцы ў структуры судовай улады, відавочную атрыбутыку сацыяльнага ліфта, матэрыялы дадзенага фонду здольныя на належным узроўні раскрыць тэму працэсу

фармавання эліт ва ўмовах трансфармацыйных працэсаў у беларускім грамадстве канца XIX – пачатку XX стст.

Доўгі час значнае месца ў традыцыйнай іерархіі чыноўнікаў Расійскай Імперыі адыгрывала становішча ў табелі аб рангах. Чын стацкага саветніка аб'ядноўваў пад сабой вышэйшую наменклатуру царскіх чыноўнікаў, якія мелі непасрэднае дачыненне да распрацоўкі і рэалізацыі дзяржаўнай палітыкі. З асабістай справы Івана Іульянавіча Максімовіча можна зрабіць выснову аб мелай месца быць запаволенай сацыяльнай мабільнасці ў пачатку мадэрнізацыйных працэсаў, а таксама залежнасці становішча ў кар'ернай іерархіі ад іерархіі чыноў: чын стацкага саветніка ён атрымаў у 1896 годзе, на 52 годзе жыцця, а пасаду гарадскога суддзі Пінска заняў у 1901 годзе [2, арк. 3–7]. Іван Максімавіч быў сынам святара з Чарнігаўскай губерні (што таксама характэрна адлюстраваннем тэндэнцыі да прызначэння на вядучыя пасады мясцовай адміністрацыі немясцовай эліты), таму судзейская кар'ера стала для яго сацыяльным ліфтам у вышэйшае свецкае грамадства [2, арк. 3]. З ростам дзяржаўнага апарата да пачатку XX стагоддзі ўсё большае значэнне набываюць асабістыя якасці, прафесійныя кампетэнцыі і адукаванасць. Калі раней для руху па кар'еры было дастаткова хатняй адукацыі [2, арк. 3], то зараз у годным святле паўстаюць перспектыўныя выпускнікі вышэйшых навучальных устаноў, як напрыклад Сцяпан Білялавіч Мурза-Мурзавіч – старэйшы кандыдат на судовыя пасады, беларускі татарын, патомны дваранін і выпускнік юрыдычнага факультэта Санкт-Пецярбургскага Імператарскага ўніверсітэта [3, арк. 33].

Актуальнай праблемай тагачасных элітаў была карумпаванасць. З вышэйзгаданай справы Івана Іульянавіча Максімовіча (на момант 1908 года ўжо Пінскага натарыуса, бо судзейскі пост ён пакінуў па ўласным жаданні [2, арк. 8]) вынікае, што ў 1908 годзе ён скончыў жыццё самагубствам каб пазбегнуць ганьбы і захаваць гонар сям'і з прычыны растраты даручаных яму па службе грошаў. Гэта, ваенныя дзеянні Першай сусветнай вайны, а таксама некаторыя іншыя фактары прывялі да люстрацый элітаў пасля падзей 1917 года. 12 мая 1918 года, падчас аднаўлення дзейнасці Мінскага акруговага суда акупацыйнымі ўладамі, Мікалай Рамановіч Маркевіч, малодшы кандыдат на судовыя пасады, які да эвакуацыі суда займаў пасаду ў другім стале першага грамадзянскага аддзялення, у прашэнні таварышу старшыні па грамадзянскім аддзяленні Мінскага акруговага суда пісаў наступнае: «У сувязі з адсутнасцю якіх бы там ні было сродкаў да існавання, я знаходжуся ў вельмі безвыходным становішчы. У цяперашні час, з сыходам Рэуцкага, у даручаным Вашаму старшыняванню грамадзянскай філіі маецца вакансія канцылярскага служыцеля, а таму маю гонар прасіць Вашага хадайніцтва перад Спадаром старшынёй аб прадастаўленьні мне сказанай пасады. Пры гэтым маю гонар далажыць, што служу па грамадзянскім аддзяленні з 5 лютага 1915 года, атрымліваючы

канцылярскі аклад і раней, якога я цяпер пазбаўлены» [4, арк. 2]. Лёс Мікалая Маркевіча пасля снежня 1918 года з наяўных матэрыялаў справы невядомы. З вышэйапісанага можна зрабіць выснову аб маргіналізацыі пасля 1917 часткі люстраванай эліты.

Іншыя тэндэнцыі працэсу фармавання эліт ва ўмовах трансфармацыйных працэсаў можна таксама прасачыць і па дакументальных крыніцах іншых фондаў НГАБ:

• Матэрыялы фонду № 91 («Урадавы аграном у Мінскай губерні ад Дэпартамента земляробства, горад Мінск Мінскага павета Мінскай губерні») адлюстроўваюць спробу прыцягнення да аграрнай эліты сялянства ў пачатку XX стагоддзя. Ажыццяўлялася гэта шляхам укладанняў сродкаў у сельскагаспадарчую адукацыю, імкненнем да павышэння яго якасці [5, л. 178], а таксама арганізацыю розных выставак, палітыку стымулявання працы ў галіне напісання навуковых прац і папулярных артыкулаў па сельскай гаспадарцы шляхам заснавання грашовых прэмій [5, арк. 92] і іншых мерапрыемстваў.

• Матэрыялы фонду № 2414 («Кіраванне Лібава-Роменскай чыгункі Міністэрства шляхоў зносін, горад Гомель Гомельскага павета Магілёўскай губерні») адлюстроўваюць працэс знікнення саслоўных межаў пасля 1905 года: чыноўнік Калабаеў Ягор адправіў двух сваіх сыноў, Аляксея [6] і Уладзіміра , у вучні тэлеграфіста пры ЛР-Ч з перспектывай на далейшае іх працаўладкаванне на гэтай пасадзе. Падобныя сюжэты былі распаўсюджаны і на Палескай чыгунцы [8].

• Матэрыялы фонду № 448 («Кіраванне Мінскай паштова-тэлеграфнай акругі, горад Мінск Мінскага павета Мінскай губерні»), напрыклад асабістая справа паштова-тэлеграфнага чыноўніка шостага разраду Магілёўскай тэлефоннай сеткі Клаўдзіі Мікалаеўны Арыстархавай [9], адлюстроўваюць пачатак працэсу эмансіпацыі жанчын у сферы кіравання.

Бібліяграфічныя спасылкі

1. *Каханоўскі, А. Г.* Беларускае грамадства напярэдадні ваенна-палітычных узрушэнняў і сацыяльных зрухаў у пачатку XX ст. / А. Г. Каханоўскі // Рыжскі мірны дагавор 1921 г. у лёсах народаў усходняй і цэнтральнай еўропы: матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі, Мінск, 26 сакавіка 2021 г. – 2021. – С. 3–11
2. Национальный Исторический Архив Беларуси (НИАБ). – Ф. 183. Оп. 1. Д. 1008
3. Национальный Исторический Архив Беларуси (НИАБ). – Ф. 183. Оп. 1. Д. 1050
4. Национальный Исторический Архив Беларуси (НИАБ). – Ф. 183. Оп. 1. Д. 1020
5. Национальный Исторический Архив Беларуси (НИАБ). – Ф. 91. Оп. 1. Д. 1
6. Национальный Исторический Архив Беларуси (НИАБ). – Ф. 2414. Оп. 2. Д. 3859
7. Национальный Исторический Архив Беларуси (НИАБ). – Ф. 2414. Оп. 2. Д. 3860
8. Национальный Исторический Архив Беларуси (НИАБ). – Ф. 2415. Оп. 2. Д. 1113
9. Национальный Исторический Архив Беларуси (НИАБ). – Ф. 448. Оп. 2. Д. 30

УДК 37.011.3(476)"186"

ШКОЛЬНАЯ ПАЛІТЫКА ЦАРЫЗМУ Ў БЕЛАРУСІ Ў ПАЧАТКУ 1860-х г.

В. М. Астрога

Беларускі дзяржаўны тэхналагічны ўніверсітэт, вул. Свярдлова, 13 а, 220006, г. Мінск, ostroga.v@mail.ru

У артыкуле разглядаюцца асноўныя накірункі адукацыйнай і кадравай палітыкі царызму на тэрыторыі Беларусі ў 1860-я гг. Падкрэсліваецца яе дваісты і непаслядоўны характар: змест пастаянна карэктаваўся ва ўмовах складанай грамадска-палітычнай сітуацыі і вымушанай барацьбы з польскім уплывам. Прыхільнікі афіцыйнай гітарыяграфіі падкрэслівалі падвіжніцкі і прагрэсіўны характар асветніцкай місіі самадзяржаўя. Згодна з другой канцэпцыяй, прычынай рэформаў быў эканамічны стан краіны, таму урадавая праграма насіла прагматычны характар.

Ключавыя словы: Віленская навучальная акруга; настаўнік; адукацыйная палітыка; навучальныя ўстановы; дырэкцыі народных вучылішчаў.

ШКОЛЬНАЯ ПОЛИТИКА ЦАРИЗМА В БЕЛАРУСИ В НАЧАЛЕ 1860-х г.

В. М. Острога

Белорусский государственный технологический университет, ул. Свердлова, 13а, 220006, г. Минск, ostroga.v@mail.ru

В статье рассматриваются основные направления образовательной и кадровой политики царизма на территории Беларуси в 1860-е годы. Подчеркивается ее двойственный и противоречивый характер: содержание постоянно корректировалось в условиях сложной общественно-политической ситуации и вынужденной борьбы с польским влиянием. Сторонники официальной историографии подчеркивали подвижнический и прогрессивный характер просветительской миссии самодержавия. Согласно второй концепции, причиной реформ было экономическое состояние страны, поэтому программа правительства носила прагматичный характер.

Ключевые слова: Виленский учебный округ; учитель; образовательная политика; учебные заведения; дирекция народных училищ.

SCHOOL POLICY OF TSARISM IN BELARUS IN THE EARLY 1860s

V. M. Ostroga

Belarusian State Technological University, st. Sverdlova, 13a, 220006, Minsk, ostroga.v@mail.ru

The article examines the main directions of the educational and personnel policy of tsarism on the territory of Belarus in the 1860s. Its dual and contradictory nature is emphasized: the content was constantly adjusted in the conditions of a difficult socio-political situation and the forced struggle against Polish influence. Supporters of official guitarography emphasized

the ascetic and progressive nature of the educational mission of the autocracy. According to the second concept, the reason for the reforms was the economic condition of the country, so the government program was pragmatic.

Keywords: Vilna educational district; teacher; educational policy; educational establishments; Directorate of public schools.

Пасля далучэння беларускіх земляў да Расійскай імперыі царскі ўрад праводзіць аб'яднаўчую палітыку, накіраваную на іх збліжэнне і зліццё з цэнтральнымі расійскімі рэгіёнамі. Важным рычагом у ажыццяўленні гэтых мэт была сістэма народнай адукацыі. Прадстаўнікі афіцыйнай ідэалогіі былі перакананыя ў тым, што сфера асветы павінна з'яўляцца фактарам стабільнасці і непахіснасці існуючых парадкаў, своеасаблівым гарантам непарушнасці існаваўшых палітычных і сацыяльных адносін. Разам з тым, адставанне краіны ад еўрапейскіх дзяржаў ва ўсіх сферах грамадскага жыцця, эканамічныя інтарэсы буржуазіі, прамысловы і гандлёвы дабрабыт якой у значнай ступені залежыў ад культурнага ўзроўню работнікаў, стымулявалі ажыццяўленне мадэрнізацыйных працэсаў і паказвалі неабходнасць развіцця пісьменнасці насельніцтва і прафесійнай адукацыі. Вядомы дзеяч народнай асветы Г. А. Фальбарк справядліва адзначаў: «Расія, невуцкая і спустошаная, паўстала перад сценамі Севастопаля... Гераізм асобных людзей не мог выправіць тое, што было падрыхтавана ўсёй сістэмай». Таму у шэрагу палітычных задач вылучалася «вялікая справа правільнай арганізацыі адукацыі» [21, с. 9–10].

Сістэма адукацыі першай паловы XIX ст. характарызавалася разнатыпнасцю навучальных устаноў, якія знаходзіліся ў падпарадкаванні розных міністэрстваў і ведамстваў. Напярэдадні школьнай рэформы 1860-х гг. у Беларусі дзейнічала 576 навучальных устаноў усіх тыпаў: 12 сярэдніх, 45 няпоўных сярэдніх, 45 прыватных і дзяржаўных жаночых вучылішчаў, 21 духоўнае вучылішча і 453 пачатковыя школы. Ва ўсіх школах навучалася каля 17 тыс. чалавек [4, с. 283].

Апякун Віленскай навучальнай акругі П. Шырынскі-Шыхматаў у 1861 г. у запісцы міністру народнай асветы А. У. Пуцяціну адзначаў, што «інтарэсы Расіі ў тутэйшым краі настолькі вялікія, што выдаткі, хаця б і значныя, злучаныя з рознымі мерамі, якія маюць мэтай яго падтрыманне, не павінны служыць таму перашкодай». Заўважалася, што Віленская навучальная акруга знаходзілася ў асаблівым становішчы, якое вызначалася «нацыянальнасцю насельніцтва» [9, с. 1–3]. Урадавым колам было відавочна, што «настаўнікі-палякі, асабліва пры тагачасным настроі польскага грамадства, не маглі не падтрымліваць у школе польскай мовы, польскіх поглядаў, польскага духу» [1, с. 21, 6]. «Асаблівасці Паўночна-Заходняга краю» патрабавалі адпавведнай адукацыйнай палітыкі. Падкрэслівалася неабходнасць кантролю за дзей-

насцю навучальных устаноў, у якіх рускія настаўнікі павінны былі карыстацца правамі дзяржаўнай службы, маглі атрымліваць чыны і прадстаўляцца да ўзнагарод [9, с. 37–38]. У гэтых умовах надзвычай важная ўвага надавалася рускай мове выкладання граматы.

Новыя вучылішчы вырашылі адкрываць у Віленскай, Гродзенскай губернях і Навагрудскім павеце Мінскай, дзе, нягледзячы на моцны польскі ўплыў, частка насельніцтва з'яўлялася праваслаўнай. У маі 1862 г. А. П. Шырынскі-Шыхматаў камандзіраваў сваіх служачых у гэтыя раёны для арганізацыі новых школ. Ім былі дадзены шырокія паўнамоцтвы ў выбары месцазнаходжання школ і прызначэнні настаўнікаў. На працягу двух месяцаў гэтага года была адкрыта 101 школа, у тым ліку, 5 у Гродзенскай і 17 у Мінскай губернях [1, с. 15–20]. Дапамогу ў дадзенай справе аказаў літоўскі мітрапаліт Іосіф. Па яго ўказанні праваслаўныя святары павінны былі не толькі на месцах падтрымліваць камандзіраваных асоб, але і самі працаваць настаўнікамі ў новых школах [16, с. 107]. Ва ўсе ўрадавыя школы выкладчыкамі прызначаліся выхаванцы філасофскіх класаў Мінскай і Літоўскай духоўных семінарый, святары, дзякі, прычотнікі, для якіх былі арганізаваны педагагічныя курсы ў Мінску і Вільні. Будучых настаўнікаў знаёмілі з метадамі навучання пісьму, чытанню і арыфметыцы. Ім гаварылася, што «вучэбнае начальства глядзіць на іх не як на звычайных настаўнікаў рускай граматы, але як на самых дзейных правадыроў рускіх ідэй, рускай адукацыі ў народзе» [1, с. 21]. У 1860-я гг. доля дзяржавы ў фінансаванні сельскіх вучылішчаў прыкладна складала 90 %. Гэта дазволіла стварыць сетку пачатковых школ, якія падпарадкоўваліся непасрэдна Міністэрству народнай асветы. Але расла таксама і колькасць грамадскіх школ, якія ва ўмовах адсутнасці земскіх устаноў адкрывалі і ўтрымлівалі самі сялянскія таварыствы. Для забеспячэння вучылішчаў педагогамі генерал-губернатар М. М. Мураўёў прапанаваў стварыць настаўніцкія семінарыі для падрыхтоўкі «рускіх настаўнікаў як праваднікоў і абаронцаў рускай народнасці». Для новай навучальнай установы (пачала працу з 1864 г.) абралі Маладзечна, дзе большасць насельніцтва было праваслаўным [22, с. 15].

Лічылася неабходным у каталіцкага духавенства «забраць» усялякі ўдзел у справе народнай адукацыі, даўшы права выкладаць толькі Закон Божы дзецям сваіх вернікаў. Падкрэслівалася, што акрамя праваслаўнага духавенства ніхто не павінен займацца навучаннем сялян без папярэдняга дазволу дырэкцый народных вучылішчаў. Спецыяльны цыркуляр (1864 г.) прадугледжваў настаўнікаў «тайных школ» штрафаваць у памеры 100 руб., а затым «браць іх пад арышт для далейшых распараджэнняў» [9, с. 51–53]. На барацьбу з тайным навучаннем урад прыцягваў і сельскіх настаўнікаў, якія павінны былі паведамляць уладам аб існаванні недазволеных школ [14, л. 65, 36]. Планавалася бясплатнае распаўсюджванне малітоўнікаў і рускіх

букваро̆. Быў устаноўлены строгі кантроль за фондамі школьных бібліятэк, кніжнымі складамі і гандлярамі кніг [11, л. 1]. Але новыя навучальныя ўстановы сустрэлі «вельмі неспачувальна»: былі выпадкі, калі міравыя пасрэднікі і валасныя старшыні пры падтрымцы мясцовага насельніцтва і ксяндзоў закрывалі вучылішчы [20, с. 85].

У афіцыйных дакументах таго часу падкрэслівалася, што «пакласці канец палітычнай і рэлігійнай смуце» і забяспечыць умовы «паступовага правільнага развіцця на аснове карэнных гістарычных пачаткаў», важнае значэнне набывала «пытанне аб выхаванні» [10, л. 1]. Удзел моладзі ў паўстанні 1863–1864 гг. стаў падставай для закрыцця па палітычных матывах «найбольш аддаленых ад урадавага нагляду» Горы-Горацкага земляробчага інстытута, Віленскага дваранскага інстытута, Навагрудскай, Кейданскай, Панявежскай гімназій, а таксама Цельшэўскай і Свіслацкай прагімназій. Значна быў ўзмоцнены агульны паліцэйскі і інспектарскі кантроль над сярэдняй і пачатковай школай, паводзінамі вучняў [6, с. 126–127]. М. М. Мураўёў прапанаваў гімназіі пакінуць толькі ў губернскіх гарадах, дзе, з аднаго боку, пражывала значная колькасць рускага насельніцтва, і, з другога, існавала магчымасць дасканалага кантролю за ажыццяўленнем усяго навучальна-выхаваўчага працэсу. Што ж датычылася павятовых гарадоў, то сярэднія навучальныя ўстановы маглі прадоўжыць сваю дзейнасць «толькі ў выключных выпадках» [12, с. 29].

Паралельна ішла распрацоўка праектаў статутаў і палажэнняў агульнаадукацыйных навучальных устаноў. Міністэрства асветы засяродзіла ў сваіх руках кіруючую і кантралюючую функцыі. Прадстаўніком царскай адміністрацыі і правадніком урадавай адукацыйнай палітыкі на тэрыторыі Беларусі, уключаючы кадравую, з'яўляўся апякун Віленскай навучальнай акругі, перад якім была пастаўлена задача не толькі арганізацыі навучальна-выхаваўчай дзейнасці, але і «станаўлення культуры адукацыі, якой не аказалася ў ступені, неабходнай для стварэння дзеючай сістэмы асветы» [3, с. 159–160].

Правядзенне школьнай рэформы ў Беларусі з некаторымі асаблівасцямі у многім было абумоўлена грамадска-палітычнай сітуацыяй у краі. Зацверджанае 14 чэрвеня 1864 г. «Палажэнне аб пачатковых народных вучылішчах» на беларускія землі не распаўсюджвалася. Яшчэ раней, 23 сакавіка 1863 г., былі прыняты «Часовыя правілы для народных школ у губернях: Віленскай, Ковенскай, Гродзенскай, Мінскай, Магілёўскай і Віцебскай» [2, с. 1–4], якія дзейнічалі да канца XIX ст. У 1866 г. кожная губерня Віленскай навучальнай акругі мела сваю дырэкцыю са штатам інспектараў, якая загадвала ўсімі пачатковымі вучылішчамі на яе тэрыторыі і ажыццяўляла пільны нагляд. Школа выкарыстоўвалася як сродак русіфікацыі краю і барацьбы з «паланізмам».

Новы апякун акругі І. Карнілаў адзначаў, «каб паказаць, да якой ступені край быў апалячаны, дастаткова сказаць, што нават цяпер у нашых гімназіях і прагімназіях на 240 настаўнікаў толькі 80 рускіх і немцаў; у сямі павятовых вучылішчах працэнт польскіх настаўнікаў такі ж, а ў парафіяльных вучылішчах амаль ўсе настаўнікі – палякі». На 1 студзеня 1864 г. са 114 настаўнікаў, якія служылі ў прыходскіх вучылішчах, 91 чалавек з іх па нацыянальнасці быў палякам. Ён лічыў, што настаўнікамі з Расіі павінны быць заменены ў першую чаргу ўсе выкладчыцкія месцы ў гімназіях, прагімназіях і трохкласных павятовых вучылішчах, бо «штодзённы досвед пераконвае, што дастаткова прысутнасці аднаго настаўніка-паляка, каб пазбавіць педсаветы ўсякай сілы і перашкаджаць узаемнаму даверу і абмену думкамі» [9, с. 82]. Абмяжоўваўся прыём ў сярэднія навучальныя ўстановы дзяцей польскай шляхты. У выніку з 1862 г. да пачатку 1866 г. колькасць праваслаўных вучняў ў гімназіях павялічылася на 33 %, а каталіцкай зменшылася на 56 % [18, с. 37].

Строгія меры прымаліся ў дачыненні педагогаў і навучэнцамі, якія падчас паўстання прадэманстравалі сваю нелаяльнасць да ўлады. Так, 19 чэрвеня 1864 г. апякун у лісце дырэктару Гродзенскай гімназіі рэкамендаваў «прапанаваць гг. Гедройцу і Бяляўскаму падаць прашэнні аб звальненні ад пасад». Затым 18 ліпеня быў звольнены настаўнік французскай мовы Ю. Карэйва (яму было дадзена месца звышштатнага выкладчыка ў Кастрамскай гімназіі) і старшы настаўнік лацінскай мовы А. Гінтаўт (яму была прапанавана пасада ў Прывісленскім краі) [7, с. 65, 71]. Паўстанне 1863 г. паўплывала і на змену ў асабовым складзе служачых у Магілёўскай гімназіі [19, с. 141]. Сур'ёзныя кадравыя перастаноўкі былі зроблены таксама ў Слуцкай гімназіі з мэтай «замяніць мясцовых ураджэнцаў рэфарматарскага і рымска-каталіцкага вызнанняў настаўнікамі рускага паходжання і падпарадкаваць гэтую гімназію агульным правілам будовы навучальных устаноў краю» [5, с. 128]. Кадравая палітыка была ўзята пад асаблівы кантроль і ў жаночых сярэдніх навучальных установах. Педагогі-католікі ў абмежаванай колькасці дапускаліся толькі ў сферу прыватнай педагагічнай практыкі: яны атрымалі права працаваць у якасці дамашніх настаўнікаў дзяцей заможных бацькоў [8, с. 22].

Статутам 1864 г. у сярэдніх навучальных установах уводзіўся інстытут класных выхавальнікаў, якія павінны былі засяродзіць у сваіх руках выхаваўчыя функцыі, сачыць за паводзінамі сваіх падапечных. Цыркулярам ад 29 снежня 1864 г. яшчэ патрабавалася, каб наглядальніцы і класныя дамы, якія па ўстаноўленым парадку прысутнічалі ў класе падчас правядзення заняткаў, таксама ўважліва сачылі «за словамі выкладчыкаў і ў выпадку, калі заўважаць шкодны кірунак лекцый, адразу даводзілі б да ведама начальства». Інакш яны аб’яўляліся «саўдзельніцамі нядобранамерных выкладчыкаў» і неадкладна звальняліся з працы з пазбаўленнем права паступлення зноў на службу [14, л. 4].

Для замяшчэння настаўніцкіх пасад у гімназіях і прагімназіях асобамі рускімі і праваслаўнымі ў Маскоўскім, Казанскім і Харкаўскім універсітэтах былі заснаваны 60 стыпендый на гісторыка-філалагічных і фізіка-матэматычных факультэтаў. Студэнты-католікі на такія стыпендыі прэтэндаваць не маглі. Больш за тое, з 1864 г. асігнавана было «50 000 руб. на вытворчасць служачым па вучэбнай частцы асобам рускага паходжання дадатковага заробку ў памеры палавінных акладаў» [17, с. 466]. Аклады рускіх настаўнікаў былі павялічаны на 50 %, а пры прызначэнні на службу яны атрымлівалі падвойныя прагоны, дадаткова паўгадавы аклад заробку і грошы на арэнду кватэры. З найбольш здольных і дасведчаных людзей «чыста-рускага паходжання» праз «узмацненне грашовага ўтрымання» прапаноўвалася рэкрутаваць інспектараў і дырэктараў гімназій, чыноўнікаў дырэкцый народных вучылішчаў і служачых Віленскай навучальнай акругі [9, с. 39]. Выкладчыкі з Расіі ў асноўным атрымлівалі сваё прызначэнне ў гарадскія навучальныя ўстановы.

Такім чынам, сур'ёзнай перашкодай на шляху сацыяльна-эканамічнага развіцця беларускіх зямель была адсталасць у сферы народнай адукацыі. Сучаснікі падкрэслівалі, што «невуцтва масы народа ёсць вельмі ўстойлівая, гістарычна ўспадкаваная традыцыя, якая трывала ўсталявалася на працягу многіх стагоддзяў» [13, с. 1–2]. Праводзячы кансерватыўны курс у школьнай палітыцы, урад клапаціўся перш за ўсё аб захаванні манархічных асноў дзяржаўнасці і манаполіі на адукацыю за маёмаснымі класамі. Асноўнай мэтай пераўтварэнняў, у тым ліку ў сферы асветы, было прыстасаванне існаваўшага самадзяржаўна-прыгонніцкага ладу да патрэб капіталістычнага развіцця краіны. Адукацыйная і кадравая палітыка 1860-х гг. характарызавалася дваістасцю, непаслядоўнасцю і большай рэакцыйнасцю ў параўнанні з іншымі губернямі Расійскай імперыі. Перадавая грамадскасць гучна заяўляла, што «лепшыя школьныя ідэі ва ўсіх краінах і ва ўсе часы нараджаліся і выспявалі ў нетрах рэвалюцыйнага патоку... Рабства ёсць антытэза нармальнай школе, якая патрабуе самых шырокіх гарантый правоў чалавека» [21, с. 9–10].

Бібліяграфічны спіс

1. *Белецкий, А. В.* Сороколетие русской начальной школы в Северо-Западном крае России. Вильно: тип. А. Сыркина, 1904. 64 с.
2. Временные правила для народных школ в губерниях: Виленской, Ковенской, Гродненской, Минской, Могилевской и Витебской // Циркуляр по управлению Виленским учебным округом за 1867 г. 1967. № 2. С. 1–4.
3. *Галиуллина, Р. Х.* Институт попечительства учебных округов России первой половины XIX в. в трудах историков // Источниковедение и историография в мире гуманитарного знания / сост. Р. Б. Казаков. М.: изд. Центр РГГУ, 2002. С. 159–162.
4. Гісторыя Беларусі: у 2 ч. Ч. 1. Ад старажытных часоў – па люты 1917 г.: падручнік / пад рэд. Я. К. Новіка, Г. С. Марцуля. 3-е выд. Мінск: Вышэйшая школа, 2007. 398 с.
5. *Глебов, И. А.* Историческая записка о Слуцкой гимназии с 1617–1901 гг. Вильна: тип. А. Г. Сыркина, 1903. 217 с.

6. Историческая записка о Мозырской прогимназии / сост. К. Шпаковский. Мозырь: тип. Х. В. Кугель, 1909. 150 с.
7. Исторический очерк Гродненской гимназии / сост. Е. Ф. Орловский. Гродно: типо-литография С. Лапина, 1901. 119 с.
8. *Киприанович, Г. Я.* К истории женского образования в Западной России. Вильна: Губ. тип., 1910. 68 с.
9. *Корнилов, И.* Русское дело в Северо-Западном крае. Материалы по истории Виленского учебного округа преимущественно в Муравьевскую эпоху. СПб.: тип. А. Суворина, 1908. Вып. 1. 504 с.
10. ЛГИА. Ф. 576. Воп. 1. Спр. 120.
11. ЛГИА. Ф. 567. Воп. 1. Спр. 653.
12. *Миловидов, А. И.* Участие молодежи Северо-Западного края в мятеже 1863 года и вызванная им реформа местных учебных заведений (по архивным материалам). Вильна: тип. «Русский почин», 1904. 39 с.
13. Народная школа в Государственной Думе // Русская школа. 1907. № 12. С. 1–25.
14. НИАБ. Ф. 2263. Воп. 1. Спр. 1.
15. НИАБ. Ф. 458. Воп. 1 Спр. 124.
16. *Родевич, М.* Белорусские народные школы. Б. м., Б. г. 119 с.
17. *Рождественский, С. В.* Исторический обзор деятельности Министерства Народного Просвещения. 1802–1902. СПб.: Государственная тип., 1902. 785 с.
18. *Самбук, С. М.* Политика царизма в Белорусси во второй половине XIX века. Минск: Наука и техника, 1980. 224 с.
19. *Созонов, М. Л.* Историческая записка Могилевской мужской гимназии. 1809–1909. Могилев: Губ. тип., 1909. 213 с.
20. *Солоневич, Л. М.* Краткий исторический очерк Гродненской губернии за сто лет ее существования, 1802–1902. Гродно: Губ. тип., 1901. 106 с.
21. *Фальборк, Г. А.* Всеобщее образование в России. М.: Тип. т-ва И. Д. Сытина, 1908. 212 с.
22. *Ярушевич, А.* Молодечно и его учебные заведения: К пятидесятилетию Молодечненской учительской семинарии (1864–1914). Вильна: Русский почин, 1914. 70 с.

УДК 338(476)(091)"18/19"(043.3)

УПЛЫЎ МАДЭРНІЗАЦЫЙНЫХ ПРАЦЭСАЎ НА РАЗВІЦЦЁ ПРАМЫСЛОВАГА ПРАДПРЫМАЛЬНІЦТВА Ў БЕЛАРУСКІХ ГУБЕРНЯХ У ДРУГОЙ ПАЛОВЕ XIX – ПАЧАТКУ XX ст.

А. В. Бурачонак

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4, 220030, г. Мінск, burachonak@bsu.by

Аўтарам выяўлены асноўныя фактары, якія прывялі да трансфармацыі эканамічнага жыцця ў беларускіх губернях. Ахарактарызавана праватворчая дзейнасць урада Расійскай імперыі, якая закранае пытанні арганізацыі прыватнага прадпрымальніцтва і яго падаткаабкладання. Вызначана роля асацыіраванага капіталу і манапалістычных аб'яднанняў у развіцці гандлёва-прамысловага прадпрымальніцтва Беларусі ў канцы XIX – пачатку XX ст. У выніку аўтар прыходзіць да высновы аб тым, што пад уплывам мадэрнізацыйных працэсаў на тэрыторыі Беларусі змяняліся формы і ўмовы

ажыццяўлення прадпрымальніцкай дзейнасці, мяняўся склад удзельнікаў прадпрымальніцтва, узнікалі новыя сродкі вытворчасці і рыначныя інстытуты, якія не замянялі старыя, а дапаўнялі іх.

Ключавыя словы: БССР; гісторыя прадпрымальніцтва; Беларусь; мадэрнізацыя; падаткаабкладанне; гандлёвыя дамы; акцыянерныя кампаніі; прамысловасць; гандаль.

ВЛИЯНИЕ МОДЕРНИЗАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ НА РАЗВИТИЕ ПРОМЫШЛЕННОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В БЕЛОРУССКИХ ГУБЕРНИЯХ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – НАЧАЛА XX в.

А. В. Бурачонок

Белорусский государственный университет, пр. Независимости, 4, 220030, г. Минск, burachonak@bsu.by

Автором выявлены основные факторы, которые привели к трансформации экономической жизни в белорусских губерниях. Охарактеризована правотворческая деятельность правительства Российской империи, затрагивающая вопросы организации частного предпринимательства и его налогообложения. Определена роль ассоциированного капитала и монополистический объединений в развитии торгово-промышленного предпринимательства Беларуси в конце XIX – начале XX вв. В результате автор приходит к выводу о том, что под влиянием модернизационных процессов на территории Беларуси изменялись формы и условия осуществления предпринимательской деятельности, менялся состав участников предпринимательства, возникали новые средства производства и рыночные институты, которые не заменяли старые, а дополняли их.

Ключевые слова: история предпринимательства; Беларусь; модернизация; налогообложение; торговые дома; акционерные компании; промышленность; торговля.

THE IMPACT OF MODERNISATION ON PROMOTING INDUSTRIAL ENTREPRENEURSHIP IN THE BELARUSIAN PROVINCES IN THE SECOND HALF OF THE 19th AND BEGINNING OF THE 20th CENTURY

A. Burachonak

Belarusian State University, 4, Niezaležnasci avenue, Minsk, 220030, Belarus, burachonak@bsu.by

Author revealed main factors that led to transformation of economic life in the Belarusian provinces, characterized Russian Empire Government's lawmaking affecting organization of private entrepreneurship and taxation. The author revealed role of share capital and monopoly associations in commercial and industrial businesses development in Belarus in the late XIX – early XX centuries. Author concludes that the influence of modernization processes in the territory of Belarus has caused changes in forms and conditions of entrepreneurship as well as the structure and composition of entrepreneurs. This influence has also fostered emergence of new production facilities and market institutions that supplemented existing ones instead of replacing them.

Keywords: history of entrepreneurship; Belarus; modernization; taxation; trading houses; joint-stock companies; industry; trade.

Для эканамічнага развіцця беларускіх губерняў у складзе Расійскай імперыі немалаважнае значэнне мелі працяглыя і няпростыя працэсы дастасавання да існавання ў складзе новай дзяржавы. Складанасць гэтай адаптацыі заключалася ў тым, што недастаткова было простага пераносу расійскай сістэмы інстытутаў, практык, тэхналогій і з'яў на далучаныя ў канцы XVIII ст. беларускія землі; неабходна было ў дадатак да гэтага наладзіць шматузроўневае ўзаемадзеянне паміж наяўным асяроддзем і каштоўнасцямі і мадэлямі развіцця, якія прыўносіліся. Ажыццявіць апошняе ў кароткія тэрміны аб'ектыўна не ўяўлялася магчымым, і, верагодна, таму існаванне Беларусі ў складзе Расійскай імперыі ў канцы XVIII – першай палове XIX ст. характарызавалася своеасаблівым «адарваннем». Аднак ужо ў другой палове XIX ст. ступень рэцэпцыі найбольш важных агульнаімперскіх грамадскіх, эканамічных і палітычных інстытутаў, а таксама сістэмы кіравання дае падставы казаць пра больш значную інтэграванасць беларускіх губерняў у расійскую дзяржаву. Высокая ступень уцягнутасці Беларусі ў агульнарасійскія працэсы стала неабходнай перадумовай і прычынай таго, што рэфарматарскія крокі ўрада, накіраваныя на мадэрнізацыю, няхай і з пэўнымі асаблівасцямі, аказвалі непасрэднае ўздзеянне на эканамічнае развіццё гэтага рэгіёну.

У другой палове XIX – пачатку XX ст. Расійская імперыя, якая стала на шлях мадэрнізацыі, зрабіла рашучы скачок, адным з вынікаў якога з'яўлялася рэзкае павышэнне дзелавой актыўнасці. Да найбольш істотных змен, якія былі звязаны з гэтым працэсам, трэба аднесці трансфармацыю сацыяльнай структуры грамадства, якая, у спалучэнні з імклівым эканамічным развіццём, выклікала да жыцця новыя катэгорыі насельніцтва. На тэрыторыі Беларусі адной з такіх катэгорый былі прадпрымальнікі – эканамічна актыўныя суб'екты, дзейнасць якіх была скіравана на атрыманне сталага прыбытку са сваіх прадпрыемстваў.

Працэсу станаўлення прадпрымальнікаў як новай сацыяльнай катэгорыі на тэрыторыі Беларусі садзейнічала актыўная праватворчая дзейнасць расійскага ўрада. Яшчэ ў канцы XVIII – першай палове XIX ст. была сфарміравана аснова новай сістэмы падаткаабкладання прыватнага прадпрымальніцтва, а таксама прыняты нарматыўна-прававыя акты, якія рэгламентавалі заснаванне, функцыянаванне і спыненне дзейнасці гандлёва-прамысловых прадпрыемстваў. У гэты ж час былі заканадаўча аформлены асноўныя арганізацыйна-прававыя формы (поўныя таварыствы, таварыствы на веры, акцыянерныя і паявыя таварыствы) ажыццяўлення

прадпрымальніцкай дзейнасці [1, с. 252–255]. Акрамя таго, у першай палове XIX ст. адбывалася станаўленне інстытута інтэлектуальнай уласнасці [2], які стымуляваў прадпрымальнікаў шукаць новыя механізмы дасягнення сваіх мэт, што ў выніку магло прывесці да ўдасканалення цэлых прамысловых галін.

Праватворчая дзейнасць у галіне прыватнага прадпрымальніцтва ажыццяўлялася расійскім урадам і ў другой палове XIX – пачатку XX ст. Падчас яе былі ўнесены карэктывы ў заканадаўства, якое рэгламентавала пэўныя пытанні арганізацыі прадпрымальніцкай дзейнасці. З 1880-х гг. пачынаюць прымацца актыўныя спробы па ўрэгуляванні сацыяльна-працоўных адносін. За адносна кароткі тэрмін (1882–1912 гг.) быў прыняты шэраг заканадаўчых актаў, якія рэгламентавалі працягласць працоўнага дня, умовы працы дзяцей і жанчын, абавязкі прадпрымальнікаў па выплаце заробку, вырашэнне працоўных спрэчак, сацыяльнае страхаванне [3]. Акрамя таго, у другой палове XIX ст. істотныя змены зведала падатковая сістэма. Яшчэ ў 1860-я гг. расійскае падаткаабкладанне пераадолела прынцып саслоўнасці, захаваўшы пры гэтым рысы нераўнамернасці ў абкладанні буйных, сярэдніх і дробных прадпрымальнікаў. Гэта праблема ў большай ступені была вырашана ў канцы XIX ст., калі падаткі сталі спаганяцца ў залежнасці ад тыпу і памеру гандлёва-прамысловых прадпрыемстваў [1, с. 256–261].

Безумоўна, усе гэтыя крокі спрыялі павелічэнню дзелавой актыўнасці, што прыводзіла да істотных змен у розных сферах эканамічнага жыцця беларускіх губерняў. Мадэрнізацыя ў прамысловай сферы Беларусі ў гэты перыяд была цесна звязана з індустрыялізацыяй – замяшчэннем ручной рабочай сілы тэхналогіямі, заснаванымі на выкарыстанні неадушаўлёных крыніц энергіі. Разам з тым у канцы XIX – пачатку XX ст. мянялася не толькі тэхнічная аснашчанасць прамысловых прадпрыемстваў; змены адбываліся і ў механізмах ажыццяўлення самой прадпрымальніцкай дзейнасці. Сведчаннем гэтага служыць той факт, што ў парэформенны перыяд у прамысловасці Беларусі ўзрастае колькасць прадпрыемстваў, заснаваных у форме асацыіраванага капіталу. Першапачаткова ў прамысловай галіне беларускіх губерняў распаўсюджанне атрымалі поўныя таварыствы і таварыствы на веры. Да канца XIX ст. у прамысловасці беларускіх губерняў налічвалася дзесяць прадпрыемстваў, якія дзейнічалі ў названай арганізацыйна-прававой форме. У пачатку XX ст. колькасць поўных таварыстваў і таварыстваў на веры ў прамысловай галіне Беларусі нястомна расла. Нягледзячы на крызісныя з’явы ў эканоміцы рэгіёна, да 1905 г. у беларускіх губернях ужо функцыянавала 37 гандлёвых дамоў прамысловага тыпу, а напярэдадні Першай сусветнай вайны іх колькасць дасягнула 133. Такім чынам за два дзесяцігоддзі, з 1892 па 1913 гг., колькасць поўных таварыстваў і таварыстваў на веры ў прамысловай сферы Беларусі павялічылася

больш як у 13 разоў. Разам з тым, у беларускіх губернях не набыла шырокага распаўсюджвання такая форма асацыяцыі капіталу, як акцыянерна-паявыя кампаніі, колькасць якіх у беларускіх губернях у 1892 г. складала 5, а ў 1914 г. – 32 [4, с. 58].

Пачатак XX ст. стаў для прамысловасці Беларусі не толькі часам развіцця асацыіраваных форм прадпрымальніцкай дзейнасці, але і часам распаўсюджвання манапалістычных аб'яднанняў. Адным з першых сярод іх пачаў сваю дзейнасць створаны ў Мінску ў чэрвені 1905 г. Камітэт фабрыкантаў па камісійным продажы запалак. Дадзены сіндыкат аб'яднаў фінансавыя магчымасці Мінскага аддзялення Паўночнага банка (з 1906 г. – Мінскага камерцыйнага банка) вытворчыя магчымасці ўладальнікаў запалкавых фабрык. У склад Камітэту з ліку прадпрымальнікаў пяці беларускіх губерняў увайшлі Б. Саламонаў, якому належалі фабрыкі «Вікторыя» ў Барысаве і «Маланка» ў Мазыры, С. Лур'е, які арандаваў фабрыку «Бярэзіна» ў Нова-Барысаве, І. Гальперын, уладальнік фабрыкі «Прагрэс-Вулкан» у Пінску, браты С. і А. Лур'е, уладальнікі фабрыкі «Дзвіна» ў Дзвінску, І. Дубінбаум і Х. Штэйнберг, уладальнікі фабрыка «Край» у Слоніме. Галоўнай мэтай дадзенага манапалістычнага аб'яднання было распаўсюджванне запалак на ўнутраным і знешнім рынку Расійскай імперыі дзякуючы сувязям, якія былі наладжаны Паўночным банкам. Банк атрымліваў камісію 5 кап. за кожныя 1 000 пачкаў запалак, якія былі рэалізаваны на ўнутраным рынку, і 15 кап. – на знешнім. Гэта была не вялікая страта прыбытку для фабрыкантаў, бо кошт 1 000 пачкаў запалак у той час складаў ад 8 руб. 45 кап. да 8 руб. 80 кап. (у залежнасці ад наймення тавару). Разам з тым, гэта быў добры прыбытак для банку, бо норма продажу на ўнутраным рынку ўсталёўвалася ў памеры 664 тыс. скрынак па 1 000 пачкаў у кожнай, на знешнім – 100 тыс. скрынак. Дзякуючы стварэнню дадзенага камітэту, гаспадары запалкавых фабрык змаглі дастаткова паспяхова канкурыраваць на рынку, распаўсюджваючы збыт запалак на Украіну, Паўночны Каўказ і Закаспійскі край [5, арк. 10–12 адв.; 6, арк. 1–5].

У другой палове XIX – пачатку XX ст. адбываліся змены і ў сацыяльным складзе прамысловых прадпрымальнікаў Беларусі. У першыя парэформенныя дзесяцігоддзі дастаткова моцныя пазіцыі сярод мясцовых прамыслоўцаў утрымлівалі прадстаўнікі дваранскага саслоўя. Аднак ужо да канца XIX ст. сярод уладальнікаў гільдзейскіх прамысловых прадпрыемстваў нароўні з дваранствам аказалася купецтва. У пачатку ж XX ст. доля дваран сярод прамысловых прадпрымальнікаў беларускіх губерняў зменшылася, а лідзіруючыя пазіцыі дасталіся прадстаўнікам гарадскіх саслоўяў – купецтву і мяшчанству. Нягледзячы на тое, што мяшчане па прадстаўніцтве ў гэтай сацыяльнай катэгорыі насельніцтва займалі другое

месца, аб’ём вытворчасці на іх прадпрыемствах быў значна ніжэйшы, чым у дваран [7, л. 87–90].

З павелічэннем колькасці ўладальнікаў прадпрыемстваў з ліку купецтва і мяшчанства змяняецца і тэрытарыяльнае размяшчэнне (з сельскай мясцовасці ў гарадскую) прамысловасці Беларусі. Гэтаму спрыяла распаўсюджванне паравых і іншых відаў рухавікоў, наяўнасць якіх не патрабавала знаходжання прадпрыемства ў зоне дзеяння прыродных сіл – вады і ветра. Мадэрнізацыя транспартнай інфраструктуры, праходжанне праз тэрыторыю Беларусі чыгункі дазволіла засноўваць прамысловыя аб’екты на адноснай аддаленасці ад сыравінных рэсурсаў. Безумоўна, паступоваму пераносу прамысловасці з сельскай у гарадскую мясцовасць садзейнічалі рост беларускіх гарадоў і ўрабанізацыйныя працэсы.

Урбанізацыя з’яўлялася адным з ключавых напрамкаў мадэрнізацыйных працэсаў на тэрыторыі Беларусі ў гэты перыяд. За паўстагоддзя колькасць гарадскога насельніцтва ў беларускіх губернях павялічылася з 523,6 тыс. у 1863 г. да 1,55 млн. чалавек у 1914 г. Пры гэтым доля гарадскіх жыхароў у агульнай структуры насельніцтва Беларусі за гэты ж перыяд вырасла з 11,6 % да 13,4 % [8, с. 312], што сведчыць аб невысокіх тэмпах урбанізацыі на гэтых тэрыторыях. Тым не менш, рост абсалютнага паказчыка колькасці гараджан, якія фарміравалі ўстойлівы попыт на розныя тавары, з’яўлялася адным з каталізатараў змен у інстытуцыянальнай структуры беларускага рынку.

Варта адзначыць, што яшчэ ў 60–70-я гг. XIX ст. у гандлёвай сферы Беларусі трывалыя пазіцыі займалі кірмашы, на якіх заключаліся як аптовыя здзелкі, так і вёўся рознічны гандаль. У апошнія два дзесяцігоддзі XIX – пачатку XX стст. практычна паўсюдна на тэрыторыі Беларусі значэнне кірмашоў пачынае змяншацца. І толькі ў Віленскай губерні ў перыяд з 1883 да 1912 гг. колькасць праведзеных кірмашоў павялічылася з 95 да 315, а таваразварот на іх вырас з 379 тыс. да 1,46 млн. руб. [9, с. 3; 10, с. 7]. Як правіла, кірмашы Віленскай губерні актыўна наведвалі замежныя купцы, якія заключалі аптовыя здзелкі з мясцовымі прадпрымальнікамі.

У іншых беларускіх губернях таксама праводзіліся кірмашы, на якіх ажыццяўляўся аптовы гандаль. У якасці прыкладу можна прывесці Калядны лясны кірмаш у Мінску, на якім напярэдадні Першай сусветнай вайны абароты дасягалі 20 млн. руб. у год. За лесаматэрыяламі сюды прыязджалі буйныя прадпрымальнікі і камісіянеры з паўднёвых губерняў Расійскай імперыі, а таксама з Мемеля, Кёнігсберга і Берліна [11, с. 42]. Варта адзначыць, што правядзенне з 1909 г. Каляднага кірмашу ў Мінску з’яўлялася ініцыятывай біржавога камітэту Мінскай лясной біржы. З’яўленне гэтага прынцыпова новага для тэрыторыі Беларусі рыначнага інстытута ў пачатку XX ст. было абумоўлена менавіта канцэнтрацыяй у Мінску лясного гандлю. У лістападзе 1904 г. быў зацверджаны статут, а ў маі 1905 г. адбыўся ўстаноўчы сход таварыства Мінскай лясной біржы, на якім быў абраны біржавы камітэт [12,

арк. 122–124]. Аднак паступова стала відавочным немэтазгоднасць існавання дадзенага рыначнага інстытута, паколькі на біржавыя сходы ніхто не з'яўляўся, рэгістрацыі цэн не адбывалася, а здзелкі здзяйсняліся па-за межамі біржы. Вузкая спецыялізацыя біржы з цягам часу не стала адпавядаць эканамічным запытам і патрабаванням прадстаўнікоў мясцовых дзелавых колаў. Прадукцыя мясцовых сельскагаспадарчых і прамысловых вытворцаў у пачатку XX ст. была запатрабавана у Маскоўскім, Варшаўскім, Санкт-Пецярбургскім рэгіёнах, у Паволжжы, Сібіры і на Каўказе. А заработлялі на гэтым замежныя камісіянеры і гандлёвыя пасярэднікі [13, арк. 1–3]. Менавіта таму быў неабходны рыначны інстытут з больш шырокай спецыялізацыяй, які мог бы даць мінскім прадпрымальнікам інфармацыю адносна цэн і попыту на пэўныя тавары на адпаведных рынках. У сувязі з гэтым, у 1912 г. «па найвышэйшай згодзе» Міністра гандлю і прамысловасці і губернскага кіраўніцтва Мінская лясная біржа была пераўтворана ў агульнатаварную, па прыкладзе іншых 115 гандлёвых і ўніверсальных бірж, якія існавалі ў той час у Расійскай імперыі [14, арк. 19].

У аптовым гандлі беларускіх губерняў у канцы XIX – пачатку XX ст. істотнае месца сталі займаць гандлёвыя дамы. Як і ў прамысловай галіне Беларусі іх колькасць увесь час павялічвалася. Так, у 1892 г. у гандлёвай сферы беларускіх губерняў налічвалася 14 поўных таварыстваў і таварыстваў на веры, у 1905 г. – 55, у 1913 г. – 305. Такім чынам, колькасць гандлёвых дамоў у гандлі Беларусі з 1892 па 1913 гг. павялічылася практычна ў 22 разы, у той час як у прамысловасці – толькі ў 13 разоў. Разам з тым гандляры Беларусі не актыўна асвойвалі вышэйшыя формы асацыявання капіталу. Так, у 1905 г. сярод 25 акцыянерна-паявых кампаній, якія існавалі ў беларускіх губернях, у гандлёвай сферы дзейнічала выключна адно прадпрыемства. Напярэдадні Першай сусветнай вайны сітуацыя не моцна змянілася – з 37 акцыянерна-паявых кампаній гандлёвых налічвалася толькі тры [4, с. 58].

Такім чынам, мадэрнізацыйныя працэсы, якія мелі месца ў Расійскай імперыі, у значнай ступені паўплывалі на развіццё прамысловага прадпрымальніцтва ў Беларусі ў другой палове XIX – пачатку XX ст. Пад іх уплывам змяняліся формы і ўмовы ажыццяўлення прадпрымальніцкай дзейнасці, мяняўся склад удзельнікаў прадпрымальніцтва, узнікалі не толькі новыя сродкі вытворчасці, але і рыначныя інстытуты, якія не замянялі старыя, а дапаўнялі іх.

Бібліяграфічны спіс

1. *Бурачонак, А. В.* Прадпрымальніцтва. Удзел замежных прадпрымальнікаў і фінансістаў у развіцці прамысловасці і транспарту // Сацыяльна-эканамічнае развіццё Беларусі (канец XVIII – пачатак XX ст.) / В. В. Яноўская [і інш.]; рэдкал.: В. В. Даніловіч [і інш.]; Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т гісторыі. Мінск : Беларуская навука, 2020. С. 252–276.

2. *Бурачонак, А. В.* Станаўленне інстытута аховы інтэлектуальнай уласнасці прадпрымальнікаў на тэрыторыі Беларусі ў XIX ст. // Пічэтаўскія чытанні – 2019:

універсітэцкая навука і гістарычная адукацыя ў Беларусі XX – пачатку XXI ст. Да 85-годдзя стварэння гістарычнага факультэта Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта : матэрыялы міжнар. навук.-практ. канф., Мінск, 23–24 кастр. 2019 г. / Беларус. дзярж. ун-т ; рэдкал. : А. Г. Каханоўскі (старш.) [і інш.]. – Мінск: БДУ, 2019. С. 106–110.

3. *Бурачонак, А. В.* Прававое рэгуляванне сацыяльна-працоўных адносін на фабрычна-заводскіх прадпрыемствах Беларусі ў другой палове XIX – пачатку XX ст. // Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны. 2012. Вып. 7. С. 80–89.

4. *Бурачонак, А. В.* Распаўсюджванне асацыіраванага капіталу на тэрыторыі Беларусі ў канцы XIX – пачатку XX ст. // Часопіс Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Гісторыя. 2017. № 2. С. 54–61.

5. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ). Ф. 454. Воп. 1. Спр. 4.

6. НГАБ. Ф. 454. Воп. 1. Спр. 6.

7. *Бурачонак, А. В.* Развіццё прадпрымальніцтва ў фабрычна-заводскай вытворчасці Беларусі (1861–1914 гг.): дыс. … канд. гіст. навук. Мінск, 2012. 151 л.

8. *Каханоўскі, А. Г.* Сацыяльная трансфармацыя беларускага грамадства (1861–1914 гг.). Мінск: БДУ, 2013. 335 с.

9. Обзор Виленской губернии за 1883 год. [Б. м.], [б. г.]. [3], 30, [39] с.

10. Обзор Виленской губернии за 1912 год. Вильна, 1913. [5], 100, [56] с.

11. *Канделаки, И.* Роль ярмарок в русской торговле. СПб.: тип. ред. период. изд. Министерства финансов, 1914. 60 с.

12. Расійскі дзяржаўны гістарычны архіў. Ф. 23. Воп. 25. Спр. 135.

13. НГАБ. Ф. 363. Воп. 1. Спр. 67.

14. НГАБ. Ф. 1. Воп. 1. Спр. 6109. Арк. 1.

УДК 349.412(476)(091)+347.235(476)(091)

ВЛИЯНИЕ БУРЖУАЗНЫХ РЕФОРМ НА ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ МАЙОРАТОВ НА ТЕРРИТОРИИ БЕЛАРУСИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX в.

А. Е. Веремейчик

Белорусский государственный университет, пр. Независимости, 4, 220030, г. Минск, Verameichyk@bsu.by

В работе проанализированы основные законодательные акты, определявшие политику правительства Российской империи в отношении функционирования майоратов, как самой крупной наследуемой земельной собственности на территории Беларуси в XIX в. Выявлены формы его правового регулирования. Автором доказана отсутствие экономической перспективы майоратных владений в период реализации буржуазных реформ и развития капитализма во второй половине XIX в., выявлены особенности в реализации законодательства о распоряжении помещичьими имениями на территории Беларуси. На основе принципов диалектического метода (историзм, конкретность, научная объективность) и введения в научный оборот архивных материалов автор показала влияние внутриполитической ситуации и буржуазных реформ на белорусских землях на реализацию ряда законов по упорядочению частновладельческого земельного права. Автор определила, что на территории Беларуси постепенно происходила адаптация законодательства в области частного земельного права к капиталистическим отношениям.

Ключевые слова: майорат; Российская империя; закон; жалованная грамота; поместья; недвижимость.

THE INFLUENCE OF BOURGEOIS REFORMS ON THE FUNCTIONING OF MAJORATES IN THE TERRITORY OF BELARUS IN THE SECOND HALF OF THE 19th CENTURY

A. E. Veremeychik

Belarusian State University, 4, Niezależnasci avenue, 220030, Minsk, Verameichyk@bsu.by

The work analyzes the main legislative acts that determined the policy of the tsarist government regarding the functioning of primordial land ownership, as the largest inherited land property on the territory of Belarus in the 19th century. The forms of its legal regulation are identified. The author has proven the unpromising existence of majorates during the period of implementation of bourgeois reforms and the development of capitalism in the second half of the 19th century. identifying features in the implementation of legislation on the disposal of landowners' estates on the territory of Belarus. Based on the principles of the dialectical method (historicism, concreteness, scientific objectivity) and the introduction of archival materials into scientific circulation, the author showed the influence of the internal political situation and bourgeois reforms in the Belarusian lands on the implementation of a number of laws to streamline private land law. The author determined that on the territory of Belarus there was a gradual adaptation of legislation in the field of private land law to capitalist relations

Keywords: primogeniture; Russian Empire; law; charter; estates; real estate.

Дворянское землевладение и его структура в период развития капиталистических отношений являются показателем тенденций развития аграрного сектора экономики на территории Беларуси в XIX в. Несмотря на экономические реформы в Российской империи земля и крестьянский труд продолжали оставаться основным средством производства. Самой крупной формой распоряжения земельными наделами и получения доходов с них на территории Беларуси были майораты.

На сегодняшний день в историографии есть опыт изучения эволюции землевладения на территории Беларуси. Однако практически за рамками исследований остались вопросы правового регулирования и функционирования майоратов на белорусских землях после их присоединения к Российской империи в конце XVIII в. В тоже время именно XIX в. внес значительные изменения в право наследования, распоряжения и ведение их хозяйственной деятельности в майоратах. На территории Белорусских губерний законодательные нововведения в отношении частной земельной собственности имели свои особенности, обусловленные внутриэкономическим и политическим развитием региона.

Вхождение белорусских земель в состав Российской империи в результате трех разделов Речи Посполитой в 1772, 1793 и 1795 гг. коренным образом изменило институт владения землей на территории Беларуси.

Виды собственности на землю в Российской империи отличались от Речи Посполитой. На протяжении XVIII в. российское правительство активно реформировало сферу частной земельной собственности. Однако, вплоть до второй половины XVIII в. в российском законодательстве не было единого понятия «собственность» [4, с. 524].

Указ Сената от 11 октября 1762 г. отнес к недвижимости заводы, дворы, фабрики, мануфактуры, медные и железные рудники [1, с. 485–486]. В 1767 г. императрица Екатерина II (1762–1796), издав Наказ генерал-прокурору Сената А. А. Вяземскому, ввела в законодательный оборот термины «собственность» и «недвижимость» [4, с. 405–406]. В законе земли были разделены на дворцовые, казенные, церковные и частные земли. Регулировались векселя, закладные и акции [19, с. 101].

Майорат как вид земельной собственности в Российской империи не существовал. В Речи Посполитой имелся опыт учреждения майоратов, в том числе на белорусских землях – Несвижская и Клецкая ординации, принадлежавшие роду Радзивиллов. По законодательству они обладали полной правовой неприкосновенностью: не могли быть проданы за долги, подарены владельцами, не отчуждались у рода даже в случае измены государству его владельцами. Поэтому после вхождения белорусских земель в состав Российской империи ординации потеряли свой правовой иммунитет и получили в соответствии с российским законодательством статус «недвижимость».

Примером происходящих изменений в статусе майоратов может служить положение самого крупного земельного конгломерата на присоединенных к Российской империи белорусских землях Несвижской ординации в конце XVIII – начале XIX вв. К 1790 г. в Несвижской ординации накопились значительные долги, что поставило под угрозу право владения майоратом его собственником пятилетним Домиником Радзивиллом, управлявшим имениями при помощи опекунов [25, S. 325]. Большие задолженности могли привести к конфискации владений. Императрица Екатерина II 3 мая 1793 г. издала Указ о разных распоряжениях касательно устройства Минской губернии [19, с. 26]. В документе упоминалось о долгах белорусского дворянства. Упомянуты в документе были и долги владельца Несвижской ординции Доминика Радзивилла. 7 февраля 1799 г. Павел I распорядился наложить секвестр на владения Доминика Радзивилла [18, с. 48].

Таким образом в конце XVIII в. для местных землевладельцев были утеряны привилегии, гарантирующие неприкосновенность их земельных владений. В тоже время в Российской империи Жалованная грамота 1785 г., призванная обеспечить сохранение наследственных земель в руках их владель-

цев, запрещала передачу имений по завещанию или путем дарения представителям других сословий, а также наделяла продавца или его родственников возможностью выкупить проданную землю в течение трех лет [16].

По российскому законодательству белорусские феодалы также получили право на владение поместьем, которое до 1861 г. в Российской империи предоставлялось только потомственным дворянам. Поэтому на протяжении конца XVIII – п. п. XIX вв. на территории Беларуси подтверждение принадлежности к дворянскому сословию в ходе государственной политики «Разбор шляхты» стало первостепенной задачей для помещиков.

По российскому законодательству помещик обладал территориально-полицейскими функциями на территории своих поместий и являлся частью системы местного самоуправления. Закон разрешал залог, куплю-продажу пустующих земель или пустошей без ограничений. Без крепостных они не обладали высокой денежной стоимостью. В то же время он запрещал передачу населенных земель в руки других сословий.

В 1820 г. в статье 420 тома X Свода законов Российской империи было прописано более четкое определение права собственности на землю [15]. Ограничивался круг субъектов, имевших право приобретать землю в собственность на основании давности владения. Земельную собственность не могли приобретать: крепостные крестьяне, иностранцы, лица польского происхождения и евреи. Приобретательной давности не подлежали: земли, предназначенные исключительно для общественного пользования, майоратные и заповедные имения, межи генерального и специального межевания, церковные земли.

Майораты могли быть завещаны и переданы в приданное только законным наследникам рода. Собственники майоратов были лишены права отчуждать их, завещать, закладывать, обременять долгами и повинностями, за исключением случаев, указанных в законе. Таким образом потеряв статус неотчуждаемых земель в конце XVIII – начале XIX вв. ординации снова получили это право после принятия закона 1820 г.

Защиту земельной собственности в руках крупнопоместных дворян обеспечили «Положение о майоратных имениях» от 6 декабря 1842 г. и «Положение о заповедных наследственных владениях» от 16 июля 1845 г. По нему майораты создавались только при личном позволении императора Российской империи. В тоже время следует отметить, что первые майораты на территории Беларуси после вхождения земель в состав Российской империи появились еще при императрице Екатерине II, которая в 1774 г. завещала графу Чернышеву территориальные права на Чечерск и Жлобин (74 720 десятин) в Могилевской области. После чего майораты на территории Беларуси не утверждались 50 лет. А деятельность утвержденных не регулировалась никакими законами.

Положения 1842 и 1845 гг. предоставили крупным собственникам право на создание майората. Майорат ограничивался земельным наделом в размере от 10 000 до 100 000 десятин и должен был приносить ежегодный доход от 12 000 до 200 000 рублей. Как и в Речи Посполитой за майоратами в Российской империи было закреплено право передачи их по нормам сеньората, т.е. по старшей мужской линии рода. Поэтому майорат не мог быть продан даже в случае крайней нужды.

Владельцам также было запрещено брать деньги в долг под залог земель майората. В случае острой необходимости, финансового кризиса и угрозы разорения майорат мог быть заложены только с разрешения местных властей, к которым территориально относились его земли. На время погашения долга майорат переходил в ведение городской администрации. Если его владелец умирал, то казна выплачивала долг и передавала майорат в его первоначальном виде наследникам [6, 123].

С 1845 г. право императора Российской империи дарованное дворянину на учреждение майората получило название «Майоратный закон». Первым применил майоратный закон 16 июля 1845 г. граф Ф. Паскевич. В 1847 г. майоратом стало Гомельское имение с 19,5 тысяч жителей [5], в 1868 г. к нему были присоединены лесная дача и хутор с 2054 десятинами земли [6]. В 1853 г. в Гродненском уезде было создано имение «Масаланы» семьи Бислинг. В 1908 г. к нему были присоединены еще два имения. В 1862 г. граф И. М. Тышкевич применил майоратный закон для двух своих имений общей площадью 72,9 тысяч десятин [7, с. 56].

В пореформенные годы сохранять родовые имения становилось все труднее. На этот процесс оказали влияние как внутриполитические так экономические процессы в государстве. Не последнюю роль в земельном праве сыграли события восстания на территории Беларуси 1863–1864 гг. под руководством Кастуся Калиновского. Его сторонники выступали за возрождение Речи Посполитой в границах до ее первого раздела в 1772 г. Примечательно то, что значительная часть крупных помещиков, владевших землями на территории Беларуси, которые приносили им значительные доходы, проживала за границей и являлась подданными других стран. При этом они испытывали надежды на победу восстания. После подавления восстания российское правительство поняло острую необходимость в принятии незамедлительных решений по поводу подданства таких помещиков. Проблема была решена в рамках принятия закона от 10 февраля 1864 г. Поданным других стран запрещалось владеть землей на территории Российской империи.

Новое законодательство повлекло за собой и изменения в налогообложении. Для граждан других государств, занимавшихся предпринимательской деятельность, оно было больше. За принятием законов последовало возращение из-за границы многих помещиков на постоянное место жительство в Российскую империю. Началось восстановление и реконструкция

старых усадеб на территории Беларуси, возведение новых архитектурных комплексов.

В экономическом плане на изменение законодательства в отношении майоратов оказала отмена крепостного права в 1861 г. Источники показывают резкое снижение прибыли в поместьях, в том числе и у крупных помещиков. Соответствовать нормам майората, установленным законом 16 июля 1845 г. становилось все труднее. Императору были направлены просьбы об учреждении и сохранении майоратов с меньшим размером доходов.

В связи с этим в 1892 г. император Александр III создал комиссию, которая обсуждала вопросы о резервных дворянских имениях. 24 декабря 1893 г. комиссия внесла свой законопроект в Государственный совет. Он предусматривал возможность создания майората не только на землях крупных, но и средних имений [12, с. 435]. В частности, в белорусских уездах минимальный размер имений, которые могли быть переданы в наследуемые, составлял от 400 до 700 десятин [13, с. 232]. Таким образом закон сделал более доступным в правовом плане учреждение майоратов.

По новому закону граф И. Тышкевич, дворянка М. Ленская, графы С. Патоцкий и А. Браницкий перевели свои имения в ранг майоратов. Последний первоначально должен был выплатить Виленскому земельному банку кредит за имение «Терешка» Волковского уезда, полученный им в залог имения [6, с. 63].

С момента отмены крепостного права земля стала главным показателем благосостояния местного дворянства. В результате реформы 1861 г. помещики Белорусских губерний смогли сохранить за собой большую земельную площадь в размере 11 414 тыс. десятин, что составляло 13,1 % всей дворянской земли Европейской России без учета Прибалтийских губерний [7, с. 58].

Однако отмена крепостного права потребовала реорганизации земельного хозяйства, что, в свою очередь, потребовало изменений в аграрном законодательстве. Наиболее важным в этом направлении было снятие значительной части ограничений на частную собственность на землю. Особо остро этот вопрос стал перед владельцами майоратов, которые все больше становились неконкурентоспособными по сравнению с просто крупными земельными владениями, не имеющих статус майората. 13 февраля 1861 г. Указ Государственного совета подтверждал, что «Земля в целом, т. е. вместе с крестьянским наделом и обязательственным правом крестьянина на этот надел, может быть продана или передана иным способом» [14, с. 832].

В законе указывалось, что земли могли быть сданы в аренду лицам любого статуса (социального положения), при этом передавалось право на получение дани с зависимых крестьян на срок до 12 лет. За исключением земель, унаследованных землевладельцами, эти земли приобрели статус

нежилых. В результате земля могла отчуждаться, закладываться и сдаваться в аренду любым способом. Таким образом, с момента подписания учредительного акта и передачи крестьян на откуп автоматически снимались все помещичьи ограничения на их земли. При этом формальные наследственные права потомственных дворян сохранялись.

Постановлением Государственного совета от 26 сентября 1862 г. в отношении помещичьих земель было определено, что это право распространяется только на занятые земли, т. е. на земли, где сохранялись принудительные отношения между крестьянином и помещиком.

Введение майоратного закона в период кризиса феодализма, крепостного права и распространение его после ликвидации крепостного права было экономическом анахронизмом. Положение майоратов усугубилось после отмены крепостного права в 1861 г. Владение майоратами стало невыгодным с финансовой точки зрения. Большинство владельцев недвижимости в силу запрета на право залога имений и сдачи их в аренду не имели доступа к дешевым ипотечным кредитам, которые стали выдаваться в банках с 60-х гг. XIX в. В тоже время кредит являлся мощной и необходимой движущей силой любого производства. Сезонное сельское хозяйство нуждалось в нем больше, чем любой другой сектор экономики. Недостаток ресурсов не позволяли помещикам использовать более совершенную технику, привлекать рабочую силу, внедрять более производительные и универсальные системы. Фактически майораты существовали за счет поддержки из казны.

В 1869–1870 гг. Правительство приняло ряд решений, которые расширили права недворянских сословий в приобретении пригодной для проживания земли. Бывшие помещичьи земли, на которых крестьяне приобрели или начали приобретать садовую или полевую землю, не подлежали выкупу в случае продажи, так как они утратили свой жилой характер [6, с. 139]. Земля юридически стала товаром, который могли свободно покупать и продавать все сословия. Ряд принятых законов облегчил экономическую маневренность майоратов, которые из престижной и выгодной формы владения все больше превращались во владения не соответствующие современным капиталистическим реалиям, но не решили важнейших проблем.

Таким образом, после включения белорусских земель в состав Российской империи формирование системы правового регулирования частной земельной собственности на территории Беларуси проходило под влиянием процессов поземельных отношений, внутриполитического и экономического развития региона. Функционирование частных владений регулировали закон «О престолонаследии» и Жалованная грамота 1785 г. Все виды земельной собственности стали называться «недвижимость». Юридически перестал существовать такой вид земельной собственности как май-

орат. Частные владения передавались по наследству, но могли быть конфискованы российским правительством за долги или измену государству. В 1845 г. в Российской империи был введен «Майоратный закон», снова обеспечивший майоратам официальное право на существование и защиту государством. Восстание Кастуся Калиновского в 1863 г. и последовавшее за ним принятие ряда законов для упорядочения права на земельные владения привели к тщательной разработке правового режима недвижимости. Владеть землей получили право только граждане Российской империи. Реализация буржуазных реформ второй половины XIX в. и развитие товарно-денежных отношений показали неспособность майоратов соответствовать новым экономическим реалиям. Законы, защищавшие целостность майоратов, привели к невозможности быстрой перестройки их хозяйств к новым рыночным условиям. Попытки реформирования правительством законодательной базы в области частной собственности улучшили, но не изменили коренным образом ситуацию в майоратах. До начала XX в. они, хоть и сохранили статус самых юридически защищенных владений дворян, из-за ограничений на получение кредитов и сдачи земель в арендное пользование, не смогли включится в новые тенденции буржуазной экономики, как другие крупные владения, не обладавшие таким статусом.

Библиографический список

1. *Глинка, Ф. К.* К вопросу об улучшении положения земельного дворянства / Ф. К. Глинка. – Могилёв-на-Днепре : Губерн. тип., 1899. – 80 с.

2. *Головин, К.* Крупное землевладение в Западной Европе и России / К. Головин. – М.: Университетское издательство, 1887. – 143 с.

3. Доклад высочайше утверждённой комиссии для исследования нынешнего положения сельского хозяйства и сельской производительности в России. Журналы Комиссии. – СПб., 1873. – Приложение. – 256 с.

4. Законодательство Екатерины II / отв. ред. : О. И. Чистяков, Т. Е. Новицкая. Т. 2 / [В. М. Клеандрова и др.]. – 2001. – 981 с.

5. Историко-статический обзор промышленности России. – Спб. : Тип. В. Ф. Киршбаума, 1883. – Т. 1. – Отд. 1. – 313 с.

6. *Карнович, Е. П.* Замечательные богатства частных лиц в России. – СПб., 1885. – 330 с.

7. Материалы по статистике движения землевладения в России. – Спб., 1911. – 301 с.; Спб. : Тип. В. Ф. Киршбаума, 1915. – Вып. 24. – 90 с.

8. Национальный исторический архив Беларуси (НИАБ). – Фонд 295. – Оп. 1. – Д. 1011. Переписка с Минской казенной палатой и с городской полицией об установлении межевых границ между имениями. 1849 г.

9. НИАБ. – Фонд 319. – Оп. 1. – Д. 94. Постановление собрания о дворянском происхождении разных лиц за 1820 гг.

10. НИАБ. – Фонд 694. – Оп. 2. – Д. 11008а. Список имений князя Витгенштейна и вводные акты на них. 1842 г., 1846 г.

11. НИАБ. – Фонд 694. – Оп. 4. – Д. 161. Указы Сената об опекунстве над Домиником Радзивиллом. Судебные постановления и заявления об имущественных претензиях между князьями Радзивиллами и другими лицами. Первая половина XIX в.

12. Опись дел архива Государственного совета. – Т. 11. 1889–1894. – Петроград: Государственная типография, 1914. – 469 с.

13. Отчет по делопроизводству Государственного совета за время с 1 января 1892 г. по 31 мая 1893 г. – СПб. : Государственная типография, 1893 г. – Т. 1. – 932 с.

14. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). СПб. : Государственная типография, 1893. – Собрание 3. – Т. X. – СПб, 1890. – 1090 с.

15. ПСЗРИ. – Собр. II. – Ч. II. – Т. XVII // Высочайше утвержденное Положение об имениях, жалуемых на праве майоратов в губерниях, от Польши возвращенных. № 16297. С. 180. СПб., 1843.

16. ПСЗРИ. – Собр. II. – Ч. I. – Т. XX. – СПб., 1846 // Высочайше утвержденное положение о заповедных наследственных имениях. – № 19202. – С. 528.

17. Свод законов гражданских // Свод Законов Российской Империи. Полный текст всех 16 томов, согласованный с последними продолжениями, постановлениями, изданными в порядке ст. 87 Законов Основных, и позднейшими узаконениями. Т. X / под ред. И. Д. Мордухай-Болтовского. СПб., 1912. Ст. 384, 420. URL: http://civil.consultant.ru/reprint/books/211/388.html.

18. *Сергеевич, В.* Лекции и исследования по древней истории русского права / В. Сергеевич. – засл. ор. проф. С.-Петерб. ун-та. 4-е изд. доп. и поправлено. – СПб. : тип. И. Н. Скороходова, 1910. – 667 с.

19. *Смородский, А. П.* Столетие Минской губернии, 1793–1893 : ист.-стат. зап. / сост. секретарь Мин. губерн. стат. ком. А. П. Смородский. 2-е изд., испр. и доп. Минск : Типолитогр. Р. Дворжец, 1893. – 90 с.

20. *Тимофеева, А. А.* История предпринимательства в России: монография / А. А. Тимофеева. – Владивосток: Издательство ВГУЭС, 2005. – 218 с.

21. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (AGAD). – AR. – Dz. XI. – Koperta 84. – Sign. 853. Zarejestruj gospodarstw księcia Dominika Radziwiłła. XIX w.

22. AGAD. – Archiwum Radziwiłłów z Nieborowa. – Sign. 35. Michał Hieronim Radziwiłł. Opieks nad Dominikiem Radziwiłem. 1814–1824 r.

23. AGAD. – Zbiór kartograficzny. – 431–21. Reestr Nieświeżskoje ordynacie. 1859 r.

24. *Baliński, M.* Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym : w 4 t. / M. Baliński, T. Lipiński. – Warszawa : Nakl. i druk S. Olgelbranda, 1843–1846. – T. 4. – 1846. – 634 s.

25. *Zielińska, T.* Poczet polskich rodów arystokratycznych / T. Zielińska. – Warszawa : Wydaw. Szkolne i Ped., 1997. – 592 s.

УДК 94(476):336.23"17/18"

РЭСПОНСІЯ ЯК АСОБНЫ ЗБОР З КАМАНДОРНЫХ МАЁНТКАЎ МАЛЬТЫЙСКАГА ОРДЭНА НА ТЭРЫТОРЫІ БЕЛАРУСКІХ ГУБЕРНЯЎ РАСІЙСКАЙ ІМПЕРЫІ

А. У. Ерашэвіч

Беларускі дзяржаўны эканамічны ўніверсітэт, пр. Партызанскі, 26, 220070, г. Мінск, erash06@rambler.ru

У артыкуле на аснове заканадаўчых актаў, архіўных справаводных дакументаў, звестак афіцыйнай фінансавай статыстыкі прыведзены колькасныя дадзеныя аб спагнанні так званай «респонсии» – асобных 10 % збораў з заснавальнікаў

камандорстваў ордэна Св. Іаана Іерусалімскага (Мальтыйскага ордэна) на тэрыторыі беларускіх губерняў Расійскай імперыі ў канцы XVIII – першай палове XIX ст.

Ключавыя словы: дзяржаўныя падаткі; зборы; Мальтыйскі ордэн; беларускія губерні; Расійская імперыя.

РЕСПОНСИЯ КАК ОТДЕЛЬНЫЙ СБОР С КОМАНДОРСТВЕННЫХ ИМЕНИЙ МАЛЬТИЙСКОГО ОРДЕНА НА ТЕРРИТОРИИ БЕЛОРУССКИХ ГУБЕРНИЙ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ

А. В. Ерошевич

Белорусский государственный экономический университет, пр. Партизанский, 26, 220070, г. Минск, erash06@rambler.ru

В статье на основе законодательных актов, архивных делопроизводственных документов, сведений официальной финансовой статистики приведены количественные данные о взимании так называемой «респонсии» – отдельных 10 % сборов с учредителей командорств ордена св. Иоанна Иерусалимского (Мальтийского ордена) на территории белорусских губерний Российской империи в конце XVIII – первой половине XIX в.

Ключевые слова: государственные подати; сборы; Мальтийский орден; белорусские губернии; Российская империя.

A RESPONSE AS A SEPARATE COLLECTION FROM THE COMMANDERY ESTATES OF THE ORDER OF MALTA ON THE TERRITORY OF THE BELARUSIAN PROVINCES OF THE RUSSIAN EMPIRE

A. V. Yerashevich

Belarusian State Economic University, Partyzanskaja Avenue, 26, 220070, Minsk, Republic of Belarus, erash06@rambler.ru

The article, based on legislative acts, archival records, and official financial statistics, provides quantitative data on the collection of the so–called “response” – separate 10 % fees from the founders of the commanderies of the Order of St. John of Jerusalem (Order of Malta) on the territory of the Belarusian provinces of the Russian Empire at the end of the XVIII – first half of the XIX century.

Keywords: state taxes; fees; Order of Malta; Belarusian provinces; Russian Empire.

У Расійскай імперыі ордэн св. Іаана Іерусалімскага складаўся з расійскага каталіцкага Вялікага прыёрства, заснаванага 1.01.1797 г. і Вялікага прыёрства расійскага, створанага 29.11.1798 г. [12]. У расійска-каталіцкае Вялікае прыёрства прымалі ў асноўным пецярбургскіх французскіх эмігрантаў з ліку рыцараў-каталікоў, сярод яго членаў было шмат пра-

васлаўных дваранскіх арыстакратаў (вялікі князь Аляксандр, Галоўкін, Юсупаў, Трубецкой, Далгарукі, Ігнацьеў, Дзямідаў, Нарышкін). У склад Вялікага расійска-каталіцкага прыёрства ўваходзілі прадстаўнікі знатных родаў былой Рэчы Паспалітай і каталіцкія падданыя расійскай дзяржавы. Сярод камандораў былі графы Вяльгорскі, Грабоўскі, Ірэней Храбтовіч, князі Канстанцін Любамірскі, Міхаіл і Андрэй Радзівілы, Адам і Канстанцін Чартарыйскія. Родавыя камандорствы заснавалі графы Іосіф Борх, Іосіф Корвін-Касакоўскі, Міхал Лопат, Іосіф і Казімір Плятэры, Октавіц Шуазель-Гуф'е, князі Людвіг Радзівіл і Франц Сапега. У другое Вялікае прыёрства расійскае залічаліся дваране праваслаўнага веравызнання. У канцы 1799 г. расійскае каталіцкае Вялікае прыёрства ордэна св. Іаана Іерусалімскага складалася з 7 рыцараў вялікага крыжа, 20 камандораў, 9 уладальнікаў сямейных камандорстваў, 3 капеланаў і 79 рыцараў «па праву», у асноўным з ліку французскіх эмігрантаў. Расійскае праваслаўнае Вялікае прыёрства Мальтыйскага ордэна ўключала 12 рыцараў вялікага крыжа, 92 камандора, 21 уладальніка сямейных камандорстваў і 41 рыцара «па міласці» [18, с. 233–234, 237].

Паводле канвенцыі, заключанай з Мальтыйскім ордэнам 4(15).01.1797 г., Павел I дараваў яму ўзамен даходаў з Астрожскай ардынацыі былой Рэчы Паспалітай суму ў 300 тыс. польскіх злотых штогод (выплачвалася ў 2 тэрміны 30.06.(11.07.) і 31.12.(11.01.) роўнымі часткамі), якія згодна з 3 артыкулам пагаднення дзяржаўнае казначэйства Расійскай імперыі атрымлівала штогод з польскіх эмфітэўтычных старостваў (знаходзіліся ў 50-гадавым валоданні) у абласцях расійскага панавання. Грошы выдаткоўваліся для Вялікага расійскага прыёрства ордэна ў складзе сана вялікага прыёрства і 10 камандорстваў. Вялікае прыёрства павінна было атрымліваць 60 тыс., 1 і 2 камандорствы – па 30 тыс., 3 і 4 – па 20 тыс., 5–10 – па 15 тыс. злотых. Камандоры маглі карыстацца даходамі з 1.05.1798 г. [2, с. 262–263]. Пасля абвяшчэння Паўла I вялікім магістрам Мальтыйскага ордэна ў Пецярбургу пачалося фарміраванне новага капіталу ордэна. Згодна з маніфестам ад 29.11.1798 г. дадаткова для Вялікага расійскага прыёрства выдаткоўвалася па 216 тыс. руб. штогод [13, с. 456]. Паручнік вялікага магістра Вялікага прыёрства расійскага віцэ-адмірал граф Ю. Літэ (Литте) з 1.12.1798 г. атрымліваў штогод у 2 тэрміны (да 30.06. і 31.12.) на заснаванне і ўтрыманне 98 новых дваранскіх камандорстваў і іншыя неабходныя выдаткі па ордэну гэтую суму з дзяржаўнага казначэйства [9; 14].

Здаўна кавалеры крыжа св. Іаана Іерусалімскага за карыстанне зямлёй павінны былі здаваць у касу ордэна асобныя штогадовыя зборы – т. зв. рэспонсіі. За кошт рэспонсій, якія збіраліся ў казну ордэна, былі заснаваны

10 новых камандорстваў з кавалераў Вялікага прыёрства расійскага, кожнае з выплатай па 1 000 руб. штогод [11]. Згодна з маніфестам ад 29.11.1798 г. з уласнікаў камандорных маёнткаў ордэна св. Іаана Іерусалімскага да смерці іх уладальнікаў павінна была збірацца рэспонсія, альбо 20 % з колькасці штогадовых даходаў. Усе ўладальнікі падараваных камандорстваў павінны былі здаваць рэспонсію ў дзяржаўнае казначэйства. Штогадовыя даходы 98 камандорных маёнткаў размяркоўваліся наступным чынам: 2 камандорствы мелі па 6 000 руб., 4 – па 4 000 руб., 6 – па 3 000 руб., 10 – па 2 000 руб., 16 – па 1 500, 60 – па 1 000 руб. асігнацыямі кожнае [13, с. 456; 17, с. 166]. Усе 98 камандорстваў павінны былі штогод уносіць у ордэнскае казначэйства 20 % рэспонсіі і 5 % пажыццёвага збору на рэштак кожнага пасэсара камандорства. Камандоры з 1.07.1799 г. атрымлівалі даходы, пералічаныя з дзяржаўнага казначэйства. Кожны кавалер ордэна св. Іаана Іерусалімскага мог мець толькі адно камандорства [13, с. 456, 458]. Такім чынам, заснавальнікі родавых (фамільных) камандорстваў з мэтай выплаты ў казну ордэна рэспонсіі ў памеры 20 % з даходу камандорнага маёнтка вылучалі для забеспячэння гэтых плацяжоў часткі ўласнага маёнтка. Усяго з 54 маёнткаў вылічылі да збору 106 тыс. руб.

12.04.1799 г. былі абнародаваны правілы для прыёму дваранства Расійскай імперыі ў ордэн св. Іаана Іерусалімскага. Уступленне ў ордэн малалетніх забяспечвалася сумай у 2 400 руб., дарослых – у 1 200 руб. [5, арк. 81–81 адв., 86–86 адв.]. Імянным указам ад 21.07.1799 г. (сенацкім ўказам ад 22.08.1799 г.) Павел I зацвердзіў «Правілы для заснавання родавых камандорстваў ці Jus patronatus у Расіі». Спадчынныя дваранскія камандорствы ствараліся з дазволу імператара як вялікага магістра ордэна. Прэтэндэнт на спадчыннае камандорства павінен быў 5 гадоў быць членам ордэна і не менш як за 2 гады ваеннай службы дасягнуць афіцэрскага чыну. Пасля дасягнення 22-гадавога ўзросту кандыдат пасля ўзносу 1 200 руб. за доказы яго высакароднага паходжання атрымліваў правы камандора і даходы з спадчыннага камандорства. Заснавальнік спадчыннага камандорства павінен быў мець не менш 3 000 руб. гадавога прыбытку і выплачваць 10 % рэспонсіі ці пошліны з гадавога даходу камандорства да дасягнення сынам ці іншым пераемнікам уладання 22 гадоў [1].

На тэрыторыі беларускіх губерняў, у дадатак да існуючых, былі закладзены новыя камандорыі Вялікага прыёрства Мальтыйскага ордэна ў Расійскай імперыі. Вядома, што паводле выпіскі з актавай земскай кнігі Слуцкага павета ад 28.09.1811 г. Д. Радзівіл 2.09.1809 г. прызначыў князя Л. Л. Радзівіла камандорам і перадаў яму Сталавіцкую камандорыю з маёнткамі Пацейкі і Стваловічы [4, арк. 2–17 адв.]. Граф Іосіф Борх для сябе і сваіх спадчыннікаў мужчынскага полу вызначыў для родавага камандорства даходы з Краснапольскага маёнтка ў Люцынскім павеце: сябра пры

ўступленні ў ордэн павінен быў заплаціць з штогадовага чыстага даходу ў 12 тыс. злотых у грамадскае казначэйства на Мальце 6 тыс. злотых. У выпадку адсутнасці спадчыннікаў па мужчынскай лініі камандорам станавіўся Станіслаў Багамолец, сын генерал-маёра Пятра Багамольца. На штогадовыя рэспонсіі з чыстага штогадовага даходу належыла перасылаць у грамадскае казначэйства Мальтыйскага ордэна 10 % ці 1 200 злотых. 27.02.1799 г. граф Аляксандр Самойлаў для свайго сына Рыгора і спадчыннікаў-мужчын заснаваў родавае камандорства ці jus patronatus, якое мела 3 тыс. руб. штогадовага даходу і закладзеных у дзяржаўных крэдытных установах 457 душ сялян з вёсак Хомічы, Семеренкі, Бутрымка, Чарны, Радзевічы, Стрэльцы, Одзверня з Барысаўскага ключа Гродзенскай акругі Літоўскай губерні. Штогодны 10 % падаходны падатак у казну ордэна складаў 300 руб., пры неабходнасці плацяжу пошліны за прыём у 1 500 руб. [5, арк. 97–98, 100–100 адв., 125, 130–130 адв.]. 7.04.1799 г. сапраўдны стацкі саветнік маркіз Павел Маруцы (Маруцци) заклаў для свайго сына Канстанціна і наступных спадчыннікаў мужчынскага полу таксама родавае камандорства з штогадовым даходам у 3 000 руб. і закладенымі ў казённых крэдытных установах 356 сялянамі з вёсак Далганск, Дубровка, Рыгаліна, Удкадска ў Чэрыкаўскім павеце з плацяжом у казну ордэна 10 % гадавога даходу ці 300 руб. За залічэнне ў ордэн Канстацін Маруцы павінен быў здаць у казну ордэна пошліну ў памеры 1 500 руб. [6, арк. 8–8 адв., 9].

Пасля смерці Паўла I новы імператар Аляксандр I узяў на сябе званне пратэктара ордэна св. Іаана Іерусалімскага і даручыў яго кіраванне паручніку вялікага магістра генерал-фельдмаршалу графу Мікалаю Салтыкову [7]. Згодна з рашэннем Дзяржаўнага Савета ад 17.11.1802 г. ліквідаваўся свяшчэнны савет ордэна св. Іаана Іерусалімскага, аднак у абласцях, далучаных да Расіі ад Польшчы, па-ранейшаму захоўвалася расійскае Вялікае каталіцкае прыёрства, паколькі яно існавала раней.

Фактычна дзейнасць Мальтыйскага ордэна ў Расійскай імперыі спынілася ў 1810 г. З 26.02.1810 г. грашовыя сродкі на ордэн св. Іаана Іерусалімскага выдаткоўваліся з дзяржаўнага казначэйства, у распараджэнні якога пакідаліся сумы рэспонсіі [8]. Іншымі словамі, фінансавыя сродкі Мальтыйскага ордэна перадаваліся дзяржаўнай казне. Згодна з сенацкім указам ад 20.11.1811 г. камандоры фамільных камандорстваў ордэна св. Іаана Іерусалімскага мелі магчымасць унесці ў дзяржаўную казну аднаразова капітал адпаведны даходу з камандорных спадчынных маёнткаў для іх поўнага распараджэння, ці былі абавязаны пажыццёва працягваць узнос у дзяржаўную казну частку даходаў для задавальнення ордэнскіх выдаткаў [10, с. 908]. Інакш кажучы, усім камандорам, якія ўсталявалі фамільныя камандорствы, давалася свабода ўнясення ў дзяржаўную казну сумы аднара-

зовага капіталу ў памеры пэўнага адпаведнага даходу, які паступаў на карысць ордэна з камандорскіх маёнткаў (тады яны вызваляліся ад абавязку плацяжу рэспонсіі). Камандоры, якія не жадалі выплаціць аднаразовы капітал, былі абавязаны да смерці пералічаць даходы з маёнткаў у дзяржаўнае казначэйства. Такім чынам, рэспонсіі з камандорстваў Мальтыйскага ордэна ператварыліся ў дзяржаўны падатак. Указам ад 20.11.1817 г. расійскія Вялікія прыёрствы былі скасаваны [18, с. 292].

Аднак і пасля прыпыненння дзейнасці Мальтыйскага ордэна ў Расійскай імперыі (1810–1817 гг.) практыка выплат рэспонсій працягвалася, як і спагнанне запазычанасцей па гэтым зборы. Так, у 1820 г. маёнткі камандора ордэна Св. Іаана Іерусалімскага Л. Ашторпа ў Ігуменскім павеце (вёскі Дакорка (158 душ), Жураўска (195 душ), Харэвіч (131 душа), разам 484 рэвізскія душы мужчын) вызваляліся ад казённага нагляду, паколькі ён унёс, у адпаведнасці з палажэннем Дзяржаўнага Савета ад 10.04.1811 г., у Санкт-Пецярбургскае для рэшткавых сум казначэйства 6 000 руб. капіталу і належных 300 руб. рэспонсіі [3, арк. 181–182].

У Расійскай імперыі рэспонсія з камандорных маёнткаў ордэна св. Іаана Іерусалімскага ў якасці збору асобнага роду была прылічана да дзяржаўных акладных падаткаў ведамства Дэпартамента розных падаткаў і збораў Міністэрства фінансаў. Заснавальнікі камандорстваў ордэна св. Іаана Іерусалімскага ў беларуска-літоўскіх губернях у 1810-я–1830-я гг. (за розны перыяд) павінны былі выплаціць пэўныя сумы грошай з камандорных маёнткаў у дзяржаўныя павятовыя казначэйствы: па 300 руб. асігнацыямі штогод граф Іосіф Борх у Віцебскай губерні, маркіз Павел Маруцы (Маруцци) і князь Канстанцін Любамірскі ў Магілёўскай губерні, граф Октавіц Шуазель-Гуф'е ў Віленскай губерні, Леан Ашторп і Іван Марцынкевіч Жаба ў Мінскай губерні, па 375 руб. асігнацыямі граф Іосіф Плятэр у Гродзенскай губерні, па 400 руб. асігнацыямі князь Франц Сапега ў Віленскай губерні. З 1840 да 1850 гг., калі ўсе плацяжы былі пераведзены на сярэбраную манету, з Віленскай губерні штогод належыла сабраць 114,28 руб., у Магілёўскай і Мінскай – па 85,71 руб. рэспонсіі.

Як і па іншых відах дзяржаўных падаткаў, у пэўных губернях назапашваліся нядоімкі па зборы рэспонсіі. За 1828–1847 гг. акрамя Мінскай губерні, недаборы рэспонсіі ў якой увогуле не былі адзначаны і Гродзенскай (да 1831 г. паказана 6 375 руб. асігнацыямі недаплаты), у губернях Віцебскай (за выняткам 1832, 1834–1835, 1840–1841, 1845–1847 гг.), Магілёўскай (не ўлічваючы 1829–1831 гг.) і Віленскай (за выключэннем 1837 г.) былі выяўлены штогадовыя неплацяжы рэспонсіі. Усяго з 1828 да 1839 гг. сума нядоімкі рэспонсіі ў 4 беларускіх губернях фармальна паменшылася з 7 500 да 2 900 руб. асігнацыямі (у 2,6 раза), а з 1840 да 1847 гг. – з 599,99 руб. да 387 руб. серабром (у 1,5 разы). За гэты час было недабрана ў дзяржаўны

скарб, па няпоўных даных, не менш 33 675 руб. асігнацыямі і 4 224,7 руб. серабром рэспонсіі [падлічана: 15, л. 30–135; 16, л. 21–203].

Такім чынам, у беларускіх губернях з 1799 г. да сярэдзіны XIX ст. з заснавальнікаў камандорных маёнткаў ордэна Св. Іаана Іерусалімскага спаганяўся збор рэспонсіі ў памеры 10 % з сумы чыстага даходу, які абвяшчаўся землеўладальнікамі ў мінімальным памеры з мэтай адкрыцця доступу землеўласнікаў да прэстыжнага і ганаровага ў дваранскім грамадскім асяроддзі звання кавалера Мальтыйскага ордэна. Нязначны фіскальны эфект ад гэтага падаходнага збору з камандорных маёнткаў у структуры губернскіх даходных паступленняў абумовіў назапашванне значнай сумы нядоімкі, пагашэнне якой з пануючага прывілеяванага саслоўя не было прыярытэтнай задачай урада, у параўнанні з ліквідацыяй падатковых запазычанасцей сялян і мяшчан.

Бібліяграфічны спіс

1. Высочайше утверждённые правила 21.07.1799 г. для учреждения родовых командорств или jus patronatus в России // Полное собрание законов Российской империи (далей ПСЗ). Собр. 1-е. – СПб. : Тип. 2-го Отд-ния Собств. Е.И.В. канцелярии, 1830. – Т. 25. – № 19044. – С. 733–734.
2. Конвенция от 4(15).01.1797 г., заключённая с державным орденом Мальтийским и его преимуществом гроссмейстером об установлении сего ордена в России // ПСЗ-1. – Т. 24. – № 17708. – С. 261–268.
3. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ). – Ф. 333. Воп. 1. Спр. 698.
4. НГАБ. – Ф. 694. Воп. 4. Спр. 1548.
5. НГАБ. – Ф. 3215. Воп. 1. Спр. 33.
6. НГАБ. – Ф. 3219. Воп. 1. Спр. 1370.
7. О принятии государём императором Александром I на себя звания протектора державного ордена св. Иоанна Иерусалимского: манифест 16.03.1801 г. // ПСЗ-1. – Т. 26. – № 19794. – С. 591–592.
8. О распорядке сумм ордена св. Иоанна Иерусалимского: именной указ 26.02.1810 г., данный генерал-фельдмаршалу графу Салтыкову // ПСЗ-1. – Т. 31. – № 24134. – С. 74.
9. О расходах по ордену св. Иоанна Иерусалимского: именной указ 13.11.1798 г., данный поручику великого магистра ордена св. Иоанна Иерусалимского графу Литте // ПСЗ-1. – Т. 25. – № 18748. – С. 445.
10. О родовых имениях фамильных командорств ордена св. Иоанна Иерусалимского: сенатский указ 20.11.1811 г. // ПСЗ-1. – Т. 31. – № 24882. – С. 908–909.
11. О составлении 10 командорств: именой указ 13.11.1798 г., данный поручику великого магистра ордена Св. Иоанна Иерусиламского графу Литте // ПСЗ-1. – Т. 25. – № 18751. – С. 446.
12. О составлении ордена Святого Иоанна Иерусалимского из 2 великих приорств: российско-католического и российского и о праве и старшинстве принятых в сей орден особ: манифест 28.12.1798 г. // ПСЗ-1. – Т. 25. – № 18799. – С. 502.
13. О установлении в пользу российского дворянства ордена Св. Иоанна Иерсалимского: манифест 29.11.1798 г. // ПСЗ-1. – Т. 25. – № 18766. – С. 455–458.
14. Об отпуске ежегодно 216 000 рублей на содержание командорств: именной указ 13.11.1798 г., данный государственному казначею // ПСЗ-1. – Т. 25. – № 18750. – С. 445.

15. Российский государственный исторический архив (РГИА). – Ф. 565. Оп.13. Д. 2708.
16. РГИА. – Ф. 565. Оп. 13. Д. 2763.
17. Свод законов Российской империи издания 1857 г. – СПб. : Тип. 2-го отделения собственной е.и.в. канцелярии, 1857. – Т. 5 : Свод уставов о податях.
18. *Стегний, П. В.* В тени восьмиконечного креста. Мальтийский орден и его связи с Россией / П. В. Стегний. – М. : Международные отношения, 2013. – 350 с.

УДК 94 : 379.81 "18/19" (476)

ВЫЯЗНЫ МЕДЫЦЫНСКІ ТУРЫЗМ У БЕЛАРУСКІХ ГУБЕРНЯХ У СЯРЭДЗІНЕ XIX – ПАЧАТКУ XX ст.

А. Л. Зянько

Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі, вул. Крапотніна, 55, 220002, г. Мінск, Беларусь, aksana.zenko@yandex.ru

У артыкуле разглядаюцца пытанні развіцця медыцынскага турызму ў краіны Заходняй Еўропы з беларускіх губерняў у сярэдзіне XIX – пачатку XX ст.

Ключавыя словы: медыцынскі турызм; курорт; санаторый; лячэнне; аздараўленне.

ВЫХОДНОЙ МЕДИЦИНСКИЙ ТУРИЗМ В БЕЛОРУССКОЙ ПРОВИНЦИИ В СЕРЕДИНЕ XIX – НАЧАЛЕ XX в.

А. Л. Зенько

Национальный исторический архив Беларуси, ул. Кропоткина, 55, 220002, г. Минск, Беларусь, aksana.zenko@yandex.ru

В статье рассматриваются вопросы развития медицинского туризма в страны Западной Европы из белорусских губерний в середине XIX – начале XX в.

Ключевые слова: медицинский туризм; курорт; санаторий; лечение; оздоровление.

OUTGOING MEDICAL TOURISM IN THE BELARUSIAN PROVINCES IN THE MID-XIX – EARLY XX CENTURY

A. Zenko

National Historical Archive of Belarus, Kropotkin str. 55, Minsk, Belarus aksana.zenko@yandex.ru

The article deals with the development of medical tourism to the countries of Western Europe from the Belarusian provinces in the middle of the XIX – early XX century.

Keywords: medical tourism; resort; sanatorium; treatment; recovery.

Медыцынскі турызм сёння з'яўляецца адным з найбольш запатрабаваных відаў турызму. Ён ўяўляе сабой практыку прадстаўлення медыцынскіх паслуг (дыягностыка, аздараўленне, рэабілітацыя) за межамі пражывання асобы і, у большасці выпадкаў, сумяшчае лячэнне і адпачынак (сумежныя катэгорыі лячэбна-аздараўленчы, лячэбны турызм) [6]. Нягледзячы на тое, што сам тэрмін «медыцынскі турызм» узнікае ў другой палове XX ст., як з'ява гэта адзін з найбольш ранніх відаў турызму і вядомы на беларускіх землях яшчэ ў Ранні Новы час. Аднак ў гэты перыяд паездкі з мэтай аздараўлення, у першую чаргу ў краіны з унікальным кліматам і развітымі традыцыямі лячэння, былі нерэгулярнымі, адзінкавымі выпадкамі, і датычыліся вышэйшага шляхецтва.

Рэгулярна наведваць розныя замежныя лячэбныя ўстановы, мінеральныя і марскія курорты прадстаўнікі сацыяльнай эліты беларускага грамадства пачынаюць у першай палове XIX ст. Такія паездкі з'яўляліся не толькі магчымасцю паправіць здароўе, але і неабходным доказам статуснасці, адпаведнасці саслоўным правілам.

У сярэдзіне – другой палове XIX ст. прадстаўнікі заможных слаёў грамадства па-ранейшаму аддавалі перавагу лячэнню і аздараўленню за мяжой, што пацвярджаюць архіўныя дакументы аб выдачы замежных пашпартоў. Да таго ж, першыя асобы дзяржавы таксама лічылі за лепшае атрымліваць там медыцынскія паслугі. Так «Аляксандр II шматразова, а першы час кожны год, адпраўляўся на курорт Эмс, паколькі пакутаваў ад жоўцева-кішэчнага захворвання. Імператрыца Марыя Аляксандраўна была хворая на сухоты і павінна была карыстацца сухім кліматам поўдня Францыі» [17, с. 256]. Аднак даволі складана вылічыць дакладную колькасць медыцынскіх турыстаў з беларускіх губерняў у гэты час. У алфавітных кнігах выдачы замежных пашпартоў розным асобам у канцылярыях губернатараў ўлік вёўся без пазначэння мэты паездкі – толькі дата выдачы і тэрмін дзеяння. У гэтыя спісы траплялі людзі, якія адпраўляліся на лячэнне і адпачынак, па камерцыйных справах, для выканання службовых абавязкаў і інш. Больш канкрэтная інфармацыя ўтрымліваецца ў хадайніцтвах на імя губернатара аб выдачы замежных пашпартоў, дзе неабходна было ўказаць мэту падарожжа і краіну, куды накіроўваўся прасіцель. Так у 1854 г. у канцылярыю Мінскага грамадзянскага губернатара А. Скірмунт дасылае прашэнне аб павелічэнні тэрміну яе знаходжання за мяжой і даведку ад рымскага ўрача, які хадайнічае аб прадаўжэнні лячэння [7, арк. 22]. Гомельскі павятовы маршалак шляхты, стацкі саветнік А. Б. Станевіч разам з прашэннем на імя магілёўскага губернатара аб шасцітыднёвым адпачынку і выдачы замежнага пашпарту падаў медыцынскую даведку ад гарадавога ўрача аб неабходнасці санаторнага лячэння ў Германіі, на курорце Бад-Наугейм [8, арк. 44]. Рагачоўскі павятовы маршалак шляхты А. Кігн хадайнічаў

аб унясенні ў яго замежны пашпарт жонкі, якой пасля аперацыі рэкамендавана лячэнне ў Швейцарыі [8, арк. 68]. Навагрудскі памешчык А. Брахоцкі просіць выдаць замежныя пашпарты сабе і сваёй сям'і для адпачынку і лячэння за мяжой [8, арк. 54 адв.], з аналагічнай просьбай звяртаецца павятовы маршалак шляхты І. А. Іосса і інш.

Неабходна ўлічваць, што колькасць людзей, якія карысталіся медыцынскімі паслугамі за мяжой, значна большая ў параўнанні з колькасцю прашэнняў, бо ў пашпарты ўпісвалі членаў сям'і, бралі кампаньёнаў і прыслугу. Напрыклад, памешчыца Мінскай губерні Э. Гартынг прасіла ўпісаць у яе замежны пашпарт шасцёра дзяцей, а таксама выдаць пашпарты чатыром слугам, якія павінны былі суправаджаць яе за мяжу на адпачынак і лячэнне [9, арк. 262]. Такім чынам яшчэ ўзнікае пытанне, да якой катэгорыі адносіць прыслугу, якая адпраўлялася за мяжу разам з гаспадарамі. Аб тым, што яна таксама мела магчымасць карыстацца пэўнымі медыцынскімі паслугамі, сведчыць той факт, што ў прэйскуранце на паслугі ў некаторых санаторыях і лячэбніцах запісана спецыяльная цана для прыслугі [14, арк. 74].

З 1880 г. у справах аб выдачы замежных пашпартоў знаходзяцца дакументы пад назвай «Пасведчанне аб адсутнасці перашкод да выезду за мяжу». Яны даюць больш дакладнае ўяўленне аб асобах, якія накіроўваліся за мяжу для адпачынку і лячэння, бо ўтрымлівалі інфармацыю аб мэце паездкі [10].

Калі ў першай палове XIX ст. хадайніцтвы падавалі, за рэдкім выключэннем, дваране і чыноўнікі, то ўжо ў сярэдзіне XIX ст. сустракаюцца прашэнні аб выдачы замежных пашпартоў для лячэння і адпачынку за мяжой ад прадстаўнікоў іншых саслоўяў. Напрыклад з сакавіка па май 1858 г. мінскім губернатарам былі задаволены два прашэнні купцоў-яўрэяў і адно мінскага мешчаніна-яўрэя [11], а ў 1863 г. са 113 дазволаў на замежнае лячэнне 18 атрымалі яўрэйскія купцы і мяшчане [9]. Але неабходна заўважыць, што замежныя пашпарты для яўрэяў выдавалі тэрмінам толькі да шасці месяцаў, у той час як іншым грамадзянам да трох гадоў, а некаторым дваранам – да пяці.

Развіццё замежнага медыцынскага турызму стрымлівала забюракратызаваная і строга рэгламентаваная працэдура атрымання замежнага пашпарту. Згодна са Статутам аб пашпартах і беглых (артыкул 269), ён выдаваўся ў першую чаргу «расійскім падданым, асобам і чынам, прозвішчамі сваімі або званнем, якія заслугоўваюць павагу, і на давер ўрада права мець могуць» [15]. Але нават такім асобам неабходна было сабраць значную колькасць даведак: медыцынскую ад павятовага ўрача, які рэкамендаваў лячэнне за мяжой, земскага іспраўніка аб адсутнасці нядоімак і не ўдзеле ў паўстанні 1830–1831 гг. (або 1863–1864 гг.), ад паліцмайстра аб адсутнасці крымінальнага і грамадзянскага праследавання, характарыстыку і паручыцельства ад губернскага прадвадзіцеля дваранства. Да таго ж, прыкласці асабіста напісанае абавязацельства, што пад час знаходжання за мяжой

праціцель будзе паводзіць сябе належным чынам. Напрыклад такія дакументы прадставіў граф О'Рурк [7, арк. 1–5 адв.]. Але нягледзячы на пералічаныя цяжкасці, згодна спісаў, якія былі прадстаўлены Мінскаму губернатару, у студзені 1863 г. за мяжой знаходзілася 11 памешчыкаў губерні з сем'ямі, у чэрвені гэтага ж года – 47 [9]. Кожны год у адпачынак і лячэнне за мяжу адпраўляліся прадстаўнікі эліты грамадства: Ваньковічы, Чапскія, Вайніловічы, Свянціцкія, Ракіцкія і інш.

Актывізацыя медыцынскага турызму ў беларускіх губернях у 70–80-я гг. XIX ст. была абумоўлены мадэрнізацыяй беларускага грамадства. Яна «прадстаўляла сабой комплексную з'яву, якая закранала розныя сферы жыцця – эканамічную, сацыяльную, палітыка-прававую, культурную. З ёй шчыльна звязаны працэсы індустрыялізацыі, урбанізацыі, станаўлення нацыі, змен у менталітэце насельніцтва, фарміраванне іерархічнай сацыяльнай структуры грамадства» [4, с. 31]. Мадэрнізацыя суправаджалася з'яўленнем сярэдняга класа, які меў фінансавыя магчымасці і пэўны вольны час для арганізацыі свайго адпачынку. Да таго ж, клапаціцца аб сваім здароўі ў гэты перыяд становіцца папулярнай тэндэнцыяй, аб чым сведчаць медыцынскія заключэнні ўрачэбных аддзяленняў губернскіх праўленняў. Напрыклад у першай палове 1870-х гг. Мінскае ўрачэбнае аддзяленне выдала звыш 50-ці рэкамендацый ад неабходнасці курортна-санаторнага лячэння і аздараўлення [13]. Сярод іх уладальнікаў ужо трапляюцца людзі рознага сацыяльнага статусу: дваранін Пінскага павета Д. А. Кастравіцкі, мінскі настаўнік В. Л. Ісачанка, надворны саветнік В. Нерліх, навагрудскі памешчык І. С. Нарылевіч, купец Д. Шейнфенкель, калежскі асэсар Ю. Рамашка, граф К. О'Рурк, яўрэйская мяшчанка Ф. Дзеляціцкая, прыстаў І. Ярэміч і інш. У пераважнай большасці пратаколаў медыцынскіх аглядаў запісана, што знаходжанне на замежных курортах гэтым людзям неабходна, або можа быць карысным. Паказальным з'яўляецца тое, што каталіцкім святарам у выдачы даведак і замежных пашпартоў было адмоўлена. Забаранілі выезд на італьянскі курорт і памешчыцы Навагрудскага павета С. К. Кашыц, нягледзячы на прадпісанне павятовага доктара, станоўчую характарыстыку ад павятовага маршалка. Прычына адмовы – удзел яе мужа ў паўстанні 1830–1831 гг. і далейшая яго эміграцыя [12].

Трэба адзначыць, што накіраванне на ўнутрыдзяржаўныя месцы адпачынку і лячэння атрымалі толькі тры асобы, астатнім рэкамендавалі адпраўляцца ў краіны Заходняй Еўропы, у большасці выпадкаў Германію, Аўстра-Венгрыю, Італію і Францыю.

У другой палове XIX ст. у беларускіх губернях па-ранейшаму большасць турыстаў складаюць прадстаўнікі заможнага дваранскага саслоўя. Адной з прычын такога становішча з'яўляецца незавершанасць працэсу фарміравання сярэдняга класа і інтэлігенцыі. У той час як ва ўнутраных губернях Расійскай імперыі ўжо «пасля Крымскай вайны круг падарожнікаў з дваранскіх арыстакратаў стаў папаўняцца за кошт людзей сярэдняга дастатку – у прыватнасці журналістаў, вучоных, выкладчыкаў. Паездкі за

мяжу з гэтага часу ўваходзяць у звычай разначынцаў, якія займаюцца разумовай працай» [17, с. 257].

Вывучэнне архіўных крыніц паказвае, што ў толькі ў канцы XIX – пачатку XX ст. сацыяльны склад аматараў замежных курортаў значна пашырыўся. У яго ўключыліся прадстаўнікі тэхнічнай інтэлігенцыі, урачы, настаўнікі, купцы, прадпрымальнікі, багатыя мяшчане. «Адпачынак, вольны час не з'яўляецца тым канцэптам, які прывіваецца на любой глебе абсалютна не праблематычным спосабам. Пры самім сваім зараджэнні дадзенай ідэі патрэбны такія апраўданні, як здароўе, сацыяльны сэнс або рэспектабельнасць. Толькі пазней ён можа без усялякага сораму асацыіравацца з задавальненнем і рэлаксацыяй. Як і ў Заходняй Еўропе, курорт у Расіі адыгрывае важную восевую ролю ў працэсе пераходу ад арыстакратычнай летняй паездкі да таго, што нагадвае буржуазны летні адпачынак» [5, с. 163].

Аналізуючы даходы сярэдніх слаёў насельніцтва ў канцы XIX – пачатку XX ст. можна прыйсці да высновы, што паступовы рост дабрабыту дазваляў ім патраціць частку сродкаў на лячэнне і адпачынак. Так начальнік дэпо і інжынер на чыгунцы зараблялі 1 800 руб. у год, обермашыніст – 1200, [2, с. 193]. Сярэдні даход урача ў Мінску складаў 2 400 руб. у год, фельчара 420–600. Штогадовы заробак народнага настаўніка паводле закона 7 ліпеня 1913 г., з улікам даплаты за працоўны стаж, мог дасягаць 600 руб. у год [18, с. 54–56]. Зразумела, што не ўсе яны маглі дазволіць сабе дарагія паслугі, аднак прапановы ў гэтым кірунку былі вельмі розныя.

Максімальна інфармацыю аб замежных санаторыях і курортах можна было атрымаць ва ўрачэбных аддзяленнях губернскага праўлення, а таксама ў газеце «Курорты і лячэбныя месцы», што выдавалася ў Маскве і дасылалася ва ўсе губерні, так як мясцовая прэса недастаткова асвятляла гэта пытанне на сваіх старонках. Ахвотнікам адпачыць за мяжой раілі наведаць нямецкія курорты «Вільдунген», «Seelisberg», швейцарскія «Бадэн», «Гейштрых», французскія «Вітэль» і «Вагезы» і многія іншыя. У газеце рэкламуецца і вялікі спектр месцаў адпачынку не толькі ў Еўропе (Германія, Аўстра-Венгрыя, Швейцарыя, Англія. Італія, Іспанія, Нарвегія, Швецыя і інш.), але нават і ў Афрыцы – Алжыр, Егіпет, астравы Тэнэрыфа [14].

Аб зацікаўленасці замежных курортаў у турыстах гаворыць той факт, што яны пачынаюць засноўваць у буйных гарадах Расійскай імперыі свае прадстаўніцтвы, або ствараць пры ўрачэбных установах і аптэках, крамах і білетных касах інфармацыйныя пункты. Напрыклад, для прывабліванння большай колькасці турыстаў, на венгерскім курорце «Песц'ен» ў маі – чэрвені 1912 г. нават правялі Міжнародны шахматны турнір [14, арк. 84].

Нямецкія курорты прадстаўлялі пяціразовае харчаванне, пражыванне ў асобным пакоі з «ложкам з бялізнай, ацяпленнем, асвятленнем, наведваннем урачоў, лабараторнымі даследаваннямі, наглядам медыцынскай сястры» ад 12 да 30 марак у суткі [14, арк. 84].

Афіцыйнае Швейцарскае даведачнае бюро, якое мела сваё прадстаўніцтва ў Санкт-Пецярбургу, апрача санаторыяў і курортаў, запрашала «людзей, якія падарожнічаюць для ўцехі і турыстаў», абавязкова наведаць краіну, так як «у Швейцарыі, якая жыве амаль выключна турыстамі, прыезджым гарантавана адсутнасць злоўжыванняў, чыстыя памяшканні гасцініц, сытная ежа за невялікія грошы» [14, арк. 83 ад.]. Так суткі пражывання ў гасцініцы з поўным пансіёнам каштавалі ад 5 франкаў (1,87 руб.) да 18 франкаў (6,75 руб.), а тыдзень падарожжа па краіне з пражываннем, харчаваннем, пераездамі і экскурсіямі прыкладна ад 20 франкаў (7,50 руб) да 25 (9,37 руб.) у суткі.

Значную інфармацыйную дапамогу пры арганізацыі медыцынскіх і аздараўленчых тураў у Заходнюю Еўропу можна было атрымаць выкарыстоўваючы складзены А. Старскім і выдадзены ў 1857 г. у Санкт-Пецярбургу «Дапаможнік для тых, хто едзе за мяжу», які вытрымаў два наступныя выданні. У кнізе змешчана падрабязная інфармацыя як арганізаваць замежнае падарожжа – правілы афармлення неабходных дакументаў, схемы найбольш папулярных маршрутаў, табліцы пераводу замежных грошай на рускія рублі, чыгуначныя і паштовыя тарыфы, апісанні курортаў, цэны на паслугі і інш. Напрыклад найбольш забяспечаным турыстам прапаноўвалася адпачываць у Вісбадэне дзе «гасцініцы адрозніваюцца асобай раскошай, у некаторых устроены купальні з мінеральнымі водамі, праведзенымі прама з крыніц». Для турыстаў таксама прапанавалі наведаць «“кургауз” (дом сходаў), дзе іх чакаюць музыка, балі, сходы, рулетка, тэатр і іншыя забавы» [16, с. 225].

Такім чынам, выбар заходнееўрапейскага кірунку выхадцамі з беларускіх губерняў быў звязаны з даўняй традыцыяй аздараўлення і адпачынку ў Заходняй Еўропе, тым больш да еўрапейскіх курортаў было тэрытарыяльна бліжэй, чым, напрыклад, да Каўказа. У другой палове XIX ст., дзякуючы эканамічнай мадэрнізацыі, развіццю транспарту, у першую чаргу чыгуначнага, перамяшчэнне турыстаў стала больш хуткім, надзейным, танным, Беларусь аказалася больш цесна звязанай з еўрапейскімі краінамі [1, с. 95]. Да таго ж, турыстаў у еўрапейскіх краінах сустракала падрыхтаваная інфраструктура: камфартабельныя гасцініцы і рэстараны, курортныя цэнтры, якія сталі не толькі лячэбнымі, але і вядомымі сацыяльнымі і гандлёвымі цэнтрамі, санаторыі з высакаякасныя медыцынскія паслугамі і новымі метадамі лячэння і аздараўлення. Расійскія курорты ў азначаны перыяд яшчэ не маглі скласці канкурэнцыю прыхільнікам вытанчанага адпачынку, так як большасць тых, хто адпачываў за мяжой складалі прадстаўнікі забяспечаных вышэйшых саслоўяў. Нават калі «грымнуў гром з яснага неба і выбухнула над Еўропай ваенная навала, яна застала тысячы і дзясяткі тысяч нашых суайчыннікаў на розных замежных курортах, якія славяцца сваёй маляўнічай прыродай, на марскіх узбярэжжах, сярод горных далін…» [3, с. 86].

Працэс станаўлення і развіцця ўласна турызму, як сацыяльна-эканамічнай, культурнай з’явы і асобнай сферы дзейнасці ў другой палове

XIX – пачатку XX ст. быў абумоўлены мадэрнізацыяй беларускага грамадства [1]. У канцы XIX – пачатку XX ст. пад уплывам працэсаў мадэрнізацыі ў лячэбна-аздараўленчы турызм паступова ўцягваюцца буржуазныя слаі грамадства. Аднак іх фарміраванне ў гэты час яшчэ не завяршылася і ў колькасным выражэнні яны ўступалі чыноўніцтву і дваранству. Не спрыяў развіццю выязнога медыцынскага турызму шэраг грамадска-палітычных, рэлігійных і этнічных абмежаванняў, якія існавалі на тэрыторыі беларускіх губерняў.

Бібліяграфічны спіс

1. *Зянько, А. Л.* Сацыяльна-эканамічныя перадумовы станаўлення турыстычнай дзейнасці на беларускіх землях у другой палове XIX – пачатку XX ст. / А. Л. Зянько // Научные труды Республиканского института высшей школы: сб. науч. ст. – Минск : РИВШ, 2023. – Вып. 23. Ч. 1. – С. 90 – 98.
2. История белорусской железной дороги. Из XIX века – в XXI век / В. В. Яновская [и др.]. – Минск : Мастацкая літаратура, 2012. – 958 с.
3. *Карагодин, А. В.* «Сделать не хуже, чем за границей»: курорты Южного берега Крыма в годы Первой мировой войны // Исторический журнал: научные исследования. – 2021. – № 4. – С. 83–105.
4. *Кохановский, А. Г.* На пути становления индустриального общества: модернизационные процессы в Беларуси (60-е гг. XIX – начало XX в.) / А. Г. Кохановский // Працы гістарычнага факультэта БДУ: навук. зб. Вып. 3 / рэдкал.: У. К. Коршук (адк. рэдактар) [і інш.]. – Мінск: БДУ, 2008. – С. 31–46.
5. *Ловелл, С.* Досуг в России: «свободное» время и его использование / С. Ловелл // Антропологический Форум. – 2005. – № 2. – С. 136–173.
6. *Лядова, А. В.* Медицинский туризм как социальная практика: современное состояние и перспективы развития / А. В. Лядова // Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки. – 2017. – №3. – С. 79–82.
7. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (далей НГАБ). – Ф. 295. Воп. 1. Спр. 1293.
8. НГАБ. – Ф. 2001. Воп. 1. Спр. 1868.
9. НГАБ. – Ф. 295. Воп. 1. Спр. 1644.
10. НГАБ. – Ф. 295. Воп. 1. Спр. 3514.
11. НГАБ. – Ф. 295. Воп.1. Спр. 1373.
12. НГАБ. – Ф. 295. Воп. 1. Спр. 917.
13. НГАБ. – Ф. 299. Воп. 3. Спр. 134.
14. НГАБ. – Ф. 299. Воп. 3. Спр. 1567.
15. Свод законов Российской империи издания 1857 г.: в 15 т. – Санкт-Петербург : тип. второго отделения Собственной Его Императорского величества канцелярии, 1857. – Т. 14 : Устав о паспортах и беглых. – С. 1–222.
16. Спутник едущих за границу / сост.: А. Старский. – СПб : тип. Мор. министерства, 1857. – 265 с.
17. *Чернуха, В. Г.* Паспорт в России, 1719–1917 гг. / В. Г. Чернуха. – Санкт-Петербург : Лики России, 2007. – 293 с.
18. *Шыбека, З. В.* Минскъ сто гадоў таму / З. В. Шыбека. – Мінск : Беларусь, 2007. – 304 с.

УДК 271.22(470+571)(476)-772(476.5)-725-9+316.74:271.2

ОСНОВНЫЕ АСПЕКТЫ СОЦИАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА ПОЛОЦКОЙ ЕПАРХИИ (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XIX – НАЧАЛО XX в.)

Н. В. Карпович

Белорусский государственный университет, г. Минск, Беларусь, natannek@mail.ru

В статье рассматриваются основные направления социокультурной деятельности православного духовенства Полоцкой епархии. Отмечается, что православное духовенство осуществляло эту деятельность в рамках сословных и церковно-общественных организаций. Показана степень эффективности социальной деятельности православного духовенства.

Ключевые слова: православное духовенство; Полоцкая епархия; социально-культурная деятельность; сословные и церковно-общественные организации.

MAIN ASPECTS OF THE SOCIO-CULTURAL ACTIVITIES OF THE ORTHODOX CLERGY OF THE POLOTSK EPARCHY (SECOND HALF OF THE XIX – BEGINNING OF THE XX CENTURIES)

N. Karpovich

Belarusian State University, Minsk, Belarus, natannek@mail.ru

The article deals with the main directions of the socio-cultural activities of the Orthodox clergy of the Polotsk eparchy. It is noted that the Orthodox clergy carried out this activity within the framework of the clergy and church-public organizations. The degree of effectiveness of the social activity of the Orthodox clergy is shown.

Keywords: Orthodox clergy; Polotsk eparchy; social and cultural activities; the clergy and church-public organizations.

Во второй половине XIX – начале XX в. в условиях активизации церковной и общественной жизни православное духовенство Беларуси выполняло ряд социальных задач. На рост активности православного духовенства белорусско-литовских епархий и в поручении ему ряда социальных функций повлияли события восстания 1863–1864 гг. По мнению самих чиновников, вопросы благотворительности, попечения и культурно-просветительские задачи, в частности организацию и распространение школьного дела, в этих епархиях можно доверить лишь православному духовенству. Православное духовенство Полоцкой епархии, как и в целом духовенство нашего региона, осуществляло эту деятельность главным образом в рамках сословных и церковно-общественных организаций. Степень участия духовенства Полоцкой епархии в той или иной социальной сфере зависела как от смены приоритетов политики царского правительства, так и распоряжений местного епархиального руководства.

Социальные вопросы в рамках сословных организаций духовенство решало на съездах различных уровней (епархиальных, окружных училищных, благочинных). Предметом обсуждения на съездах стали следующие задачи: материальное обеспечение представителей духовенства, организация школ, финансирование духовных учебных заведений, поддержка способных учеников, вопросы организации учебного процесса: участие в создании и изменении учебных программ, открытие дополнительных классов, введение вспомогательных дисциплин.

Важным направлением в развитии социальной деятельности духовенства являлось оказание помощи бедным учащимся духовно-учебных заведений. Вопросы финансирования, оказания материальной поддержки ученикам решались не только постановлением сословных съездов духовенства, но и вошли в компетенцию специально учрежденных соответствующих обществ для оказания помощи бедным учащимся духовно-учебных заведений. Это в значительной степени позволило расширить и конкретизировать формы оказания помощи учащимся и контролировать их строгую адресность. Из отчетов епархиальных съездов духовенства Полоцкой епархии прослеживается нерешенность вопроса обеспечения незащищенных категорий духовенства (малоимущим и инвалидам духовного звания, вдовам, детям-сиротам и др.). Несмотря на введение государственного пенсионного обеспечения, оно не охватило все категории духовенства. Поэтому православное духовенство было вынуждено через церковные сословные органы находить средства на социальное обеспечение нуждающимся лицам духовного звания и их семьям. Наибольшую нагрузку в организации оказания социальной помощи духовенству выполняло такое учреждение, как епархиальное попечительство о бедных духовного звания, в обязанности которого и входило оказание помощи наиболее незащищённым слоям духовенства – вдовам, сиротам, больным, престарелым. В качестве оказания социальной помощи попечительства использовали выдачу различного вида пособий, обеспечивали нуждающихся бесплатными лекарствами, а в случае необходимости оплачивали лечение в больницах. Поскольку основной капитал попечительства формировался преимущественно из добровольных пожертвований духовенства, размер которых не фиксировался и не регулировался, поэтому епархиальный съезд духовенства Полоцкой епархии установил отчислять из сумм жалования священно-церковнослужителей 3 % ежегодно [3, с. 330]. Однако духовенству не удалось создать стройной системы социальной взаимопомощи, поскольку количество нуждающихся в помощи постоянно увеличивалось, что значительно превышало запланированные отчисления. Тем не менее, в рассматриваемый период, даже небольшие средства, выделяемые на социальные нужды, были реальным подспорьем для большей части духовенства. Однако православное духовенство Полоцкой епархии по примеру духовенства других епар-

хий, вынуждено было находить новые источники финансирования, принимая участии в организации свечных заводов, эмеритальных, пенсионных, похоронных и сберегательных касс.

В стремлении правительства не выпускать народное образование из-под контроля православного духовенства, делало это направление приоритетным в культурно-просветительской сфере на территории Беларуси. Духовенство курировало начальные школы Министерства просвещения, преподавало Закон Божий, другие учебные дисциплины. В начале 80-х гг. XIX в. с расширением сетки церковно-приходских школ и школ грамоты, деятельность епархиальных съездов была направлена на их организацию. Духовенство привлекалось для участия в организации школ, финансировало строительство и ремонт школьных зданий, содействовало открытию бесплатных вакансий для бедных и способных учеников, участвовало в составлении учебных программ. А также занималось вопросами укомплектования учительского персонала. Так, в Полоцкой епархии в 1885/1886 учебном году в 72 школах преподавала 40 священников и 8 псаломщиков [4, с. 517]. Кроме того, православное духовенство отчисляло некоторый процент со своего жалованья на содержание церковно-приходских школ и в случае необходимости предоставляло собственное или церковное жильё в качестве помещений для школ. В Полоцкой епархии в 1886/1887 учебном году 132 начальные школы были открыты только на средства лиц духовного сословия [2, с. 770].

Однако православное духовенство было не в состоянии самостоятельно, без поддержки прихожан и привлечения дополнительных средств, финансировать социальные программы. Правительственные круги в стремлении поддержать духовенство, способствовали открытию в начале 60-х гг. XIX в. церковно-общественных организаций: церковно-приходских попечительств и братств. На епархиальном уровне активную деятельность развернули такие церковно-общественные организации как братства. Обладая меньшей зависимостью от епархиальной власти и значительными возможностями для осуществления социальной работы, православные братства стали центром деятельности православного духовенства. Они выдавали бедным деньги, одежду, оказывали медицинскую помощь и др. С этой целью для нуждающегося населения во многих епархиях создавались богоугодные заведения – богадельни при церквях и монастырях. Основным контингентом данных заведений были лица, не имеющие средств к существованию или возможности работать по достижению пенсионного возраста или по состоянию здоровья. В начале XX в. в Полоцкой епархии в 9 богадельнях содержалось 78 нетрудоспособных человека [1].

Однако с 80-х гг. XIX в. деятельность православного духовенства в церковных братствах была сосредоточена на организации и обеспечении церковно-приходских школ. Значительных успехов в школьно-просветительской деятельности в Беларуси удалось добиться благодаря тому, что

советы братств на разных этапах выполняли функции епархиальных училищных советов. Правительство рассчитывало на помощь в этом вопросе со стороны влиятельных благотворителей. Так в Полоцкой епархии с целью успешного развития церковных школ в 1887 г. было специально создано Витебское Свято-Владимирское братство. Его совету были присвоены права и обязанности епархиального училищного совета, который курировал церковные школы Витебской губернии до 1894 г. Однако, как только братства стали независимыми от епархиальных училищных советов, их деятельность в вопросах народного образования приобрела ограниченный характер. Отстранение от курирования церковно-приходских школ позволило братчикам церковно-школьную деятельность трансформировать в другие направления просветительской сферы. Они организовывали религиозно-нравственые чтения, читали проповеди, открывали книжные склады и распространяли религиозно-нравственную литературу, создавали библиотеки, читальни, церковно-археологические древлехранилища.

В отличие от братств, церковно-приходские попечительства на основании законоположения, были вынуждены решать одновременно несколько задач, что значительно снижало эффективность их деятельности. Кроме того, приходские попечительства, не обладая статусом юридического лица, не получили возможности распоряжаться денежными средствами, использовать их на благотворительные цели. Согласно статистическим данным, в конце XIX в. в православных епархиях Российской империи было собрано в среднем на одно попечительство по 161 руб., тогда как для белорусских епархий этот показатель был в 3–5 раз ниже. Подобная тенденция стала результатам специфики царской политики, проводимой на территори Беларуси. Отсутствие земских учреждений, вынуждало духовенство использовать практически все средства попечительств на благоустройство храмов, что, безусловно, снижало заинтересованность местных жителей жертвовать средства в фонд этих организаций. Тем не менее, не стоит однозначно оценивать деятельность церковно-приходских попечительств на территории Беларуси. Со временем жилищный вопрос духовенства и благоустройство церквей был решен и исключен из компетенции попечительств, а их деятельность перенаправлена на выполнение благотворительных задач. Кроме того, в отдельных епархиях Беларуси духовенство изыскивало собственные варианты оказания социальной помощи нуждающимся. Так в результате сотрудничества церковно-приходских попечительств в сельской местности, а православных братств в Витебске и Полоцке, оказывалась существенная благотворительная помощь населению независимо от вероисповедания и социального происхождения.

Таким образом, вторая половина XIX – начало XX в. – это период интенсивного развития и становления сферы социального служения, формирования и функционирования сословных и общественных организаций. Ре-

ализация деятельности православного духовенства в сословных и церковно-приходских организациях способствовала решению социальных проблем населения; организации социальной защиты инвалидов, сирот, несовершеннолетних, престарелых; распространению грамотности; утверждению позиций православия на территории Беларуси.

Библиографический список

1. Отчет о состоянии Полоцкой епархии за 1900 год / Российский государственный исторический архив – Ф. 796. Оп. 442. Д. 1857. Л. 3 об. – 71 об.
2. Отчет о состоянии церковно-приходских школ Полоцкой епархии за 1886/1887 учебный год // Полоцкие епархиальные ведомости. – 1887. – № 24 (часть неофициальная). – С. 770.
3. *Руновский, Н. П.* Церковно-гражданские законоположения относительно православного духовенства в царствование императора Александра II. – Казань, 1898.
4. *Серебренников, Н.* Краткий историко-статистический очерк развития церковной школы Полоцкой епархии / Н. Серебренников….за 1884–1909 гг. – 26 с.

УДК 347.64-058.12(476+474.5-89)(091)"17/18"

РАЗВІЦЦЁ ЗАКАНАДАЎСТВА АБ ДЗЕЙНАСЦІ ДВАРАНСКІХ АПЕК У БЕЛАРУСКІХ ГУБЕРНЯХ Ў КАНЦЫ XVIII – ПЕРШАЙ ПАЛОВЕ XIX ст.

К. Р. Кімбар

Інстытут гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, вул. Акадэмічная, 1, 220072, г. Мінск, katsyaryna.kimbar@yandex.ru

У артыкуле аналізуюцца заканадаўчыя асновы дзейнасці дваранскіх апек у беларускіх губернях у канцы XVIII – першай палове XIX ст. Дваранскія апекі ствараліся як саслоўныя органы для апекавання над удовамі і сіротамі дваранскага паходжання, але іх паўнамоцтвы паступова пашыраліся. На падставе заканадаўчых актаў вызначаны механізмы працы інстанцыі і дзейнасці дваранскіх апекуноў.

Ключавыя словы: беларускія губерні; заканадаўства; дваранства; апека; дваранскія апекі.

РАЗВИТИЕ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА О ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ДВОРЯНСКИХ ОПЕК В БЕЛОРУССКИХ ГУБЕРНИЯХ В КОНЦЕ XVIII – ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX в.

Е. Р. Кимбор

Институт истории Национальной академии наук Беларуси, ул. Академическая, 1, 220072, г. Минск, katsyaryna.kimbar@yandex.ru

В статье анализируются законодательные основы деятельности дворянских опек в белорусских губерниях в конце XVIII – первой половине XIX в. Дворянские опеки со-

здавались как сословные органы для попечительства над вдовами и сиротами дворянского происхождения, но их полномочия постепенно расширялись. На основе законодательных актов определёны механизмы работы инстанции и деятельности дворянских опекунов.

Ключевые слова: белорусские губернии; законодательство; дворянство; опека; дворянские опеки.

DEVELOPMENT OF LEGISLATURE ON THE ACTIVITY OF GUARDIANSHIP COUNCILS FOR NOBILITY IN THE BELARUSIAN PROVINCIES IN THE END OF THE 18th – THE FIRST HALF OF THE 19th CENTURY

K. Kimbar

Institute of History of the National Academy of Sciences of Belarus, Academicheskaya, 1, 220072, Minsk, katsyaryna.kimbar@yandex.ru

The article analyzes the legislative foundations for the activities of noble guardianships in the Belarusian governorates at the end of the 18th – the first half of the 19th century. Noble guardianships were created as estate institutions for guardianship of widows and orphans of noble origin, but their powers gradually expanded. On the basis of legislative acts, the mechanisms of work of the institution and the activities of noble guardians are determined.

Keywords: Belarusian governorates; legislation; nobility; guardianship; noble guardianships.

Пасля падзелаў Рэчы Паспалітай і далучэння беларуска-літоўскіх зямель да Расійскай імперыі на грамадства былога Вялікага Княства Літоўскага распаўсюдзіўся чатырохсаслоўны падзел расійскага ўзору: прывілеяваныя саслоўі – дваранства і духавенства і «падатковыя» саслоўі – гарадскія і сельскія абывацелі. Сіроцтва было актуальнай праблемай для Расійскай імперыі, аднак механізмы яе вырашэння выбудоўваліся асобна для кожнага саслоўя.

Для апекавання ўдовамі і дзецьмі-сіротамі дваранскай прыналежнасці ў Расійскай імперыі паводле заканадаўчага акта «Учреждения для управления губерний Всероссийской империи» ад 4 лістапада 1775 г. ствараліся дваранскія апекі: «При каждом Уездном Суде учреждается место, под названием: Дворянская Опека» [2, с. 232]. Глава XVI гэтага дакумента была цалкам прысвечана складу і кампетэнцыям гэтых устаноў. У ёй удакладнялася, што дваранскія апекі павінны былі ствараццa пры кожным верхнім земскім судзе (інстанцыя, якая з'яўлялася губернскім судом для дваранства [1, с. 290–291]), а ў іх склад уваходзілі павятовы прадвадзіцель дваранства, суддзя і засядацелі павятовага суда. Пасяджэнні гэтага органа мусілі праходзіць тры разы на год адначасова з пасяджэннямі павятовага суда, а пры

неабходнасці часцей праз загад верхняга земскага суда або губернатара) [2, с. 247–249].

Паводле «Учреждений для управления губерний», дваранскія апекі падпарадкоўваліся верхнім земскім судам, а таксама губернскім праўленням і выконвалі ўказы і загады ад абодвух органаў [2, с. 290]. Паводле закона, дваранская апека дасылала свае распараджэнні для выканання ў ніжні земскі суд (земскую судова-паліцэйскую інстанцыю) адпаведнага павета або ў гарадскую паліцыю да гараднічага і вяла з імі ліставанне. Абскардзіць рашэнні дваранскай апекі можна было ў верхнім земскім судзе, куды перанакіроўвалася справа на паўторны разгляд [2, с. 249, 290].

Працэс усталявання апекі, паводле закона, пачынаўся з паведамлення дваранскай апецы пра ўдоў ці дваранскіх дзяцей, якія засталіся без бацькоў у канкрэтным павеце. У ролі такіх ініцыятараў маглі выступаць павятовы прадвадзіцель дваранства, удава, бліжэйшыя родзічы і сваякі малалетніх дзяцей або, калі ніякіх сваякоў не засталося, два пабочныя сведкі і прыходскі святар, на якога ўскладаўся абавязак паведамляць дваранскім апекам пра ўдоў і малалетніх сірот у яго прыходзе. Таксама закон прадугледжваў ўсталяванне апекі па загадзе Губернскага праўлення, Палат грамадзянскага суда або верхняга земскага суда [2, с. 247]. Пра апякунскае кіраванне дваранская апека абавязвалася даваць справаздачы перад верхнім земскім судом штогадова [2, с. 248].

Праца дваранскіх апек уключала ў сябе некалькі паслядоўных этапаў: прызначэнне апекуноў, вопіс з іх удзелам маёмасці памерлага, кантроль за апекунамі праз справаздачы, якія трэба было падаваць у дваранскую апеку штогададова. Асобна законам прапісваліся правілы апекі над удовамі. Ім апекуны прызначаліся толькі па іх жаданні, а дваранская апека абавязвалася адстойваць іх маёмасныя інтарэсы ў судзе і прадастаўляць ім бясплатныя паслугі страпчых [2, с. 248].

Можна меркаваць, што ў выпадку дзяцей-сірот дваран апека ўсталёўвалася не толькі і не столькі над самімі дзецьмі, колькі над іх маёмасцю. У артыкуле главы XVI «Учреждений о губерниях» гаварылася: «Буде же малолетный остался без всякого имения, тогда дворянская опека старается поместить его в общественных училищах, или записать в какую ни есть службу императорскаго величества; вдовам же, у коих нет ни какого имения, старается доставить пристанище и пропитание приличное их состоянию» [2, с. 248]. Такім чынам, калі гэтай маёмасці не было, то закон прадугледжваў магчымасць пазбегнуць прызначэння апекуна і перадаць паўнамоцтвы па выхаванні сіраты вучылішчам ці нейкай «службе», на якую можна было ўладкаваць дваранскага падлетка. Верагодна, гаворка ў законе ішла перш за ўсё пра хлопчыкаў-дваран, якіх імкнуліся хутчэй інтэграваць у грамадства.

Апекунамі было прадпісана прызначаць перш за ўсё тых, каго вызначалі ў тэстаментах памерлыя бацькі. Калі бацькі не вызначылі апекуноў, то іх прызначэннем займалася дваранская апека. Выбіраць можна было як са сваякоў дзяцей, так і з пабочных асоб, «кои добродетельными качествами своими, честностию и не зазорным поведением более подают надежды к призрению малолетнаго в здравии, благородном воспитании и пристойном содержании, и от которых отеческого попечения к малолетному ожидать непременно можно». Таксама ў законе было вызначана, хто не можа быць апекуном – марнатраўцы ўласнага маёнтка, тыя, хто меў відавочныя заганы або падвяргаўся судоваму пакаранню, занадта жорсткія людзі або тыя, хто знаходзіўся ў сварцы з бацькамі малалетніх [2, с. 247–248].

Паводле 215 артыкула XVI главы «Учреждений о губерниях», апякун у прысутнасці сакратара павятовага суда і двух дваран-сведкаў павінен быў апісаць усю маёмасць, якая перайшла ад памерлых у спадчыну іх дзецям. Адзін асобнік вопісу перадаваўся ў дваранскую апеку, а іншы захоўваўся ў апекуна [2, с. 248]. Асобны 221 артыкул XVI главы «Учреждений о губерниях» – «Примерное, или повальное наставление опекунам» – акрэсліваў сутнасць здзяйснення апекі, а таксама ўтрымліваў рэкамендацыі да апекуноў ад дваранскай апекі. У ім яшчэ раз прапісвалася пажаданае маральнае аблічча апекуна: «Опекуну надлежит быть с доброохвотством, кротку, человеколюбиву, попечительну, радиву и усердну к пользе малолетнаго». Паводле «Наставления», апекуны павінны былі прыняць маёмасць малалетніх дваран па вопісе пад сваю апеку, захоўваць яе, весці прыходна-расходны ўлік у маёнтках, дбаць пра належнае выхаванне дзяцей і забяспечваць іх з даходаў, якія прыносілі маёнткі. Акрамя таго, апекунам трэба было сачыць за вядзеннем гаспадаркі ў маёнтках, рамантаваць крохкія пабудовы і дарогі, захоўваць у цэласці склад прыслугі і прыгонных сялян і не павышаць іх павіннасці, але лішніх і бескарысных у гаспадарцы адпускаць на аброк ці прызначаць да іншай работы, плаціць па пазыках і спаганяць грошы з даўжнікоў. За сваю працу апякун мог прэтэндаваць на 5 % даходаў з маёнтка штогод (але калі апекуноў было некалькі, сума дзялілася паміж імі). Апека спынялася «по совершеннолетии малолетнаго», і ў гэты год апекуны абавязаны былі прадаставіць апошнюю справаздачу дваранскай апецы [2, с. 249–251].

Заснаванне дваранскіх апек і іх склад былі пацверджаны «Грамотой на права, вольности и преимущества благородного российского дворянства» ад 21 красавіка 1785 г. «Грамота» спасылалася на «Учреждения о губерниях» – «По силе 20 и 209 статей Учреждений, при каждом Уездном суде учреждается место под названием: Дворянская Опека, для Дворянских вдов и малолетных» [3, с. 351].

Дваранская апека, як орган, які быў звязаны з верхнім земскім судом і часткова выконваў выконваў судовыя функцыі, быў закрануты зменамі ў судовай сістэме Расійскай імперыі ў канцы XVIII ст. Так, верхнія земскія суды былі скасаваны ў сістэме кіравання губернямі, зацверджаных імператарам Паўлам I 31 снежня 1796 г. Таму ніжнія земскія суды сталі называцца на практыцы «земскими судами» [25, с. 4]. Функцыі верхніх земскіх судоў перадаваліся ў Палату Суда і Расправы. Палата Суда і Расправы – гэта орган, у якім Павел I аб'яднаў Палаты Крымінальнага і Грамадзянскага суда, створаныя Кацярынай II ва «Учреждениях о губерниях» у якасці судовых органаў сярэдней інстанцыі. Гэтая Палата падзялялася на два дэпартаменты – крымінальных і грамадзянскіх спраў, і ведамства над дваранскімі апекамі знаходзілася менавіта ў грамадзянскім дэпартаменце [25, с. 17–18]. У сувязі з гэтым 13 верасня 1798 г. выйшаў сенацкі ўказ: «Дворянским Опекам <…> за упразднением Верхних Земских Судов <…> о состоянии имений малолетных и Опекунском управлении, а равно сему о продажах и закладах таковых имений, относиться в Палату Суда и Расправы Гражданский Департамент, а от сей для согласования, касательно продажи, заклада и представления Сенату, сообщать в Губернския Правления» [4]. Згодна з сенацкім указам ад 13 студзеня 1801 г., удакладнялася, што Палата грамадзянскага суда і Расправы павінна была назіраць за дзеяннямі дваранскіх апек і прымаць на іх скаргі [5, с. 520].

Указ імператара Аляксандра I Сенату ад 9 верасня 1801 г., які ўводзіў новы адміністрацыйна-тэратарыяльны падзел дзяржавы (у прыватнасці, Беларуская губерня стала падзяляцца на Магілёўскую і Віцебскую, а Літоўская – на Гродзенскую і Віленскую), вярнуў Палаце Суда і Расправы «прежнее ея разделение и именование Палаты Уголовнаго и Палаты Гражданского Суда», а таксама пашырыў склад некаторых органаў і інстанцый. Так, у штат дваранскіх апек уводзілася пасада пратакаліста [6].

У наступных заканадаўчых актах, якія прымаліся ў першай палове XIX ст. і датычыліся дваранскіх апек, прасочваліся ў асноўным дзве тэндэнцыі: пашырэнне функцый дваранскіх апек і ўдакладненне механізмаў іх працы. Яшчэ ва ўказе ад 13 студзеня 1801 г. было прапісана: «…из состоящих в Государстве по Губерниям Дворянских, купеческих и мещанских имений находятся в опеках и поступают в оныя не только принадлежащия малолетным, но и в разсуждении разстроившагося состояния совершеннолетних разнаго звания людей и классов» [5, с. 518]. Ва ўказе ад 23 чэрвеня 1804 г. пра продаж маёнткаў, якія апісалі за казённыя даўгі і спагнанні, гаварылася, што яны «состоят в опеке» і праз апекуноў павінны былі прадавацца без аукцыёна, а па спецыяльным кошце [7].

Канчаткова новая сфера дзеянняў дваранскіх апек прапісвалася ў Маніфесце Аляксандра I ад 16 мая 1811 г. пра недаімкі па розных зборах і

падатках: «Вместе секвестра на недоимочныя помещичьи селения <…> Губернского Правление предписывает немедленно вять таковое имение в опеку <…>. Имение, взятое в опеку, возвращается помещику немедленно, как скоро недоимка будет взыскана» [10, с. 651]. Тым не менш, паміж рознымі ўказамі ўзнікалі супярэчанні: маёнткі за казённыя спагнанні і па пазнейшых пастанаўленнях бралі ў секвестр пад казённы нагляд, таму сенацкім указам ад 19 лістапада 1826 г., было яшчэ раз пацверджана, што такія маёнткі павінны паступаць у дваранскія апекі [15]. Акрамя маёнткаў даўжнікоў, у дваранскія апекі з 1815 г. сталі паступаць маёнткі, праз якія ўзнікалі спрэчкі спадкаемцаў паводле духоўных запаветаў [12]. Паводле ўказа ад 25 лістапада 1815 г. прызначаўся тэрмін 2 гады на тое, каб абскардзіць паступленне такіх маёнткаў у чыю-небудзь уласнасць, і ўвесь гэты перыяд маёнтак мусіў знаходзіцца ў ведамстве дваранскіх апек [11].

Што датычылася ўдакладнення механізмаў працы дваранскіх апек, то ўжо ў 1804 г. законам было вызначана, што калі маёнтак, які знаходзіцца пад апекай, размешчаны ў розных паветах, то такая апякунская справа перадавалася адной дваранскай апецы [9]. Верагодна, шмат пытанняў узнікала на практыцы з законнасцю продажы маёмасці, якая знаходзілася пад апекай. З аднаго боку, гэта было забаронена, бо апекуну трэба было захоўваць яе ў цэласці, а з іншага – трэба было плаціць па пазыках і забяспечваць вядзенне гаспадаркі. З 1807 г. апекунам было дазволена прадаваць «жизненные припасы» (зерне, рагатая і дробная жывёла, мука і г. д. [18, с. 278]), не просячы дазволу на гэта ў Сената. Тлумачылася гэта тым, што «припасы» могуць хутка псавацца [8]. У 1819 г. было забаронена прадаваць маёнткі, якія належалі малалетнім дзецям памерлых даўжнікоў, без дазволу Сената [13]. 12 сакавіка 1824 г. выйшаў асобны ўказ, які рэгуляваў продаж маёмасці малалетніх дзяцей пад апекай – агульны як для дваран, так і для мяшчан. Паводле яго, было дазволена прадаваць рухомую маёмасць, якая не падвяргаецца хуткаму сапсаванню (золата, срэбра, дыяманты, пярліны), толькі ў трох выпадках: калі гэта было неабходна для выплаты пазыкаў, для фінансавага забеспячэння дзяцей-сірот або калі гэтымі рэчамі гандлявалі памерлыя бацькі сіраты. У іншых выпадках трэба было запытвацца дазволу Сената праз дваранскія апекі або сіроцкія суды [14].

Пытанне фінансававання дваранскіх апек было ўдакладнена ў сенацкім ўказе ад 16 студзеня 1835 г.: «Как Дворянския Опеки учреждены для дел собственно дворянскаго сословия, то и увеличение содержания Канцелярий оных должно относить на одни дворянския имения» [16]. У зацверджаным Мікалаем I 28 красавіка 1836 г. палажэнні Камітэта міністраў грошы з дваранскіх маёнткаў рэкамендавалася браць «тем же порядком, как и сбор на содержание Канцелярий Дворянских Депутатских Собраний и

Предводителей». А менавіта ўносіць графу выдаткаў у прыватныя земскія павіннасці памешчыцкіх сялян [17].

Прававыя нормы функцыянавання дваранскіх апек і правілы для апекуноў дваранскай маёмасці дзяцей-сірот і ўдоў ўвайшлі ў кадыфікаваны Звод законаў Расійскай імперыі. У «Зводзе законаў» (1835 г.) у першай частцы X тома «Законы гражданские» ў кнізе I «О правах и обязанностях семейственных» быў вылучаны раздзел III «Об опеке и попечительстве в порядке семейственном». У яго першую главу «Об опеке и попечительстве над несовершеннолетними» ўвайшлі правілы вызначэння ўзросту непаўналецця, правоў непаўналетніх на маёмасць, апекі і папечыцельства над імі.

Так, у артыкуле 178 гаварылася: «Попечение о дворянских сиротах возлагается на Дворянскую Опеку» [19, с. 47], іншыя артыкулы (№ 177, 187–193, 196–213), якія датычыліся апекі над дваранскімі дзецьмі, па сутнасці паўтаралі змест «Учреждений для управлениями губерний Всероссийской империи» 1775 г. і пазнейшых указаў. Многія нормы былі прапісаны адначасова для дваранскіх апек і сіроцкіх судоў (правілы па ўсталяванні апекі, вызначэнні апекуноў, іх абавязкаў і г. д.) [19, с. 43–56]. У II томе «Свод учреждений государственных и губернских» частцы 2 «Учреждения губернские» у III кнізе «Учреждение властей и мест уездных» у раздзеле IV «Учреждение судебнаго управления в уездах» глава II была прысвечана дваранскім апекам – іх функцыям, складу, падпарадкаванасці (артыкулы № 848–855) [20, с. 212–213].

У рэдакцыях «Звода законаў» 1842 і 1857 гг. выдання змест заканадаўчых норм для дваранскіх апек захаваўся, але пад іншай нумарацыяй [21, с. 35–49] [23, с. 40–54] [22, с. 679–680] [24, с. 781–782].

Такім чынам, развіццё заканадаўства аб дзейнасці дваранскіх апек пачалося з зацверджаных Кацярынай II ў 1775 г. «Учреждений для управлениями губерний Всероссийской империи». Дваранская апека, паводле гэтага дакумента, засноўвалася як пявятовая інстанцыя для апекі над дваранскімі ўдовамі і сіротамі канкрэтных паветаў. Былі прапісаны склад установы, парадак працы і правілы для апекуноў і іх узаемадзення з дваранскімі апекамі. Пры гэтым, закон прадугледжваў, што апека над дзецьмі-сіротамі дваран усталёўвалася абавязкова, бо да іх па спадчыне пераходзілі маёнткі, якімі яны не маглі распараджацца без апекуноў. Над удовамі апека ўсталёўвалася па іх жаданні і ў залежнасці ад іх матэрыяльнага становішча.

На працягу першай паловы XIX ст. на заканадаўчым узроўні паступова пашыраліся паўнамоцтвы дваранскіх апек: акрамя клопату над сіротамі і ўдовамі, яны сталі адказныя за апеку над маёнткамі дваран, якія мелі казённыя пазыкі, а таксама над дваранскімі маёнткамі, праз якія ўзнікалі спрэчкі па духоўных тэстаментах. Іншыя законы дапаўнялі некаторыя аспекты

дзейнасці дваранскіх апек: дазвол на продаж маёмасці пад апекай, тэрытарыяльныя паўнамоцтвы органа, правілы яго фінансавання.

Палажэнні «Учреждений для управлениями губерний Всероссийской империи» і пазнейшыя разгледжаныя вышэй указы сталі асновай законаў, прысвечаных дваранскім апекам і дзейнасці дваранскіх апекуноў, у кадыфікаваным заканадаўчым зборы – Зводах законаў Расійскай імперыі 1835, 1842 і 1857 гг. выдання. Законы аб дваранскіх апеках рабіліся, такім чынам, часткай як сямейнага (у галіне апекі над непаўналетнімі дваранамі), так і дзяржаўнага права (орган уваходзіў у сістэму судовага кіравання ў паветах) Расійскай імперыі.

На падставе пераважнай большасці заканадаўчых норм, прысвечаных дваранскай апецы, можна меркаваць, што апека па расійскім заканадаўстве ў першую чаргу ўсталёўвалася над маёмасцю, а не над асобай. Гэта пацвярджаецца тым, што па законе сіроты, якія не мелі маёмасці, аддаваліся ў спецыяльныя навучальныя ўстановы, а не браліся пад апеку дзяржавы.

Бібліяграфічны спіс

1. *Луговцова, С. Л.* Реформирование системы судебных учреждений Беларуси в последней трети XVIII в. // Працы гістарычнага факультэта БДУ: навук. зб. Вып. 4 / рэдкал.: У. К. Коршук (адк. рэд.) [і інш.]. Мінск: БДУ, 2009. С. 289–295.
2. Полное Собрание Законов Российской Империи (далей – ПСЗРИ): Собрание первое : [С 1649 по 12 декабря 1825 г.]. СПб. : Тип. 2-го Отд-ния Собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 20. С. 229–304. № 14392.
3. ПСЗРИ. Собр. 1. Т. 22. С. 344–358. № 16187.
4. ПСЗРИ. Собр. 1. Т. 25. С. 385. № 18667.
5. ПСЗРИ. Собр. 1. Т. 26. С. 518–520. № 19741.
6. ПСЗРИ. Собр. 1. Т. 26. С. 775–778. № 20004.
7. ПСЗРИ. Собр. 1. Т. 28. С. 320–325. № 21296.
8. ПСЗРИ. Собр. 1. Т. 29. С. 1508. № 22541.
9. ПСЗРИ. Собр. 1. Т. 31. С. 402–403. № 21361.
10. ПСЗРИ. Собр. 1. Т. 31. С. 649–651. № 24633.
11. ПСЗРИ. Собр. 1. Т. 33. С. 381–382. № 26004.
12. ПСЗРИ. Собр. 1. Т. 33. С. 54–55. № 25815.
13. ПСЗРИ. Собр. 1. Т. 36. С. 509–511. № 28038.
14. ПСЗРИ. Собр. 1. Т. 39. С. 217–218. № 29837.
15. ПСЗРИ. Собр. 2. Т. 1. С. 1216–1217. № 682.
16. ПСЗРИ. Собр. 2. Т. 10, ч. 1. С. 47. № 7767.
17. ПСЗРИ. Собр. 2. Т. 11, ч. 1. С. 455. № 9116.
18. ПСЗРИ. Собр. 2. Т. 36, ч. 2. С. 277–279. № 37247.
19. Свод законов Российской империи (далей – СЗРИ) [повелением Государя императора Николая Павловича составленный]. СПб. : Тип. 2-го Отд-ния Собств. Е. И. В. канцелярии, 1835–1836. Т. 10. Свод законов гражданских и межевых: ч. 1 и 2. 1835. 1137 с.
20. СЗРИ. СПб, 1835–1836. Т. 2. Свод учреждений государственных и губернских. Ч. 2. Учреждения губернские. 1835. 900 с.
21. СЗРИ. СПб, 1842–1855. Т. 10. Свод законов гражданских и межевых: ч. 1 и 2. 1842. 1020 с.

22. СЗРИ. СПб, 1842–1855. Т. 2. Свод учреждений государственных и губернских. Ч. 2. Учреждения губернские. 1842. 1753 с.
23. СЗРИ. СПб, 1857. Т. 10. Ч. 1. Законы гражданские. 1857. 491 с.
24. СЗРИ. СПб, 1857. Т. 2. Ч. 1. Общее учреждение губернское. 1857. 1474 с.
25. *Томсинов, В. А.* Судебная система Российской империи в XVIII – первой половине XIX в. (по материалам законодательных актов). Статья первая // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 11. Право, 2016. № 3. С. 3–24.

УДК 94 (476): 351.745

СОСЛОВНОЕ ПРОИСХОЖДЕНИЕ И ИМУЩЕСТВЕННОЕ ПОЛОЖЕНИЕ ЧИНОВНИКОВ УЕЗДНОЙ ПОЛИЦИИ БЕЛОРУССКИХ ГУБЕРНИЙ НА РУБЕЖЕ XIX–XX вв.

А. А. Киселёв

Белорусский государственный экономический университет,
пр. Партизанский, 26, 220070, г. Минск, kiselev_aa@list.ru

На рубеже XIX–XX вв. состав чиновников уездной полиции белорусских губерний комплектовался из представителей практически всех сословий. Подавляющее большинство чиновников не имели недвижимой собственности. Источником их существования являлась государственная служба.

Ключевые слова: уездная полиция; социальный состав; белорусские губернии; имущественное положение.

CLASS ORIGIN AND PROPERTY STATUS OF COUNTY POLICE OFFICIALS BELARUSIAN PROVINCES AT THE TURN OF THE XIX–XX CENTURIES

A. Kiselev

Belarusian State Economic University, 26, Partizanski Av, Minsk 220070, Belarus,
kiselev_aa@list.ru

At the turn of the 19th – 20th centuries the composition of district police officials in the Belarusian provinces was made up of representatives of almost all classes. The vast majority of officials did not have real estate. The source of their existence was the public service.

Keywords: county police; social composition; Belarusian provinces; property status.

В белорусской историографии отмечалось, что основной тенденцией социального развития второй половины XIX – начала XX вв. являлись процессы модернизации, которые выражались в формализации сословных границ, социальной мобильности [1, с. 264]. В этой связи представляет интерес вопрос о том, в какой степени данные процессы отразились на социальном составе чиновничества белорусских губерний. В качестве примера приведем сведения о сословном происхождении и имущественном положении

классных чиновников уездных полицейских управлений белорусских губерний. В этих целях нами были проанализированы формулярные списки 306 исправников, их помощников, становых и городских приставов, помощников приставов, полицейских надзирателей, секретарей, столоначальников и регистраторов, проходивших службу в Витебской, Минской и Гродненской губерниях соответственно в 1896, 1898 и 1902 гг. [2, 3, 4].

Анализ сословного состава начальников уездных полицейских управлений этих губерний показал, что из 28 чел. (96,5 % от штата) 7 чел., или каждый четвертый, принадлежат к потомственному дворянству, 8 чел. (28,6 %) оказались выходцами из духовного звания, 5 чел. (17,9 %) происходили из обер-офицерских детей, 3 чел. (10,7 %) были сыновьями чиновников, 2 (7,1 %) являлись мещанами, 1 (3,6 %) был сыном штаб-офицера, 1 (3,6 %) – инженер-техника. В одном случае в формулярном списке сведений не оказалось. Показательно, что явное большинство исправников (25 чел. – 82,1 %) не имели недвижимой собственности и могли рассчитывать исключительно на казенное жалование. Из обладавших собственностью лиц три исправника имели земельные владения в размере 50, 78 и 400 дес. соответственно. В формуляре начальника кобринской уездной полиции Ф. Ф. Рынейского значился приобретенный деревянный дом в Кобрине стоимостью в 700 руб. Еще один исправник имел благоприобретенное имение в Смоленской губернии без указания в графе списка количества десятин, а также наследственное имение, принадлежащее его супруге.

Среди помощников исправников 11 чел. (37,9 %) происходили из потомственных дворян, столько же – из духовного звания, 2 чел. (6,9 %) являлись крестьянами, 2 чел. (6,9 %) указали, что являлись сыновьями чиновников, а по 1 (3,4 %) чел. происходили из канцелярских служителей, из обер-офицерских детей и из мещан. Относительно обладания недвижимой собственностью имущественное положение помощников исправников не отличалось от статуса их начальников, поскольку большинство из них (25 чел. – 86,2 %) существовали за счет службы. Остальные, хоть и обладали недвижимостью, не могли похвастаться значительными земельными владениями. В частности, один помощник исправника указал имеющиеся за его отцом 4 дес. земли. Помощник полоцкого исправника Ф. М. Скугарь-Скворский унаследовал за родителями 2 дома и 12 дес. земли, а также приобрел 1 200 саженей земли в Чернигове под усадьбу. Помощник речицкого исправника В. П. Бабаев владел 30 дес. в Тверской губернии, но разделял владение с братом и сестрой. Наконец, второе лицо в Пинском уездном полицейском управлении указало в своей собственности благоприобретенное имение «Крапивно», но без размера в десятинах.

Из 113 должностей становых приставов Гродненской, Минской и Витебской губерний удалось выявить 107 (94,7 %) формулярных списков чиновников этой категории. Самой распространенной сословной группой

среди становых оказались выходцы из сословия священно- и церковнослужителей: от сыновей священников до псаломщиков. Их оказалось 28 чел., или 26,2 %, т. е. практически каждый четвертый чиновник. На втором месте разместились дворяне, которые насчитывали 21 чел. (19,6 %), т. е. почти каждый пятый. Третье место среди сословных групп заняли чиновники, происходившие из обер-офицерских детей (15 чел. – 14 %). Достаточно заметную долю среди становых приставов составляли выходцы из самых низших социальных слоев. Так, 12 чел. (11,2 %) происходили из крестьян и столько же были из мещан (12 чел. – 11,2 %). Если к ним добавить двух чиновников, у которых в формулярном списке значилось происхождение «из податного сословия», то окажется, что на долю представителей самых массовых сословий империи (крестьян и мещан) придется 26 чел. или 24,3 %. Кроме того, 3 чел. (2,8 %) происходили из солдатских детей. Вместе с тем, 9 чел. (8,4 %) были сыновьями классных чиновников (от коллежских асессоров до коллежского регистратора), 1 происходил их сыновей канцелярских служителей и еще один становой определил себя как сына отставного смотрителя почтовой станции. К потомственным почетным гражданам принадлежали 2 (1,9 %) чиновника. Наконец, один становой являлся сыном купца 2-й гильдии. По сравнению с исправниками и их помощниками собственников среди становых приставов оказалось еще меньше: всего 9 чел. (8,4 %) из 107. При этом только 4 чел. имели земельную собственность, причем в трех случаях собственность оказалась благоприобретенной: 100 дес., 320 дес., 524 дес. 1 386 саж. Правда, в случае купленных 100 дес. земли, покупателями собственности являлись родители станового. В одном случае чиновником было унаследовано 260 дес. Прочие же чиновники являлись обладателями недвижимости в виде домов, из них 3 чел. пользовались приобретенными жилищами: деревянным домом, деревянным домом с приусадебным участком и двумя каменными домами. В одном случае за становым значился унаследованный деревянный дом с участком в 120 саж., а за его супругой – дом с наделом в 1 500 саженей вместе с 4 лавками. Наконец, в последнем случае владельцем дома в Нижнем Новгороде в формуляре чиновника значился его отец.

Анализ сословного происхождения чиновников уездной полиции как частные приставы, помощники пристава и полицейские надзиратели, отвечавших за порядок в уездном центре и отдельных городах в пределах уезда, показал, что из 23 (95,8 % от штата) полицейских надзирателей по сословному происхождению 5 чел. (21,7 %) являлись дворянами, столько же надзирателей были выходцами из духовенства (21,7 %). Представители мещанства (4 чел. – 17,4 %) составили третью по численности сословную группу на этой должности. Два (8,7 %) полицейских надзирателя указали происхождение из личных дворян, 1 чел. (4,3 %) – из потомственных почетных граждан, 1 – из личных почетных граждан, 1 – из обер-офицерских детей, 1 – сын коллежского советника, 1 – сын станционного смотрителя,

выслужившего впоследствии чин коллежского регистратора, 1 – из цеховых Санкт-Петербурга. Наконец, еще один надзиратель происходил из крестьян. Подавляющее большинство (21 чел. – 91,3 %) этих полицейских чиновников не имели недвижимости. В двух случаях недвижимость была унаследована от родителей: один из надзирателей имел 15 дес. земли, а второй – 8 дес. и родительский деревянный дом. Из трех приставов (100 % от штата), отвечавших за порядок в уездном городе, один пристав был сыном дьячка, т. е. происходил из церковнослужителей, 1 являлся крестьянином, и еще 1 имел в формуляре отметку «из податного сословия». Никто из них не имел недвижимой собственности. Наконец, два помощника приставов (100 % от штата) оказались выходцами из мещанского сословия, которые существовали исключительно на служебное жалование.

Иная картина распределения по сословным группам наблюдается среди секретарей полицейских управлений. Так, самой многочисленной группой оказались представители духовного сословия – 8 чел. (27,6 %), на втором месте разместились крестьяне (5 чел. – 17,2 %), к которым можно еще добавить секретаря Новогрудского УПУ К. П. Троновского, указавшего происхождение «из податного звания»; 4 (13,8 %) были из мещан, 3 (10,3 %) являлись дворянами, столько же секретарей (10,3 %) были из дворян, не утвержденных Герольдией. В двух формулярных списках значились обер-офицерские дети (6,9 %). Кроме того, по одному секретарю происходило из кантонистов, из личных почетных граждан и сыновей отставного кандидата, отказавшегося от утверждения в офицерском чине. Подавляющее число секретарей (26 чел. – 89,7 %) жили исключительно за счет государственной службы, не имея недвижимости. Один из секретарей оказался владельцем деревянного дома с плацом. Секретарь Белостокского УПУ А. О. Лычковский указал наличие двух благоприобретенных домов в Белостоке, но недвижимость была куплена его матерью. Самым состоятельным оказался секретарь Кобринского УПУ А. С. Гринкевич, за отцом которого числилось 20 дес. унаследованной земли, а в Сокольском уезде на имя родителей чиновника было куплено 128 дес. земли и каменный дом в Соколке.

При описании происхождения столоначальников выявлено 57 формуляров из 58 (98,3 %), причем в этой категории служащих наблюдались отличия по сравнению с высшими чиновниками уездной полиции. В частности, дворяне составили всего 10,5 %, или 6 чел., а на выходцев из духовного звания приходилось 17 чел. (29,8 %). Среди 17 служителей церкви 9 чел. являлись священнослужителями, а 8 чел. были представителями церковного причта: псаломщиками, дьячками и причетниками. 12 чел. (21,1 %) являлись крестьянами, 9 чел. (15,8 %) – мещанами, 4 (7 %) были сыновьями чиновников от коллежского советника до коллежского регистратора, 2 чел. (3,5 %) происходили из обер-офицерских детей, 2 (3,5 %) – из потомственных почетных граждан, по 1 (1,7 %) столоначальнику принадлежали к личным почетным гражданам, казакам, канцелярским служителям, сыновьям фельдшера и старшего почтового сортировщика. Состоятельными чиновников

этой категории не назовешь, поскольку 53 (93 %) из 57 столоначальников не имели недвижимой собственности. Трое служащих являлись владельцами купленных ими домов, причем в одном случае в формулярном списке значился второй дом, купленный на имя жены. Только один столоначальник являлся наследником отцовских 18 дес. земли, а также приобрел дом.

Среди 28 (97 % от штата) регистраторов самой распространенной группой оказались мещане (9 чел. – 32,1 %). На второй позиции разместились крестьяне (7 чел. – 25 %), а третьими по численности были обер-офицерские дети – 4 чел. (14,3 %). По 2 регистратора принадлежали к дворянам (7,1 %), к выходцам из духовного сословия и сыновьям чиновников. В одном случае в формулярном списке было указано о принадлежности к дворянам, не утвержденным Герольдией, а еще в одном значилась принадлежность к потомственным почетным гражданам. Как и прочие чиновники канцелярии уездных полицейских управлений регистраторы могли рассчитывать в основном на доходы от коронной службы. Так, 25 (89,3 %) чел. из 28 не имели недвижимости. Регистратор Кобринского УПУ Г. П. Козакевич оказался владельцем 3 дес. в пределах Кобрина. Еще один регистратор указал деревянный дом, купленный его матерью. Наконец, регистратор В. О. Лычковский вслед за своим братом – секретарем Белостокского УПУ А. О. Лычковским – задекларировал два деревянных дома в Белостоке, купленных на имя матери служащего.

Таким образом, на рубеже XIX–XX веков социальный состав чиновников уездной полиции белорусских губерний можно охарактеризовать как всесословный. Дворянское происхождение имели 18 % (55 чел.) всех чиновников, а самой многочисленной сословной групп оказались выходцы из церковнослужителей – 80 чел. (26 %). Показательно, что ни на одной должности в уездных полицейских управлениях дворяне не составляли большинства. Особенностью западных, в том числе белорусских, губерний являлось наличие такой социальной подгруппы как дворяне, не утвержденные Герольдией. Таких чиновников оказалось 4 чел. (1,3 %). Среди полицейских чинов насчитывалось всего 2 чел. из личных дворян, или 0,7 %. 31 чел. (10,1 %) происходили из обер-офицерских детей. Если говорить о выходцах из самых массовых и непривилегированных социальных групп, т. е. крестьян, мещан и примыкающим к ним таким группам как, например, солдатские дети, то на представителей этих социальных слоев приходится 30 % (92 чел.) всех чиновников. Заметную долю полицейских составляли дети чиновников разных классов, на которых приходилось 7,5 %, или 23 чел. Вместе с детьми канцелярских служителей на эту группу приходилось 8,5 % всех лиц, занимавших классные должности. Отдельно следует выделить выходцев из потомственных и личных почетных граждан, доля которых равнялась 2,9 % (9 чел.). Если к ним прибавить сына купца 2-й гильдии, то этот процент вырастет до 3,3. Наконец, к разночинцам можно отнести приблизительно 6 чел., или 2 %. Характеризуя имущественное по-

ложение чиновников, следует отметить, что подавляющее большинство полицейских чинов не имели недвижимой собственности. Основным источником их существования являлась государственная служба.

Библиографический список

1. *Каханоўскі, А. Г.* Сацыяльная трансфармацыя беларускага грамадства (1861–1914 гг.) / А. Г. Каханоўскі. – Мінск : БДУ, 2013. – 335 с.
2. Национальный исторический архив Беларуси (далее – НИАБ). Ф. 1416. Оп. 2. Д. 19084. Л. 1–1017.
3. НИАБ в Гродно. Ф. 2. Оп. 37. Д. 2356. Л. 1–787.
4. НИАБ. Ф. 299. Оп. 7. Д. 403. Л. 3–632.

УДК 355.233.233.1:378

ВНЕУРОЧНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ РАБОТНИКОВ И УЧАЩИХСЯ ВИЛЕНСКОГО УЧЕБНОГО ОКРУГА (1914–1916 гг.)

М. К. Климко

Белорусский национальный технический университет, пр. Независимости, 65, 220013, г. Минск, kmkminsk@mail.ru

В годы Первой мировой войны в Виленском учебном округе (ВУО) максимально использовались учебный процесс и внеклассная деятельность учащихся в целях реализации основных задач военно-патриотической подготовки. Вместе с тем деятельность прифронтового ВУО была направлена на всестороннюю поддержку армии и семей участников военных событий. Активное участие ВУО в поддержке благотворительных фондов, адаптации раненых и увеченных солдат, оказании моральной поддержки воинам значительно способствовало созданию в учебных заведениях патриотической атмосферы.

Ключевые слова: Виленский учебный округ; Первая мировая война; военно-патриотическое воспитание.

EXTRACURRICULAR ACTIVITIES OF WORKERS AND STUDENTS OF THE VILENSKY EDUCATIONAL DISTRICT (1914–1916)

M. Klimko

Belarusian National Technical University, 65, Niezależnasciavenue, Minsk, 220013, Belarus, kmkminsk@mail.ru

During the years of the First World War in the Vilensky Educational District (VED), the educational process and extracurricular activities of students were maximally used to achieve the primary objectives of military-patriotic preparation. At the same time, the activities of the front-line VED were aimed at comprehensive support for the army and the families of participants in the military events. The active participation of the VED in supporting charitable foundations, assisting wounded and disabled soldiers, and providing moral support to servicemen significantly contributed to the creation of a patriotic atmosphere in educational institutions.

Keywords: Vilensky Educational District; World War I; military-patriotic education.

События Первой мировой войны оказали воздействие на белорусское общество, мобилизовав его в деле укрепления обороноспособности страны, армии и поддержки воинов. При этом особая роль принадлежала системе образования, как социальному институту, осуществлявшему допризывную подготовку учащихся и организующему военно-патриотическое воспитание всего населения. В отечественной историографии тема развития образования на белорусских землях данного периода времени была отражена в следующих исследованиях: в диссертационных работах Е. Л. Евдокимовой – развитие гимназического образования [2], Н. Е. Новика – вопросы становления профессионального образования [17], Т. Г. Шатюк – развитие народного образования на примере Могилевской губернии [19]; в монографии Е. Н. Бусел – региональные и национальные особенности образовательной политики [1]; в статьях С. А. Моторова – развитие системы среднего образования на территории Виленской губернии [4], В. М. Остроги – участие учителей в общественно-политическом движении во второй половине XIX – нач. XX вв. [18], А. Н. Куксы – процесс создания и деятельность Народных университетов, распространение технических знаний [3]. Однако тема военно-патриотической подготовки учащихся и деятельности работников ВУО по поддержке армии и семей военнослужащих не исследовалась. В тоже время именно помощь работников и учащихся ВУО оказала серьезную моральную поддержку как фронту, так и раненым солдатам, и их семьям.

Деятельность ВУО в новых условиях военной действительности была направлена не только на процесс обучения, но и главным образом на воспитание юношества. Активно был задействован учебный процесс с утверждением Николаем II 8 декабря 1915 г. «Положения о мобилизации спорта» – была начата допризывная подготовка учащихся выпускных классов гимназий, реальных училищ, учительских институтов, семинарий, высших начальных училищ и всех вообще средних и низших учебных заведений, где были ученики старше 16 лет.

С первых дней войны в ВУО началось обсуждение и реализация деятельности учебных заведений по поддержке воинов и их семей. Попечитель ВУО 31.07.1914 г. предписывал начальникам учебных заведений и директорам народных училищ округа обсудить на педагогических советах возможные формы оказания помощи «доблестным воинам» и их семьям. Предлагалось организовать «денежные пожертвования, материальную поддержку сиротам, освобождение от платы за учебные пособия детей воинов и др.» [5, Л. 54]. Педагогическими советами учебных учреждений ВУО было принято решение об отчислении1–2 процента из жалования в Красный крест на все время войны. Работники ВУО приняли участие в акциях таких благотворительных организации как Романовский, Скобелевский,

Александровский и Татьянинский комитеты, направляя свои пожертвования и приобретая печатную продукцию, издаваемую комитетами.

В результате военных действий в лазаретах находилось много выздоравливающих после ранений воинов, а также получивших увечья, лишившиеся возможности заниматься тем трудом, который раньше их обеспечивал. Министерство народного просвещения предложило преподавателями учебных заведений оказать им поддержку. Под руководством местного учебного начальства организовывались в лазаретах для воинов общеобразовательные и религиозно-нравственные чтения и беседы, а также занятия по ремеслам кустарного характера [6, Л. 93–94]. В дальнейшем, например, в ремесленных училищах Витебской губернии планировалось открыть ремесленные курсы для увеченных воинов. Сведения об училищах с такими возможностями собирало Витебское губернское отделение Комитета Великой княгини Елизаветы Федоровны, на основании циркуляра Особой Комиссии Верховного Совета от 15.11.1916 г. [7, Л. 56].

В деле моральной поддержки и укрепления воинского духа в действующей армии были согласованы действия Протопресвитера военного и морского духовенства, Министерства народного просвещения и учебных округов. Так, МНП поддержало ходатайство Протопресвитера военного и морского духовенства о прикомандировании в каникулярное время, до 1 сентября, священников-законоучителей гимназий, профессоров богословия университетов к запасным батальонам с целью «воспитания доблестного духа воинов». Управление Виленского учебного округа получило 16 июня 1915 г. предложение МНП принять меры для «неослабного влияния пастырей на воинов» и привлечь законоучителей учебных заведений и профессоров богословия, в случае их согласия, в течение каникулярного времени трудиться «по удовлетворению религиозных нужд воинских чинов» [8, Л. 45]. Законоучитель Минской мужской гимназии священник Стефан Покровский заявил о своем желании отправиться во время летних каникул в действующую армию для исполнения там «пастырских обязанностей», и получил на это одобрение со стороны епархиального начальства и Управления Виленского учебного округа [9, Л. 43–45].

Во время летних каникул 1915 г. преподаватели не только не остались в стороне от оказания помощи, но и сами проявляли инициативу. Так, некоторые преподаватели Минской мужской гимназии выразили согласие принять участие в помощи уездным воинским начальникам в работах, согласно просьбе состоящего под председательством Великой Княгини Марии Павловны Комитета по снабжению одеждой нижних чинов, «увольняемых из лечебных заведений Империи» [10, Л. 50].

Лето 1915 г. можно характеризовать проявившейся активной общественной деятельностью, при непосредственном участии учебных заведений, по поддержке семей солдат, призванных на фронт. Так, в г. Полоцке действовал местный отдел стоящего под покровительством Императора

Общества помощи пострадавшим на войне солдатам и их семьям, при котором существовал «приют-ясли» для детей до 14 лет, лиц, призванных в действующую армию. Детей старше 14 лет и выбывающих из приюта по достижении 14 лет правление приюта-яслей старались определить в учебные заведения, ремесленные школы, мастерские. Также действовало «Полоцкое Церковное Братство им. Святителя Николая и Пр. Ефросиньи княжны Полоцкой, состоящее под покровительством Великого князя Константина Константиновича, при котором существовал приют для сирот, к который принимались дети дошкольного возраста, преимущественно лиц, призванных в действующую армию, либо пострадавших на войне» [11, Л. 158–159].

В июне 1915 г. по МНП было предложено образовывать особые Педагогические комиссии для оказания учебной помощи детям, лиц, призванных на войну. В г. Минске Собранием начальников учебных заведений, была организована Комиссия по оказанию педагогической помощи детям лиц, призванных на войну 1914–1915 гг. в составе 18 членов, выработан проект положения о Минской комиссии. Также была прописана цель комиссии «оказывать помощь в обучении и воспитании детей семейств лиц, призванных на войну» [12, Л. 7–9].

С пониманием в Виленском учебном округе откликнулись на предложение находящего под покровительством Государыни императрицы Марии Федоровны Мариинского приюта для ампутированных и увеченных воинов о предоставлении таковым «низших служительных должностей» [13, Л. 1–2]. Так, с августа 1915 г. низшие служительские должности по «ведомству Министерства – курьеры, сторожа, рассыльные, дядьки и др. замещались физически пострадавшими воинами» [14, Л. 53, 72]. В июле 1916 г. решением МНП увеченным воинам была предоставлена возможность получить право на «занятие учительских должностей в начальных училищах» [15, Л. 3–5].

Сотрудники ВУО поддерживали инициативы по учреждению стипендий, понимая, какую важную роль в воспитании патриотизма и гражданственности они несут. Так, например, весной 1916 г. МНП инициировал сбор средств на образование фонда для помощи детям воинов, а председатель Георгиевского Комитета Великий князь Михаил Александрович предложил использовать часть суммы на учреждение «Георгиевских Императора Николая II стипендии» для сирот воинов, награжденных орденом Св. Георгия Победоносца, Георгиевским крестом и медалью. К ноябрю 1916 г. учебными учреждениями по Витебской губернии было собрано пожертвований на сумму 3 545 руб. 58 коп. [16, Л. 1,37,43, 56].

Особую роль в создании патриотической атмосферы в учебных заведениях ВУО выполнили действия направленные на почитание воинской доблести. В учебных заведениях возвращение учеников, уходивших добро-

вольцами в ряды армии, а некоторые их них впоследствии были награждены медалями и орденами, некоторые были ранены, окружалось проявлением гордости и уважения. Также в церквях при учебных учреждениях устанавливать доски с именами бывших учеников убитых на войне и умерших от ран, полученных в сражении.

Таким образом, в такое важное историческое время для страны активная деятельность работников ВУО, особенно сила личного примера, создали атмосферу высокой нравственности и патриотизма. Учащиеся ВУО самоотверженно принимали участие как в поддержке армии – изготавливали респираторы, оборудование для лазаретов, на собственные деньги готовили подарки для солдат и др., так и проявили добровольное желании встать на защиту Отечества.

Библиографический список

1. *Бусел, Е. Н.* Развитие системы образования Витебской губернии второй половины XIX – начала XX века: монография / Е. Н. Бусел. Витебск: ВГУ имени П. М. Машерова, 2015. 172 с.;
2. *Евдокимова, Е. Л.* Гимназическое образование в Беларуси (XIX – нач. XX вв.): автореф. дис.... канд. пед. наук : 13.00.01. / Е. Л. Евдокимова. – Минск., 1995. – 18 с.;
3. *Кукса, А. Н.* Техническое образование и Народные университеты (1908–1919 гг.) / А. Н. Кукса // Веснік Палескага дзяржаўнага ўніверсітэта. Серыя грамадскіх і гуманітарных навук, 2022. № 2 (221). С. 21–27.
4. *Моторов С. А.* Развитие системы среднего и профессионального образования на территории Витебской губернии во второй половине XIX – начале XX вв. / С. А. Моторов, Н. С. Моторова // Учебные записки УО «ВГУ имени П. М. Машерова». Сер. Общественные и гуманитарные науки. История. 2006. Т. 5. С. 3–21.
5. Национальный исторический архив Беларуси (НИАБ). Ф. 466. Оп. 1. Д. 209.
6. НИАБ. Ф. 466. Оп. 1. Д. 314.
7. НИАБ Ф. 2507 Оп. 1. Д. 4946
8. НИАБ. Ф. 466. Оп. 1. Д. 235.
9. НИАБ. Ф. 466. Оп. 1. Д. 314.
10. НИАБ. Ф. 466. Оп. 1. Д. 236.
11. НИАБ. Ф. 4801. Оп. 1. Д. 4801.
12. НИАБ. Ф. 466. Оп. 1. Д. 242.
13. НИАБ. Ф. 466. Оп. 1. Д. 375.
14. НИАБ. Ф. 466. Оп. 1. Д. 235.
15. НИАБ. Ф. 2507. Оп. 1. Д. 4919.
16. НИАБ. Ф. 2507. Оп. 1. Д. 4888.
17. *Новик, Н. Е.* Профессиональное образование в Беларуси во второй половине XIX – начале XX в.: автореф. дис.... канд. ист. наук: 07.00.02 / Н. Е. Новик, Минск, 1998. 17 с.
18. *Острога, В. М.* Общественно-политическое движение учительства Беларуси во второй половине XIX – начале XX вв.: историография проблемы / В. М. Острога // Исторические и психолого-педагогические науки: сб. науч. статей. Минск : РИВШ, 2021. С. 140–149.
19. *Шатюк, Т. Г.* Развитие народного образования Беларуси на микрорегиональном уровне во второй половине XIX – начале XX вв.: автореф. дис... канд. пед. наук. 13.00.01. / Т. Г. Шатюк. Минск, 2000. 17 с.

УДК 947.607.3(043)

МАДЭРНІЗАЦЫЯ ПАМЕШЧЫЦКАЙ ВЁСКІ НА ТЭРЫТОРЫІ БЕЛАРУСІ Ў 40–50-ыя гг. XIX ст.

А. В. Лепеш

Беларускі нацыянальны тэхнічны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 65, 220013, г. Мінск
lepesh@bntu.by

У артыкуле разглядаецца працэс мадэрнізацыі памешчыцкай вёскі на тэрыторыі Беларусі пасля паўстання 1830–1831 гг., што было звязана з правядзеннем інвентарнай рэформы для паляпшэння становішча памешчыцкіх сялян. Разглядаецца сутнасць, ход і асаблівасці рэалізацыі інвентарнай рэформы на тэрыторыі Беларусі, аналізуюцца яе вынікі.

Ключавыя словы: беларускія губерні; інвентарная рэформа; памешчыкі; сяляне; інвентарныя камітэты.

МОДЕРНИЗАЦИЯ ПОМЕЩИЧЬЕЙ ДЕРЕВНИ НА ТЕРРИТОРИИ БЕЛАРУСИ В 40–50-х гг. XIX в.

О. В. Лепеш

Белорусский национальный технический университет, 220013, г. Минск,
пр. Независимости, 65, lepesh@bntu.by

В статье рассматривается процесс модернизации помещичьей деревни на территории Беларуси после восстания 1830–1831 гг., который был связан с инвентарной реформой для улучшения положения помещичьих крестьян. Рассматривается сущность, ход и особенности инвентарной реформы на территории Беларуси, анализируются ее итоги.

Ключевые слова: белорусские губернии; инвентаризационная реформа; помещики; крестьяне; инвентаризационные комитеты.

MODERNIZATION OF A LANDED VILLAGE ON THE TERRITORY OF BELARUS IN THE 40s AND 50s 19th CENTURY

A. Lepesh

Belarusian National Technical University, 4, Niezależnasci avenue, Minsk, 220030, Belarus,
lepesh@bntu.by

The article examines the process of modernization of the landlord village on the territory of Belarus after the uprising of 1830–1831, which was connected with the inventory reform to improve the situation of the landlord peasants. The essence, course and features of the implementation of the inventory reform on the territory of Belarus are considered, and its results are analyzed.

Keywords: Belarusian provinces; inventory reform; landowners; peasants; inventory committees.

Паўстанне 1830–1831 гг. унесла сур'ёзныя карэктывы ў змест і характар саслоўнай палітыкі расійскіх уладаў на тэрыторыі Беларусі. Калі да 30-х гг. XIX ст. пераважала прадваранская палітыка, то пасля падзей 1830–1831 гг., калі для ўрада стала зразумела, што вышэйшае саслоўе можна аднесці да апазіцыйнага кола, акцэнт быў перанесены з прывілеяванага саслоўя на сялянства. Сялянства стала разглядацца расійскім урадам як найбольш лаяльны пласт мясцовага грамадства, які неабходна падтрымліваць. Таму назіраецца настойлівае імкненне імператара Мікалая I вырашыць сялянскае пытанне і спыніць працэс спусташэння як дзяржаўных, так і памешчыцкіх сялян. Мікалай I за перыяд свайго кіравання быў ініцыятарам стварэння вялікай колькасці сялянскіх камітэтаў, мэтай дзеяння якіх было паляпшэнне становішча сялян, аднак так і не рашыўся на адмену прыгоннага права.

У 1837 г. у Расійскай імперыі было створана Міністэрства дзяржаўных маёмасцяў, якое занялася ўладкаваннем дзяржаўнай вёскі. Міністр дзяржаўных маёмасцяў П. Дз. Кілялёў правёў рэформу кіравання дзяржаўнымі сялянамі, якая суправаджалася важнымі гаспадарчымі і адміністрацыйнымі зменамі, і садзейнічала эканамічнаму (перавод дзяржаўных сялян на грашовы аброк) і прававому (наданне права ўступлення ў шлюб, арымання спадчыны і ўласнасці, атрыманне права на занятак гандлем і промысламі) паляпшэнню становішча дзяржаўных сялян.

У 1844 г., каб падцягнуць узровень памешчыцкай вёскі да дзяржаўнай, расійскі ўрад, ініцыяваў правядзенне інвентарнай рэформы ўласна для памешчыцкіх сялян. Ва ўрадавых колах добра ўяўлялі, што становішча сялян дзевяці заходніх губерняў, якія належалі польскім уласнікам, было горшым, чым сялян цэнтра Расіі. Па гэтай прычыне ўлады вырашыліся на правядзенне інвентарнай рэформы, сутнасць якой зводзілася да складання інвентароў – дакументаў, якія б рэгламентавалі пазямельныя, падатковыя адносіны паміж памешчыкамі і прыгоннымі сялянамі. Непасрэдна распрацоўкай рэформы займаўся Камітэт заходніх губерняў, створаны ў 1831 г. з мэтай уніфікацыі Заходняга краю з унутранымі губернямі Расіі. На пасяджэнні Камітэта акрамя вышэйшых чыноўнікаў запрашаліся прадстаўнікі мясцовых уладаў – губернатары і генерал-губернатары. Ідэя аб увядзенні абавязковых інвентароў узнікла адразу ж пасля разгляду справаздачы віцебскага губернатара П. П. Львова ў 1839 г. аб стане Віцебскай губерні [6, арк. 35–76]. Пры апісанні цяжкага эканамічнага становішча Віцебскай губерні, П. П. Львоў галоўную прычыну гэтага бачыў у абцяжарванні памешчыцкіх сялян неадпаведнымі павіннасцямі на карысць уладальнікаў. Ужо ў лютым 1840 г. міністр дзяржаўных маёмасцяў П. Дз. Кісялёў, калі азнаёміўся са справаздачай, падаў запіску на імя імператара, дзе гаварылася, што найлепшым сродкам да спынення збяднення памешчыцкіх сялян

было б складанне інвентароў. Запіска П. Дз. Кісялёва была ўнесена ў Камітэт заходніх губерняў. Мікалай I і члены Камітэта вельмі спачувальна аднесліся да прапановы П. Дз. Кісялёва, але дзейнічаць у гэтым напрамку пачалі паступова. Першае пасяджэнне Камітэта, прысвечанае рэалізацыі інвентарнай рэформы, адбылося 16 ліпеня 1840 г. На ім вырашылі, што першапачаткова інвентары неабходна ўводзіць у маёнтках, дзе назіралася злоўжыванне памешчыцкай уладай. Складанне інвентарных правіл даручылі гр. А. Г. Строганаву. Але ўжо тады імператар даў зразумець вышэйшым саноўнікам, што ён рашуча настроены на паўсюднае ўвядзенне інвентароў ва ўсіх уладальніцкіх маёнтках, а «калі з гэтага будзе некаторае прыцясненне правоў памешчыкаў, то яно тычыцца дабра іх прыгонных людзей і не павінна зусім спыняць добрай мэты ўрада» [6, арк. 271 зв.]. Міністр дзяржаўных маёмасцяў лічыў, што пры складанні гэтых інвентароў за аснову неабходна прымаць правілы люстрацыі для дзяржаўных маёнткаў. Імператар спяшаўся і хацеў, каб інвентары для памешчыцкіх маёнткаў заходніх губерняў яму былі прадстаўлены да 1 верасня 1840 г., у чым глыбока сумняваўся П. Дз. Кісялёў, таму што інвентары для дзяржаўных маёнткаў па новай люстрацыі на падставе правіл 1839 г. яшчэ не былі зацверджаны. Таму Камітэт заходніх губерняў даручыў Міністэрству ўнутраных спраў і Міністэрству дзяржаўных маёмасцяў напісаць толькі агульныя правілы для складання інвентароў і заснаваць на месцах адмысловыя камісіі. На гэтае рашэнне 21 лютага 1841 г. Мікалай I адрэагаваў наступным чынам: «Справу гэтую не зацягваць, я лічу яе асабліва важнай і чакаю ад гэтай меры вялікай карысці» [7, арк. 33].

Трэба адзначыць, што ў 1840 г. інвентарная рэформа не знайшла поўнага ўхвалення з боку мясцовых уладаў. Прыкладам, за ўвядзенне інвентароў выказаўся губернатар М. А. Даўгарукаў, хоць і прызнаваў становішча памешчыцкіх сялян Заходняга краю горшым, чым вялікарускіх, але ад прамога адказу наконт будучых пераўтварэнняў адмовіўся: «Не ведаючы мэты паляпшэння, немагчыма ўказаць і сродкаў» [1, с. 21]. Мінскі губернатар М. В. Сушкоў перасцерагаў аб магчымых хваляваннях сярод сялян супраць памешчыкаў, калі яны даведаюцца пра паляпшэнне свайго становішча. Новапрызначаны ў 1840 г. віленскі генерал-губернатар Ф. Я. Міркавіч хоць і схіляўся на карысць увядзення інвентароў, але занадта нерашуча: «Трэба было б толькі на першую пару абмежаваць самавольства памешчыкаў, ... але пры гэтым неабходна заўважыць, што прымяненне агульнага інвентара ва ўсіх маёнтках наўрад ці магчыма» [1, с. 22].

Зусім іншую пазіцыю займаў кіеўскі генерал-губернатар Дз. Г. Бібікаў. У пачатку 1844 г. ён хадайнічаў перад міністрам унутраных спраў аб паскарэнні ўвядзення інвентароў. На запісцы імператар напісаў:

«Я знаходжу гэтую прапанову вельмі важнай і слушнай» [7, арк. 60]. Запіска Дз. Г. Бібікава стала асновай для выдадзенага Камітэтам заходніх губерняў 1 красавіка 1844 г. палажэння аб увядзенні інвентароў [7, арк. 23–95], якое было зацверджана імператарам і прыняла сілу закона 15 красавіка 1844 г. З гэтага часу разгляд і складанне інвентароў даручалася губернскім інвентарным камітэтам пад кіраўніцтвам генерал-губернатараў і ў складзе губернскага правадыра дваранства, віцэ-губернатара, пракурора, чыноўніка ад генерал-губернатара, а таксама абраных дваранствам губерні трох памешчыкаў і аднаго павятовага правадыра. Камітэты для разгляду і складання інвентароў памешчыцкіх маёнткаў павінны былі патрабаваць ад памешчыкаў інвентары, разглядаць іх, выпраўляць і дапаўняць, складаць новыя ў тых маёнтках, дзе іх не было. У выпадку здавальняючай адзнакі прадстаўленага ў камітэты інвентара яго маглі ўвесці ў дзеянне не больш, чым на шэсць гадоў. Пасля аналізу справаздачаў інвентарных камітэтаў планавалася ўвесці пастаянныя інвентары.

Асноўную частку праекта «Палажэння» займалі «Правілы для кіраўніцтва пры складанні інвентароў». З улікам падзелу сялян на цяглых, агароднікаў і бабылёў, «Правілы» ставілі ў абавязак уладальнікам па магчымасці памяншаць лік сялян, «якія не маюць сельскай гаспадаркі і хатняй аселасці», з правам па сваім меркаванні надзяляць сялян зямлёй. Павіннасці сялян дзяліліся на галоўныя (паншчына, аброк, згоны) і дадатковыя (шарваркі, вартаўніцтва, даніны, пража і інш.). Памеры галоўных павіннасцей залежалі ад велічыні зямельнага ўчастка, яго якасці і не павінны былі перавышаць 1/3 валавага прыбытку з надзела. Дадатковыя ж павіннасці выконваліся як плата за дадатковыя прывілеі, якія прадастаўляліся ўладальнікамі сваім сялянам [3, арк. 5–6].

У 1844 г. ва ўсіх заходніх губернях былі адкрыты інвентарныя камітэты. Аднак увядзенне абавязковых інвентароў адбывалася на тэрыторыі заходніх губерняў па-рознаму. На тэрыторыі Правабярэжнай Украіны (у Кіеўскай, Валынскай і Падольскай губернях) пры актыўным удзеле кіеўскага генерал-губернатара Дз. Г. Бібікава быў складзены інвентар па аднастайнай форме, якая ўключыла ў сябе агульныя пастановы і нормы. Гэты праект інвентарнай рэформы разглядаўся на пасяджэнні Камітэта заходніх губерняў 13 і 20 мая [8, арк. 224–266], а 26 мая 1847 г. «Правілы» па складанні інвентароў ў Кіеўскім генерал-губернатарстве былі зацверджаны імператарам.

У Беларусі і Літве ўводзілі інвентары іншым шляхам – шляхам складання для кожнага маёнтка асобна. У выніку, у Віленскай і Ковенскай, Гродзенскай, Мінскай губернях інвентары ўступілі ў дзеянне ў 1845, 1846, 1847 гг., а ў Магілёўскай і Віцебскай губернях інвентарызацыя зацягнулася

аж да 1857 г., калі ўлады фактычна прыступілі да падрыхтоўкі адмены прыгоннага права.

На пасяджэнні Камітэта заходніх губерняў 28 мая 1846 г. пасля двухгадовай практыкі складання інвентароў былі прадстаўлены справаздачы генерал-губернатараў наконт увядзення і зацвярджэння інвентарных правіл у даручаных ім губернях. Так, па данясенні кіеўскага генерал-губернатара Дз. Г. Бібікава на тэрыторыі Правабярэжнай Украіны лічыліся разгледжанымі больш за 6 400 інвентароў, у Віленскім генерал-губернатарстве Ф. Я. Міркавіча – 4 110. 150 інвентарных вопісаў, якія паступілі ў Віцебскі інвентарны камітэт, і 50 інвентароў з Магілёўскага інвентарнага камітэта падлягалі вяртанню і выпраўленню [8, арк. 105 зв.–106]. Да студзеня 1847 г. інвентарныя камітэты Віленскай і Ковенскай губерняў з 5 781 чаканага інвентара зацвердзілі 4 390. Па Мінскай губерні на люты 1847 г. было зацверджана інвентарным камітэтам да выканання 2 257 інвентарных інвентараў [2].

У цэлым, памешчыкі не спяшаліся своечасова складаць і прадстаўляць інвентары на зацвярджэнне. Землеўладальнікі дастаткова варожа ставіліся да рэформы, таму што па новых правілах іх абавязвалі клапаціцца аб харчовым забеспячэнні сялян і плаціць за прыгонных павіннасці ў выпадку нястачы [4, арк. 43 зв.]. Дваранства Віцебскай і Магілёўскай губерняў увогуле ўспрыняла рэформу, перш за ўсё, як мерапрыемства па скарачэнні сваіх прыбыткаў, таму заняла тактыку скрытага сабатажу інвентарызацыі. Тое, што Віцебскі і Магілёўскі інвентарныя камітэты па статысцы апрацоўвалі найменшую колькасць інвентароў, у параўнаннні з такамі ж установамі ў іншых губернях, пацвярджае гэты факт. Намі быў знойдзены цікавы дакумент, які паказваў пазіцыю віцебскага вышэйшага саслоўя адносна інвентарнай рэформы. Так, 5 мая 1845 г. дваранства Віцебскай губерні даслала запіску імператару па справе аб інвентарах. У ёй выказвалася згода на «падараванне сялянам поўнай свабоды» ў выпадку выплаты пазыкі ад урада для падтрымкі побыту сялян па 15 руб. срэбрам на душу [5, арк. 4 зв.]. Дваране прапаноўвалі заснаваць Камітэт для вызначэння ўзаемных правоў памешчыцкіх сялян і ўладальнікаў. Сяляне маглі заключаць з памешчыкамі дамовы па сваім меркаванні, а ўладальнікі мелі права адхіляць сялян ад карыстання зямлёй у выпадку невыканання ўмоў дамовы. Па сутнасці, гэта была першая прапанова ад вышэйшага саслоўя аб адмене прыгоннага права на ўмовах вызвалення сялян без зямлі і ператварэнні іх у вечных арандатараў, якія будуць прывязаны да памешчыкаў. Трэба адзначыць, што Мікалая I вельмі зацікавіў гэты праект. Пасля знаёмства з прапановай 16 мая 1845 г. ён даручыў сабраць звесткі ад ўсіх памешчыкаў Віцебшчыны па пытанні будучага вызвалення сялян. Аднак, верагодна, раздумаў, бо 3 кастрычніка 1847 г. з Міністэрства ўнутраных спраў на імя генерал-губернатара

П. М. Дзьякава прыйшло апавяшчэнне, паводле якога імператар настойваў на працягу інвентарнай рэформы [5, арк. 27–27 зв.].

Такім чынам, інвентарная рэформа для беларускіх сялян у эканамічным плане не прывяла да жадаемых вынікаў, не быў зменшаны падатковы ціск, але варта адзначыць, што з сацыяльна-прававога пункту гледжання гэтая рэформа афіцыйна ставіла рамкі памешчыцкай улады і стварала некаторую легальную аснову для абароны сялянамі сваіх інтарэсаў. Больш за тое, інвентарная рэформа прымусіла дваранства беларускіх губерняў задумацца аб адмене прыгоннага права і стала падставай таго, што працэс рэалізацыя сялянскай рэформы 1861 г. пачаўся менавіта з заходніх губерняў, землеўладальнікі якіх былі падрыхтаваны да адмены прыгоннага права, ў тым ліку, і за кошт праведзенай тут інвентарнай рэформы.

Бібліяграфічны спіс

1. *Жукович, П. И.* О русском землевладении в Северо-Западном крае со времени присоединения его к России. СПб., 1895.
2. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (далей – НГАБ). Ф. 142. Воп. 1. Спр. 1772.
3. НГАБ. Ф. 142. Воп. 1. Спр. 1777.
4. НГАБ. Ф. 142. Воп. 1. Спр. 11267.
5. НГАБ. Ф. 142. Воп. 1. Спр. 18475.
6. Расійскі дзяржаўны гістарычны архіў (далей – РДГА). Ф. 1266. Спр. 26.
7. РДГА. Ф. 1266. Спр. 34.
8. РДГА. Ф. 1266. Спр. 36.

УДК 351.742(438.14+476.6):329.14(=162.1)(476-89)(093.2)

УЗАЕМАДЗЕЯННЕ ЛЮБЛІНСКАГА І ГРОДЗЕНСКАГА ГУБЕРНСКІХ ЖАНДАРСКІХ УПРАЎЛЕННЯЎ ПА ПЫТАННЯХ ВЫШУКУ БЫЛЫХ БАЕВІКОЎ ППС-ФР У 1913 г. (НА ПРЫКЛАДЗЕ МЯСТЭЧКА РУЖАНЫ СЛОНІМСКАГА ПАВЕТА)

Д. У. Лішай

Інстытут гісторыі НАН Беларусі, вул. Акадэмічная, 1, 220072, г. Мінск, Беларусь, lishaiy-d96@yandex.ru

На аснове агентурных матэрыялаў з фонду 366 «Гродзенскае губернскае жандарскае ўпраўленне» Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі ў г. Гродна разгледжаны асобны прыклад выкарыстання расійскімі ўладамі прэвентыўных мер у дачыненні да антыўрадавай дзейнасці польскіх палітычных партый у беларускіх губернях у 1913 г. Адлюстраваны аспект узаемадзеяння Люблінскага і Гродзенскага жандарскіх упраўленняў па пытаннях вышуку жыхара мястэчка Ружаны Слонімскага павета Я. Ю. Тамасяка, які з'яўляўся былым баевіком ППС-ФР. Адзначаецца імкненне афіцыйных улад прадухіліць патэнцыйную небяспеку з боку радыкальных элементаў у рэгіёне.

Ключавыя словы: губернскія жандарскія ўпраўленні; агентурная запіска; ППС-ФР; мястэчка Ружаны; Слонімскі павет; прэвентыўныя меры.

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ ЛЮБЛИНСКОГО И ГРОДНЕНСКОГО ГУБЕРНСКИХ ЖАНДАРМСКИХ УПРАВЛЕНИЙ ПО ВОПРОСАМ РОЗЫСКА БЫВШИХ БОЕВИКОВ ППС-ФР В 1913 г. (НА ПРИМЕРЕ МЕСТЕЧКА РУЖАНЫ СЛОНИМСКОГО УЕЗДА)

Д. В. Лишай

Институт истории НАН Беларуси, ул. Академическая, 1, 220072, г. Минск, Беларусь, lishaiy-d96@yandex.ru

На основе агентурных материалов из фонда 366 «Гродненское губернское жандармское управление» Национального исторического архива Беларуси в г. Гродно рассмотрен отдельный пример использования российскими властями превентивных мер в отношении антиправительственной деятельности польских политических партий в белорусских губерниях в 1913 г. Отражен аспект взаимодействия Люблинского и Гродненского губернских жандармских управлений по вопросу розыска жителя местечка Ружаны Слонимского уезда Я. Ю. Томасяка, который являлся бывшим боевиком ППС-ФР. Отмечается стремление официальных властей предотвратить потенциальную угрозу со стороны радикальных элементов в регионе.

Ключевые слова: губернские жандармские управления; агентурная записка; ППС-ФР; местечко Ружаны; Слонимский уезд; превентивные меры.

INTERACTION BETWEEN LUBLIN AND HRODNA PROVINCIAL GENDARMERIE ADMINISTRATIONS REGARDING THE SEARCH FOR FORMER MILITANTS OF THE PPS-FR IN 1913 (EXAMPLE OF THE TOWN OF RUZHANY, SLONIM DISTRICT)

D. V. Lishai

Institute of History of the NAS of Belarus, 1, Akademicheskay Street, 220072, Minsk, Republic of Belarus, lishaiy-d96@yandex.ru

Based on intelligence materials from the National Historical Archive of Belarus in Hrodna, fund 366, this article examines a separate example of the use of preventive measures by the Russian authorities against the anti-government activities of Polish political parties in the Belarusian provinces in 1913. The interaction between the Lublin and Grodno provincial gendarmerie administrations in searching for J. J. Tomasiak, a resident of the town of Ruzhany, Slonim district, who was a former PPS-FR militant, is described. It is noted that the authorities aimed to prevent potential dangers from radical groups in the area.

Keywords: gendarmerie administrations; intelligence report; PPS-FR; town of Ruzhany; Slonim district; preventive measures.

Напярэдадні Першай сусветнай вайны на тэрыторыі Расійскай імперыі назіраліся значныя змены ў грамадска-палітычным жыцці. Разгортванне

нацыянальных рухаў, рэвалюцыйная сітуацыя, барацьба палітычных партый за ўплыў патрабавалі ад дзяржаўнай улады рашучых дзеянняў. Важнымі пытаннямі станавіліся выяўленне і своечасовая нейтралізацыя небяспечных палітычных элементаў. Гэтыя функцыі былі ўскладзены на спецыяльныя органы, падначаленыя Дэпартаменту паліцыі Міністэрства ўнутраных спраў (далей – Дэпартамент паліцыі МУС): губернскія жандарскія ўпраўленні (далей – ГЖУ), ахоўныя аддзяленні (далей – АА), раённыя ахоўныя аддзяленні (далей – РАА) і інш. Яны ажыццяўлялі палітычны вышук і праводзілі дазнанне па палітычных справах. Менавіта ў сферу іх адказнасці ўваходзіў нагляд за членамі палітычных партый і нелегальных аб'яднанняў [5, с. 5–6; 6, с. 124].

У гэтай сувязі асаблівая ўвага расійскіх улад была звернута на Гродзенскую губерню. Спецыфіка рэгіёна вызначалася ў яго межаванні з Царствам Польскім. На тэрыторыі Гродзенскай губерні знаходзіліся актывісты палітычных партый, якія ўяўлялі значную небяспеку. Для прадухілення нелегальнай дзейнасці было задзейнічана Гродзенскае ГЖУ. Яно адносілася да трэцяга разраду ў сістэме органаў ЖУ, падначальвалася Дэпартаменту паліцыі МУС [3, с. 10; 6, с. 125]. У падпарадкаванні начальніка Гродзенскага ГЖУ меўся ад'ютант, 4 памочнікі, 4 вахмістры, 41 унтэр-афіцэр, 2 пісары, а таксама Асавецкая жандарская крэпасная каманда [3, с. 11–12].

Аднак нелегальная дзейнасць радыкальных элементаў не абмяжоўвалася межамі асобных адміністрацыйна-тэрытарыяльных адзінак. Гэта абумовіла неабходнасць наладжвання трывалых кантактаў паміж разнастайнымі органамі палітычнага вышуку. Таму парадак функцыянавання кожнага ведамства, узаемадзеянне са смежнымі структурамі рэгламентаваліся пастановамі, інструкцыямі, цыркулярамі [5, с. 5–11; 6, с. 124, 130–144]. Тыповым прыкладам дадзенай практыкі з'яўляцца супрацоўніцтва Люблінскага ГЖУ і Гродзенскага ГЖУ па пытаннях кантролю за баевікамі Польскай сацыялістычнай партыі – фракцыі рэвалюцыйнай (далей – ППС-ФР).

Тэму арганізацыі і дзейнасці органаў палітычнага вышуку ў Расійскай імперыі грунтоўна вывучала З. І. Перагудава. У яе манаграфіі змешчаны асобныя даныя, якія датычацца беларускіх губерняў [6]. У айчыннай гістарычнай навуцы праблемай функцыянавання органаў палітычнага вышуку займаўся С. І. Бусько. Артыкулы даследчыка адлюстроўваюць структуру і асаблівасці ГЖУ ў беларускіх губернях. У адной з публікацый апісваецца склад Гродзенскага ГЖУ, а таксама прыводзяцца прыклады барацьбы з нелегальнымі палітычнымі партыямі ў рэгіёне [2; 3].

Аднак заяўленая тэма мае характар лакальнага сюжэта. Прысутнасць ППС-ФР у беларускіх губернях у такім кантэксце яшчэ не была падрабязна адлюстравана ў працах даследчыкаў. Для раскрыцця праблемы неабходна звярнуцца да неапублікаваных крыніц. У першую чаргу гэта дакументы

катэгорыі «Асабліва каштоўныя» з фонду 366 «Гродзенскае губернскае жандарскае ўпраўленне» Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі ў г. Гродна (далей – НГАБ у г. Гродна). У іх захоўваецца інфармацыя пра дзейнасць членаў палітычных партый і антыўрадавых аб'яднанняў на тэрыторыі Гродзенскай губерні ў пачатку XX ст., а таксама асвятляецца праца органаў палітычнага вышуку. Непасрэдна да разглядаемай праблемы датычыцца справа № 439 [4]. У ёй змешчаны агентурныя запіскі і даведкі Люблінскага ГЖУ, перапіска з Гродзенскім ГЖУ.

22 сакавіка 1913 г. штучнік Люблінскага ГЖУ «Моргун» падрыхтаваў агентурную запіску пра ППС-ФР. У дакуменце значылася імя 29-ці гадовага мешчаніна г. Любартаў Люблінскай губерні рымска-каталіцкага веравызнання Яна Юзафа Тамасяка. Апошні пражываў у м. Ружаны Слонімскага павета Гродзенскай губерні. Ён валодаў дзвюма лаўкамі (малочных і харчовых прыпасаў), выраблял тавары на продаж. Акрамя таго, у м. Ружаны пражывалі яго родзічы: сястра Анэля Тамасяк і швагер Адам Магерка. Апошні з'яўляўся кампаньёнам Я. Ю. Тамасяка ў гандлёвых справах [4, арк. 105].

Увага органаў палітычнага вышуку да асобы Я. Ю. Тамасяка тлумачыцца яго прыналежнасцю да катэгорыі баевікоў ППС-ФР. Ён асабіста браў удзел у шэрагу «эксаў». На рахунку Я. Ю. Тамасяка былі напады на казённыя вінныя лаўкі і гмінныя ўпраўленні на тэрыторыі Царства Польскага. Акрамя таго, расійскія ўлады падазравалі яго ў замаху на зборшчыка казённых вінных лавак Сцяпанава ў снежні 1906 г. Таксама Я. Ю. Тамасяка фігураваў у справе аб забойстве канвойнага салдата 71-га Бялёўскага пяхотнага палка. Затрыманы каля месца злачынства, Я. Ю. Тамасяк быў асуджаны да ссылкі ў Табольскую губерню тэрмінам на 2 гады. 5 лютага 1907 г. афіцыйныя ўлады накіравалі яго на месца адбыцця пакарання [4, арк. 105–105 адв.].

Аднак ужо ў верасні 1910 г. Я. Ю. Тамасяк чарговы раз трапіў у зводкі Люблінскага ГЖУ. У ваколіцах в. Ляшковіцэ Люшэўскай гміны Любартаўскага павета Люблінскай губерні паліцэйскімі вартаўнікамі была затрымана падазроная асоба. Ёю аказаўся 14-ці гадовы юнак Блажэй Кайзер. Пры аглядзе яго пінджаку супрацоўнікі паліцыі выявілі зараджаны рэвальвер сістэмы «Браўнінг» і пашпартную кніжку на імя селяніна Станіслава Антонава Цясельскага, выдадзеную 14 лютага 1905 г. за № 638. Пры далейшым разбіральніцтве высветлілася, што гэты дакумент быў скрадзены невядомымі асобамі яшчэ 9 сакавіка 1909 г. падчас абрабавання Сырнікскага гміннага ўпраўлення Любартаўскага павета Люблінскай губерні. Паводле паказанняў Б. Кайзера, усе рэчы з'яўляліся ўласнасцю яго майстра-каменшчыка Я. Ю. Тамасяка. Апошні, пабачыўшы набліжаючыхся паліцэйскіх вартаўнікоў, збег. Перад гэтым Я. Ю. Тамасяк пакінуў свае рэчы вучню Б. Кайзеру [4, арк. 105 адв.].

На працягу 1911 г. вышукам Я. Ю. Тамасяка актыўна займалася дапаможная агентура Люблінскага ГЖУ. Праз некаторы час атрымалася выявіць і адсочваць прыватную перапіску былога баевіка ППС-ФР. У выніку перлюстрацыі карэспандэнцыі стала вядома, што адрасатамі лістоў Я. Ю. Тамасяка з'яўляліся родныя, якія пражывалі ў г. Любартаў Люблінскай губерні. Знаходзячыся ў Седлецкай губерні, Я. Ю. Тамасяк падпісваў лісты псеўданімам «Сервус». Аднак, калі ён пераехаў у Віцебскую губерню, то выкарыстоўваў імя «Юзеф». Агентурным шляхам было ўстаноўлена, што падчас пражывання ў Сувалкаўскай губерні ў 1912 г. Я. Ю. Тамасяк дасылаў лісты сваім родным у г. Любартаў пад рознымі імёнамі: «Николай», «Юзеф», «Тадзик», «Николай Студзинский». У 1913 г. Я. Ю. Тамасяк дасылаў лісты пад імем «В. Родак» [4, арк. 105 адв. – 106].

Засноўваючыся на атрыманых даных ад штучніка «Моргуна», начальнік Люблінскага ГЖУ П. П. Осіпаў накіраваў ў адрас начальніка Гродзенскага ГЖУ М. І. Шамшова копію агентурнай запіскі ад 22 сакавіка 1913 г. Да яе дадавалася фатаграфічная картка Я. Ю. Тамасяка. Звярталася ўвага на неабходнасць тэрміновага вышуку і арышту былога баевіка ППС-ФР [4, арк. 105].

Відавочна, што прысутнасць на тэрыторыі Гродзенскай губерні радыкальнага актывіста польскай палітычнай партыі выклікала сярод прадстаўнікоў афіцыйных улад значную занепакоенасць. У 1913 г. м. Ружаны – цэнтр Ружанскай воласці Слонімскага павета Гродзенскай губерні, дзе пражывала 7 310 чалавек [1, с. 444, 451]. Знаходжанне ў мястэчку падрыхтаванага баевіка, на рахунку якога меліся ўзброеныя напады і падазрэнне ў забойстве прадстаўніка ўлады, маглі прывесці да негатыўных наступстваў.

Для ацэнкі патэнцыйнай небяспекі з боку асобы Я. Ю. Тамасяка варта звярнуцца да характарыстыкі самой ППС-ФР. Партыя аформілася пасля расколу ППС на IX з'ездзе ў 1906 г. У выніку ўзніклі ППС-Левіца і ППС-ФР. Адным з лідараў і ідэйных натхняльнікаў апошняй з'яўляўся Ю. Пілсудскі. Галоўнай мэтай ППС-ФР стала аднаўленне незалежнасці Польшчы праз антыўрадавае ўзброенае выступленне. Партыя прытрымлівалася радыкальнай тактыкі. У яе структуры мелася асобная сілавая адзінка – Баявая арганізацыя ППС-ФР Падрыхтаваныя баевікі выкарыстоўвалі тэрор у дачыненні да органаў дзяржаўнай улады, праводзілі «эксы» для атрымання фінансаў на партыйныя патрэбы [7, s. 112–123, 125–131].

Нягледзячы на тое, што ў архіўнай справе адсутнічаюць падрабязнасці абставін далейшага вышуку і затрымання Я. Ю. Тамасяка, відавочна, што ўзаемадзеянне Люблінскага і Гродзенскага ГЖУ па дадзеным пытанні было дастаткова эфектыўным. Ужо 21 красавіка 1913 г. у квітанцыі (№ 2636) начальнік Люблінскага ГЖУ П. П. Осіпаў інфармаваў начальніка Гро-

дзенскага ГЖУ М. І. Шамшова, што Я. Ю. Тамасяк быў арыштаваны і дастаўлены ў г. Люблін у суправаджэнні вахмістра Т. Влязлова і унтэрафіцэра Л. Болбата [4, арк. 112].

Такім чынам, ва ўмовах ускладнення грамадска-палітычнай сітуацыі ў Расійскай імперыі напярэдадні Першай сусветнай вайны органамі палітычнага вышуку Дэпартамента паліцыі МУС прымяняліся прэвентыўныя меры, накіраваныя на нейтралізацыю любых форм антыўрадавай дзейнасці ў беларускіх губернях. Асаблівая ўвага надавалася актыўнасці палітычных партый і аб'яднанняў. Узаемадзеянне Люблінскага ГЖУ і Гродзенскага ГЖУ па пытаннях вышуку і арышту былога баевіка ППС-ФР Я. Ю. Тамасяка ў 1913 г. з'яўляецца прыкладам прадухілення патэнцыйнай небяспекі з боку радыкальных элементаў у рэгіёне.

Бібліяграфічны спіс

1. Адрес-календарь и справочная книжка Гродненской губернии на 1914 год / Гродн. губерн. стат. ком. Гродна : Губерн. тип., 1913.
2. *Бусько, С. І.* Асобны Корпус Жандараў і сістэма нагляду за палітычнымі партыямі ў беларускіх губернях у 1907–1914 гг. // «Долгий XIX век» в истории Беларуси и Восточной Европы: исследования по Новой и Новейшей истории: сб. науч. тр. Вып. 2 / редкол.: И. А. Марзалюк (пред.) [и др.]. Минск: РИВШ, 2018. С. 60–63.
3. *Бусько, С. И.* Структура и кадровый состав губернских жандармских управлений на территории Беларуси (конец XIX – начало XX в.) // Працы гістарычнага факультэта БДУ : навук. зб. Вып. 5 / рэдкал.: У. К. Коршук (адк. рэд.) [і інш.]. Мінск : БДУ, 2010. С. 9–18.
4. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў г. Гродна (далей – НГАБ у г. Гродна). Ф. 366. Воп. 1. Спр. 439.
5. «Охранка»: Воспоминания руководителей политического сыска / Вступ. статья, подгот. текста и коммент. З. И. Перегудовой. Т. 1. М. : Новое литературное обозрение, 2004.
6. *Перегудова, З. И.* Политический сыск России (1880–1917) / З. И. Перегудова. 2-е изд., перераб. и доп. М. : РОССПЭН, 2013.
7. *Tomicki, J.* Polska Partia Socjalistyczna, 1892–1948. Warszawa : Książka i Wiedza, 1983.

УДК 338.245.2(476)"1812"

СУКОННАЯ ПРАМЫСЛОВАСЦЬ БЕЛАРУСКІХ ГУБЕРНЯЎ НАПЯРЭДАДНІ ВАЙНЫ 1812 г. І СПРОБЫ ЯЕ МАБІЛІЗАЦЫІ РАСІЙСКІМІ ЎЛАДАМІ

А. М. Лукашэвіч

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4, 220030, г. Мінск, lukashevand@mail.ru

У артыкуле аналізуецца стан суконнай прамысловасці беларускіх губерняў напярэдадні вайны 1812 г. і спроба расійскіх улад мабілізаваць яе магчымасці для патрэб расійскай арміі. Паказана, што з-за адсутнасці на тэрыторыі Беларусі прадпрыемстваў па вытворчасці зброі і боепрыпасаў урад сканцэнтраваў асноўную ўвагу на пашырэнні суконнай вытворчасці. Раскрываецца механізм стварэння на ільготных умовах мануфактур, якія павінны былі пастаўляць сукно для патрэб расійскага войска. Адзначаецца, што

прапанаваныя ўмовы для арганізацыі суконнай вытворчасці з'яўляліся эканамічна не выгаднымі, паколькі ўладальнікі прадпрыемстваў павінны былі да пагашэння пазыкі пастаўляць сваю прадукцыю ў казну па фіксаванай цане. Робіцца выснова, што ўраду не ўдалося істотна павялічыць пастаўку сукна з беларускіх губерняў, паколькі насельніцтва па эканамічных і палітычных матывах ўхілялася ад стварэння новых прадпрыемстваў або сабатавала вытворчасць сукна на існуючых мануфактурах.

Ключавыя словы: суконная прамысловасць; мабілізацыя; беларускія губерні; Расійская імперыя; мануфактура; абмундзіраванне; сабатаж.

СУКОННАЯ ПРОМЫШЛЕННОСТЬ БЕЛОРУССКИХ ГУБЕРНИЙ ПЕРЕД ВОЙНОЙ 1812 г. И ПОПЫТКИ ЕЕ МОБИЛИЗАЦИИ РОССИЙСКОЙ ВЛАСТЬЮ

А. М. Лукашевич

Белорусский государственный университет, пр. Независимости, 4, 220030, г. Минск, lukashevand@mail.ru

В статье анализируется состояние суконной промышленности белорусских губерний накануне войны 1812 г. и попытка российских властей мобилизовать ее возможности для нужд российской армии. Показано, что из-за отсутствия на территории Беларуси предприятий по производству оружия и боеприпасов правительство сконцентрировало основное внимание на расширении суконного производства. Раскрывается механизм создания на льготных условиях мануфактур, которые должны были поставлять сукно для нужд российской армии. Отмечается, что предложенные условия для организации суконного производства оказались экономически не выгодными, поскольку владельцы предприятий должны были до погашения ссуды поставлять свою продукцию в казну по фиксированной цене. Делается вывод, что правительству не удалось существенно увеличить поставку сукна из белорусских губерний, поскольку население по экономическим и политическим мотивам уклонялось от заведения новых предприятий или саботировало производство сукна на имевшихся мануфактурах.

Ключевые слова: суконная промышленность; мобилизация; белорусские губернии; Российская империя; мануфактура; обмундирование; саботаж.

THE CLOTH INDUSTRY OF THE BELARUSIAN PROVINCES BEFORE THE WAR OF 1812 AND ATTEMPTS TO MOBILIZE IT BY THE RUSSIAN GOVERNMENT

A. M. Lukashevich

Belarusian State University, Independence Ave., 4, 220030, Minsk, lukashevand@mail.ru

The article analyzes the state of the cloth industry of the Belarusian provinces on the eve of the war of 1812 and the attempt of the Russian authorities to mobilize its capabilities for the needs of the Russian army. It is shown that due to the absence of enterprises for the production of weapons and ammunition on the territory of Belarus, the government focused on expanding the cloth production. The article reveals the mechanism for creating on preferential terms manufactories that were supposed to supply cloth for the needs of the Russian army. It is noted

that the proposed conditions for organizing cloth production turned out to be economically unprofitable, since the owners of the enterprises had to supply their products to the treasury at a fixed price before repayment of the loan. It is concluded that the government failed to significantly increase the supply of cloth from the Belarusian provinces, since the population, for economic and political reasons, avoided establishing new enterprises or sabotaged the production of cloth at the existing factories.

Keywords: cloth industry; mobilization; Belarusian provinces; Russian Empire; manufactory; uniforms; sabotage.

У гістарыяграфіі вайны 1812 г. адным з маладаследаваных пытанняў застаецца дзейнасць расійскага ўрада па мабілізацыі «цяжкай» і лёгкай прамысловасці заходніх губерняў для патрэб арміі ў пасля тыльзіцкі перыяд. Асобныя сюжэты гэтай праблемы закраналіся ў працах дарэвалюцыйных [11; 13], савецкіх [1; 5; 6] і сучасных расійскіх даследчыкаў [2]. Але яны не тычыліся заходніх губерняў.

Таму ў артыкуле аналізуецца пошук урадам розных сродкаў і метадаў для мабілізацыі прамысловасці (у першую чаргу суконнай) беларускіх губерняў для патрэб расійскай арміі напярэдадні вайны 1812 г. Для раскрыцця тэмы выкарыстоўваліся розныя дакументы Ваеннага міністэрства, міністэрстваў паліцыі і ўнутраных спраў, а таксама губернскай адміністрацыі, якія захаваліся ў архівах Беларусі і Літвы. Пераважна, гэта ўрадавая перапіска, якая тычылася збора звестак аб прадпрыемствах, на якіх можна вырабляць сукно, а таксама розныя распарадчыя дакументы. Яны раскрываюць механізм пашырэння сеткі мануфактур па вытворчасці сукна на тэрыторыі Беларусі за кошт выдачы ільготных пазык, а таксама рэальныя вынікі гэтай задумы.

Стан прамысловасці ў пачатку XIX ст. Прамысловасць пяці беларускіх губерняў (Віцебскай, Магілёўскай, Мінскай, Гродзенскай і Віленскай) у пачатку XIX ст. была развіта адносна слаба. Асноўным відам вытворчасці ў гэты час з’яўлялася перапрацоўка прадуктаў сельскай гаспадаркі – вінакурэнне (да пачатку 1806 г. больш 94 % усіх прадпрыемстваў). З іншых галін прамысловасці найбольш развітой была лёгкая: у пяці беларускіх губернях дзейнічала 15 з 110 суконных і ваўняных фабрык Расійскай імперыі, што складала 13,6 %. Пры гэтым на тэрыторыі Беларусі адсутнічалі магчымасці па вытворчасці гармат і боепрыпасаў [7, с. 257–259; 9, арк. 117].

Да моманту далучэння Расійскай імперыі да кантынентальнай блакады Англіі ў 1807 г. шматлікія патрэбы ваеннага ведамства ў матэрыялах, якія выкарыстоўваліся для вытворчасці абмундзіравання, пакрываліся за кошт імпарту. З-за мяжы таксама паступалі салетра, порах і свінец, неабходныя для вырабу ўзбраення і боепрыпасаў.

У 1802–1806 гг. імпартныя пастаўкі шарсцяных, баваўняных, палатняных і шаўковых матэрыялаў і вырабаў ацэньваліся ў сярэднім у 9 355 тыс. руб. срэбрам у год. Пасля далучэння Расіі да кантынентальнай блакады ўвоз гатовых вырабаў значна скараціўся. Імпарт тых жа матэрыялаў і вырабаў у 1807–1812 гг. у сярэднім паменьшыўся да 2298 тыс. руб. срэбрам, г. зн. знізіўся на 7 057 тыс. руб. срэбрам (75,4 %) [5, с. 319].

Такім чынам, у гады кантынентальнай блакады ў Расійскай імперыі ўзнік востры недахоп сукна. Сітуацыя ўскладнялася тым, што больш за палову ўсёй вытворчасьці расійскай суконнай прамысловасці спажывала армія.

У гэтых умовах кіраўніцтва ваеннага ведамства прыняло шэраг мер, накіраваных на скарачэнне выдаткаў на выраб абмундзіравання. Са снежня 1807 г. пашыў мундзірнага адзення для ніжніх чыноў ажыццяўляўся ў вайсковых частках [13, с. 320–321; 12, т. 30, № 23205]. У 1808 г. з-за недахопу сукна ва ўсіх палках кавалерыі, пяхоты, артылерыі і ў гарнізонных частках тэрміны выкарыстання мундзіраў былі прадоўжаны на год. Адначасова ў інвалідныя роты і ваенна-сіротныя аддзяленні замест матэрыялаў сталі выдаць наяўныя грошы [13, с. 322; 11, с. 15]. Нягледзячы на гэта, да 1 лістапада 1809 г. камісарыяцкае ведамства не даатрымала 794 002 аршына суконных матэрыялаў, што складала амаль 35 % гадавой патрэбы. Каб задаволіць патрабаванні войскаў, было вырашана прыняць 212 577 аршын забракаванага сукна. Пры гэтым усе страты ад «неданоса рэчаў», выраблены з недабраякаснага матэрыялу, былі аднесены на рахунак дзяржаўнага казначэйства [13, с. 322; 4, т. 1, с. 396].

Меры ўрада па павелічэнні вырабу салдацкага сукна. З мэтай пошуку ўнутраных рэзерваў для павелічэння вытворчасці сукна у 1808–1810 гг. ўрад прыняў шэраг першачарговых мер. Быў істотна павялічаны імпарт воўны і бавоўны (у 1812 г. воўны было ўвезена ў 13 разоў больш, чым у 1802–1806 гг.) [5, с. 316], звернута ўвага на паляпшэнне авечкагадоўлі; урэгуляваны і палегчаны правілы для прыёму суконных вырабаў у казну; павялічаны цэны на салдацкае сукно і выпрацаваны парадак іх прызначэння [12, т. 30, № 23975; т. 31, № 24469]. Ваеннае міністэрства таксама прыняла пэўныя меры па павелічэнні вытворчасці сукна (дазвол на набыццё для войска сялянскага сукна для вырабу з яго салдацкіх шынялёў). Акрамя таго, для каардынацыі дзейнасці ўсіх прадпрыемстваў былі створаны спецыяльныя органы (Галоўнае праўленне мануфактур) [11, с. 11; 12, т. 30, № 23121; 13, с. 325].

У 1808 г. былі распрацаваны спецыяльныя правілы, якія выкладзены ў дакладах міністра ўнутраных спраў князя А. Б. Куракіна ад 26, 27 і 30 чэрвеня 1808 г. («Аб забеспячэнні арміі сукном», «Аб сродках да ахілення недахопу ў сукне, для абмундзіравання войскаў патрэбных…», «Аб стварэнні Галоўнага праўлення мануфактур») [12, т. 30, № 23121]. Згодна з

імі ўсім жадаючым арганізаваць суконную вытворчасць выдаваліся ўрадавыя субсідыі. У асноўным правілы тычыліся «польскіх» губерняў, у якіх назіралася найбольшае распаўсюджванне авечкагадоўлі і, такім чынам, мелася сыравіна для суконнай прамысловасці. У 1808 г. у «польскіх» губернях, па дадзеных міністра ўнутраных спраў князя А. Б. Куракіна, было 28 суконных прадпрыемстваў з агульнай колькасцю 98 станаў. Паколькі ў заходніх губернях мелася досыць воўны, «і ў многіх месцах яна [была] палепшана шлёнскай пародаю авечак», урад разлічваў праз «дапамогу прыватным асобам» павялічыць колькасць фабрык, якія ўжо існавалі, і забяспечыць іх работнікамі [8, арк. 141; 3, с. 227].

Князь А. Б. Куракін лічыў, што падобныя прадпрыемствы змогуць ствараць як заможныя яўрэі, так і памешчыкі. Па палажэнню 1804 г. аб яўрэях ўсім, хто «паступаў у званне фабрыкантаў», выдаваліся грашовыя пазыкі і розныя перавагі. Грашовая дапамога абяцалася і памешчыкам, якія з дапамогай яўрэяў створаць на сваіх землях суконныя фабрыкі. На думку міністра, дастаткова было «адпусціць капітал для гэтых пазык», а жадаючыя арганізаваць вытворчасць «як з памешчыкаў, так і з яўрэяў, безумоўна, знойдуцца» [8, арк. 141 зв.; 3, с. 227].

Умовы прадастаўлення пазык былі наступнымі. Для асоб, якія ўжо мелі ў «польскіх» губернях суконныя прадпрыемствы, пры жаданні пашырыць вытворчасць, выдавалася 300 руб. за кожны новы стан. Пры заснаванні новай суконнай «фабрыкі», належыла: для вырабу «суровы» – па 1 000 руб., а з поўным аздабленнем – па 3 000 руб. за кожны стан. Выдадзеная пазыка павінна была вяртацца «ў пакладзены па ўмовах час». Для гарантыі яе вяртання ў памешчыкаў прадпісвалася браць у заклад маёнткі, а ў яўрэяў – даручальніцтва ўсяго грамадства або кагалу.

Кожны, хто атрымліваў ад урада пазыку, быў абавязаны штогод пастаўляць сукно для арміі да поўнага яе пагашэння. Калі прадпрыемства працавала цэлы год, з кожнага стана вынікала пастаўляць па 800 аршын «зусім аздобленага сукна», або 1 200 аршын суровы. У выпадку сезоннай працы прадпрыемства, калі памешчыкі выкарыстоўвалі працу сялян толькі ўзімку, яны абавязаны ставіць 400 і 600 аршын адпаведна. Да поўнага вяртання пазыкі аплата за пастаўленае сукно ўсталёўвалася па фіксаваных цэнах, нароўні «з іншымі абавязанымі фабрыкантамі». Пасля выплаты пазыкі прадпрыемствы пераводзіліся на становішча «вольных фабрык», а іх уладальнікі абавязваліся пастаўляць сукно для войска ўжо на добраахвотных пачатках. Увогуле, лічыў міністр, у заходніх губернях будуць створаны ўмовы для росту існуючых суконных прадпрыемстваў і падставы да сварэння новых [8, арк. 141 зв. – 142; 3, с. 228]. Для працы на мануфактурах прапаноўвалася выкарыстаць дзве катэгорыі асоб: яўрэяў і чыншавую шляхту [8, арк. 141–141 зв.; 3, с. 227–228].

Такім чынам, урад спрабаваў за кошт аднаразовых субсідый павялічыць вытворчасць сукна і паставіць працу ўсіх новых і пашыраных прадпрыемстваў «польскіх» губерняў на патрэбы расійскай арміі. Прычым пастаўка сукна павінна была ажыццяўляцца па фіксаваных цэнах, што першапачаткова пазбаўляла прадпрымальнікаў часткі прыбытку і сродкаў на пашырэнне вытворчасці.

Стварэнне новых прадпрыемстваў. 17 ліпеня 1808 г. міністр унутраных спраў разаслаў грамадзянскім губернатарам цыркуляр, у якім прасіў «адразу прыступіць да выканання ... намераў ўрада». Адказнасць за паспяховасць гэтай справы ўскладалася персанальна на начальнікаў губерняў. 14 жніўня князь А. Б. Куракін разаслаў у губерні асобнікі зацверджанага дакладу (у выглядзе кніжак, для раздачы жадаючым) і прасіў аказваць дапамогу ў вярбоўцы асоб, якія жадалі пашырыць або пачаць сваю вытворчасць [8, арк. 159–160].

Існуючыя дакументы даюць магчымасць прасачыць спробу рэалізацыі гэтага праекта практычна ва ўсіх беларускіх губернях.

У Віцебскай губерні па прадстаўленні грамадзянскага губернатара П. І. Сумарокова камітэт па перасяленню яўрэяў 22 жніўня 1808 г. разгледзеў палажэнне аб добраахвотнай і прымусовай працы яўрэяў на новастворaных фабрыках. З мэтай пашырэння суконнай вытворчасці і забеспячэння яе працоўнымі рукамі камітэт вырашыў апублікаваць ўмовы атрымання пазык, а таксама сабраць звесткі аб неабходнай колькасці работнікаў і ўмовах аплаты працы. Адначасова кагалам было «асабліва загадана» каб яны «ў найхутчэйшы час даставілі ў камітэт імянныя спісы абоіх полаў бедным яўрэям з паказаннем імёнаў іх і прозвішчаў, гадоў і актуальнага месца знаходжання». Падобная мера прымалася на выпадак, калі кагалы не зробяць «добраахвотнымі складкамі дапамог» для перасялення яўрэяў з вёсак (згодна з указам ад 19 кастрычніка 1807 г.). Тады камітэт меў намер прыняць усе патрэбныя меры да накіравання яўрэяў на фабрыкі, дзе яны ўласнай працай здольны будуць дастаўляць сабе і сямействам сваім пражытак [3, с. 229].

Гродзенскі грамадзянскі губернатар В. С. Ланской аб прынятых мерах «да ўзмацнення вырабу салдацкіх сукон» дакладваў ў Галоўнае праўленне мануфактур 30 кастрычніка 1808 г. Аднак пахваліцца поспехамі ён не мог: на яго зварот адгукнуліся толькі гаспадары Хомскай (В. Пуслоўскі) і Ружанскай (яўрэі Гецель Эпштэйн, Берка Берман, Гершон Закіма) фабрык. І далей В. С. Ланской быў яшчэ больш песімістычны: «І нават не прадбачу надзеі да магчымага множання вырабу сукон з-за адсутнасці тут прыватных людзей з вялікімі капіталамі і ад недахопу сродкаў, з якіх галоўны складаецца ў майстрах і матэрыялах» [3, с. 230]. Пры гэтым губернатар адзначаў,

што сярод памешчыкаў увогуле бессэнсоўна шукаць жадаючых пачаць вытворчасць, паколькі іх прыбытак заключаецца «у земляробстве і вінакурэнні і гандлі гэтымі лішкамі, па зручнасці замежжа» [3, с. 230]. Таму В. С. Ланской нават не стаў шукаць жадаючых.

Падобнай сітуацыя была і ў Мінскай губерні. Як паведамляў 21 лістапада 1808 г. грамадзянскі губернатар князь С. М. Хаванскі, «у Мінскай губерні ніхто па гэты час не аб'яўляе жадання на распаўсюд сапраўдных фабрык». У якасці прычыны адмовы ад арганізацыі вытворчасці паказвалася дарагоўля воўны, якая ўзнікае «ад нязручнай гадоўлі авечак» у губерні, усцяж пакрытай лясамі [3, с. 231].

Сітуацыя паўтарылася ў Віленскай губерні. Як паведамляў 8 лістапада 1808 г. грамадзянскі губернатар М. І. Брусілаў, нягледзячы на прынятыя меры, у яго губерні «жадаючых зусім не адгукнулася». Не дапамаглі і асабістыя перакананні губернатара: яго спробы схіліць памешчыкаў на стварэнне фабрык не мелі поспехаў. Найбольш пашыранай была адгаворка, што ў Віленскай губерні адсутнічае воўна. І толькі ўладальнік Трабскага староства (Ашмянскі павет) Рафаіл Паплаўскі пагадзіўся, у выпадку аказання фінансавай дапамогі, завесці 6 або 8 станаў «для дасканалага аздаблення сукна», аднак забяспечыць гэтую суму закладам ён не мог [3, с. 230].

Паколькі М. І. Брусілаў аказаўся бяссільны зрабіць што-небудзь для ўстановы суконнай фабрыкі ў Вільні, князь А. Б. Куракін звярнуўся 16 жніўня 1809 г. за дапамогай да літоўскага ваеннага губернатара [7, с. 228; 14, арк. 1–2 зв.]. М. І. Кутузаў параіўся з «начальнікам над заснаванай тут філянтрапічнай установай» манахам ордэна дамініканцаў Каржэнецкім – «чалавекам, які мае шмат звестак і пазнанняў, асабліва па частцы гаспадарчай». Як аказалася, гэта «чалавекалюбная ўстанова» гатова была ў 1810 г. «зладзіць у сябе суконную фабрыку на карысць ўрада», і ў непрацяглы час вырабіць «некаторую колькасць ладнага сукна». На думку М. І. Кутузава таварыству трэба было аказаць дапамогу ў памеры 3 тыс. руб. срэбрам [7, с. 228; 14, арк. 3–3 зв.].

Аднак ужо 19 верасня 1809 г. літоўскі ваенны губернатар расчараваў князя А. Б. Куракіна: спадзяванняў на арганізацыю фабрыкі не засталося. Члены таварыства правялі сход, на якім абмеркавалі магчымасць арганізацыі фабрыкі і адмовіліся ад гэтай ідэі з-за «непераадольных перашкод» (адсутнасці свабодных памяшканняў і наяўнасці працаздольных работнікаў) [7, с. 234; 14, арк. 6–7 зв.]. Таму М. І. Кутузаў звярнуў увагу на віленскіх яўрэяў. Ён спадзяваўся, што сярод іх адшукаецца пэўная колькасць бедных асоб, якія пажадалі б заняцца працамі ў суконнай фабрыцы. Літоўскі ваенны губернатар нават планаваў перагаварыць з яўрэйскімі старшынямі [7, с. 234]. Аднак у сувязі з працяглым адпачынкам, а затым ад'ездам М. І. Кутузава ў Малдаўскую армію, гэтая ініцыятыва засталася нерэалізаванай.

«Нядобрасумленныя» прадпрымальнікі. Паколькі жадаючых арганізаваць суконную вытворчасць з ліку вядомых прадпрымальнікаў не аказалася, губернскія ўлады хапаліся за любых памешчыкаў, купцоў і гандляроў, і раздавалі ім пазыкі. І як аказалася, сярод іх было шмат прайдзісветаў, якія вырашылі такім чынам пажывіцца за кошт казны.

Да ліку нядобрасумленных фабрыкантаў варта, напрыклад, аднесці памешчыкаў Магілёўскай губерні – былога камергера польскага двара Вікенція Янчэўскага, былога ротмістра польскіх войскаў Антона Янчэўскага, калежскага асэсара Скір'ята, а таксама яўрэйскіх купцоў Кроля і Лур'е. Усе яны не выканалі абавязацельстваў перад урадам.

Так, 28 лютага 1810 г. Вікенцій і Антон Янчэўскія, а таксама Скір'ят заключылі з урадам пагадненне на арганізацыю вытворчасці. Янчэўскія бралі пазыку на 15, а Скір'ят – на 7 станаў, і планавалі «мець іх у поўным дзеянні» [10, арк. 345]. У 1811 г. яны павінны былі паставіць адпаведную колькасць сукна і каразеі. Аднак Янчэўскія не паставілі больш за траціну, а Скір'ят – да паловы ад нормы [10, арк. 319]. Да вясны 1812 г. яны ўтрох недапаставілі 17 600 аршын сукна [10, арк. 119 зв.–120].

Напярэдадні вайны з Францыяй расійскі ўрад быў занепакоены недапастаўкамі сукна і каразеі, паколькі новае фармаванне войскаў памнажала патрэбу ў мундзірных рэчах. Таму 27 красавіка 1812 г. міністр унутраных спраў В. П. Казадаўлеў запатрабаваў ад магілёўскага грамадзянскага губернатара графа Дз. А. Талстога, каб усе «гаспадары і ўладальнікі суконных фабрык, якія не выканалі сваіх абавязкаў, выставілі неадкладна належную з іх колькасць». Даўжнікам пагражалі, што «ўвесь недахоп, які можа апынуцца на іх да паловы гэтага года, абавязкова выкуплены будзе на іх рахунак, не прымаючы ніякіх адгаворак». Графу Дз. А. Талстому даручалася змусіць Янчэўскіх і Скір'ята да пастаўкі «недаімачнага сукна» [10, арк. 319–319 зв.].

Аднак колькі ўрад ні пагражаў, дамагчыся дадатковай пастаўкі сукна ад названых асоб ён не змог. Таму ўзнікла падазрэнне: а ці існуюць гэтыя фабрыкі ўвогуле, і што яны з сябе ўяўляюць? 4 мая 1812 г. міністр унутраных спраў прасіў губернатара даручыць «добранадзейнаму чыноўніку» агледзець іх «ва ўсіх частках» і даведацца: колькі ў рэчаіснасці ўстаноўлена станаў; «з якім поспехам адбываецца выраб сукна»; а таксама «ў якім парадку знаходзіцца наогул фабрычная вытворчасць» [10, арк. 345 зв.]. Аднак выправіць сітуацыю ўлады былі ўжо няздольныя.

Яшчэ больш паказальнай была справа яўрэйскіх купцоў Кроля і Лур'е. У 1808 г. яны выказалі жаданне завесці ў прыналежным ім у Магілёве каменным доме фабрыку на 40 станаў. У год яна павінна была даваць па 32 тыс. аршын салдацкага сукна. Арганізацыю прадпрыемства і рамонт

дома (меліся толькі сцены) яны бралі на свой рахунак. Праз 2 гады яны абяцалі даць сукно казне. У якасці льгот Кроль і Лур'е прасілі не спаганяць на працягу 12 гадоў платы за дом, а затым – плаціць за яго па 200 руб. У выпадку адбракоўкі сукна, яны таксама прасілі не падвяргаць іх штрафам і спагнанням, а бракаванае сукно – пакінуць «на іх рахунак», з правам наступнага «вольнага продажу». Паколькі гэтыя ўмовы не адпавядалі правілам, магілёўскі грамадзянскі губернатар прапанаваў ім «іншае палажэнне аб аддачы дома і аб вытворчасці ў ім сукна». Аднак купцы ад іх адмовіліся [4, т. 1, с. 311].

Тады губернатар звярнуўся да міністра ўнутраных спраў. Князь А. Б. Куракін вынес пытанне на абмеркаванне ўрада. 30 чэрвеня 1809 г. Камітэт міністраў, зыходзячы з таго, што Кроль і Лур'е мелі намер «завесці фабрыку уласным утрыманнем без дапамогі казны, і што гэта ўстанова можа паслужыць заахвочваннем і іншым заможным яўрэям да падобных жа прадпрыемстваў», вырашыў адступіць ад існуючых правілаў і дазволіў ім прадаваць «адбракаванае сукно» [4, т. 1, с. 311].

18 лютага 1810 г. купец Лур'е заключыў з казной кантракт на «будову ў Магілёве уласным коштам суконнай фабрыкі». Аднак да пачатку 1812 г. прадпрыемства так і не было створана. Калі пра гэта стала вядома міністру ўнутраных спраў, ён прасіў беларускага ваеннага губернатара герцага А. Вюртэмбергскага змусіць купца Лур'е «да абавязковага і неадкладнага выканання прынятага ім на сябе абавязка». 17 лютага 1812 г. герцаг даручыў магілёўскаму віцэ-губернатару прыняць адпаведныя меры [10, арк. 149–149 зв.]. Аднак усе намаганні аказаліся марнымі.

Як аказалася, спосабы махлярства названых асоб былі рознымі. Адны на пазыкі, не закупляючы і ўсталёўваючы абсталяванне, набывалі партыю сукна і выдавалі яго за ўласнае. Іншыя, арганізаваўшы вытворчасць, частку прадукцыі прадавалі на бок, па рынкавай цане. Трэція, усталяваўшы толькі частку з заяўленых станаў, прысвойвалі крэдыты.

Пастаўка сукна для арміі з дзеючых прадпрыемстваў. Не менш праблематычнай для ўрада аказалася арганізацыя паставак сукна з дзеючых фабрык. На працягу 1809–1812 гг. улады з цяжкасцю маглі знайсці пастаўшчыкоў-вытворцаў сукна практычна ва ўсіх губернях Беларусі.

Так, паводле прадпісання міністра ўнутраных спраў ад 21 мая 1810 г., грамадзянскія губернатары павінны былі выклікаць усіх фабрыкантаў і ўчыніць да 15 ліпеня падпіску на пастаўку ў 1811 г. сукна (аздобленае, валенае і суровае) і каразеі. Аднак, нягледзячы на ўсе намаганні губернатараў, большасць з трымальнікаў суконных фабрык адмовіліся ад паставак [3, с. 231].

11 ліпеня 1810 г. Міністэрства ўнутраных спраў прадпісала заключыць падрады на пастаўку сукна ў 1812 г. Аднак, як паведамляў 30 жніўня 1810 г. гродзенскі віцэ-губернатар С. Андрэеўскі, большасць фабрыкантаў

адмовілася ад пастаўкі сукна і каразеі, у т. л. гродзенскія «фабрыканты Гейзлеры». У сваю чаргу, яўрэі Іцка Лейбовіч, Берка Мееровіч і Гершка Янкелёвіч, якія ўтрымлівалі Ружанскую фабрыку, заявілі, што ў іх 24 ліпеня скончыўся тэрмін арэнды, і яны не жадаюць яго падаўжаць. Сам ўладальнік мястэчка і фабрыкі тайны саветнік князь Францішак Сапега, на запыт аб яго планах, заявіў, што ён не збіраецца больш выраблять на фабрыцы сукно. Князь растлумачыў, што ён «ніякай карысці з яе не мае», а жадаючых узяць прадпрыемства ў арэнду, пры ўмове ўтрымання яго за свой кошт, няма [3, с. 237].

Адмовіўся ад вырабу і пастаўкі салдацкага сукна і ўладальнік «самай галоўнай суконнай фабрыкі» у м. Хомск Кобрынскага павета сапраўдны стацкі саветнік Войцех Пуслоўскі. Ён спаслаўся на тое, што на прадпрыемстве выраблюцца «адны толькі тонкія сукна». Адмовіліся ад паставак сукна і невялікія прадпрыемствы ў Ваўкавыскім павеце, якія выраблялі байкі [3, с. 237].

Аб падобнай сітуацыі з пастаўкамі сукна 22 верасня 1810 г. паведамляў і мінскі грамадзянскі губернатар Г. І. фон Радзінг. Як ні спрабаваў ён схіліць уладальнікаў прадпрыемстваў, усе яго намаганні аказаліся марнымі. «Памешчыкі, якія мелі дагэтуль у маёнтках сваіх фабрыкі для вырабу сукна на хатнія адзіна патрэбы, – пісаў губернатар, – спынілі цяпер зусім на іх работы па недахопу воўны ў тутэйшым краі» [3, с. 238]. Набыць жа воўну ў іншых месцах за ўмераныя цэны не было магчымасці. У выніку, выраб сукна станавіўся стратным. Таму ўладальнікі не мелі намеру ўтрымліваць фабрыкі далей, а тым больш пастаўляць сукно ў казну па існаваўшым курсе (за 100 руб. асігнацыямі ледзь давалі 26 руб. 50 кап. срэбрам) [3, с. 238].

Адмовіліся ад паставак і найбольш даверанаыя асобы мінскага губернатара, у прыватнасці, мазырскі памешчык фон Гольст. У 1809 г. Г. І. Фон Радзінгу ўдалося схіліць яго «адзіна ў выяўленні стараннасці ... да карысці казённай», да пастаўкі ў Кіеўскае камісарыяцкае дэпо 1 000 аршын суровы. Аднак страты, якія панёс фон Гольст, прымусілі яго адмовіцца ад паўтарэння падобных эксперыментаў. Таму фон Гольст, а таксама іншыя ўладальнікі суконных прадпрыемстваў – пінскі памешчык, былы падстараста Бутрымовіч, кіраўнік маёнтка тайнага саветніка І. М. Неплюева надворны саветнік Шэмбель і памешчык Рэчыцкага павета Аскерка, – заявілі аб нязручнасцях іх утрымання. А слуцкі памешчык Абуховіч, на падставе таго, што заводзіць фабрыку «для вырабу лепшага гатунку сукна з воўны з авечак ангельскай і гішпанскай пароды» (разводзіў іх ва ўласным маёнтку), паведаміў, што зусім знішчыў выраб простага сукна. Таму мінскі грамадзянскі губернатар прыйшоў да высновы пра «немагчымасць ставіць у казну з тутэйшых фабрык сукна з-за крайняга заняпаду курсу на асігнацыі» [3, с. 238].

Такім чынам, хоць спасылкі, па якіх ішла адмова ад паставак сукна, былі рознымі, галоўная прычына заключалася ў адным – нежаданні памешчыкаў,

купцоў і гандляроў беларускіх губерняў працаваць на рускую армію – верагоднага праціўніка Францыі і Княства Варшаўскага ў будучай вайне.

Да пачатку 1812 г. становішча з забеспячэннем арміі абмундзіраваннем рэзка пагоршылася. Колькасць палкоў пастаянна павялічвалася, а магчымасці расійскай суконнай прамысловасці былі абмежаваныя. Да таго ж «фабрыканты» заходніх губерняў масава адмаўляліся пастаўляць сукно для арміі. Таму ў красавіку 1812 г. міністр унутраных спраў прасіў начальнікаў губерняў «выкарыстаць усе магчымыя ... сродкі, да пераканання іх … [да] пастаўкі сукна» [10, арк. 272]. Зразумела, што гаварыць аб эканамічнай зацікаўленасці «фабрыкантаў» было па-дурному. Гэта разумеў і міністр унутраных спраў, які абяцаў за «садзейнічанне да задавальнення гэтай дзяржаўнай патрэбы» хадайнічаць аб «найвышэйшай узнагародзе іх стараннасці» [10, арк. 272].

Аднак прынятыя ўрадам меры не прывялі да істотнага паляпшэння становішча з забеспячэннем арміі абмундзіраваннем. Да лета 1812 г. сітуацыя яшчэ больш ускладнілася. Як адзначалася ў запісцы міністра ўнутраных спраў В. П. Казадаўлева «Аб недахопе ў салдацкім сукне і аб сродках да яго папаўнення», разгледжанай на пасяджэнні Камітэта міністраў 9 ліпеня 1812 г., пры агульнай патрэбе арміі ў сукне ў 3 882 056 аршын, недахоп склаў 2 124 064 аршына (54,7 %). Пры гэтым міністр нават не бачыў магчымасці кардынальным чынам, на той момант, паправіць сітуацыю [13, с. 323; 4, т. 2, с. 490–491]. Таму ўрад быў вымушаны дазволіць закупку сукна за мяжой.

Такім чынам, з-за адсутнасці ў беларускіх губернях прадпрыемстваў па вытворчасці ўзбраення і боепрыпасаў ўрад сканцэнтраваў асноўную ўвагу на пашырэнні ў краі суконнай вытворчасці. Мануфактуры, што ствараліся на ільготных умовах, павінны былі пастаўляць сукно для патрэб расійскага войска. Аднак прапанаваныя ўмовы для арганізацыі суконнай вытворчасці з'яўляліся эканамічна не выгаднымі для ўладальнікаў прадпрыемстваў. Да пагашэння пазыкі яны павінны былі пастаўляць сваю прадукцыю ў казну па фіксаванай цане. Ураду таксама не ўдалося істотна павялічыць пастаўку сукна з існаваўшых прадпрыемстваў. Іх уладальнікі па розных, у першую чаргу, па палітычных, матывах ухіляліся ад стварэння новых прадпрыемстваў або сабатавалі вытворчасць сукна на існаваўшых мануфактурах.

Бібліяграфічны спіс

1. *Болбас, М. Ф.* Развитие промышленности в Белоруссии (1795–1861 гг.). Минск : Наука и техника, 1966. 268 с.

2. *Гаврилов, С. В.* Организация снабжения русской армии накануне и в ходе Отечественной войны 1812 г. и заграничных походов 1813–1815 гг. : Исторические аспекты : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02. Санкт-Петербург, 2003. 280 с.

3. Гісторыя Беларусі ў дакументах і матэрыялах : у 4 т. / Акад. навук Беларус. ССР, Ін-т гісторыі. Мінск : Выд-ва Акад. навук БССР, 1936–1954. Т. 2 : 1772–1903 гг. / пад рэд. Н. М. Нікольскага, Д. А. Дудкова, І. Ф. Лочмеля. 1940. XVI, 938 с.

4. Журналы Комитета министров. Царствование императора Александра I. 1802–1826 гг. : в 2 т. СПб. : Тип. В. Безобразова и Ко, 1888–1891. 2 т.

5. *Злотников, М. Ф.* Континентальная блокада и Россия. М.; Л.: Наука, 1966. 360 с.

6. *Исаев, Г. С.* Роль текстильной промышленности в генезисе и развитии капитализма в России, 1760–1860. Л.: Наука, 1970. 324 с.

7. М. И. Кутузов : [сб. док.] : в 5 т. / под ред. Л. Г. Бескровного. М. : Воен. изд-во, 1950–1956. Т. 3: 1808–1812. 1952. XXXI, [1], 1026 с., [6] л. ил.табл. (Материалы по истории русской армии. Русские полководцы : сб. док. / под общ. ред. В. Д. Стырова, А. В. Сухомлина).

8. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ). Ф. 2001 (Канцылярыя магілёўскага грамадзянскага губернатара). Воп. 1. Спр. 7. Указы Сената за 1808 г. 1.02.1808 – 15.01.1809. 256 арк.

9. НГАБ. Ф. 2001. Воп. 1. Спр. 13. Указы Сената за 1810 г. 189 арк.

10. НГАБ. Ф. 2001. Воп. 1. Спр. 21. Указы Сената за 1-ю палову 1812 г. 3.01.1812 – 21.06.1812. 427 арк.

11. *Николаев, И.* Суконная промышленность // Интендантский журнал. 1900. № 8. С. 11–15.

12. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1 : с 1649 по 12 декабря 1825 г. : в 45 т. СПб. : Тип. II отд-ния Собств. е. и. в. канцелярии, 1830–1851. 45 т.

13. Столетие Военного министерства. 1802–1902 : в 13 т. / гл. ред. Д. А. Скалон. СПб. : Тип. поставщиков двора е. и. в. т-ва М. О. Вольф, 1902–1914. Т. 5: Главное интендантское управление: исторический очерк : Ч. 1 : Ведение и царствование императора Александра I / сост. Ф. П. Шелехов. 1903. 516, II с., 6 к.

14. Lietuvos Valstybes Istorijos Archyvas. Ф. 378 (Канцылярыя Віленскага, Ковенскага і Гродзенскана генерал-губернатара). Агульны аддзел. 1809 г. Спр. 178. Па адносінах г. міністра ўнутраных спраў аб заснаванні пры Віленскім філянтрапічным таварыстве суконнай фабрыкі. 25.08.1809 – 18.11.1809. 15 арк.

УДК 352.071(476-22)(091)

СТАНАЎЛЕННЕ СЕЛЬСКАЙ ГРАМАДЫ ЯК ІНСТЫТУТА СЯЛЯНСКАГА САМАКІРАВАННЯ Ў БЕЛАРУСІ ПАСЛЯ АДМЕНЫ ПРЫГОННАГА ПРАВА

Г. І. Маскевіч

Беларускі дзяржаўны універсітэт, пр. Незалежнасці, 4, 220030, г. Мінск, Беларусь, maskevich@bsu.by

Разглядаецца працэс стварэння ніжэйшага звяна сялянскага самакіравання пасля адмены прыгоннага права – сельскай грамады, яе юрыдычнае афармленне, статус кіруючых і іншых службовых асоб (сельскі староста, сельскі і валасны пісар, дзесяцкія, соцкія, дазорцы хлебных запасных магазінаў, лясныя і палявыя вартаўнікі), фунцыяніраванне сельскага сходу. Даецца параўнаўчая характарыстыка дзейнасці органаў сялянскага самакіравання ў дзяржаўных і памешчыцкіх сялян, паказаны іх агульныя рысы і асаблівасці.

Ключавыя словы: сялянства; сельская грамада; сельскі сход; сельскі староста; сельскі пісар; воласць; памешчыцкія сяляне; дзяржаўныя сяляне.

СТАНОВЛЕНИЕ СЕЛЬСКОГО ОБЩЕСТВА КАК ИНСТИТУТА КРЕСТЬЯНСКОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ В БЕЛАРУСИ ПОСЛЕ ОТМЕНЫ КРЕПОСТНОГО ПРАВА

А. И. Маскевич

Белорусский государственный университет, пр. Независимости,, 4, 220030, г. Минск, Беларусь, maskevich@bsu.by

Рассматривается процесс создания низшего звена крестьянского самоуправления после отмены крепостного права – сельской общины, ее юридическое оформление, статус руководящих и иных должностных лиц (сельский староста, сельский и волостной писарь, десятские, сотские, смотрители хлебных запасных магазинов, лесные и полевые сторожа), фунционирование сельского схода. Дается сравнительная характеристика деятельности органов крестьянского самоуправления у государственных и помещичьих крестьян, показаны их общие черты и особенности.

Ключевые слова: крестьянство; сельское общество; сельский сход; сельский староста; сельский писарь; волость; помещичьи крестьяне; государственные крестьяне.

THE FORMATION OF RURAL SOCIETY AS AN INSTITUTION OF PEASANT SELF-GOVERNMENT IN BELARUS AFTER THE ABOLITION OF SERFDOM

Anna I. Maskevich

Belarusian State University, Nezavisimosti Ave., 4, 220030, Minsk, Belarus, maskevich@bsu.by

The process of creating the lowest level of peasant self–government after the abolition of serfdom is considered – the rural community, its legal registration, the status of senior and other officials (village headman, village and parish clerk, desyatsky, sotsky, keepers of grain spare stores, forest and field watchmen), the functioning of a rural gathering. A comparative characteristic of the activities of peasant self-government bodies of state and landowner peasants is given, their common features and features are shown.

Keywords: peasantry; rural society; rural community; village headman; rural clerk; parish; landowner peasants; state peasants.

Для дзяржаўных сялян Беларусі сістэма самакіравання стала фарміравацца ў перыяд правядзення рэформ П. Дз. Кісялёва ў канцы 1830-х – 1840-я гг. У памешчыцкіх сялян органы самакіравання пачалі стварацца ў 1861 г. пасля адмены прыгоннага права. Структура мясцовага сялянскага самакіравання ў памешчыцкіх сялян не паўтарала дакладна тыя інстытуты, што існавалі ў казённай вёсцы. Наадварот, з канца 1860-х гг. назіралася

уніфікацыя становішча розных катэгорый сялянства па ўзоры прыватнаўласніцкіх.

Згодна «Агульнаму палажэнню аб сялянах, якія выйшлі з прыгоннай залежнасці» 1861 г. сяляне аб'ядноўваліся ў сельскія грамады. Сельскія грамады павінны былі займацца вырашэннем розных гаспадарчых спраў. Для рашэння судовых і адміністрацыйных пытанняў ствараліся воласці, якія ўключалі ў сябе некалькі сельскіх грамад [2, с. 143]. Да 1861 г. на тэрыторыі Беларусі валасных упраў не існавала, яны дзейнічалі толькі ў казённых вёсках цэнтральных рэгіёнаў Расійскай імперыі. Сельская грамада, як і раней, магла складацца з сялян аднаго сельскага пасялення, альбо аб'яднаных дробных вёсачак. У адрозненне ад грамад дзяржаўных сялян, у памешчыцкіх вёсках дапускалася дзяленне сялян адной вёскі на некалькі сельскіх грамад у тым выпадку, калі сяляне належалі розным памешчыкам. Сяляне розных памешчыкаў маглі ўваходзіць у адну сельскую грамаду толькі ў выпадку, калі ў паселішчы налічвалася менш дваццаці рэвізскіх душ мужчынскага полу. Колькасныя памеры сельскай грамады не рэгламентаваліся. Іншай сітуацыя была з валасцямі. У воласці магло налічвацца ад 300 да 2 000 рэвізскіх душ мужчынскага полу. Пры гэтым у склад воласці маглі ўваходзіць толькі пасяленні аднаго павета. Пры арганізацыі валаснога дзялення ўрадам прапаноўвалася ўлічваць ужо існуючы падзел тэрыторыі на царкоўныя прыходы.

Структура сельскага кіравання ў памешчыцкіх сялян некалькі адрозніваласа ад дзяржаўных. У сельскіх грамадах памешчыцкіх (і былых памешчыцкіх) сялян не існавала такой пасады як сельскі старшына. Кіраўніком грамады афіцыйна з'яўляўся сельскі староста (у адпаведнасці з рэформай 1838 г. сельскіх старастаў у адной грамадзе дзяржаўных сялян магло быць некалькі і выконвалі яны функцыі не кіраўнікоў, а памочнікаў старшыны). Сельскі староста знаходзіўся ў падначаленні валаснога старшыні, у той час як сельскі старшына ў казённых вёсках падпарадкоўваўся наўпрост акружному начальніку. Захоўваліся ў сельскіх грамадах былых памешчыцкіх сялян пасады зборшчыка падаткаў і сельскага пісара. Адрозненне ад дзяржаўнай вёскі заключалася толькі ў тым, што па рэформе 1861 г. пасады гэтыя не з'яўляліся абавязковымі, а ўводзіліся ў выпадку неабходнасці па рашэнні сельскай грамады. Замест лясной варты і палясоўшчыкаў у памешчыцкіх сялян былі лясныя і палявыя вартаўнікі. Да функцыяналу дазорцы сельскага запаснога хлебнага магазіна дадаваліся абавязкі наглядчыка вучылішч і бальніц. Існавалі ў былых памешчыцкіх вёсках і дзесяцкія, але акрамя іх уводзіліся яшчэ пасады соцкіх. Апошнія дзве пасады ўяўлялі сабой ужо не проста памочнікаў сельскіх старастаў, як было раней, а з'яўляліся ніжэйшымі паліцэйскімі чынамі [17, с. 782–783],

выконвалі наглядныя функцыі. Яны прызначаліся сельскімі грамадамі выключна з сялян адной вёскі, у той час як кандыдаты на іншыя кіруючыя пасады не абавязкова былі «мясцовымі». Дзесяцкія выбіраліся штогод у пачатку снежня не больш аднаго на 25–30 двароў [12, с. 791], а ў дзяржаўнай вёсцы іх колькасць адпавядала назве – 1 ад дзесяці двароў, і абавязкам іх было выключна выкананне распараджэнняў сельскіх старастаў.

Заканадаўствам рэгламентавалася не толькі працэдура выбараў службовых асоб, але і тыя патрабаванні, якія прад'яўляліся да кандыдатаў. Разам з тым, нярэдка яны насілі суб'ектыўны і нефармальны характар. Сельскі староста ў былых памешчыцкіх сялян, пасада якога па сутнасці адпавядала пасадзе сельскага старшыны ў дзяржаўных сялян, выбіраўся сельскім сходам на тры гады з магчымасцю неаднаразовых перавыбараў. Такія ж тэрміны службы раней былі ўсталяваны для сельскага старшыны. Ва ўмовах выбарнасці сельскіх старастаў першапачатковае абранне на пасаду шмат у чым залежала ад думкі аднавяскоўцаў. Таму не дзіўна, што кандыдаты і выбарныя асобы спрабавалі паказаць усе свае лепшыя якасці перад грамадой, заваяваць аўтарытэт і павагу. Для беларускіх сялян гаспадарлівасць і дабрабыт выступалі важнымі фактарамі фарміравання сацыяльнага становішча, заваёвы асабістага нефармальнага аўтарытэту. Павагай карысталіся менавіта тыя сяляне, якія ўмела і разумна вялі сваю гаспадарку [5, с. 218]. Пасля абрання на пасаду і атрымання ўлады паводзіны старастаў нярэдка мяняліся, што цягнула за сабой і змяненне адносін аднавяскоўцаў да абранага кіраўніка. Падобны факт пацвярджаўся наяўнасцю значнай колькасці скаргаў на прадстаўнікоў вясковай адміністрацыі. Большасць з іх адносілася да злоўжывання службовым становішчам, хабарніцтва, п'янства. Такая сітуацыя ў меншай ступені была характэрнай для службовых асоб сельскіх грамад дзяржаўных сялян, таму што старшыны там валодалі меншымі паўнамоцтвамі і не вырашалі пытанняў, звязаных з сялянскай зямельнай уласнасцю, выконвалі пераважна ролю наглядчыкаў за парадкам і выканаўцаў распараджэнняў вышэйшай адміністрацыі.

Выкананне сельскім старастам сваіх абавязкаў знаходзілася ў залежнасці ад дзейнасці ўсіх членаў грамады, бо менавіта староста нёс адказнасць за яе працу. У выпадку наяўнасці парушэнняў, нядоімак у гаспадароў пакаранню падлягала адказная службовая асоба. Таму нярэдка атрымлівалася так, што падобная служба з'яўлялася для сялян цяжарам, якога імкнуліся пазбегнуць любымі сродкамі. Нярэдкімі былі просьбы аб датэрміновым звальненні з пасады [7, л. 4–6, 28]. Нават шэраг ільгот, якімі валодалі сельскія старасты, не мог зацікавіць вясковых гаспадароў у гэтай пасадзе. З цягам часу склалася сітуацыя, калі сяляне адмаўляліся ад кіруючых пасад. Нежаданне быць абранымі на кіруючую пасаду прыводзіла да

таго, што выбіралі асоб, якія на момант правядзення выбараў адсутнічалі на сходах (знаходзіўся на заробках, у аддаленых губернях імперыі і інш.) [10, с. 62]. Рашэнні сельскіх сходаў у такім выпадку былі абавязковымі да выканання і абраныя кіраўнікамі сяляне вымушаны былі вяртацца на радзіму. Адмовіцца можна было толькі ў выпадку, калі селянін ужо адбываў падобную службу раней, альбо быў здольны выплаціць пэўную суму «адчэпных».

Фармальна кіраўніком сельскай грамады ў дзяржаўных сялян з'яўляўся сельскі старшына, у памешчыцкіх сялян пасля адмены прыгоннага права – сельскі стараста. На практыцы часта атрымлівалася так, што рэальнай уладай і аўтарытэтам сярод сялян валодаў не стараста, а сельскі пісар. Пасада гэта была асаблівай, так як у абавязковым парадку патрабавала наяўнасці хаця б мінімальнага ўзроўню адукацыі. У грамадах дзяржаўных сялян у 30–50-я гг. XIX ст., калі адукацыя для прадстаўнікоў ніжэйшых саслоўяў была маладаступнай, на пасаду пісара пачыналі рыхтаваць кандыдатаў ужо ў дзіцячым узросце. Хлопчыкаў спецыяльна адбіралі і адпраўлялі на вучобу, якую аплочвалі «усім мірам». Праўда, сабраных грошай не заўсёды хапала, таму ўзровень іх адукацыі заставаўся невысокім. Пры недахопе адукаваных сялян у дарэформенны перыяд пасады пісараў нярэдка замяшчалі выхадцы з мяшчан альбо дваран [8, л. 92–97]. Гэта акалічнасць таксама адыграла ролю ў фарміраванні высокай грамадскай думкі і аўтарытэту пісараў у вёсцы. У сельскіх грамадах пасля адмены прыгоннага права выпадкі замяшчэння пасады прадстаўнікамі іншых саслоўяў рабіліся ўсё больш рэдкімі ў сувязі з пашырэннем магчымасці атрымання адукацыі сялянамі. У канцы XIX ст. большасць пісараў ужо складалі выхадцы з сялянскага саслоўя [11, с. 79].

Аб значнасці пасады пісара кажа і памер яго жалавання, якое нязначна адрознівалася ад жалавання кіраўніка грамады. Так, старшына атрымліваў 120–180 руб. штогод, а пісар мог зарабляць да 120 руб. [3, с. 608, 610]. Пасля адмены прыгоннага права прыбытак пісара яшчэ больш узрос. Так, у Мінскай губерні зарплата пісара была ў сярэднім удвая большай, чым у валаснога старшыны, і складала ад 200 да 350 руб. штогод [9, л. 117], а да канца XIX ст. узрасла яшчэ ў 2 разы, у той час як зарплата старшыны – толькі ў 0,7 разы. Акрамя таго, пасада пісара ў адрозненне ад старшыны альбо старасты, не з'яўлялася выбарнай. Ён прызначаўся альбо акружным начальнікам, альбо сельскай грамадой.

Асаблівасцю беларускіх губерняў было тое, што тут большасць сельскіх грамад былі невялікімі і маглі абыходзіцца без асобнага «письмоводителя». У такіх выпадках абавязкі сельскага пісара ўскладаліся на пісара валаснога. Пісара называлі «настоящим, хотя и закулисным, вершителем всех крестьянских дел» [6, с. 41]. Прадстаўнікі вышэйшай

адміністрацыі адзначалі, што пісары для сялян адыгрывалі ролю «мясцовых аракулаў», знаўцаў законаў, але на самай справе ўяўлялі сабой людзей «даволі сумніўнай маральнасці», толькі блыталі справу, а пастановы сходаў і судоў пад «пяром невуча-пісара» часта з'яўляліся верхам бязладдзя [1, с. 113]. Адсутнасцю падрыхтаваных кадраў тлумачыўся даволі малады ўзрост тых, хто пачынаў службу пісарам у мясцовай сельскай адміністрацыі. У пісары ішлі звычайна маладыя сяляне, юнакі, якія атрымалі хаця б якія-небудзь пачатковыя веды ці толькі пачыналі вучыцца. У той жа час на выбарныя пасады сельскай адміністрацыі маглі прэтэндаваць асобы не маладзей за 25 гадоў [2, с. 158], што для сялян было ўжо досыць сталым узростам.

Больш падрабязна, у параўнанні з дзяржаўнымі сялянамі, вызначаліся ў «Агульных палажэннях…» 1861 г. абавязкі сельскага сходу былых памешчыцкіх сялян. Некалькі іншай была сістэма яго фарміравання. У абодвух выпадках удзельнікамі сельскага сходу ў абавязковым парадку з'яўляліся сельскія службовыя асобы. Астатняя частка сходу была выбарнай. У дзяржаўных сялян выбарныя прызначаліся па два ад кожных дзесяці двароў. Выключэнне складалі выпадкі, калі сход разглядаў пытанні аб раздзеле грамадскіх зямель. У такой сітуацыі на сходзе прысутнічалі ўсе гаспадары сельскай грамады [4, с. 604]. У памешчыцкай вёсцы ўсе сяляне-гаспадары (якія яшчэ не выкупілі зямельны надзел і знаходзіліся ў часоваабавязаным становішчы) і сяляне-уласнікі (сяляне, якія выкупілі зямлю) прысутнічалі на сходзе ў абавязковым парадку пры разглядзе любых пытанняў, а пры немагчымасці з'явіцца на сход замест сябе трэба было адправіць іншага прадстаўніка сям'і [2, с. 148]. Праўда, сяляне-ўласнікі не прымалі ўдзелу ў вырашэнні пытанняў, якія тычыліся адносін з уладальнікам зямлі, якой грамада толькі карысталася.

У дзяржаўных сялян сельскі сход павінен быў збірацца толькі тры разы ў год: у студзені, маі і верасні (кастрычніку), а таксама дадаткова ў надзвычайных выпадках. Асобна раз у тры гады збіраўся сход для выбараў сельскага кіраўніцтва [4, с. 605]. У памешчыцкіх сялян сельскія сходы маглі збірацца значна часцей і склікаліся старастамі па меры неабходнасці. Рашэнні сходу прызнаваліся паўнамоцнымі толькі пры прысутнасці не менш за 2/3 членаў сходу ў першым выпадку, і не менш за 1/2 – у другім. Менавіта на сельскім сходзе вырашаліся галоўныя пытанні сялянскага жыцця. Праз яго рашэнні можна было прасачыць не толькі юрыдычнае, але і рэальнае становішча селяніна, фармальныя і нефармальныя ўзаемаадносіны ў сялянскім асяроддзі. Праца сходу не заўсёды адпавядала юрыдычна ўстаноўленым правілам. Асабліва гэта было заўважна ў парэформенны час. Нярэдка рашэнні прымаліся без узгаднення з большасцю гаспадароў. У такім выпадку адказнасць на сябе бралі пераважна заможныя сяляне. Па-

добныя сітуацыі былі больш частымі ў грамадах былых памешчыцкіх сялян, у якіх менавіта пасля адмены прыгоннага права яскрава праявілася маёмасная няроўнасць.

Такім чынам, традыцыі сялянскага самакіравання ў Беларусі ў форме сельскай грамады з сельскім сходам і сельскімі службовымі асобамі сталі фарміравацца ў дзяржаўных сялян у канцы 1830-х гг. Вопыт самакіравання дзяржаўных сялян быў пакладзены ў аснову стварэння мясцовай сялянскай адміністрацыі ў ходзе рэформы 1861 г. Аднак сельскія грамады памешчыцкіх сялян мелі адрозненні ад сялян казённага ведамства. Становішча іх было ўніфікавана ў 1867 г., калі дзеянне «Агульнага палажэння аб сялянах, якія выйшлі з прыгоннай залежнасці» 1861 г. распаўсюдзілася і на дзяржаўных сялян.

Бібліяграфічны спіс

1. *Брокгауз, Ф. А.* Письма о современном состоянии России. 11-го апреля 1879 – 6-го апреля 1880 / Ф. А. Брокгауз. – Лейпциг, 1881. – 148 с.

2. Высочайше утвержденное Общее положение о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости, 19 фев. 1861 г., № 36657 // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 2-е : в 55 т. – СПб., 1863. – Т. 36. – Отд. 1. – С. 141–169.

3. Высочайше утвержденное учреждение о управлении государственными имуществами в Западных губерниях и Белостокской области, 28 дек. 1839 г., № 13035 // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 2-е : в 55 т. – СПб., 1840. – Т. 14. – Отд. 1. – С. 989–1150.

4. Высочайше утвержденный проект учреждения о управлении государственными имуществами в губерниях, 30 апр. 1838 г., № 11189 // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 2-е : в 55 т. – СПб., 1839. – Т. 13. – Отд. 1. – С. 405–651.

5. *Каханоўскі, А. Г.* Сацыяльная трансфармацыя беларускага грамадства (1861–1914 гг.) / А. Г. Каханоўскі. – Мінск : БДУ, 2013. – 335 с.

6. *Леонтьев, А. А.* Крестьянское право. Систематическое изложение особенностей законодательства о крестьянах / А. А. Леонтьев. – 2-е изд-е, пересмотренное и дополненное изложением новых землеустроительных законов. – СПб. : изд-е. Юрид. книг. маг. И. И. Зубкова под фирмою «Законоведение», 1914. – VIII, 364 с.

7. Национальный исторический архив Беларуси (НИАБ). – Фонд 242. – Оп. 1. – Д. 126. О службе волостных и сельских должностных лиц крестьянского управления по Борисовскому уезду. Фонд 242. – Оп. 1. – Д. 417. Сведения мировых посредников для годового отчета о ходе крестьянского дела в Минской губернии за 1865 г.

8. НИАБ. – Фонд 242. – Оп. 1. – Д. 1950. По сбору сведений о нравственных и служебных качествах волостных старшин и писарей.

9. НИАБ. – 201 Фонд 242. – Оп. 1. – Д. 2126. Сведения о составе волостей Минской губернии и списки землевладельцев, имеющих более 25 десятин.

10. *Панюціч, В. П.* Прававое становішча сялянства парэформеннай эпохі / В. П. Панюціч // Вес. Нац. акад. навук Беларусі. Сер. гуманітар. навук. – 1998. – № 1. – С. 58–65.

11. *Токць, С.* Беларуская вёска ў эпоху зьменаў : другая палова XIX – першая траціна XX ст. / С. Токць. – Менск : Тэхналогія, 2007. – 306 с.

12. *Тютрюмов, И. М.* Общее положение о крестьянах / сост. И. М. Тютрюмов. – 3-е изд-е, испр. и значит. доп. – Спб. : изд. Юрид. книг. маг. И. И. Зубкова под фирмою «Законоведение», 1915. – VIII, 1248 с.

УДК 323.33(476)(091)"1907/1914"

САЦЫЯЛЬНА-ЭКАНАМІЧНЫЯ ЎМОВЫ ЖЫЦЦЯ ФАБРЫЧНА-ЗАВОДСКІХ РАБОЧЫХ У БЕЛАРУСІ Ў ПАЧАТКУ XX ст.

Я. В. Маслоўскі

«СІЦІ БАС» ПУП, пр. Незалежнасці, 11, корп. 2, оф. 215, 220030, г. Мінск, apm2021vad@yandex.by

На падставе архіўных і статыстычных крыніц праводзіцца аналіз умоў працы рабочых на фабрычна-заводскіх прадпрыемствах беларускіх губерняў у пачатку XX ст. Параўноўваюцца ўмовы жыцця розных катэгорыяў фабрычна-заводскога пралетарыята ў Беларусі.

Ключавыя словы: Беларусь; рабочы; прамысловасць; 1907–1914 гг.; пралетарыят; фабрычна-заводскі; беларускія губерні; умовы жыцця; умовы працы.

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ЖИЗНИ ФАБРИЧНО-ЗАВОДСКИХ РАБОЧЫХ В НАЧАЛЕ XX в.

Е. В. Масловский

«СИТИ БАС» ЧУП, пр. Независимости, 11, корп. 2, оф. 215, 220030, г. Минск, apm2021vad@yandex.by

На основании архивных и статистических источников проводится анализ условий труда рабочих на фабрично-заводских предприятиях белорусских губерний в начале XX в. Сравниваются условия жизни различных категорий фабрично-заводских пролетариата в Беларуси.

Ключевые слова: Беларусь; рабочий; промышленность; 1907–1914 гг. пролетариат; фабрично-заводской; белорусские губернии; условия жизни; условия работы.

SOCIO-ECONOMIC CONDITIONS OF LIFE OF FACTORY WORKERS IN THE BEGINNING OF THE XX CENTURY

Y. V. Maslouski

“CITY BUS” Private Unitary Enterprise, Minsk, Nezavisimosti Avenue, 11/2, room 215, apm2021vad@yandex.by

On the basis of archival sources and statistical analyzes working conditions of workers in the factory enterprises of the Belarusian provinces in the early XX c. We compare the living conditions of the various categories of the factory proletariat in Belarus.

Keywords: Belarus; worker; industry; 1907–1914; proletariat; factory; Belarusian province; living conditions; working conditions.

Важным паказчыкам умоў жыцця і працы фабрычна-заводскіх рабочых з’яўлялась і з’яўляецца працягласць рабочага дня і колькасць рабочых дзён у год. Ад колькасці гадзін на працы залежыла якасць жыцця шэрагавага рабочага: магчымасць правядзення досуга, акрамя адпачынку дома, ад-

сутнічала ў выпадку рабочага дня даўжэй за 12 гадз. тлумачыцца гэта шэрагам фактараў: выдаткамі часу на дарогу да працы і дамоў, неабходнасцю выдаткаваць 8 гадз. на сон. Менавіта таму важным пытаннем для аналізу становішча пралетарыята цэнзавай прамысловасці з'яўляецца даследванне працягласці рабочага дня.

Працягласць рабочагага дня на прамысловых прадпрыемствах Беларусі, падпарадкаваных наглядзе фабрычнай інспекцыі, у разгляданы час рэгламентавалася законам ад 2 чэрвеня 1897 г. [1]. У цэлым, па фабрычна-завадской прамысловасці ў вывучаемыя перыяд час працы скарачаўся. Для параўнання, у 70–80-я гг. XIX ст. рабочы дзень налічваў 12–14 гадзін, а ў 1913 г. ужо 9–10 гадзін [2, арк. 82]. Шмат для падобных зменаў было зроблена ў перыяд рэвалюцыі 1905–1907 гг. У гэты час рабочы дзень скараціўся да 8–9 гадзін, які на многіх прадпрыемствах быў ўведзены явачным парадкам. Аднак, пасля рэвалюцыі, шмат у чым з-за дэпрэсіі, якая ахапіла эканоміку Расійскай імперыі, а значыць і беларускіх губерняў, фабрыканты дамагліся падаўжэнне рабочага дня да 10–10,5 гадзін у сярэднім [3, арк. 84–88].

Варта адзначыць, што на значнай колькасці прадпрыемстваў беларускіх губерняў рабочыя працавалі 8 гадзінаў з перапынкам на абед. Так было на Дабрушкай папяровай фабрыке, на Шклоўскай папяровай фабрыке [4, арк. 8]. Рабочыя Цэнтральнай электрастанцыі г. Віцебска таксама працавалі па 8 гадзінаў у 3 змены: 1 змена ад 7:00 да 15:00, 2 змена ад 15:00 да 23:00, 3 змена ад 23:00 да 7:00 [5, арк. 16].

Іншая сітуацыя была на фабрыке ангельскіх ложкаў «Меркурый» у г. Віцебску. У Правілах унутранага распарадку фабрыкі на 1907–1910 гг. паведамляецца, што праца на фабрыцы вядзецца ў 2 змены. 1 змена з 6-й раніцы да 6 вечара з двума перапынкамі: з 8:00–8:30 і 12:00–13:00. Другая змена з 19:00 да 5:00 з перапынкам з 00:00 да 01:00. У перадсвяточныя дні праца скончвалася на 30 хвілін раней, тое ж было па суботах. Асобна былі прапісаны святы хрысціян як выходныя і святы габрэяў. Агульная колькасць святочных дзён у год складала 20. Перад Калядамі праца скончвалася для хрысціян не пазней поўдня [6, арк. 22]. Атрымоўваецца, што гэтым прадпрыемстве працавалі па 10,5 гадзін пяць дзён на тыдзень, ў суботу 10 гадзін. Падобная сітуацыя была тыповай для беларускіх губерняў і назіралася на большасці прадпрыемстваў Віцебскай губерні [6].

Акрамя працягласці рабочага дня, варта разгледзець і колькасць рабочых дзён. Старэйшы фабрычны інспектар Віцебскай губерні у 1907–1912 гг. пры складанні агульнай сумы выплаты пацярпелым, якія атрымалі пашкоджанні падчас працы на прадпрыемстве, лічуў рабочы год у 290,5 дзён [7, арк. 21–28].

Варта прааналізаваць ўмовы працы рабочых беларускіх губерняў. Менавіта яны з’яўляюцца адным з галоўных крытэрыяў для аднаўлення рэальнай карціны сацыяльна-эканамічнага становішча рабочага.

Тагачасныя дактары пішуць, што шкодны ўплыў на здароў гарбароў аказвала ўдыханне пылу ў майстэрнях для ачысткі шчаціння. Усе звароты датычыліся хвароб скуры і лёгкіх. Загадчык фабрычна-завадской амбулаторыі г. Мінска доктар С. Л. Саламонаў канстатуе, што амаль усе звароты тычыліся хвароб скуры і лёгкіх: «Сухая скура, пакрытая рознымі высыпкамі, паміж якімі пераважаюць Pithyriasis і Acne; атрафія падскурнага тлушчавага пласта, запаў грудзі і значныя ўчасткі ўшчыльнення лёгачнай тканіны сутнасць звычайных з'яў ў гэтых хворых». Убіраючыся ў скуру і дыхальныя органы, пыл ад шчаціння даваў хваробатворным мікраарганізмам спрыяльную глебу для іх далейшага развіцця [8, с. 283–286]. Аднак на гэтай і на іншых гарбарных прадпрыемствах існавала магчымасць даволі хуткага прафесійнага развіцця. Рабочы-гарбар, навучыўшыся вырабу і ачыстцы шчаціння, часта пераходіў да іншай галіны гэтай вытворчасці: да вырабу шчотак, дзе яму даводзілася мець справу з чыстай пазбаўленай пылу шчаціннем і такім чынам рабочы меў магчымасць, калі не зусім акрыяць ад сваіх хвароб, дык, прынамсі, пазбавіцца ад далейшага разбурэння арганізма. Падобнае пацвярджаецца ва ўспамінах Зміцера Жылуновіча [9, с. 154–168].

Аднымі з найгоршых былі ўмовы працы на тытунёвых фабрыках, дзе хварэлі самі працоўныя і члены іх сем’яў. У мінскую фабрычна-завадскую амбулаторыя за 1907 г. яны звярнуліся 975 разоў. Найбольшая колькасць дзіцячых хвароб, па дадзеных С. Л. Саламонава прыпадала на дзяцей тытуннікаў. Рахітызм сярод іх быў звычайнай з’явай. Заробкі гэтых рабочых, былі параўнальна з металургамі невялікімі, таму жонкі гэтых рабочых павінны былі працаваць на фабрыцы або займацца рамяством для таго, каб пракарміць сям'ю. Жылі яны ў цесных памяшканнях. Дактары адзначаюць, што «за детьми никто не смотрит, целый день дети предоставлены сами себе, и неудивительно, что число детских болезней здесь самое большое» [8, с. 287].

Шкодны ўплыў пылу на арганізм працоўных назіраўся таксама ў друкарнях. На дадзеных вытворчасцях дзейнічаў свінцовая пыл, які, всасываясь ў арганізм, ствараў хранічнае атручванне яго, якое выяўлялася ў з'явах раздражнення нервовай сістэмы і засмучэннях з боку кішачніка рабочых друкарняў. Па ступені захворванняў рабочыя друкарняў займалі чацвёртае месца ў Мінску: 1 037 выпадкаў за 1907 г. [8, с. 288]. Можна мяркаваць, што падобныя сітуацыі была на прадпрыемствах іншых беларускіх губерняў.

Адносна небяспечна было працаваць на металургічных прадпрыемствах. Напрыклад, у Мінску найбольшая колькасць зваротаў у фабрычна-

завадскую амбулаторыю, 1 680 разоў за 1907 г. прыпадала штогод менавіта на металаапрацоўчыую галіну – найбуйнейшыя з заводаў Мінску вызначанага часу: каля 400 рабочых. Тут рабочыя часта атрымалі раненні, траўмы і апёкі. Амаль усе хірургічныя выпадкі належалі гэтым заводам [8, с. 287].

Акрамя прамысловых устаноў узгаданых галін вытворчасці, на якіх існавала небяспека заразіцца сібірскай язвай, а таксама шэрагу іншых цяжкіх хвароб, астатнія вытворчасці Беларусі не ўяўлялі нічога спецыфічнага для рабочых у сэнсе захворванняў і ў гэтых адносінах апошнія былі схільныя да ўсякіх выпадковых захворванняў нароўні з астатнім працоўным насельніцтвам.

Дарэвалюцыйныя аўтары характарызавалі жыллёвыя ўмовы фабрычных рабочых у асноўным як нездавальняючыя. У гэтых характарыстыках пераважаў апісальна-эмацыйны погляд, які мяжуе са здзіўленнем аўтараў тымі ўмовамі, у якіх даводзілася пражываць працоўным. Шэраг аўтараў з ліку лекараў, занятых арганізацыяй супрацьэпідэмічных мерапрыемстваў або фабрычных інспектараў, фабрыкантаў, якія паўсядзённа сутыкаліся з патрэбамі работнікаў, саміх рабочых пакінулі падрабязныя апісанні ўладкавання, якасці і асноўных параметраў жылля фабрычных рабочых. Грамадскія і партыйныя дзеячы разглядалі нездавальняючыя жыллёвыя ўмовы ў ліку прычын забастовак. Звярталі ўвагу на такія паказчыкі як колькасць жыхароў у адным памяшканні, аб'ём паветра, які выдаткоўваўся на аднаго жыхара, забяспечанасць жылля мэбляй і неабходнымі для жыцця выгодамі і вядома кошт жылля. Большасць з іх адзначала антысанітарыю, цеснату і самую прымітыўную арганізацыю побыту.

У пачатку XX ст. некалькі палепшыліся жыллёва-бытавыя ўмовы прамысловых рабочых. У 1918 г. з 5 085 рабочых Віцебскай губерні ахопленых прафесійным перапісам 1 090 валодалі домам. Асобна ўказываецца, што 986 рабочых жылі ў сваім домам ці доме сваёй сям'і, 2 817 жылі на кватэры, 718 у асобным памяшканні ад фабрыкі, 72 у казармах ад фабрыкі, 498 рабочых не паведамілі, дзе жывуць. Падобны перапіс быў праведзены ў Магілёўскай губерні, дзе было апытана 5 627 рабочых. З гэтых людзей – у 2 268 чалавек меўся свой дом ці дом сваёй сям'і. Дадаецца, што 2 041 рабочы жылі ў сваім доме ці доме сваёй сям'і, 2 062 у кватэры, 877 у асобных памяшканнях ад фабрыкі, 140 у фабрычных казармах, яшчэ 507 рабочых не паведамілі не жывуць. Прыведзеныя дадзеныя варта ўлічваць пры разглядзе стану забеспячэння жыллём рабочых, прымаючы пад ўвагу, што перапіс быў прыведзены ва ўмовах вядзення Першай сусветнай і Грамадзянскай вайны толькі ў 2 беларускіх губернях [10; с. 271].

Вышэй адзначалася, што рабочыя Віцебская і Магілёўская губерні зараблялі менш, таму можна сказаць што стан жыллёвага забеспячэння рабочых астатніх беларускіх губерняў быў на лепшым узроўні. Невялікая іх

частка карысталася казённымі кватэрамі, мела ўласныя дома або жыла ў казармах. Значная частка рабочых пражывала ў прыватных дамах, здымаючы там пакой [11].

Удзельная вага прадпрыемстваў цэнзавай прамысловасці, якія дзейнічалі ў сельскай мясцовасці ў 1913 г. склала 68 %, у 1900 г. 65,7 % [1; с. 145]. Адпаведна за 13 гадоў было і павелічэнне ўдзельнай вагі рабочых, якія працавалі ў сельскай мясцовасціў. Прадпрымальнікам для таго, каб прыцягнуць кваліфікаванага пралетарыя з гарадоў, неабходна было даць ім кватэры. У пацверджанне гэтаму можна прывесці ліст-скаргу фабрыканта Мерліса старэйшаму фабрычных інспектару Віцебскаму губерні І. Мяцельскаму. У лісце паведамляецца, што ў Гарадоцкім павеце Віцебскай губерні Мерліс пабудаваў буйныя шкляны і лесапільныя заводы з лікам рабочых каля 500. Большасць з іх былі прыезджымі. Для пражывання рабочых ён на свае грошы пабудаваў кватэры [12, с. 7–11]. Дадзены выпадак не адзіны і прыведзены як яркі прыклад паляпшэння жыллёвага добраўпарадкавання рабочых таго часу.

Гэту гіпотэзу пацвярджаюць зводы справаздач фабрычных інспектароў, якія асвячаюць прычыны скаргаў рабочых. Адной із найменш распаўсюджаных падстаў скарг з'яўляецца «недовольство хозяйскими квартирами или харчами».

Можна прывесці вытрымку з тлумачальнай запіскі старэйшага фабрычнага інспектара Мінскай губерні. У частцы, якая тычылася скаргаў заведываючых прадпрыемствамі, ён адзначае, што звольненыя рабочыя вінакурнага завода братоў Ракаўшчыкоў адмаўляюцца выселяцца з гаспадарчых кватэр [13; арк. 28].

Некаторая частка рабочых здымала асобныя пакоі ў майстроў прадпрыемстваў. Падобны пакой Зміцер Жылуновіч здымаў свайго майстра гарбарнага прадпрыемства г. Мінск у 1909 г. плацячы за яго разам з харчаваннем 3 руб. са сваіх 6 руб. заробку за тыдзень. Жылуновіч апісвае пакой наступным чынам: «мініатурны пакоік без жаднае мэблі, акрамя аднаго крэсла», у якім быў ложак, а свае прылады да пісання, прадметы «туалета і кніжкі злажваў на вакне». Праз некаторы час Жылуновіч пераехаў у г. Бабруйск, дзе за падобныя грошы здымаў пакой, але ў лепшага гаспадара з лепшымі ўмовамі жыцця і харчаваннем, таму бабруйскі перыяд свайго жыцця ён ацэньваў больш станоўча чым мінскі [9; с. 159–161].

У снежні 1909 г. Жылуновіч пераязджае ў г. Палтаву, дзе таксама працуе гарбаром. У гэтым горадзе ўмовы жыцця і працы былі значна горш у параўнанні з беларускімі. Горшымі ён называе і ўмовы харчавання: «дзень у дзень (кармілі) адным і тым жа ўкраінскім баршчом і падазроным мясам. Абеду не было, бо не хапала часу на дарогу з майстэрні на кватэру. Я браў

з сабою кавалак булкі ці хлеба з каўбасою або з салам і падзакусваў у майстэрні» [9; с. 164–168]. Можна меркаваць, што харчаванне рабочых беларускіх губерняў было на лепшым узроўне за палтаўскае.

Падобнае пацвярджаецца ўспамінамі Язэпа Голубева, які працаваў чыгуначнікам у Мінску з 1902 г., але меў заробак на ўзроўне кваліфікаванага рабочага металургічнага заводу. У свой выхадны дзень 1916 г. у яго быў наступным: «хлеб с маслом, с сыром закуска, 3 стакана чаю». На абед ён, як можна зразумець з кантэксту разам з хлебам, «колбаски закусил, чаю выпил». Святочны стол на свае імяніны Голубеў апісвае наступным чынам: «ленивые щи из утки, ветчина жирная, хлеб своего печенья, булка сдобная и мазурка, чай хороший». Падобны стан харчавання быў і ў рабочага падчас Першай сусветнай вайны, калі Мінск быў прыфрантавым горадам пры коштах, якія па сведчанню самаго Голубева выраслі з даваеннымі амаль у 5 разоў [14, с. 41; 44; 60]. Улічваючы складанасць часу, можна меркаваць, што рабочыя металлургічных, гарбарных і іншых заводаў, дзе сярэдні заробак быў на ўзроўні 35 руб. у месяц мелі магчымасць падтрымліваць ўзровень харчавання ня горш за апісанае вышэй.

Аднак, на прадпрыемствах дрэваапрацоўчай галіны, якія ствараліся далёка ад населеных пунктаў, умовы жыцця рабочых можна назваць цяжкімі. Так, у справе аб адкрыцці лесапільнага завода памешчыка Косава ў м. Лукішкі Віцебскага павета у дазволе на адкрыццё прадпрыемства фабрычны інспектар адзначыў умовы дазволу працы на ім «павінны быць выкананы наступныя патрабаванні 1. і 2. Пункты аб рабочых механізмах, а 3 п. “Жылыя памяшканні” павінны быць зроблены так, каб кожны рабочы меў асобную ложак/нару, аддзеленую дошчачкай у 4 вяршкі і павінна быць падгалоўе» [15]. Падобнае патрабаванне фабрычнага інспектара дазваляе зразумець нізкую мяжу патрабаваннях тагачасных улад для абсталявання жылых памяшканняў рабочых фабрычна-заводскіх прадпрыемстваў.

Такім чынам, ёсць падставы сцвярджаць, што становішча рабочых у 1907–1914 гг., умовы іх працы і бытавыя ўмовы жылля рабочых істотна адрозніваліся: на шэрагу прадпрыемстваў рабочым давалі бясплатныя кватэры ці настолькі высокі заробак, што яны маглі дазволіць сабе здымаць кватэру ці набыць дом. На шэрагу іншых прадпрыемстваў заробкі рабочых не дазвалялі здымаць кватэру, але можна сцвярджаць, што нават чорнарабочыя мелі магчымасць здымаць сабе асобны пакой у наёмнай кватэры.

Варта адзначыць цяжкія жыллёва-бытавыя ўмовы, а таксама шкодныя для здароўя ўмовы працы на гарбарных, запалкавых, шкляных прадпрыемствах рэгіёну. Таксама цяжкімі для жыцця і адпачынку, і траўманебяспечнымі падчас працы для рабочых можна лічыць большасць тагачасных дрэваапрацоўчых прадпрыемстваў Беларусі. Аднак на шэрагу прыватных прадпрыемстваў: такіх як Добрушская папяровая фабрыка і другіх умовы

працы адпавядалі патрабаванням рабочых. На многіх з такіх прадпрыемстваў былі ўладкованыя бясплатныя кватэры, медыцынскае абслугоўванне, школы для дзяцей рабочых.

Дынаміка росту вытворчага траўматызму была невялікай. У цэлым супадаючы з дынамікай росту агульнай колькасці фабрычна-заводскіх рабочых. З 1907 па 1913 гг. колькасць рабочых, з якімі адбыліся няшчасныя выпадкі на вытворчасці вагалася паміж 1,1 і 1,2 % у год ад колькасці пралетарыята цэнзавай прамысловасці. У статыстыку амаль не ўвайшлі звароты рабочых на захворванні, атрыманныя падчас працы. Аднак, згодна з прыведзенымі вышэй сведчаннямі дактароў, можна сцвярджаць, што на тытунёвых і гарбарных прадпрыемствах былі найбольш шкодныя ўмовы працы для здароўя рабочых. Менавіта сярод гэтай катэгорыі пралетарыята былі распаўсюджаны цяжкія лёгачныя, скураныя захворванні, а таксама востраінфекцыйныя захворванні, часам сібірская язва, якія былі найбольш небяспечны для здароўя.

Бібліяграфічны спіс

1. Материалы по изданию закона 2 июня 1897 г. Об ограничении и распределении рабочего времени в заведениях фабрично-заводской промышленности. СПб, 1905. Электронный ресурс: http://www.hist.msu.ru/Labour/zakon1897/index.htm
2. Свод отчётов фабричных инспекторов за 1913 г. Петроград.: тип. В. Ф. Киршбаума, 1914. 82 с.
3. *Бурачонак, А. В.* Прававое рэгуляванне сацыяльна-працоўных адносін на фабрычназаводскіх прадпрыемствах Беларусі ў другой палове XIX – пачатку XX ст. / А. В. Бурачонак // Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны : навук. зб. Вып. 7. Мінск : БДУ, 2012. С. 80–89.
4. ЦДГАУ у Кіеве. Фонд 575. Спр. 610. Воп.1. Арк. 1–25. Пояснительная записка старших фабричных инспекторов статистическим данным об увечьях рабочих на фабриках Киевского фабричного округа в 1911 г.
5. НГАБ. Фонд 2592. Воп. 1. Спр. 253. Арк. 16. Переписка владельцев промышленных предприятий со старшими фабричным инспектором Витебской губернии об изменении правил внутреннего распорядка.
6. НГАБ. Фонд 2592. Воп. 1. Спр. 118. Арк. 1–19. Правила внутреннего распорядка и расценки заработной платы рабочим фабрики английских кроватей «Меркурий» в гор. Витебске.
7. НГАБ. Фонд 2592. Воп. 1. Спр. 140. Арк. 21–25 адв. Акты о несчастных случаях и соглашений владельцев предприятий с рабочими о выдаче пособий по нетрудоспособности в Витебской губернии.
8. *Соломонов, С. Л.* Медицинская помощь фабрично-заводским рабочим г. Минска // Труды первого съезда врачей Минской губернии, 22–25 января 1908 г. / под редакцией М. А. Поляка. Минск, 1908. С. 279–289.
9. Цішка Гартны. Дваццаць гадоў назад (успаміны з мінулага) / Гартны Цішка // Полымя. 1929. № 5. С. 162–180.
10. *Савицкий, Э. М.* Рабочее движение в Беларуси (июнь 1907 – февр. 1917 гг.). Дисс. д-ра. ист. наук. Минск : БелНИЦДААД, 1995. 295 с.

11. *Абезгауз, З. Е.* Рабочий класс Белоруссии в начале XX в. (1900–1913 гг.). – Минск: Наука и техника, 1977. – с 134

12. НГАБ. – Фонд 2592. – Воп. 1. – Спр. 217. Арк. 1–29. Канцелярия старшего фабричного инспектора Витебской губернии, г. Витебск. Переписка старшего фабричного инспектора Витебской губернии с витебским губернатором о забастовках рабочих, о принятии мер борьбы с пьянством, об открытии школы и больничной кассы на стекольном заводе «Труды» Мерлиса в Городокском уезде Витебской губернии. 5 февраля – 10 декабря 1913 г.

13. ЦДГАУ у Кіеве. Фонд 575. Спр. 442. Воп. 1. Арк. 28–33. Сводный пояснительный отчёт фабричной инспекции Минской губернии за 1906 г.

14. «Счастье мое... »: Дневники Иосифа Голубева, 1916–1923 гг. / [Предисл. Г. Буравкина. – Мн.: Энциклопедикс, 2002. – 441, [1] с., [6] л. ил.

15. НГАБ. Фонд 2592. Воп. 1. Спр. 226. Арк. 5. Дело об открытии лесопильного завода помещика Коссова в им. Лукишки Витебского у. Список рабочих завода.

УДК 364.3-058.38(476)(091)+364.65-058.38(476)(091)

ПОМОЩЬ СЕМЬЯМ СОЛДАТ, МОБИЛИЗОВАННЫХ В БЕЛОРУССКИХ ГУБЕРНИЯХ НА РУССКО-ЯПОНСКУЮ ВОЙНУ (1904–1905 гг.)

Н. С. Моторова

Витебский государственный университет им. П. М. Машерова, пр. Московский, 33, 210038, г. Витебск, motorova@ro.ru

В результате мобилизации солдат на Русско-японскую войну (1904–1905 гг.) в белорусских губерниях стала актуальной помощь их семьям. Ее основные формы были закреплены законодательно (в Воинском уставе и Уставе о земских повинностях) и включали предоставление продуктовых или денежных пособий, обеспечение нуждавшихся жильем. Сироты могли получать стипендии на обучение. Реализация помощи была возложена на органы местного самоуправления и сельские общества. Государство взяло на себя обязанности по ее дополнительному финансовому обеспечению, а с 1906 г. начало выплачивать пенсии вдовам погибших солдат.

Ключевые слова: Русско-японская война; белорусские губернии; продовольственные пособия; денежные пособия; стипендии; пенсии.

ASSISTANCE TO THE FAMILIES OF SOLDIERS MOBILIZED IN THE BELARUSIAN PROVINCES FOR THE RUSSIAN-JAPANESE WAR (1904–1905)

N. S. Motorova

Vitebsk State University named after. P. M. Masherova, Moskovsky Ave., 33, 210038, Vitebsk, motorova@ro.ru

As a result of the mobilization of soldiers to the Russo-Japanese War (1904–1905) in the Belarusian provinces assistance to their families became urgent. Its main forms were enshrined in law (in the Statute of Liability for Military Service and the Statute of Zemstvo Duties) and

included the provision of food or cash benefits, and the provision of housing for those in need. Orphans could receive scholarships for education. The implementation of assistance was entrusted to local governments and rural communities. The state assumed responsibility for additional financial support and in 1906 began paying pensions to the widows of dead soldiers.

Keywords: Russian-Japanese War; Belarusian provinces; food benefits; cash benefits; scholarships; pensions.

В белорусских губерниях помощь нуждавшимся семьям и детям, оставшимся без попечения родителей, традиционно относилась к обязанностям ближайших родственников и сословных групп, к которым они принадлежали. Такая практика была закреплена законодательно, и полностью соответствовала менталитету и традиционным духовным ценностям белорусского народа. Однако по мере размывания сословной структуры общества после отмены крепостного права в 1861 г., а также увеличения числа нуждавшихся в помощи (как правило, это происходило в условиях чрезвычайных ситуаций или социальных бедствий, например, во время неурожаев, эпидемий, военных действий) в оказании помощи начали активно участвовать и органы местного самоуправления, являвшиеся элементом государственного управления в имперский период. На фоне разворачивавшихся модернизационных процессов осуществлялся поиск оптимальной модели взаимодействия государства и общества по оказанию поддержки наиболее уязвимым категориям населения и решению острых социальных проблем.

В качестве примера апробации подобной модели можно назвать оказание помощи нуждавшимся семьям мобилизованных солдат во время Русско-японской войны 1904–1905 гг. Ее основные формы были закреплены законодательно. Так, согласно статьям 37, 38 и 332 Устава о воинской повинности на органы местного и сословного самоуправления возлагались обязанности призрения семей нижних воинских чинов, чинов запаса и ратников ополчения, направленных на действительную службу, а также раненых, убитых или пропавших без вести во время боевых действий [11, с. 7–8, 64]. Если они не обладали достаточными средствами для оказания помощи, то могли ходатайствовать о предоставлении казенного пособия, что закреплялось статьей 38 [11, с. 8]. Формы помощи конкретизировались в приложении к ней – во Временных правилах о призрении семейств чинов запаса и ратников государственного ополчения, призванных в военное время на службу. Так, жены и дети вне зависимости от сословной принадлежности могли претендовать на получение от городов или селений – бесплатного помещения с отоплением либо приюта; от земств (в белорусских губерниях – управлений по делам земского хозяйства) – продовольственного пособия либо его денежного эквивалента, причем на одного члена се-

мьи полагалось не менее 1 пуда 28 фунтов муки, 10 фунтов крупы и 4 фунтов соли в месяц *(1 пуд составлял 16,38 кг, 1 фунт – 453,6 г.)*. Что касается других членов семьи, находившихся на попечении погибшего солдата, то оказание им помощи возлагалось на городские и сельские общества, к которым они принадлежали [11, с. 99].

Основные расходы по обеспечению призрения семей нижних воинских чинов и ратников ополчения фактически ложились на земства, а в Беларусь – на управления по делам земского хозяйства. Это было закреплено статьей 36 Устава о земских повинностях [12, с. 137]. Кроме того, согласно Временным правилам о призрении семейств чинов запаса и ратников государственного ополчения, призванных в военное время на службу, для оказания им помощи органы самоуправления могли совершать заимствования из продовольственного капитала, а также городских и сельских запасных магазинов [11, с. 100].

В белорусских губерниях с началом Русско-японской войны основные расходы по поддержке семей мобилизованных солдат легли на управления по делам земского хозяйства Минской, Витебской и Могилевской губерний, о чем свидетельствуют их делопроизводственные материалы. Основной формой помощи в полном соответствии с действовавшим законодательством стало предоставление продовольственных пособий. Например, 17 марта 1904 г. Минский губернский комитет по делам земского хозяйство выделил на эти цели в распоряжение Минской губернской управы 1 000 руб. За счет этих средств должны были формироваться ежемесячные продовольственные пособия. В целом их структура и нормы соответствовали рекомендованным правительством. Каждое пособие включало 2 пуда муки, 20 фунтов крупы, 4 фунта соли, 4 фунта сала. Допускалось назначение пособия в денежной форме, размер которого определялся исходя из стоимости продуктов, однако из расчета не более 3 руб. на одного человека [10, с. 43, 45]. К июлю 1904 г. стало очевидно, что выделенных средств недостаточно для оказания помощи всем нуждавшимся семьям. В этой связи было дополнительно выделено 3 000 руб. из свободных остатков земской сметы текущего года [10, с. 141, 166, 168].

Именно благодаря материалам Минского губернского комитета по делам земского хозяйства можно примерно определить количество нуждавшихся в помощи. Как видно из доклада Минской губернской управы, представленного на заседании 23 декабря 1904 г., из 9 уездов Минской губернии на действительную службу было призвано более 24 тыс. человек. У них осталось свыше 11 тыс. семей, состоявших из более чем 43 тыс. человек. В случае выплаты пособия каждому из них из расчета 1 руб. 86 коп. на протяжении года управлению по делам земского хозяйства дополнительно требовалось до 1 млн. руб. Это были огромные средства, которыми оно не располагало, а потому решило просить о предоставлении беспроцентную ссуду из казны [10, с. 211–212, 214, 217, 221].

В Витебской губернии по данным на начало 1905 г. размер пособия составлял 2 руб. 10 коп., а чтобы обеспечить всех нуждавшихся на протяжении года требовалось 600 тыс. руб. В данном случае также было решено обратиться за предоставлением беспроцентной ссуды [2, с. 39, 41]. В Могилевской губернии в начале 1905 г. Губернский комитет по делам земского хозяйства возбудил перед правительством ходатайство о выделении беспроцентной ссуды в размере 870 тыс. руб. для оказания помощи семьям мобилизованных солдат [1, с. 21, 31].

В городах нуждавшимся семьям призванных на военную службу нижних чинов и ратников ополчения выплачивались квартирные пособия. Например, в Себеже на эти цели было выделено 300 руб. Размер пособия колебался от 3 до 4 руб. в зависимости от состава семьи [6, л. 96, 165]. Невельская городская дума на те же цели выделила 200 руб. [8, л. 316].

В условиях дефицита свободных средств для оказания помощи всем нуждавшимся семьям мобилизованных солдат органы местного самоуправления обращались к хорошо зарекомендовавшей себя практике привлечения общественности через создание участковых попечительств. Так, в Витебской губернии такие попечительства были созданы в двух уездах – Витебском и Велижском [2, с. 37–39, 41–42]. Работа подобных учреждений осуществлялось по нескольким направлениям. Они выясняли, в чем нуждались семьи, и по мере возможности обеспечивали их необходимым, а также собирали добровольные пожертвования.

Отдельным видом помощи являлось назначение стипендий для детей, чьи отцы погибли на войне с Японией. Так, согласно предложению Министерства народного просвещения Двинская городская дума в 1904 г. учредила в реальном училище и женской гимназии по две стипендии в размере 75 руб. каждая, в двух городских и двух ремесленных училищах – по одной стипендии в размере 50 руб. каждая [7, л. 11]. Витебский губернский комитет по делам земского хозяйства выделил 1 тыс. руб. на учреждение подобных стипендий в низших учебных заведениях [3, с. 23, 30]. Вместо стипендий осиротевшим учащимся могла выплачиваться адресная денежная помощь. Например, в Слуцке для поддержки детей нижних чинов и офицеров, учившихся в местной гимназии, Городская дума направила 100 руб. [5, л. 5–5 об.].

Выплата стипендий для данной категории сирот продолжалась и после завершения Русско-японской войны. Так, небольшие пособия на эти цели на протяжении 1912–1914 гг. выделяли Борисовское, Минское, Бобруйское, Игуменское, Слуцкое уездные земские собрания [4, с. 71, 72, 73, 74].

26 апреля 1906 г. был принят закон, который конкретизировал участие государства в оказании помощи семьям лиц, погибших на войне с Японией. Он закрепил за вдовами нижних чинов и ратников ополчения право на пенсию от казны. Ее размер составлял 36 руб. в год. Данное право распространялось не только на вдов погибших во время боевых действий, но и умер-

ших от ран либо болезней, пропавших без вести. Обязанность по назначению пенсий была возложена на казенные палаты. Заявление могло представляться как в письменной, так и в устной форме, причем не только в казенную палату, но и в уездную земскую или городскую управу, участковому земскому начальнику, уездному или полицейскому управлению, воинскому начальнику, волостному правлению. Перечисленные учреждения и должностные лица должны были составить на его основании краткий протокол и в течение трех дней направить в казенную палату по месту жительства заявительницы. Решение о назначении пенсии принималось в течение трех недель. Что касается обеспечения других членов семьи погибшего (детей, ставших круглыми сиротами, и лиц, находившихся на его попечении – родителей, дедушек, бабушек, братьев и сестер), то данная обязанность по-прежнему закреплялась за органами земского, городского и сословного самоуправления [9, с. 495–496].

Таким образом, основные виды помощи семьям солдат и ратников ополчения, мобилизованных из белорусских губерний на Русско-японскую войну, были регламентированы законодательно – в Уставе о воинской повинности и Уставе о земских повинностях. Они включали в себя предоставление продовольственных пособий в виде фиксированного набора продуктов либо выплату денежного пособия, эквивалентного их стоимости, обеспечение нуждавшихся жильем. Кроме того, предусматривалась возможность выплаты дополнительных стипендий за счет местных бюджетов для обучения осиротевших детей погибших воинов. Основным ресурсом для обеспечения перечисленных расходов являлись земские повинности, то есть средства, находившиеся в распоряжении органов земского самоуправления (в Беларуси – управлений по делам земского хозяйства). В случае их дефицита допускалась возможность предоставления пособий из казны, к чему активно прибегали в органы самоуправления белорусских губерниях. Собственно государство взяло на себя один расход – выплату пенсий вдовам солдат и ратников ополчения, что законодательно было закреплено в 1906 г.

Библиографический список

1. Журналы годичного собрания Могилевского губернского комитета по делам земского хозяйства сентябрьской сессии 1905 года. Могилев: Типо-литогр. Я. Н. Подземского, 1905. 10, 150 с.

2. Журналы обыкновенного собрания Витебского губернского комитета по делам земского хозяйства заседаний с 28 января по 2 февраля [1905 г.] включительно с приложениями. Витебск: Типо-литогр. наследников М. Б. Нейман, 1905. [546] с. разд. паг.

3. Журналы II-го годичного собрания Витебского губернского комитета по делам земского хозяйства заседаний с 1 по 10 сентября 1904 года и приложения к ним. Витебск: Губерн. тип. и тип. наследников М. Б. Неймана, 1904. 184, [24], XII с.

4. Краткий обзор деятельности земств Минской губернии в первом трехлетии. [Минск : б. и., 1914]. 105 с.

5. Национальный исторический архив Беларуси (далее – НИАБ). Ф. 22. Оп. 1. Д. 934.

6. НИАБ. Ф. 2508. Оп. 1. Д. 2587.

7. НИАБ. Ф. 2508. Оп. 1. Д. 3773.
8. НИАБ. Ф. 2508. Оп. 1. Д. 3774.
9. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 3 : [в 34 т.]. Т. 26, отдние 1 : 1906. СПб. : Гос. тип., 1909. 1141, [29] с.
10. Сборник постановлений Минского губернского комитета по делам земского хозяйства за 1904 год. Минск : Паровая типо-литогр. И. и В. Тасьман, 1905. 254 с.
11. Устав о воинской повинности. Издание 1897 года // Свод законов Российской империи : полн. текст всех 16 т., соглас. с послед. продолж., постановлениями, изд. в порядке ст. 87 Зак. осн., и позднейшими узаконениями : в 5 кн. / сост.: Н. П. Балканов, С. С. Войт, В. Э. Герценберг ; под ред. и с примеч. И. Д. Мордухай-Болтовского. Изд. неоф. Кн. 2, т. 4. СПб., [1912?]. С. 1–128.
12. Устав о земских повинностях. Издание 1899 года // Свод законов Российской империи : полн. текст всех 16 т., соглас. с послед. продолж., постановлениями, изд. в порядке ст. 87 Зак. осн., и позднейшими узаконениями : в 5 кн. / сост.: Н. П. Балканов, С. С. Войт, В. Э. Герценберг ; под ред. и с примеч. И. Д. Мордухай-Болтовского. Изд. неоф. Кн. 2, т. 4. СПб., [1912?]. С. 129–367.

УДК 355:94 (470)"1794–1874"

РЕКРУТСКАЯ ПОВИННОСТЬ КАК ИНСТРУМЕНТ ВОЗДЕЙСТВИЯ НА ЭТНО-КОНФЕССИОНАЛЬНЫЕ ПРОЦЕССЫ НА ТЕРРИТОРИИ БЕЛАРУСИ В 1794–1874 гг.

Ф. А. Некрашевич

Академия Министерства внутренних дел Республики Беларусь, Минск, пр. Машерова 6А, 220005, davou@mail.ru

Рекрутская повинность являлась важным инструментом регулирования этно-конфессиональных процессов в белорусских губерниях в 1794–1874 гг. Российские власти принудительно направляли на военную службу членов деструктивных сект, а также дискредетировавших себя представителей православного духовенства. Кроме того, рекрутская повинность была призвана содействовать принудительной интеграции еврейского населения западных губерний.

Ключевые слова: Российская империя; рекруты; духовенство; евреи; секты.

RECRUITMENT AS A TOOL FOR INFLUENCING ETHNO-CONFESSIONAL PROCESSES ON THE TERRITORY OF BELARUS IN 1794–1874

F. Niekrashevich

Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Belarus, Minsk, Masherova Av. 6A, 220005, davou@mail.ru

Recruitment was an important tool for regulating ethno-confessional processes in the Belarusian provinces in 1794–1874. The Russian authorities forcibly sent members of destructive sects, as well as discredited representatives of the Orthodox clergy, to military

service. In addition, conscription was intended to facilitate the forced integration of the Jewish population of the western provinces.

Keywords: Russian Empire; recruits; clergy; Jews, sects.

Политика правительства Российской империи в области этно-конфессиональных отношений всегда отличалась противоречивостью. С одной стороны, империя представляла собой конгломерат различных этнических и религиозных групп. В связи с этим все самодержцы неминуемо должны были учитывать потребности своих подданных ради сохранения целостности и стабильности всей империи. С другой стороны, российские власти стремились по возможности проводить политику, направленную на культурную инкорпорацию народов присоединенных земель. Для проведения подобной инкорпорации применялись разнообразные методы: система образования, фискальные ограничения, введение системы дополнительных льгот и т. д. В ряд подобных методов можно отнести использование рекрутской повинности, которая существовала в белорусских губерниях в 1794–1874 гг.

Армия являлась идеальным механизмом для ренегатства: человек любой религии, оказавшийся в казарме, испытывал сильнейший культурный шок, который в большинстве случаев ослаблял резистентность к инокультурным воздействиям. Надевая серую шинель, новобранец оказывался закрученным мощным маховиков унификации буквально во всем, и наиболее комфортная линия поведения в таких условиях – тотальный конформизм, поскольку против всех индивидуальных отклонений действовала консолидированная сила официальных уставов и неуставных отношений [1, с. 304].

При этом принудительная военная служба как метод регулирования этно-конфессиональных отношений могла применяться далеко не всегда. Во-первых, это было связано с невозможностью комплектования вооруженных сил в первую очередь преступными и деструктивно настроенными элементами. Во-вторых, стратегической задачей российского правительства в процессе инкорпорации населения являлось создание условий, при которых подданные будут добровольно перенимать язык, религию и культуру титульного народа империи. В связи с этим массовое использование рекрутчины в качестве метода борьбы с неугодными неминуемо привело бы к нарастанию напряженности в отношениях между властью и населением присоединенных земель. Поэтому российские власти использовали рекрутскую повинность для регулирования этно-конфессиональных отношений лишь в тех случаях, когда применение всех других методов не приносило должного результата.

Условно можно выделить три основные направления использования рекрутской повинности в качестве регулятора этно-конфессиональных отношений в белорусских губерниях в 1794–1874 гг.:

1) использование рекрутской повинности в качестве меры наказания в отношении представителей деструктивных религиозных сект;

2) введение особых правил несения рекрутской повинности в отношении отдельных этно-конфессиональных групп;

3) принудительная отправка на военную службу в случае нарушения общепринятых норм поведения и морали со стороны священнослужителей Православной церкви.

Использование рекрутской повинности в качестве меры наказания в отношении представителей деструктивных религиозных сект было тесно связано с интересами Православной церки. Правительство всегда стремилось поддерживать господствующее положение Православной церкви как одного из краеугольных камней государственного строя. В связи с этим в Российской империи существовало уголовное преследование религиозных общин (сект), которые пытались перетянуть адептов официально признанного православного вероучения на свою сторону. Согласно ст. 192 Свода Законов Российской империи 1832 г. и Ст. 207 Уложения о наказаниях Уголовных и исправительных 1845 г. (далее – Уложение 1845 г.) к ним относились скопцы, духоборы, иконоборы, молокане, иудействующие и другие секты, признанные особенно вредными [5, с. 70; 4, т. 20, № 19283].

Наибольшее распространение практика привлечения сектантов к несению военной службы в качестве наказания приобрела в 1825–1845 гг. При этом их направляли на службу в основном на окраины Российской империи (Отдельные Кавказский, Оренбургский и Сибирский корпуса). Это должно было содействовать изолированию сектантов от общения со своими единомышленниками. Примечательно, что направленные по решению суда в вооруженные силы сектанты могли избежать наказания в случае публичного отречения от своих взглядов и перехода в православную веру [5, с. 70–71].

Постоянный приток в вооруженные силы деструктивных элементов негативным образом сказывался на дисциплине в войсках. В связи с этим с 1845 г. российские правительство переходит к практике избирательного направления сектантов на военную службу в качестве наказания за свою религиозную деятельность. Согласно Уложению 1845 г., за пропаганду деструктивных вероучений назначалось наказание в виде ссылки на поселение. При этом оно могло быть заменено отдачей в рекруты. Тем самым военное руководство получало возможность отбирать достойных кандидатов, желавших служить в рядах императорской армии [4, Т. 20, № 19283].

Политика принудительной отправки на военную службу священнослужителей православной церкви за нарушения общепринятых норм поведения и морали была тесно связана с проведением так называемых разборов православного духовенства. Российское правительство на протяжении XVIII–XIX ст. периодически устраивало чистку духовенства, направляя на

принудительную военную службу лиц, реально не связанных со служением культу, но пользовавшихся всеми привилегиями этого сословия. В рассматриваемый период подобная политика активно проводилась правительствами Александра I и Николая I. В белорусских губерниях подобная практика имела свои особенности. Учитывая непрочные позиции православной церкви в западных губерниях, российские власти ограничивали здесь политику разбора духовенства. Тем не менее, церковнослужители, которые из-за совершенных преступлений или аморального поведения подлежали исключеню из духовного звания, повсеместно направлялись в военную службу [3, Т. 29, № 22.362].

Введение особых правил несения рекрутской повинности в отношении отдельных этно-конфессиональных групп было призвано ограничить демографический и экономический потенциал тех диаспор, которые российские власти не могли нужным им образом интегрировать в имперское пространство. В белорусских губерниях подобной политике активно следовало правительство Николая I в отношении евреев. В начале своего царствования самодержец решил ввести ряд жестких мер, направленных на принудительную ассимиляцию евреев. Среди них наиболее болезненным стало введение в августе 1827 г. «Устава рекрутской повинности и военной службы для евреев». Несмотря на то, что рекрутскую повинность несли и другие группы населения, для евреев были введены дополнительные отягощающие условия.

От евреев устав требовал только рекрутов. Замена воинской повинности деньгами для евреев обставлялась таким количеством невыполнимых условий и требований, что делалась практически невозможной. Подобным же образом с помощью разнообразных ограничительных требований исключался вопрос об охотниках – тех, кто готов был добровольно нести службу взамен очередника. Обществам было запрещено объединяться, чтобы составлять совместные списки и решать, кто должен идти в армию: им вменялось исполнять повинность независимо друг от друга. Укрывателей и членовредителей следовало сдавать в рекруты без зачета – общества в этом случае по-прежнему оставались с задолженностями по рекрутской повинности, вдвойне теряя в рабочей силе [2, с. 44]. При этом в случае добровольного принятия православной веры стоящий на рекрутской очереди еврей автоматически освобождался от несения этой повинности.

Ситуация стала меняться лишь в 1860-х гг., когда правительство Александра II взяло курс на улучшение качества личного состава вооруженных сил. В связи с этим была прекращена практика привлечения подданных на военную службу в качестве меры наказания (в том числе это касалось сектантов и членов православного духовенства), а также были отменены дискриминационные условия несения рекрутской повинности для евреев. При

этом российское правительство не отказывалось от традиционного внутриполитического курса, направленного на инкорпорацию присоединенных земель. Используемые в рамках реализации этого курса методы стали более традиционными и гуманными.

Таким образом, рекрутская повинность являлась одним из методов регулирования этно-конфессиональных отношений, который российское правительство активно применяло на протяжении рассматриваемого периода. Использование этого метода было направлено в первую очередь на инкорпорацию белорусских земель в состав Российской империи. Кроме того, рекрутская повинность использовалась в качестве инструмента очищения православного духовенства от диструктных элементов. Существование легальной возможности избежать военной службы для сектантов и евреев путем перехода в православную веру свидетельствовало о том, что рекрутская повинность использовалась для достижения не только военных, но и внутриполитических целей. В 1860-х гг. правительство Александра II пересмотрело вопрос регулирования этно-конфессиональных отношений и стало использовать рекрутскую повинность в белорусских губерниях на общих основаниях.

Библиографический список

1. *Лапин, В. В.* Армия России как имперский интеграционный механизм / В. В. Лапин // Петербургский исторический журнал. – 2019. – №1. – с. 302–313.
2. *Петровский-Штерн, Й.* Евреи в русской армии 1827–1914 гг. / Й. Петровский-Штерн. – Москва : Новое литературное обозрение, 2003. – 556 с.
3. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1 : с 1649 по 12 дек. 1825 г. : в 45 т. – Санкт-Петербург : Тип. II отд-ния собств. Е. и. вел. канцелярии, 1830–1851. – 45 т.
4. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2 : с 12 дек. 1825 по 28 февр. 1881 г. : в 55 т. – Санкт-Петербург : Тип. II отд-ния собств. Е. и. вел. канцелярии, 1830–1884. – 55 т.
5. Свод законов Российской Империи, повелением государя императора Николая Павловича составленный [Текст] : [в 15 т.] : 1842 г. – Санкт-Петербург : Тип. Второго отдния Собств. е. и. в. канцелярии, 1842–1855. – [Т. 15]: Свод законов уголовных. – 1842. – [4], 383, 12, 40 [2], IV с.

УДК 947.6:28

КАПІТУЛЫ УНІЯЦКАЙ ЦАРКВЫ НА ТЭРЫТОРЫІ БЕЛАРУСІ Ў КАНЦЫ XVIII – ПАЧАТКУ XIX стст.

А. В. Саўчанка

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4, 220030, г. Мінск, andrijsauczanka1997@gmail.com

У артыкуле разглядаюцца капітулы уніяцкай царквы на тэрыторыі Беларусі ў канцы XVIII – пачатку XIX стст. Паказваецца розніца палажэння ўкраінскіх і беларускіх уніяцкіх епархій у дадзены перыяд. На прыкладзе аднаўлення Брэсцкага капітула

аналізуюцца мэты, задачы яго дзейнасці і крыніцы фінансавання. Падкрэсліваецца, што канец XVIII – пачатак XIX стст. стаў часам барацьбы за ўзмацненне ролі капітулаў, якія сталі змагацца за свае правы і паляпшэнне матэрыяльнага становішча і адукацыйнага ўзроўню.

Ключавыя словы: унія; уніяцтва; уніяцкая царква; капітул; белае духавенства; базыльяне.

КАПИТУЛЫ УНИАТСКОЙ ЦЕРКВИ НА ТЕРРИТОРИИ БЕЛАРУСИ В КОНЦЕ XVIII-НАЧАЛЕ XIX стст.

А. В. Савченко

Белорусский государственый университет, пр. Независимости, 4, 220030, г. Минск, andrijsauczanka1997@gmail.com

В статье исследуются униатские капитулы на территории Беларуси в конце XVIII – начале XIX веков. Показана разница в положении украинской и белорусской униатских епархий в этот период. На примере восстановления Брестского отделения анализируются цели, задачи его деятельности и источники финансирования. Подчеркивается, что конец XVIII и начало XIX вв. стало временем борьбы за усиление роли капитулов, которые начали борьбу за свои права и улучшение своего материального положения и образовательного уровня.

Ключевые слова: уния; униатство; униатская церковь; капитул белое духовенство; василиане.

CHAPTERS OF THE UNION CHURCH ON THE TERRITORY OF BELARUS AT THE END OF THE 18th – BEGINNING OF THE 19th CENTURY

A. V. Savchenko

Belarusian State University, 4 Nezavisimosti avenue, 220030, Minsk andrijsauczanka1997@gmail.com

The article examines Uniate chapters on the territory of Belarus at the end of the 18th – beginning of the 19th centuries. The difference in the position of the Ukrainian and Belarusian Uniate dioceses during this period is shown. Using the example of the restoration of the Brest chapter, the goals, objectives of its activities and sources of financing are analyzed. It is emphasized that the end of the 18th and beginning of the 19th centuries. became a time of struggle to strengthen the role of chapters, which began to fight for their rights and improve their financial situation and educational level.

Keywords: union; uniatism; Uniate church; chapter; white clergy; Basilians.

Слова капітул мае лацінскае паходжанне (лац. – Capitilum) і ў каталіцызме і некаторых галінах пратэстантызму азначае калегію (раду) клірыкаў пры біскупскай кафедры (кафедральны капітул) або калегіяльнай царквы (калегіяльны капітул). Інстытут капітулаў быў характэрны і для грэка-каталіцкай царквы. Адным з найважнейшых перыядаў дзейнасці

капітулаў уніяцкай царквы на тэрыторыі Беларусі з'яўляецца час 2-ой паловы XVIII ст. – пачатку XIX ст., калі капітулы спрабавалі вярнуць страчаныя пазіцыі. На гэтым шляху ў капітула былі вялікія перашкоды. Белае духавенства не магло сур'ёзна супрацьстаяць у сферы адукацыі ордэну базыльян з яго манаполіяй на адукацыю і вымушана было шукаць апору ў асобе мітрапалітаў. Аднак, пасля Якава Сушы мітрапалітамі станавіліся пераважна выхадцы з базыльянскага асяроддзя, якія глядзелі на прашэнні вачыма базыльянаў, рэдка праяўляючы клопат аб белым духавенстве [5, С. 122]. Важна заўважыць, што былі і выключэнні, праўда, такім выключэннем з'яўляліся не беларускія, а ўкраінскія землі. Вядома, што епархіі на заходнеўкраінскіх землях (Львоў, Луцк і Перамышль (зараз гэты горад знаходзіцца ў складзе Польшчы) былі прыведзены да уніі ў 1680-ыя –1700-ыя гг. Можа, менавіта запаздалае далучэнне гэтых епархій да уніі абумовіла лепшае стаўленне да прадстаўнікоў белага духавенства з боку епіскапаў Львоўскага і Перамышльскага ў пачатку XVIII ст. Епіскапы змагаліся за сродкі як ад свецкіх уладаў, так і духоўных (Рымскай курыі) для фінансавання і матэрыяльнай падтрымкі навучэнцаў (стыпендыі былі выдзелены з папскай казны для 10 навучэнцаў), стваралі такія адукацыйныя ўстановы як алюмнат у Львове ці школы ў Перамышлі [4, С. 323], семінарыю ва Уладзіміры-Валынскім [4, С. 324] і г. д.

На тэрыторыі Беларусі падобная ініцыятыва рэалізоўвалася са спазненнем, бо толькі ў 1743 г. намаганнямі Радзівілаў была створана Свержанская семінарыя на 12 свецкіх клірыкаў. У адрозненне ад заходнеўкраінскіх земляў у Свержанскай семінарыі адказнымі за працэс навучання і выхавання навучэнцаў былі базыльяне [4, С. 327].

Праблема адукацыі кліра нават стала аб'ектам разгляду Папам Рымскім Бенедыктам XIV, які нагадваў пра неабходнасць епіскапаў дбаць пра ўзровень адукацыі ўсяго духавенства. Папам крытыкаваліся парадкі ў гэтай сферы Рэчы Паспалітай[1], дзе базыльяне мелі прывілеяваны стан у параўнанні з шэраговым белым духавенствам [4, С. 328].

У выніку жаданне забяспечыць наяўнасць на тэрыторыі Беларусі вышэйшай адукацыйнай установы для кліра прывяло да прадастаўлення унятам Віленскай Папскай калегіі, за аснову працы якой браўся Папскі алюмнат у Львове [4, С. 330]. Алюмант, як ўстанова, быў створаны з боку вышэйшай каталіцкай іерархіі, што абумовіла патрэбу ведаць каталіцкія асновы веры, але адначасова прадпісвалася абавязковае валоданне асновамі грэцкай (праваслаўнай) веры і абрада з ужываннем у набажэнстве славянскай (царкоўнаславянскай) мовы [4, С. 331].

[1] Сярод прадпісанняў Замойсця быў пункт, які прадпісваў адкрыць семінарыі ў манастыры, дзе колькасць насельнікаў была больш за 12 манахаў [Ситкевич, Униатские капитулы, Христианское чтение 1904 ч. 1, С. 330].

Акрамя супрацьстаяння паміж базыльянамі і прадстаўнікамі белага духавенства ў сферы адукацыі, працягвалася барацьба за ўплыў у адміністратыўнай сферы. Базыльяне не жадалі страчваць свае пазіцыі ў адміністрацыйным кіраванні, нягледзячы на прадпісанні Замосця аб знаходжанні улады ў руках біскупа і белага духавенства. Первапраходцамі ў рэалізацыі дадзенага прадпісання зноў сталі далучаныя ўкраінскія кафедры: напрыклад, Перамышльская кафедра, дзе ў 1739 г. пры епіскапе І. Шумлянскім на пасаду афіцыяла быў абраны белы святар. У Вільне мітрапаліт Афанасій Шаптыцкі пры кафедральнай царкве прадпісаў мець 2 святароў, а на Луцкай кафедры на працягу 21 года (1730–1751 гг.) прысутнічаў прадстаўнік з белага духавенства Ф. Рудніцкі-Любянецкі [4, С. 339].

Падзеі другой паловы XVIII ст., асабліва працэсы, звязаныя з 1-ым падзелам Рэчы Паспалітай, калі уніяцкая царква і яе вернікі апынуліся па розныя бакі дзяржаўнай мяжы, наспяванне рэформаў з боку ўладаў падштурхнулі епіскапаў шукаць падтрымку сярод духавенства. Менавіта ў гэты час было прынята рашэнне аб аднаўленні Брэсцкага капітула.

Сярод матываў аднаўлення капітула называлася і жаданне, каб «епархіяльнае белае духавенства з часам усё большую сваю славу і карысць памножаную мела» [3, Л. 1]. Адзначалася, што аднаўленне капітула прадпрынята з мэтай паляпшэння выканання правоў царкоўных, і для гэтага капітул аднаўляецца з 4-ма пасадамі і намерам пашырыць склад да 6 асоб у яго складзе: «съ 4-хъ особъ как то: Архипресвитера, Архидиякона, Хартулярия и Кустоша составленный увеличить и до шести особъ умножить» [3, Л. 1, 1 об]. Таксама звярталася ўвага на фінансаванне капітула. Па акце бачна, што цягам свайго жыцця мітрапаліт абяцаў памножаць капітульныя сродкі да 5 000 злотых, якія атрымлівае з дзвюх епархій (Брэсцкай і Уладзімірскай), дзе 3 000 назаўсёды, а 2 000 злотых як абавязак на ўтрыманне царквы кафедральнай [3, Л. 5 об].

Белае духавенства пазітыўна адрэагавала на аднаўленне дзейнасці капітула. Прыкладам гэтага можа стаць «пратэст» святара саборнай Віленскай царквы Казіміра Шчыгельскага ад 1776 г. [1, С. 60]. Кіраваны прыкладам аднаўлення Брэсцкага капітула, ён прыгадваў, што колькасць капітулаў на беларускіх землях раней была значна большая, а іх знікненне ставілася Казімірам Шчыгельскім у віну базыльянам [1, С. 60].

Уваходжанне беларускіх земляў у склад Расійскай імперыі змяніла стан ўніяцтва[2], а таму рэформы, звязаныя з кіраваннем царквой, прыйшлося адкласці. Капітулы не маглі заявіць пра сябе, як пра ўплывовыя органы. Тым не менш, яны працягвалі сваё існаванне і пры 2-ух мітрапалітах уніяцкіх цэркваў у Расіі І. Лісоўскім і І. Красоўскім (аднак, капітулы так і не змаглі стаць

[2] За перыяд ад першага падзелу Рэчы Паспалітай (1772) і да смерці Кацярыны II (1796) да праваслаўя з асяродззя уніятаў было пераведзена каля 3 000 000 чалавек (пры гэтым на момант скасавання уніі колькасць вернікаў-уніятаў была на палову меншая – каля 1 500 000 чалавек) [2, С. 7].

кансалідуючым органам у барацьбе за інтарэсы белага духавенства, бо ў асноўным гэтым займаліся кіраўнікі епархій [2, С. 63]). Адкрыты падзел епархій праявіўся ў пачатку XIX ст., бо ўсходнія епархіі (цэнтр – Полацк і Струнь) былі ў вотчыне мітрапалітаў, якія радзелі за дабрабыт белага духавенства; а такія як Брэсцкая і Луцкая былі пад кіраўніцтвам асоб (І. Булгака, Я. Мартусевіча), моцна звязаных з базыльянамі, а таму і не зацікаўленых у паляпшэнні стану белага духавенства. Нягледзячы на гэта, з цягам часу святары сталі аб'ядноўвацца з мэтай адсунуць базыльянаў ад епархіяльнага кіраўніцтва вакол Брэсцкага капітула (з такімі жаданнямі аб'яднання выступілі нават святары Віленскай епархіі) [2, С. 63].

Важным момантам у гэтай барацьбе для белага духавенства стала аднаўленне Брэсцкага капітула ў 1808 г. Прычынай гэтага магла быць у тым, што Брэсцкая епархія далучыла ў свой склад Супрасльскую епархію, дзе некалі існаваў капітул, таму аднаўленне Брэсцкага капітула ў некаторай ступені «замацавала» ўваходжанне Супрасльскага капітула ў Брэсцкі [1, С. 111]. Далучэнне да Брэсцкага капітула выхадцаў з Супрасля паспрыяла актывізацыі дзейнасці гэтага інстытута, бо святары трымалі перад вачыма прыклад паспяховай дзейнасці Супрасльскага капітула, а выхадцы з Супрасльскага жадалі дасягнуць узроўню інстытута як было пры Прусіі, а яшчэ больш Аўстрыі[3].

Падводзячы вынікі, трэба адзначыць наступнае: XVIII ст. (асабліва 2-я палова XVIII ст.) сталі часам руху за ўзмацненне ролі капітулаў, якія змагаліся за свае правы і паляпшэнне матэрыяльнага становішча і адукацыйнага ўзроўню белага духавенства. Створаныя Папам Рымскім алюмнаты фактычна паспрыялі выхаванню ў сваім асяроддзі тых, каму былі важныя чын літургіі і яе мова (у будучыні гэтыя людзі калектыўна выступяць у абарону ўсходняга абрада і будуць патрабаваць паляпшэння адукацыі для белага духавенства). Аднаўленне Брэсцкага капітула ў 2-ой палове XVIII ст. хоць і не прывяло на практыцы да актывізацыі яго дзейнасці, але стала пачаткам яднання белых святароў, якое адбылося ўжо ў 1808 г. пры другім аднаўленні капітула. Аб'яднанае вакол Брэсцкага капітула духавенства з Супрасльскай епархіі паспрыяла фарміраванню ў гэтым асяроддзі рупліўцаў перад дзяржаўнымі ўладамі, мітрапалітам і духоўнымі ведамствамі, якім падпарадкоўвалася ўніяцкая царква, за паляпшэнне як матэрыяльнага, так і адукацыйнага стану святароў.

Бібліяграфічны спіс

1. *Бобровский, П. О.* Греко –униатская церковь в царствование императора Александра I / П. О. Бобровский. – Минск, Энциклопедикс, 2014. – 412 с.

[3] Так святар Антоній Сасноўскі быў знаёмы з канонікам Паўлам Шыманскім, які прайшоў навучанне ў Вене і мог бачыць стан уніятаў Аўстрыі [2, С. 64], пры тым, што капітулы ў Аўстрыі паўсталі ў год аднаўлення Брэсцкага капітула епіскапам А. Младоўскім (у 1775 г.) [2, с. 64], [5, С. 31].

2. *Носко, М.* прот. Униатская церковь в первой трети XIX века : движение к воссоединению с Православием / протоиерей Михаил Носко. – Минск : Свято-Елисаветинский женский монастырь в г. Минске, 2014. – 204, [19] с. : табл., портр., факсим.

3. Российский государственный исторический архив в г. Санкт-Петербурге (РГИА). – Ф. 823. – Оп. 2. – Д. 2155.

4. *Ситкевич, А.* свящ. Униатские кафедральные капитулы в XVIII в. // Христианское чтение. – Ч. 1. – СПб : Тип. М. Меркушева, 1904. – С. 320–354.

5. *Стрельбицкий, И.* Униатские церковные соборы с конца XVI века до воссоединения униатов с православною церковью / составил И. Стрельбицкий. – Вильна : Губернская типография, 1888. – 192 с.

6. *Филевич, И. П.* Вопрос о воссоединении западнорусских униатов в его новейшей постановке : по поводу исследования П. О. Бобровского «Русская греко-униатская церковь в царствование императора Александра I». СПб. 1890 / И. Филевич. – Варшава : Типография Варшавского учебного округа, 1891. – 31 с.

УДК 314.17 (476) (091)"18/19"

ТРАНСФОРМАЦИОННЫЕ ИЗМЕНЕНИЯ БЕЛОРУССКОГО ОБЩЕСТВА ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – НАЧАЛЕ XX в.: СОЦИАЛЬНО-ДЕМОГРАФИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

А. И. Сенько

Белорусский государственный университет, пр. Независимости, 4, 220030, г. Минск, Беларусь, senkoAI@bsu.by

В статье анализируются социально-демографические характеристики белорусского общества в период трансформационных изменений второй половины XIX – начала XX в. В рамках теории демографического перехода дано теоретическое обоснование процессам снижения смертности с последующим снижением рождаемости, появлению в обществе новых социальных явлений. Показаны процессы, определяющие особенности демографического перехода в белорусских губерниях.

Ключевые слова: социально-демографические процессы; демографический переход; смертность; рождаемость; брачное поведение.

TRANSFORMATIONAL CHANGES IN BELARUSIAN SOCIETY IN THE SECOND HALF OF THE XIX - THE BEGINNING OF THE XX CENT.: SOCIO-DEMOGRAPHIC ASPECT

A. I. Senko

Belarusian State University, Nezavisimosti Avenue, 4, 220030, Minsk, Belarus, senkoAI@bsu.by

The article examines the socio-demographic characteristics of the Belarusian society in conditions of transformation in the second half of the XIX – the beginning of the XX cent. Within the framework of the demographic transition theory the theoretical explanation of the mortality rate decrease, followed by a decrease in the birth rate, and the emergence of new social phenomena in society is offered. The processes that determine peculiarities of the demographic transition in the Belarusian governorates are shown.

Keywords: socio-demographic processes; demographic transition; mortality; birth rate; matrimonial behaviour.

Социально-демографические процессы являются неотъемлимой частью структурных, или трансформационных, изменений белорусского общества второй половины XIX – начала XX в., главным результатом которых стало преобразование совокупности характеристик, определяющих традиционный уровень развития общества, в общество современного типа. В историографии данный процесс определяется как демографический переход [7, с. 218–219; 6, с. 44].

Системный характер социально-демографических процессов обусловливает их изучение в рамках разного рода теоретико-методологических подходов и концепций. Теория демографического перехода, определение которой состоит в переходе общества от традиционного типа воспроизводства населения с высокими уровнями рождаемости и смертности к современному с их существенно сниженными уровнями, является одной из наиболее аргументированных и актуальных социолого-демографических концепций [4, с. 162].

Демографический переход способствовал формированию ряда социальных и экономических тенденций, при этом необходимо отметить, что социально-демографические процессы второй половины XIX – начала XX в. выступают показателем направленности и особенностей трансформационных изменений белорусского общества, степени вовлеченности общества в эти процессы [25, с. 272].

Зародившаяся в середине XX в. теория демографического перехода прошла длительный путь историографического анализа и осмысления. Основа накопленного исследователями опыта в изучении данной теории сводится к следующим выводам: традиционно демографический переход начинается со снижения смертности; последующее длительное снижение рождаемости приводит к существенным изменениям в возрастной структуре населения, а именно – кратковременному росту трудоспособного населения и последующему быстрому старению населения. Снижение рождаемости в сочетании с увеличением продолжительности жизни имеет прямое влияние на размер родственного окружения, сокращая его широту и увеличивая глубину поколений. При этом происходит изменение брачного поведения населения, структуры семьи и внутрисемейных отношений [27, с. 2].

Изучение особенностей демографического перехода в белорусских губерниях во второй половине XIX – начале XX в. предполагает изучение его ряда отдельных аспектов, в числе которых динамика численности населения, изменение уровней смертности и рождаемости, эволюция структуры

семьи и брачно-семейных отношений, изменение традиционных норм поведения, ценностных установок и ориентиров населения. Одним из основных показателей социальных процессов, происходящих в обществе, являются данные демографической статистики, которые отображают уровни смертности и рождаемости. Специфика работ исследователей дореволюционного периода заключалась в преимущественном изучении данных статистического учета населения. Некоторые аспекты социально-демографических процессов в дореволюционной историографии рассматривались К. Аникиевичем [1], А. Дембовецким [17], М. Довнар-Запольским [5], С. Новосельским [10], Ю. Янсоном [24] и др. По мере расширения исследователями знаний о процессах воспроизводства населения, накопления статистического и нарративного материала появляются работы советских исследователей В. Бондарчика [2], А. Ракова [20], А. Вишневского [4], А. Рашина [21] и др. В современной историографии отдельные аспекты социально-демографических процессов нашли отражение в работах белорусских исследователей А. Кохановского [8], С. Токтя [23], В. Носевича [11], российского исследователя Б. Миронова [9], однако завершенного рассмотрения в историографии демографический переход в Беларуси во второй половине XIX – начале XX в. не получил.

Причины исключительно высоких показателей смертности в 60-е и 70-е гг. XIX в. в белорусских губерниях зачастую были связаны как с климатическими особенностями, например Витебской губернии, расположенной в низменной местности, богатой болотами и лесами, так и бытовыми условиями. В числе таких условий – традиция постройки «курных изб» и нехватка теплых помещений, обуславливавшая крестьян впускать в жилой дом на зимовку домашних животных [16, л. 2]. В отдельных уездах отмечалась проблема недостаточного количества оспопрививателей, отрицание большинством населения пользы оспопрививания, нехватка числа повивальных бабок, врачей и фельдшеров [16, л. 3]. В целом в 60-е и 70-е гг. XIX в. одним из главных факторов, оказывавших влияние на общий уровень смертности населения белорусских губерний, была заболеваемость населения острозаразными и эпидемическими болезнями, которые в ряде случаев приводили к смерти. Высокий коэффициент смертности давали такие заболевания, как тиф, скарлатина, корь, дизентерия, воспаление легких. Например, в 1876 г. в Виленской губернии в Ошмянском, Лидском, Дисненском, Вилейском уездах от скарлатины умерло около 25 % от числа зарегистрированных больных, обратившихся за медицинской помощью [19, л. 26]. К числу острозаразных болезней относились и венерические заболевания, которые обнаруживались не только среди отставных солдат, возвращающихся к семейству, но и среди женщин, «праздношатающиеся, которые после излечения возвращались зараженные». В источниках описывается примеры, когда

повторное заражение венерическими заболеваниями приводило к туберкулезу легких, который всегда заканчивался смертью [19, л. 6].

Следует отметить, что для населения белорусских губерний 60-х и 70-х гг. XIX в. были характерны прочно укоренившиеся фетишистски-анимистические представления белорусов о болезнях. Объяснения своим верованиям люди не давали, приметы и суеверия, примеры использования нетрадиционной медицины передавались из поколения в поколение [3, с. 172].

Уровень общей смертности населения в значительной степени определялся высокими показателями детской смертности. Позднее распознавание эпидемий, отсутствие изоляции и обеззараживания, недостаточная врачебная помощь к рубежу XIX–XX вв. стали предметом особого контроля. В отчетах врачебных отделений губернских правлений конца XIX в. отмечается возросшее число официально зарегистрированных больных, благодаря увеличившемуся числу больниц, городских и сельских врачей, фельдшеров, что свидетельствует, в том числе и о положительном восприятии населением мероприятий по снижению заболеваемости населения [18, л. 23, 26]. Помимо этого увеличивается количество врачебных округов и аптек. Так, в Минской губернии в 1881 г. было 33 аптеки [14, с. 17], к 1 января 1914 г. количество аптек насчитывалось 104 [15, с. 47].

Помимо снизившейся смертности в белорусских губерниях во второй половине XIX – начале XX вв. заметно снизилась рождаемость. С точки зрения исследователей демографических процессов, высокий уровень рождаемости обусловлен не столько необходимостью поддержания большого количества рождений как таковых, сколько выживаемостью детей [26, с. 174]. Постепенное снижение смертности во второй половине XIX – начале XX в. исключает необходимость в высокой рождаемости. В процентном соотношении за период 1861–1914 гг. уровень рождаемости в белорусских губерниях снизился на 32,2 % [21, с. 169–170].

В рамках демографического перехода происходит трансформация структуры и формы белорусской семьи (все большее распространение получают малые семьи), брачного поведения населения, воззрений общества на рождение и воспитание детей; в норму бытовой жизни белорусов входит более позднее заключение браков. Материалы архивных источников подтверждают тенденцию белорусского населения к более позднему заключению браков в начале XX в. В 1906 г. среди православного населения городов Могилевской губернии в возрасте 20 лет и моложе вступили в брак 36,4 % девушек, в возрасте 21–25 лет – 40,4 %. Среди юношей 20 лет и моложе – 8,6 %, в возрастной группе 21–25 лет – 36,2 %. Значительная часть мужчин в городах Могилевской губернии заключили брак в возрасте 26–30 лет – 35,9 %. Аналогичные показатели наблюдались и в уездах Могилев-

ской губернии. Среди православного населения уездов Могилевской губернии 39,4 % девушек вступили в брак в возрасте 20 лет и моложе, 47,7 % – в возрастной группе 21–25 лет. Юношей 20 лет и моложе заключило брак 20,4 %, в возрасте 21–25 лет – 40,3 %. В возрасте 26–30 лет – 26,5 % юношей [22, л. 98, 110].

Демографический переход в белорусском обществе характеризовался не только изменениями в уровнях смертности и рождаемости, смещением брачного возраста, трансформации подвергались и традиционные ценности и нормы поведения населения. Источники фиксируют все больше примеров прошений о расторжении брака ввиду неверности супруга или неблагонадежного поведения [12, л. 27, 43]. Кроме того, имели место быть участившиеся примеры девиантного поведения в обществе [13, л. 7, 9], связанные, в том числе и с возросшим числом бессемейного городского населения в лице рабочих, нижних воинских чинов и др.

Таким образом, изучение социально-демографических процессов в контексте трансформационных изменений белорусского общества второй половины XIX – начала XX в. позволяет рассмотреть социальные явления и демографический переход в их взаимообусловленности, оценить степень включенности белорусского общества в эти процессы. Демографический переход на территории белорусских губерний во второй половине XIX – начале XX в. характеризовался постепенным преобразованием традиционного общества в современное со сниженными уровнями смертности и рождаемости, значительно увеличенной численностью населения, эволюцией брачно-семейных отношений.

Библиографический список

1. *Аникиевич, К. Т.* Сенненский уезд Могилевской губернии. Опыт описания в географическом, историческом, этнографическом, бытовом, промышленном и статистическом отношениях, с картою уезда, схемаю двух озер и рисунками в тексте. – Могилев : Губерн. тип., 1907.

2. *Бандарчык, В. К.* Сям’я і сямейны быт беларусаў. – Мн. : Навука і тэхніка, 1990.

3. *Богданович, А. Е.* Пережитки древнего миросозерцания у белорусов : этнографический очерк / [сочинение] А. Е. Богдановича. – Гродно : Губернская типография, 1895.

4. *Вишневский, А. Г.* Избранные демографические труды: в 2 т. Т. 1 : Демографическая теория и демографическая история. – М. : Наука, 2005.

5. *Довнар-Запольский, М.* Очерки обычного семейного права крестьян Минской губернии. – М.: тип. К.О. Александрова, 1897.

6. *Каханоўскі, А. Г.* Сацыяльная трансфармацыя беларускага грамадства ў другой палове XIX – пачатку XX ст. : Метадалогія і методыка аналізу // Российские и славянские исследования: науч. сб. Вып. 4 / редкол.: А. П. Сальков, О. А. Яновский (отв. редакторы) [и др.]. – Минск : БГУ, 2009. С. 44–50.

7. *Каханоўскі, А. Г.* Разгортванне мадэрнізацыйных працэсаў у Беларусі ў XIX–XX ст. // Працы гістарычнага факультэта БДУ : навук. зб. Вып. 4 / рэдкал.: У. К. Коршук (адк. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БДУ, 2009. С. 218–228.

8. *Каханоўскі, А. Г.* Сацыяльная трансфармацыя беларускага грамадства (1861–1914 гг.). – Мінск: БДУ, 2013.

9. *Миронов, Б. Н.* Российская империя: от традиции к модерну: в 3 т. Т. 1. – СПб.: Дмитрий Буланин, 2014.

10. *Новосельский, С. А.* Смертность и продолжительность жизни в России. – Петроград: Типография Министерства внутренних дел, 1916.

11. *Носевич, В. Л.* Традиционная белорусская деревня в европейской перспективе. – Мн.: Тэхналогія, 2004.

12. О розыске жены чиновника Гродненской контрольной палаты Рождественской Марфы, занимавшейся развратом, для расторжения брака с Рождественским Федором // НИАБ в г. Гродно. Ф. 2. Оп. 13. Д. 442.

13. Об исключении мещанина Брушневича из мещанского общества гор. Гродно за развратную жизнь // Ф. 2. Оп. 13. Д. 661.

14. Обзор Минской губернии за 1881 год: (Приложение ко всеподданнейшему отчету минского губернатора). – Мн., 1882. – С. 17.

15. Обзор Минской губернии за 1913 год. – Мн., 1914. – С. 47.

16. Описание причин неудовлетворительного состояния народного здравия в Витебской губернии // НИАБ. Ф. 2502. Оп. 1. Д. 122.

17. Опыт описания Могилевской губернии в историческом, физико-географическом, этнографическом, промышленном, сельскохозяйственном, лесном, учебном, медицинском и статистическом отношениях: в 3 кн. сост. по прогр. под ред. А. С. Дембовецкого. – Могилев, 1882–1884. – Кн. 1. – 1882.

18. По медицинскому отчету Витебской губернии за 1894 год // Ф. 1297. Оп. 292 Д. 30.

19. По рассмотрению годового отчета по врачебной части Виленской губернии за 1876 год // РГИА. Ф. 1297. Оп. 218. Д. 121.

20. *Раков, А. А.* Белоруссия в демографическом измерении. – Минск : [б. и.], 1974.

21. *Рашин, А. Г.* Население России за 100 лет (1811–1913 гг.) / под ред. акад. С. Г. Струмилина. – М. : Госстатиздат, 1956.

22. Статистические сведения о родившихся, бракосочетавшихся и умерших по городам и уездам Могилевской губернии за 1906 г. // Ф. 2187. Оп. 1. Д. 64.

23. *Токць, С. М.* Сацыяльныя і культурныя працэсы ў беларускай вёсцы ў другой палове XIX – пачатку XX ст. – Мінск : ДІКСТ БДУ, 2016.

24. *Янсон, Ю. Э.* Сравнительная статистика России и западно-европейских государств: в 2 т. Т. 1: Территория и население. – Спб.: тип. М. Стасюлевича, 1878.

25. *Kakhanouski, A.* Modernization processes in Belarus in the second half of the XIX – the beginning of the XX cent.: general trends and national features // Делом и истиной : сборник научных трудов, посвященный 10-летнему юбилею сотрудничества между историками университетов Беларуси и Тюбингенского университета = Opere et Veritate : Sammelband von wissenschaftlichen Werken, gewidmet dem 10-jährigen Jubiläum der Zusammenarbeit zwischen den Historikern von weißrussischen Universitäten und der Universität Tübingen / под науч. ред. докт. ист. наук, проф. О. Б. Келлер. – Минск : РИВШ, 2019. С. 271–283.

26. *Lee, R. D.* The demographic transition: Three centuries of fundamental change // Journal of Economic Perspectives. 2003. Vol. 17, № 4. P. 167–190.

27. *Lee, R. D., Reher, D. S.* Introduction: the landscape of demographic transition and its aftermath // Demographic transition and its consequences. – New York, 2011. P. 1–7.

УДК 658.8(091)"18/19"(476)

СОЦИАЛЬНО-ПРАВОВОЕ ПОЛОЖЕНИЕ ЖЕНЩИН ПОЧТОВО-ТЕЛЕГРАФНЫХ ЧИНОВНИКОВ НА ТЕРРИТОРИИ БЕЛАРУСИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – НАЧАЛЕ XX вв.

С. О. Сидорова

Белорусский государственный университет физической культуры,
пр. Победителей, 105, 220020, г. Минск, lana0415@mail.ru

В статье показаны общие черты и отличия социально-правового положения женщин почтово-телеграфных чиновников в белорусских губерниях во второй половине XIX – начале XX вв. Выявлены гендерные различия при приеме на работу и особенности условий службы женщин в сравнении с мужчинами почтово-телеграфными чиновниками. Проанализирована эволюция социально-правового положения женщин на службе в почтово-телеграфном ведомстве.

Ключевые слова: почтово-телеграфный чиновник; женщина; белорусские губернии; почтово-телеграфное ведомство; Министерство внутренних дел.

SOCIAL AND LEGAL STATUS OF WOMEN AT THE POSTAL AND TELEGRAPH DEPARTMENT IN BELARUS IN THE SECOND HALF OF THE XIX – EARLY XX CENTURIES

S. Sidarava

Belarusian State University of Physical Culture,
Pobediteley Ave., 105, 220020, Minsk, lana0415@mail.ru

The article shows the common features and differences of the social and legal status of women postal and telegraph officials in the Belarusian provinces in the second half of the XIX – early XX centuries. Gender differences in hiring and peculiarities of the conditions of service of women in comparison with men postal and telegraph officials were revealed. The role of women in the service in the postal and telegraph department and the evolution of their social and legal status are analyzed.

Keywords: postal and telegraph official; woman; Belarusian provinces; postal and telegraph department; Ministry of Internal Affairs.

Социальные-экономические изменения, происходившие в белорусском обществе во второй половине XIX – начале XX вв., не только содействовали разрушению устаревших сословных различий, но и включению более широких слоев населения в экономическую деятельность. Высокий уровень образования позволял женщинам претендовать на квалифицированные должности и строить профессиональную карьеру. Тем не менее, их социально-правовое положение в Российской империи в этот период времени было довольно

ограниченным и во многом зависело от их социального статуса и места проживания. Женщины не имели политических прав и были лишены гражданских свобод. Их правовое положение определялось существующим законодательством и нормами традиционного общества. Женщины продолжали сталкиваться с дискриминацией и ограничениями во многих сферах жизни. В частности, они не имели равные с мужчинами права на образование, не могли заниматься некоторыми профессиональными видами деятельности и занимать ряд должностей, а также имели ограниченные возможности по участию в политического жизни государства.

Почтово-телеграфное ведомство стало первым в Российской империи, где государственная служба стала принимать представителей всех сословий, а с 1864 г. в телеграфные учреждения Финлядии в виде опыта стали принимать женщин. Это было выгодно правительству, так как труд женщин оплачивался вдвое меньше мужчин, сотрудницы приравнивались к III разряду без права на пенсии и пособия [14, с. 125]. Дальнейшее развитие телеграфной связи привело к быстрому распространению данного опыта и женщин стали принимать на работу во многие телеграфные учреждения империи, в том числе и в белорусских губерниях.

Реформа почтово-телеграфного ведомства 1884–1885 гг. затронула структуру управления центральных и местных учреждений связи. Итогом реформирования на территории Беларуси стало образование четырех почтово-телеграфных округов, основными учреждениями которых были почтово-телеграфные конторы и отделения. Вследствие объединения почтовых и телеграфных учреждений произошло слияние личного состава двух ведомств и принято новое название должности служащих – почтово-телеграфный чиновник.

Главное управление почт и телеграфов должное внимание уделяло подбору персонала и его профессиональной подготовке. Приоритет при выборе кандидата на должность в почтово-телеграфных учреждениях белорусских губерний отдавался его политической благонадежности и этноконфессиональной принадлежности. Однако, в зависимости от изменения социально-экономической и политической ситуации менялись и требования к претендентам на должность.

Кадровая политика почтово-телеграфного ведомства в отношении женщин во второй половине XIX – начале XX вв. была ограничена определенными законами и положениями, отражающими социально-политическую реальность того времени. Зачастую к женщинам применялись те же профессиональные требования, что и к мужчинам, однако были и специфические: возрастные, семейные, образовательные, профессиональные и социальные.

Возрастной ценз для приема на работу для женщин составлял от 18 до 25 лет. Максимальный возраст для устройства в учреждения ведомства со-

ставлял 30–35 лет. В то время как для мужчин «верхние» возрастные ограничения были не установлены. В связи с дефицитом кадров в начале XX в. руководство ведомства приняло решение принимать на работу женщин и старше 35 лет.

Образовательный ценз для женщин на протяжении всего времени оставался высоким. Кандидатам при приеме на работу было необходимо предоставить аттестат о среднем образовании (чаще гимназическом), а с 1906 г. – свидетельства о прохождении курсов не менее четырех первых классов женских гимназий, епархиальных женских училищ или других соответствующих им учебных заведений. Претендентки на должности должны были владеть русским, французским и немецким языками, разбираться в географии и арифметике [5, л. 33].

С 1900 г. перед вступлением в должность обязательным стало прохождение обучения в школах для подготовки почтово-телеграфных чиновников V и VI разрядов, которые открывались при учреждениях связи в крупных городах. Женщины также имели право получать образование в почтово-телеграфных школах. От них требовалось наличие образования не ниже курсов женских институтов или гимназий, и возрастной ценз устанавливался не моложе 17 и не старше 25 лет. Стипендия присваивалась только тем ученикам, кто «проявлял успешность», и не ранее чем через 3 месяца со дня поступления в школу. Однако женщинам стипендия не присуждалась [3, с. 22–25; 7, л. 111–113; 13, л. 17–18].

Представляет интерес и тот факт, что женщины перед зачислением в соответствующие школы помимо письменного обещания о сохранении телеграфной тайны, клятве о непринадлежности к массонским ложам и другим тайным обществам, давали расписку, что не будут ждать скорого распределения на должность или отказываться ехать в те места, куда их определили по итогам окончания обучения [6, л. 3].

Зачастую почтово-телеграфных чиновниц направляли в учреждения, располагавшиеся вдали от дома, вследствие чего они отказывались от предложенной работы. В этом случае в управлении округа выдавали письменное предупреждение, что при повторном отказе ученица будет исключена из числа претендентов на должность.

Приоритет в приеме на работу в учреждения связи почтово-телеграфного ведомства отдавался молодым незамужним девушкам, вдовам и супругам почтово-телеграфных чиновников. Несовершеннолетние кандидатки были должны предоставлять руководству почтово-телеграфного округа письменное согласие родителей на работу в ведомстве, замужние – согласие своего супруга.

Дефицит кадров после почтово-телеграфной забастовки 1905 г. заставил руководство учреждений активнее допускать женщин на должности чиновников V и VI разрядов, считая, что они менее податливы вредному агитационному влиянию относительно забастовочного движения [11, л. 66].

Согласно первой Всероссийской переписи населения 1897 г. служащих учреждений связи женского пола в белорусских губерниях насчитывалось 105 человек, что составляло всего 3 % от общего количества почтово-телеграфных работников. Это достаточно низкий средний показатель по империи, что свидетельствует об отсутствии недостатка в кандидатах на должности среди мужчин в учреждениях связи на территории Беларуси, а также возможной непривлекательности работы в почтово-телеграфном ведомстве для женщин.

В Главном управлении почт и телеграфов (далее – ГУПТ) долгое время сохранялось двойственное отношение руководства ведомства к почтово-телеграфным чиновницам. С одной стороны к ним предъявляли более высокие требования относительно образовательного уровня, а с другой – мнение об их низких управленческих качествах не давало возможности до начала XX в. даже предположить о перспективе занятия женщинами руководящих должностей.

Тем не менее, в 1907 г. в новой редакции Почтового устава женщины, имевшие V-й разряд, получили возможность занимать должности начальников почтовых отделений, а те, кто знал иностранные языки и телеграфное дело, могли занять должность начальника почтово-телеграфного отделения [14, с. 125–137].

Примечательно, что согласно распоряжению начальника Минского почтово-телеграфного округа (далее – МПТО) от 1911 г., женщины не имели право работать в Управлении округа, расположенного в Минске, так как они принимались на работу исключительно для производства почтовых операций или в качестве телефонисток, но не для канцелярской работы [4, с. 2].

Условия работы почтово-телеграфных чиновниц также заметно отличались от условий их коллег-мужчин. Вступать в брак было позволено только с личного разрешения руководства учреждения, в котором работала сотрудница и только за служащего почтово-телеграфного ведомства. Это считалось необходимым, так как в случае вынужденного отсутствия на рабочем месте супруг мог ее временно подменить. Запрет на брак почтово-телеграфных чиновниц с чиновниками из других ведомств неоднократно подвергался высмеиванию и в 1908 г. ограничения на брачные отношения женщин почтово-телеграфного ведомства были окончательно сняты [1, с. 1–2; 8, л. 69; 9, л. 22; 12, л. 122].

Согласно циркуляру начальника МПТО от 24 июля 1906 г., было дано распоряжение не освобождать от ночных дежурств на телеграфах женщин и не делать никаких исключений для них, кроме тех, кто перечислен в Инструкции о приеме женщин на службу в почтово-телеграфное ведомство [2, л. 90]. Заработная плата почтово-телеграфных чиновников зависела от должности и ставки. С 1884 г. почтово-телеграфные чиновники-женщины имели оклад наравне с мужчинами. Однако заработная плата сотрудниц

почтово-телеграфных учреждений не могла превышать 300 руб. в год, таким образом, они допускались на самые низкие должности.

Постепенно, с годами, на женщин распространялись служебные правила, существовавшие для телеграфистов-мужчин: о назначении пенсий и единовременных пособий, права на ученическое содержание, об особых преимуществах службы в отдаленных местностях Российской империи и т. д. [15, с. 183].

В частности, в 1913 г. чиновница VI разряда рогачевской почтово-телеграфной конторы Людмила Войковская, проработав в ведомстве всего 10 лет, запросила разрешение у руководства округа выйти в отставку с назначением ей пенсии. Могилевский городовой врач констатировал у женщины «общее малокровие, хроническое воспаление слизистой оболочки зева и гортани и истероневростению, т. е. неизлечимые болезни, которые не только лишают ее возможности продолжать службу, но и добывать себе пропитание личным трудом». Ведомство назначило 33-х летней Войковской пенсию согласно ст. 87 Устава о пенсии и единовременном пособии (1896 г.) [6, л. 52–63].

С начала XX века почтово-телеграфным чиновницам также полагались квартирные деньги, в случае необходимости выплачивались деньги на проезд и командировочные, согласно занимаемой должности, предоставлялись регулярные ежегодные отпуска в течении 28 дней. В случае рождения ребенка врач предоставлял возможность сотруднице отсутствовать на работе сроком не более чем месяц без оплаты. Частым явлением была служба в учреждении по пять и более лет без ежегодного отпуска. Любое ходатайство на имя начальника округа о просьбе дать отпуск оставалось без ответа, так как в основном заменить отсутствующего работника даже в течение 28 дней было не кому [10, л. 11].

Таким образом, социально-правовое положение женщин, занимающих должности почтово-телеграфных чиновников на территории Беларуси во второй половине XIX – начале XX века, определялось в соответствии с законодательными актами Российской империи, циркулярами Главного управления почт и телеграфов и локальными постановлениями управлений белорусских почтово-телеграфных округов. Быстрое развитие коммуникаций, особенно электросвязи, поспособствовало прогрессу в кадровой политике почтово-телеграфного ведомства. В результате, ведомство получило значительное количество образованных и ответственных сотрудников, а женщины – возможность заработка и профессионального развития. Однако их количество в учреждениях связи белорусских губерний было достаточно низким по сравнению с общеимперскими показателями, что во многом свидетельствует о сильных социокультурных стереотипах в почтово-телеграфной среде. Несмотря на постепенные изменения в требованиях при приеме

на работу и некоторые улучшения условий труда, женщины вплоть до 1917 г. продолжали сталкиваться с ограничениями и нарушениями трудового права.

Библиографический список

1. *Александров* Брак и п.-т. чиновницы / Александров // Почтовотелеграф. вестн. 1912. № 43. С. 1–2.
2. Инструкция о службе женщин по почтово-телеграфному ведомству : утв. 29 мая 1904 г. // Почтово-телеграф. журн. Отд. офиц. 1904. № 24. С. 427–429.
3. Инструкция о службе женщин по почтово-телеграфному ведомству : утв. 9 янв. 1909 г. // Почтово-телеграф. журн. Отд. офиц. 1909. №1. С. 22–25.
4. Местная жизнь // Гомельская копейка. 1911. 29 окт. С. 2.
5. Национальный исторический архив Беларуси (далее – НИАБ). Ф. 449. Оп. 1. Д. 22.
6. НИАБ. Ф. 448. Оп. 2. Д. 201.
7. НИАБ. Ф. 2619. Оп. 1. Д. 10.
8. НИАБ. Ф. 2919. Оп. 1. Д. 82.
9. НИАБ. Ф. 448. Оп. 1. Д. 10.
10. НИАБ. Ф. 2619. Оп. 1. Д. 13.
11. Национальный исторический архив в г. Гродно (далее НИАБ в г. Гродно). Ф. 99. Оп. 3. Д. 114.
12. НИАБ в г. Гродно. Ф. 99. Оп. 3. Д. 189.
13. Российский государственный исторический архив. Ф. 1289. Оп. 3. Д. 719.
14. *Соколов, Н. И.* О допущении женщин на службу по почтово-телеграфному ведомству / Н. И. Соколов // Почтово-телеграф. журн. Отд. неофиц. 1896. № 1. С. 125–127.
15. Уставы о пенсиях и единовременных пособиях. Издание 1896 г. // Свод Законов Российской империи : полн. текст всех 16-ти т., соглас. с послед. продолж., постановлениями, изд. в порядке ст. 87 Закона Осн., и позднейшими указаниями : в 5 кн. / сост.: Н. П. Балканов, С. С. Войт, В. Э. Герценберг ; под ред. И. Д. Мордухай-Болтовского. Изд. неофиц. СПб., 1912. Кн. 1, т. 3. С. 180–330.

УДК 353.2(476)(091)"18/19"

КОНТРОЛЬ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЗЕМСКИХ НАЧАЛЬНИКОВ В БЕЛОРУССКИХ ГУБЕРНИЯХ (ПО МАТЕРИАЛАМ РЕВИЗИЙ)

А. А. Страленя

Белорусский государственный университет, пр. Независимости, 4, 220030, г. Минск, as280388@mail.ru

В статье отражены административно-распорядительные и судебные функции земских начальников, показаны возможности реализации ими надзора за органами крестьянского самоуправления, проанализированы функции контроля деятельности земских начальников со стороны вышестоящих инстанций. Кроме того, в статье рассматривается роль уездных съездов и губернских присутствий в решении проблем системы местного управления в белорусских губерниях.

Ключевые слова: земские начальники; административные и судебные учреждения; белорусские губернии.

CONTROL OVER THE DISTRICT CAPTAINS' FUNCTIONING IN BELARUSIAN PROVINCES (BASED ON AUDIT MATERIALS)

H. Stralenia

Belarusian State University, Niezależnasci avenue, Minsk 220030, Belarus, as280388@mail.ru

The article depicts administrative, regulative and judicial functions of district captains, shows district captains' possibilities of control implementation over peasant self-government bodies, analyzes monitoring functions of the superior authorities over the district captains' functioning. Besides, the article discusses the role of the county conventions and province offices in solving the problems of local self-government in Belarusian provinces.

Keywords: district captains, administrative and judicial institutions, the Belarusian province.

Одним из основных элементов реформы местного управления стало введение института земских начальников. Закон о введении новой должности был утвержден Александром III 12 июля 1889 г. В его основу были положены четыре взаимодополняющих документа «Положение о земских участковых начальниках», «Правила об устройстве судебной части в местностях, в коих введено означенное Положение», «Временные правила о волостном суде в тех же местностях» и «Правила о порядке приведения в действие Положения о земских участковых начальниках» [3, с. 511–535]. 12 июня 1900 г. было принято «Высочайше утвержденное мнение о распространении законоположений 12 июля 1889 г. о преобразовании крестьянских и судебных учреждений на губернии Витебскую, Минскую и Могилевскую», к работе новый институт власти должен был приступить в 1901 г. [1, с. 762–764]. В Виленской, Гродненской и Ковенской губерниях реформа была проведена только в 1903 г. [2, с. 687–689].

Земские начальники являлись представителями административной и судебной власти для сельских жителей. Перечень их обязанностей возрастал и изменялся в зависимости от усложнения правительственных задач в крестьянской сфере. Среди основных направлений деятельности земских начальников необходимо выделить административную сферу, куда относилось регулирование работы органов крестьянского самоуправления. В случае неправомерных действий представителей крестьянского самоуправления земские начальники могли применить выговор, денежное взыскание в размере до 5 руб. или арест сроком до 7 дней. Данные постановления являлись окончательными и не могли быть обжалованы в уездном съезде или губернском присутствии. В случае более существенных нарушений закона волостными и сельскими должностными лицами, а также волостными судьями земские начальники имели право временно отстранить их от должности и направить предложение об увольнении или судебном разбирательстве в уездный съезд [3, с. 517].

В перечень полномочий земских начальников входил контроль за состоянием налоговой и финансовой сферы, а также решение социально-бытовых вопросов сельских жителей [3, с. 513–514]. Кроме того, на них были возложены функции судебной инстанции. [3, с. 524–528].

Деятельность же самих земских начальников регулировалась вышестоящими инстанциями, одной из которых были уездные съезды. Они состояли из административного и судебного присутствия [3, с. 517]. Административное присутствие съезда состояло из всех земских начальников уезда, исправника и председателя уездной земской управы. В состав судебного присутствия входили городские судьи, почетные мировые судьи, земские начальники уезда и уездный член окружного суда. Почетные мировые судьи и земские начальники заседали в судебном присутствии по очереди. Во главе как административного, так и судебного присутствия стоял уездный предводитель дворянства, а в местностях, где не производились выборы в дворянские учреждения, особый председатель [3, с. 518]. В компетенцию административного присутствия уездного съезда переходили функции съезда мировых посредников, а судебного – съезда мировых судей [3, с. 519].

Земские начальники должны были предоставлять на утверждение уездного съезда приговоры волостного и сельского собрания, которые касались изменения порядка взимания и хранения земских и мирских сборов с крестьян, порядка учета волостных правлений и должностных лиц волостного и сельского управления, о соединении мелких сельских обществ с другими [3, с. 514]. Кроме того, в уездные съезды направлялись предложения об увольнении с занимаемых должностей должностных лиц сельского и волостного управления [3, с. 517].

В обязанности уездного съезда входило также рассмотрение жалоб на решения земских начальников. Обжаловать решения можно было в тридцатидневный срок со дня вынесения решения. Нередко при рассмотрении подобных жалоб на приговоры земских начальников обнаруживались факты превышения ими должностных полномочий. Например, крестьянин Ивенецкой волости К. Адамович в июне 1904 г. подал жалобу в Минский уездный съезд на решение земского начальника 5-го участка Л. Н. Соболевского. К. Адамович был вызван земским начальником в качестве свидетеля в суд по делу о краже меди и, по словам крестьянина, «сидя в камере на скамейке, заметив приличную личность около себя стоящую и уступив свое место и пересев на другое, за что меня земский начальник оштрафовал тремя рублями» [6, л. 2]. Крестьянин просил отменить штраф, поскольку он впервые выступал в качестве свидетеля в суде. В ответ Л. Н. Соболевский приказал сторожу вывести К. Адамовича из помещения. Минский уездный съезд земских начальников 16 марта 1905 г. отменил данное решение [6, л. 6].

В уездные съезды поступало значительное количество жалоб. Этому способствовала также деятельность сельских адвокатов в белорусских губерниях, которые занимались подготовкой судебных исков по спорным вопросам сельских жителей [9, с. 87]. Свою жалобу на решение земского начальника 4-го участка Минского уезда Н. Г. Левицкого подали в уездный съезд мещане Л. Каплан и Ш. Фишкин. Они обвинялись в краже лошади и уклонении от суда и были заключены под стражу в апреле 1905 г. В качестве залога земский начальник назначил сумму в 500 руб. Л. Каплан и Ш. Фишкин посчитали это меру слишком строгой, несоответствующей составу преступления и просили уменьшить размер залога [7, л. 1–2]. В свою очередь, Минский уездный съезд 30 апреля 1905 г. вынес решение оставить без удовлетворения данную жалобу, поскольку верхний размер залога законом не установлен [7, л. 3].

Земские начальники должны были предоставлять в уездный съезд жалобы на решения волостного суда, согласно которым подсудимый был приговорен к аресту свыше трех дней или телесному наказанию, денежному взысканию свыше 5 руб., жалобы по искам, по которым присуждено более тридцати рублей, все решения волостного суда, вынесенные с превышением должностных полномочий [3, с. 531]. Уездный съезд должен был предоставлять ежегодный отчет о своей деятельности, а также о деятельности земских начальников в губернское присутствие [3, с. 521].

На губернаторов и губернские присутствия также был возложен надзор за деятельностью земских начальников. Губернаторы имели право проводить ревизию делопроизводства земских начальников, давать им указания по применению статей «Положения о земских участковых начальниках», выносить замечания при обнаружении недостатков в их работе. Губернаторы предоставляли свои заключения о деятельности земских начальников на заседание губернских присутствий для принятия соответствующих мер [3, с. 517]. К примеру, в июне 1906 г. была проведена ревизия делопроизводства земских начальников и волостных правлений по инициативе могилевского губернатора Д. Ф. фон-Гагмана. В качестве проверяющих выступили непременные члены могилевского губернского присутствия статский советник Н. Н. Тимофеев и коллежский советник В. С. Каханов. Результаты ревизии обсуждались на заседании могилевского губернского присутствия 20 мая 1907 г. [8, л. 1]. На заседании было отмечено, что, несмотря на выявленные недостатки, большинство земских начальников удовлетворительно выполняет свои обязанности. В ходе ревизии был выделен земский начальник 3-го участка Сенненского уезда Л. А. Рахальский, который, по мнению проверяющих, осуществлял эффективный контроль деятельности волосных правлений, и, в случае необходимости, давал им подробные и обстоятельные разъяснения. Отдельно был отмечен земский начальник 4-го участка Мстиславского уезда К. П. Алабышев. Он за-

ранее подготовил бланки протоколов по гражданским делам с напечатанными мотивами, из которых неподходящие вычеркивались [8, л. 1]. При значительном количестве исковых заявлений такая практика ускоряла их рассмотрение.

В ходе ревизии были выявлены и недостатки в деятельности земских начальников. Среди общих проблем был назван слабый надзор за работой волостных правлений и незначительное количество проведённых ревизий органов крестьянского самоуправления. Существенным недостатком, по мнению губернского присутствия, являлось то, что земские начальники оставили на втором плане административные функции и основной упор сделали на судебной деятельности. Среди проблем в судебной практике были выделы: неправомерное наказание, применение несоответствующих статей устава о наказаниях, прекращение дел по причине неявки потерпевших, двух сторон или свидетелей [8, л. 16]. Кроме того, ревизия выявила недостаточное поступление денежных повинностей. Земские начальники должны были взять под контроль этот вопрос и следить за деятельностью волостных старшин, на которых и были возложены функции по сбору денежных средств [8, л. 1].

Губернским присутствиям также было предоставлено право проводить ревизию делопроизводства земских начальников и уездных съездов. В губернские присутствия направлялись донесения о преступлениях и злоупотреблениях со стороны земских начальников и просьбы о компенсации за убытки, причинёнными ими [3, с. 522–523]. К примеру, непременный член губернского присутствия статский советник Н. Н. Тимофеев предоставил отчет по проверке деятельности земского начальника 2-го участка Чаусского уезда И. А. Ингациуса в сентябре 1907 г. В отчете была отмечена забота земского начальника о благосостоянии населения, однако по мнению непременного члена губернского присутствия, она «проявляется в бесполезных толках и собеседованиях с крестьянами, а находящиеся в производстве дела остаются без движения около года» [5, л. 1]. Кроме того, было обнаружено «полное незнакомство, не говоря уже о мелких деталях, с крупными и основными правилами как судебной, так и административной деятельности» [5, л. 1]. Статский советник указал, что И. А. Игнациус не давал ответов на жалобы. К примеру, бывший учитель З. Рыбаков три раза за последние три года обращался к земскому начальнику с жалобой на волостной суд и ни разу не получил ответа. На крестьянских прошениях были сделаны пометки карандашом «необоснованное ходатайство», либо «даны указания», на этом все судебное производство и останавливалось [5, л. 3]. В отчете подчеркивалось, что судебная деятельность земского начальника оказалась «очень запущенной» [5, л. 4–5]. Уголовные дела, требующие срочного разбирательства оставались без рассмотрения по 10 месяцев. Многие дела были прекращены частными постановлениями И. А. Игнациуса, который «заявил, что считает себя вправе прекращать дела» [5, л. 4].

Обоснование приговоров в большинстве дел отсутствуют, преобладает запись «признаков преступления не найдено» [5, л. 5].

Дисциплинарное производство в отношении земских начальников могло быть начато по инициативе губернатора или губернского присутствия. В связи с этим земские начальники должны были предоставлять в губернское присутствие объяснительную. В случае если их вина была доказана, земские начальники могли получить взыскание, временное отстранение от должности или увольнение со службы. Приговоры об увольнении со службы земских начальников губернское присутствие должно было направлять на рассмотрение министру внутренних дел [3, с. 524].

В большинстве случаев делопроизводство в отношении земских начальников могло продолжаться длительный период, а губернское присутствие при этом ограничивалось взысканием или выговором. Во многом этому способствовали бюрократические проволочки, нехватка кадров для замены и загруженность как земских начальников, так и губернских присутствий значительным количеством дел. К примеру, Минское губернское присутствие 23 октября 1905 г. рассматривало жалобу землемера на действия земского начальника 7-го участка Новогрудского уезда Н. А. Полозова. Землемер указал, что не имел возможности сделать межевые документы, поскольку многие земельные споры не были решены земским начальником, кроме того Н. А. Полозов не присутствовал при отграничении земель. Губернское присутствие пять раз предписывало земскому начальнику в ближайшее время предоставить необходимые сведения. Однако он так этого и не сделал [4, л. 23]. На заседании присутствия было принято решение вынести земскому начальнику строгий выговор и, в случае необходимости, отстранить его от должности. Земский начальник ответил, что он сам подал жалобу на бездействие землемера председателю Новогрудского уездного съезда, который сделал землемеру предупреждение о последующем увольнении. Н. А. Полозов отметил, что переписка могла потеряться на почте в Барановичах, где в этот период из-за забастовок «царил хаос и произвол» [4, л. 24]. На заседании Минского губернского присутствия 23 декабря 1908 г. дело в отношении земского начальника было закрыто, было принято решение признать действия земского начальника неправомерными и ограничиться уже наложенным строгим выговором [4, л. 27–28].

Таким образом, земские начальники получили значительные полномочия для контроля над органами крестьянского самоуправления, решения поземельных и социально-бытовых вопросов сельского населения. Акцент в своей работе они должны были сделать на административную деятельность. Для быстрого и эффективного урегулирования споров земские начальники должны были использовать полномочия не только администратора, но и судьи. Контроль деятельности земских начальников осуществляли уездные съезды, губернские присутствия и губернаторы. Проведение ревизий со стороны вышестоящих инстанций способствовало выявлению

многочисленных недостатков, в то же время их устранение было длительным и не всегда эффективным процессом.

Библиографический список

1. Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета о распространении законоположений 12 июля 1889 года о преобразовании крестьянских и судебных учреждений на губернии Витебскую, Минскую и Могилевскую : 12 июня 1900 г., № 18854 // Полное собрание законов Российской империи. Собрание 3 : в 33 т. – СПб., 1900. – Т. 20. – С. 762–764.
2. Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета о распространении законоположений 12 июля 1889 года на губернии Виленскую, Гродненскую и Ковенскую и об ассигнование необходимых на сие кредитов : 8 июня 1903 г., № 23106 // Полное собрание законов Российской империи. Собрание 3 : в 33 т. – СПб., 1903. – Т. 23. – С. 687–689.
3. Высочайше утвержденное Положение о земских участковых начальниках : 12 июля 1889 г., № 6196 // Полное собрание законов Российской империи. Собрание 3 : в 33 т. – СПб., 1891. – Т. 9. – С. 508–535.
4. Дело по жалобе землемера Новугрудского уезда Августовского на обвинение его земским начальником 7 участка Полозовым на медлительность действий при отграничении крестьянских земель от помещичьих. Выписки о количестве отграниченных надельных земель по 7 участку за 1904, 1905 гг. // НИАБ. – Ф. 1595. Оп. 1. Д. 574.
5. Дело по ревизии делопроизводства земского начальника 2 участка Чаусского уезда Игнациуса произведенной непременным членом губернского присутствия старшим советником Тимофеевым // НИАБ. – Ф. 2014. Оп. 1. Д. 3045.
6. Дело по частной жалобе крестьянина Константина Адамовича на постановление земского начальника 5 уч. Минского уезда об оштрафовании его 3 рублями за расхаживание по камере во время разбора дел // НИАБ. – Ф. 252. Оп. 5. Д. 4.
7. Дело по частной жалобе Лейбы Каплана и Шепшеля Фишкина на постановление земского начальника 4 уч. на неправильно принятую меру за уклонение от суда // НИАБ. – Ф. 252. Оп. 5. Д. 7.
8. Журнал присутствия по обзору деятельности земских начальников и волостных правлений Чаусского, Чериковского, Мстиславского и др. уездов // НИАБ. – Ф. 2014. Оп. 1. Д. 3039.
9. *Каханоўскі, А. Г.* Сацыяльная трансфармацыя беларускага грамадства (1861–1914 гг.) / А. Г. Каханоўскі. – Мінск : Беларус. дзярж. ун-т, 2013. – 333 с.

УДК 947.607.3 (043)

ПРАЕКТЫ КІРАВАННЯ КАНФІСКАВАНЫМІ МАЁНТКАМІ Ў ЗАХОДНІХ ГУБЕРНЯХ РАСІЙСКАЙ ІМПЕРЫІ Ў 1830–1840-х гг.

А. Д. Чэрнік

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4, 220030, г. Мінск, chernikalla@mail.ru

У артукуле разглядаюцца праекты кіравання канфіскаванымі маёнткамі ў Заходніх губернях у 1830–1840-х гг. Важную ролю ў правядзенні палітыкі ў заходніх, у тым ліку беларускіх губернях, адыгрываў Камітэт заходніх губерняў, які функцыянаваў у 1831–

1848 гг. У дадзенай рабоце разглядаюцца асноўныя праекты па кіраванню канфіскаванымі маёнткамі: планы, рэалізацыя праектаў і іх вынікі. Аўтар вызначае ролю Камітэта заходніх губерняў у выпрацоўцы і ажыццяўленні гэтых праектаў, у тым ліку абапіраючыся на такую крыніцу, як журналы Камітэта заходніх губерняў. Аўтар прыходзіць да высновы, што рэальных зменаў гэтыя праекты не прынеслі ў сістэму землеўпарадкавання.

Ключавыя словы: Расійская імперыя; Заходні край; Камітэт заходніх губерняў; дзяржаўная вёска; канфіскацыя; арэнда; безсправаздачная адміністрацыя; маярат; Я. Ф. Канкрын; П. Д. Кісялёў; Д. Г. Бібікаў; А. В. Сямёнаў; Ф. Я. Мірковіч.

ПРОЕКТЫ УПРАВЛЕНИЯ КОНФИСКОВАННЫМИ ИМЕНИЯМИ В ЗАПАДНЫХ ГУБЕРНИЯХ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В 1830–1840-х гг.

А. Д. Черник

Белорусский государственный университет, пр. Независимости, 4, 220030, г. Минск, chernikalla@mail.ru

В статье рассматриваются проекты управления конфискованными имениями в Западных губерниях в 1830–1840-х гг. Важную роль в проведении политики в западных, в том числе белорусских губерниях, играл Комитет западных губерний, функционировавший в 1831–1848 гг. В данной работе рассматриваются основные проекты по управлению конфискованными имениями: планы, реализация проектов и их результаты. Автор определяет роль Комитета западных губерний в выработке и осуществлении этих проектов, в том числе опираясь на такой источник, как журналы Комитета западных губерний. Автор приходит к выводу, что реальных изменений эти проекты не принесли в систему землеустройства.

Ключевые слова: Российская империя; Западный край; Комитет западных губерний; государственная деревня; конфискация; аренда; безотчетная администрация; майорат; Е. Ф. Канкрин; П. Д. Киселев; Д. Г. Бибиков; А. В. Семенов; Ф. Я. Миркович.

PROJECTS FOR THE MANAGEMENT OF CONFISCATED ESTATES IN THE WESTERN PROVINCES OF THE RUSSIAN EMPIRE IN THE 1830–1840's

A. D. Chernik

Belarusian State University, 4, Praspiekt Niezaliežnasci, Minsk, 220030, Belarus, chernikalla@mail.ru

The article discusses projects for the management of confiscated estates in the Western provinces in the 1830's and 1840's. The Committee of Western Provinces, which functioned in 1831–1848, played an important role in conducting policy in Western, including Belarusian provinces. This paper discusses the main projects for the management of confiscated estates: plans, project implementation and their results. The author defines the role of the Committee of the Western Provinces in the development and implementation of these projects, including relying on such a source as the journals of the Committee of the Western Provinces. The author

comes to the conclusion that these projects did not bring any real changes to the land management system.

Keywords: Russian Empire; Western Region; Committee of Western Provinces; state village; confiscation; rent; unaccountable administration; majorat; E. F. Kankrin; P. D. Kiselyov; D. G. Bibikov; A. V. Semenov; F. Ya. Mirkovich.

Наступствам паўстання 1830–1831 гг. стала канфіскацыя маёнткаў у паўстанцаў і перадача іх у казну. Частка канфіскаваных маёнткаў перадавалася ў Ваеннае міністэрства: «Усе канфіскаваныя маёнткі мяцежнікаў у Кіеўскай і Падольскай губернях перадаць цяпер жа, надалей да асаблівага загаду нашага, у вядзенне Ваеннага міністэрства» [3, с. 86]. Затым частка маёнткаў перадавалася ў Міністэрства дзяржаўных маёмасцяў. Камітэт спрабаваў вырашыць пытанне аб адносінах паміж сялянамі канфіскаваных маёнткаў і казённымі арандатарамі. Адной з першых ідэй у Камітэце была раздача 250 рускім чыноўнікам зямлі невялікага памеру ў вотчыннае валоданне на асаблівых правах: «Аднаўленне і ўдасканаленне плана імператрыцы Кацярыны падараваннем маёнткаў рускім чыноўнікам, пераважна небагатым, за выдатныя іх заслугі невялікімі ўчасткамі ў вотчыннае валоданне на асаблівых правілах, якія папераджаюць раздрабленне маёнткаў і пераход іх з таго роду, якому яны падараваныя, прынясе карысць непараўнальна істотную і некалі можа скласці адзін з надзейных сродкаў да зліцця Заходніх губерняў ва ўсіх іх саслоўях з Расіяй» [2, с. 126]. Варта адзначыць, што імператар і Камітэт заходніх губерняў былі супраць арэнды казённых зямель, так як: «Падараванне маёнткаў у валоданне нашчадкавае будзе больш выгадна, чым усякая сістэма арэндная, пры якой маёнткі заўсёды больш-менш падвяргаюцца стратам, а сяляне прыгнёту, бо ўласнасць, не ўмацаваная ўладальніку на заўсёдны час, не засцерагаецца ім для яго нашчадкаў; часовыя ўладальнікі наогул клапоцяцца не столькі пра дабрабыт пасялян, колькі пра выманні па магчымасці самых вялікіх для сябе выгод да заканчэння тэрміну арэнднаму іх валоданню» [2, с. 126]. Была і яшчэ адна выгада: урад мог сам усталёўваць памер павіннасцяў сялян, не баючыся абурэння памешчыкаў. Велічыню павіннасцяў павінна была вызначыць люстрацыя. Камітэт склаў агульныя правілы для люстрацыі казённых маёнткаў, якія былі зацверджаны 18 лістапада 1831 г. Гэтыя правілы рассылаліся губернатарам Заходніх губерняў: «Даць міністру фінансаў разаслаць іх [правілы] сакрэтна да грамадзянскіх губернатараў Заходніх губерняў» [2, с. 170]. Канчатковы праект люстрацыі павінен быў прыняцца толькі пасля атрымання водгукаў ад мясцовых губернатараў. У выніку можна сказаць, што Камітэт вызначыў тое, што канфіскаваныя маёнткі будуць раздавацца з дакладным вызначэннем павіннасцяў сялян і абавязкаў памешчыкаў, з забаронай прадаваць сялян і падзяляць іх сем'і [4, с. 40].

На пасяджэнні Камітэта 4 мая 1832 г. стала зразумела, што планы па раздачы казённых маёнткаў рускім дваранам разбураныя. Жадаючых адправіцца ў Заходнія губерні амаль не было, а калі некаторыя і згаджаліся, то неўзабаве яны з'язджалі і пакідалі свае маёнткі мясцовым арандатарам: «Арэндныя ўладальнікі вельмі рэдка жывуць у падараваных ім маёнтках, давалі іх ад сябе ў кіраванне або ўтрыманне мясцовым абывацелям» [2, с. 203]. У выніку ў Заходніх губернях з'явілася субарэнда [1, т. 1, с. 435]. Рускі генералітэт і бюракратыя атрымлівалі ў арэнду падараванні і пераўступалі іх за пэўную суму мясцовым памешчыкам, якія з'яўляліся фактычнымі ўладальнікамі з фармальнага зацвярджэння Казённых палат пад выглядам кіраўнікоў і даверaных [1, т. 1, с. 435].

10 мая 1832 г. Казённым палатам было прадастаўлена права аддаваць канфіскаваныя маёнткі па таргах ў арэнду добранадзейным людзям пры рэкамендацыі правадыра дваранства і пры зацвярджэнні губернатарам. Дадзеная мера была звязана з адсутнасцю жадаючых з вялікарускіх губерняў узяць у ўтрыманне казённыя маёнткі Заходніх губерняў. Міністр фінансаў у запісцы 23 лістапада 1832 г. прапаноўваў аддаваць у арэнду маёнткі з прыбыткам не больш за 1 000 руб. срэбрам у год на тэрмін ад 3 да 6 гадоў [2, с. 305]. Камітэт заходніх губерняў не пагадзіўся з гэтым праектам і адхіліў яго. Прычынай было названа наступнае: «Раздача гэтых [маёнткаў] у арэнду на кароткачасовыя тэрміны ад 3-х да 6-ці гадоў магла б толькі прывесці маёнткі гэтыя ў большы заняпад» [2, с. 305]. У выніку Камітэт 12 снежня 1832 г. пастанавіў: «Даць толькі казённым палатам клапаціцца пра ўладкаванне добранадзейнага ў азначаных маёнтках кіравання» [2, с. 305].

Мясцовыя ўлады спрабавалі прытрымлівацца ўрадавай палітыцы, таму імкнуліся аддаваць казённыя маёнткі ў арэнду праваслаўным і нават прадстаўнікам евангелічнага вызнання, але пры гэтым адмаўлялі каталікам. Але ў рэальнасці атрымлівалася іншая сітуацыя. Участкі атрымлівалі ў асноўным тыя, хто быў гатовы больш заплаціць. Паказальны выпадак адбыўся ў 1835 г. у маёнтку Спаса-Юрэвічы Віцебскай губерні. На арэнду гэтага маёнтка прэтэндавала два чалавекі – польскі памешчык Падзвінскі і купец Краніхфельд, які быў павераным барона М. А. Корфа і абяцаў падтрымліваць праваслаўе [4, с. 41]. Падзвінскі абяцаў плаціць арэндную плату ў 10 200 руб. у год, а Краніхфельд, на аснове ацэнкі стану маёнтка, быў гатовы плаціць толькі 8 500 руб. у год. У выніку маёнтак аддалі ў арэнду Падзвінскаму. Толькі ў некаторых маёнтках атрымоўвалася прызначаць праваслаўных арандатараў з дапамогай падтрымкі полацкага епіскапа Смарагда. Епіскап быў перакананы, што наяўнасць арандатараў-каталікоў, якія «адварочваюць сялян ад прыняцця праваслаўя», з'яўляецца

галоўнай прычынай недалучэння жыхароў канфіскаваных маёнткаў да праваслаўя [4, с. 41].

Арэндная сістэма працягвала выклікаць занепакоенасць у Камітэце заходніх губерняў. Напрыклад, міністр фінансаў Я. Ф. Канкрын у сваёй запісцы 16 верасня 1833 г. апісваў стан канфіскаваных маёнткаў такім чынам: «Маёнткі, кіраваныя камісарамі з тамтэйшых жыхароў-палякаў, у самы кароткі час прыведзены ў крайні заняпад: сяляне знаходзяцца ў вельмі нявыгадным становішчы, гаспадарчыя ўстановы прыйшлі ў заняпад, будынкі руйнуюцца, рухомасць або раскрадаецца, або падменьваецца рэчамі ніжэйшай якасці; самыя ж даходы бязмерна зменшаны, а некаторыя маёнткі нават зусім іх не прыносяць» [2, с. 447]. Прычынамі такога становішча міністр фінансаў лічыў тое, што маёнткі кіруюцца палякамі, некаторыя з якіх нават удзельнічалі ў паўстанні, а таксама ў неэфектыўным кіраванні з боку Казённых палат. 24 верасня 1837 г. Камітэт заходніх губерняў прапанаваў для ўдасканалення кіравання канфіскаваных маёнткаў падзяліць усе канфіскаваныя ўладанні на акругі і ўчасткі і ў кожны з іх прызначыць па адным камісару: «Падзяліць гэтыя [канфіскаваныя маёнткі] для зручнасці нагляду, згодна з прадстаўленным пры гэтым табелі, па колькасці душ на акругі і ўчасткі. У кожную акругу і ўчастак вызначыць, пад залежнасцю казённых палат, па аднаму камісару» [3, с. 214]. На ўтрыманне камісараў спатрэбілася б да 38 290 руб. у год. На 1837 г. у Беларусі налічвалася 243 канфіскаваных маёнткаў з 64 272 душамі сялян абодвух полаў [4, с. 153]. Але прапанаваны праект Камітэта не быў рэалізаваны з-за таго, што 26 снежня 1837 г. было створана Міністэрства дзяржаўных маёмасцяў, якое і занялося ўладкаваннем дзяржаўнай вёскі.

28 снежня 1839 г. было выдадзена устанаўленне аб кіраванні дзяржаўнымі маёмасцямі ў Заходніх губернях. У ім меркавалася замяніць сістэму аддачы казённых маёнткаў у арэнду на аддачу ўладанняў у добранадзейную безсправаздачную адміністрацыю на 12 гадоў. Прадугледжвалася і магчымасць аддачы маёнткаў на большы тэрмін аднаму і таму ж арандатару, калі ён палепшыў стан аддадзенага яму маёнтка. Міністр дзяржаўных маёмасцяў П. Д. Кісялёў прасіў генерал-губернатараў Заходніх губерняў скласці спісы такіх добранадзейных арандатараў. Пажаданнем міністра было тое, каб гэтыя асобы былі адной веры з сялянамі і выдатна разбіраліся ў сельскай гаспадарцы. У Віцебскай і Магілёўскай губернях падборам кандыдатаў займаліся ваенна-павятовыя начальнікі. Таксама па сакрэтным загадзе П. Д. Кісялёва палаты дзяржаўных маёмасцяў і акруговыя ўпраўленні былі абавязаныя ахоўваць інтарэсы сялян і абараняць іх ад самавольства часовых уладальнікаў [4, с. 42].

Па прапанове Камітэта памешчыкам з цэнтральных губерняў, якія паспяхова кіравалі дзяржаўнымі маёнткамі ў Заходніх губернях на працягу

12 гадоў, гарантавалася замест 10 % прыбытку ад даходаў маёнтка 30 %. Таксама такім памешчыкам давалася права ўдзельнічаць у дваранскіх выбарах. З-за змены сістэмы атрымання дзяржаўных уладанняў у часовае карыстанне прыйшлося складаць новыя «Правілы аб заснаванні ў казённых аблюстраваных маёнтках заходніх губерняў, якія застаюцца часова на гаспадарчым становішчы, безсправаздачнай у даходах адміністрацыі і формаў кантрактаў з адміністратарамі». Старая форма кантрактаў не заўсёды агароджвала сялян ад прыгнёту, а казну ад страт, але пры гэтым абмяжоўвала правы адміністратараў, што перашкаджала іх прыцягненню да кіравання маёнткамі. Гэтыя правілы абмяркоўваліся на пасяджэнні Камітэта заходніх губерняў 5 верасня 1844 г., а 26 верасня былі прыняты пасля адабрэння імператара як вопыт на 3 гады [4, с. 43]. Па ўказе 10 лютага 1847 г., пасля заканчэння тэрміну ў 3 гады, казённыя маёнткі аддаваліся ў 12-гадовае ўтрыманне на ранейшых умовах рускім і остзейскім дваранам пры ўмове пастаяннага пражывання і кіравання маёнткамі. Таксама маёнткі маглі без таргоў пры дазволе Міністэрства дзяржаўных маёмасцяў аддавацца мясцовым ранейшым арандатарам на 6–12 гадоў пры паспяховым добраўпарадкаванні маёнткаў. Калі ж не было жадаючых, то можна было маёнткі набыць у часовае валоданне з публічных таргоў.

У многіх членаў Камітэта і ў мясцовых уладаў ідэя аб 12-гадовай безсправаздачнай адміністрацыі выклікала незадавальненне. Яны лічылі, што такая сістэма яшчэ больш шкодная ў палітычным сэнсе, чым арэнда. Напрыклад, кіеўскі генерал-губернатар Д. Г. Бібікаў не верыў, што можна прыцягнуць патрэбную колькасць рускіх памешчыкаў ў Заходнія губерні, таму ён рабіў выснову аб тым, што сяляне трапяць да палякаў-адміністратараў. У сваю чаргу, ён прапаноўваў стварыць сістэму маяратаў з аддачай іх толькі рускім дваранам. На пасяджэнні Камітэта 31 мая 1840 г. П. Д. Кісялёва папрасілі адказаць на прапанову Д. Г. Бібікава і стварыць некалькі маяратаў: «Утварыць хоць некалькі маяратаў, каб пакласці прынамсі пачатак гэтай важнай меры, якая, на думку Камітэта, ёсць адна з самых сапраўдных для распаўсюджвання ў Заходнім краі рускіх пачаткаў» [3, с. 506].

Міністру фінансаў Я. Ф. Канкрыну была даручана выпрацоўка агульных правілаў па аддачы казённых зямель у маяраты. У выніку ён прыйшоў да высновы, што перадача канфіскаваных маёнткаў у вотчыннае валоданне не вырашыць палітычных задач. Больш важным ён лічыў прывязаць сялян Заходніх губерняў да Расіі. З ім пагадзіўся і П. Д. Кісялёў. А дырэктар дэпартамента духоўных спраў замежных веравызнанняў Ф. Ф. Вігель лічыў, што лепш казённыя землі раздаць у вечнае нашчадкавае валоданне [4, с. 44].

П. Д. Кісялёвым быў прапанаваны праект стварання маяратаў з непадзеленых канфіскаваных, ленных, езуіцкіх маёнткаў і з маёнткаў, набытых у памешчыкаў. Камітэт ухваліў гэтую прапанову і 6 снежня

1842 г. Мікалай I зацвердзіў «Палажэнне аб маёнтках даравальных на праве маяратаў у губернях ад Польшчы вернутых».

Маёнткі пад маяраты пачалі падбіраць у маі 1840 г. Больш актыўна гэты працэс пайшоў пасля пасяджэння Камітэта заходніх губерняў 17 лістапада 1842 г. Да канца 1842 г. было падабрана 273 маёнткаў, але большасць з іх не маглі стаць маяратамі з-за іх беднасці. Да канца 1844 г. ва ўсіх Заходніх губернях было набыта каля 70 маёнткаў. Але 4 верасня 1844 г. імператар распарадзіўся прыпыніць куплю маёнткаў з-за таго, што грошы, якія былі для гэтага прызначаныя, пайшлі на адміністрацыйныя выдаткі Міністэрства дзяржаўных маёмасцяў. У выніку, у 1846 г. быў створаны толькі адзін буйны маярат: маёнтак Юрбург у Ковенскай губерні, які Мікалай I падараваў князю І. В. Васільчыкаву [4, с. 44].

У 1846 г. пытанне аб маяратах зноў абмяркоўвалася ў Камітэце заходніх губерняў. Перад гэтым была пададзена запіска ад мінскага губернатара А. В. Сямёнава ад 31 сакавіка 1846 г. У ёй ён прапаноўваў заснаваць па 60 маёнткаў у 7 заходніх губернях (без Віцебскай і Магілёўскай губерняў). Таксама свой план па стварэнні маяратаў прадставіў і віленскі генерал-губернатар Ф. Я. Міркавіч. Ён у траўні–чэрвені 1845 г. падаў дзве запіскі імператару, дзе прапаноўваў наступнае: «Калі б гэтыя маёнткі маглі перайсці ў валоданне Рускага праваслаўнага дваранства, на якіх бы то не было падставах, г. зн. часткай пасродкам продажу, часткай дароўна ад манархавых шчадротаў, у спадчыннае валоданне маяратамі, пажыццёвымі ўладаннямі або на эмфеметычных правілах (падобна таму, як існавала пры каралях Польскіх) або наўзамен пенсій, якія выплочваюцца з дзяржаўнага казначэйства і ад Камітэта 18 жніўня 1814 года, з тым, каб неслужбоўцы былі абавязаны абавязкова жыць самі ў маёнтках, а служачыя кіраваць Рускімі паверанымі, з прадастаўленнем тым і іншым агульных правоў па выбарах дваранства і з абавязаннем іх абавязкова ўвесці карэннае Рускае дваровае кіраванне» [5, с. 428]. П. Д. Кісялёў раскрытыкаваў праекты А. В. Сямёнава і Ф. Я. Мірковіча. Ён настойваў на тым, каб канфіскаваныя маёнткі пакінуць у дзяржаўнай вёсцы, а маяраты ствараць шляхам куплі памешчыцкіх маёнткаў за кошт арэндных даходаў. Затым быў загад Мікалая I ад 23 чэрвеня 1846 г., па якім усе канфіскаваныя маёнткі перадаваліся Міністэрству дзяржаўных маёмасцяў. Падводзячы высновы можна сказаць, што пасля 1846 г. на тэрыторыі Беларусі не быў створаны ні адзін маярат, праект па стварэнні маяратаў праваліўся.

Падводзячы вынікі можна сказаць, што да стварэння Міністэрства дзяржаўных маёмасцяў самым актуальным пытаннем на пасяджэннях Камітэта заходніх губерняў было пытанне аб кіраванні дзяржаўнымі сялянамі ў канфіскаваных маёнтках. Члены Камітэта спрабавалі не дапусціць мясцовых памешчыкаў да кіравання ў гэтых уладаннях і прыцягнуць сюды

рускіх дваран. Таму прымалася некалькі праектаў, сярод якіх можна адзначыць: аддача канфіскаваных маёнткаў у вотчыннае валоданне на асаблівых правах 250 рускім чыноўнікам; перадача ўладанняў рускім памешчыкам у бесправаздачную адміністрацыю на 12 гадоў пры даплаце 30 % з даходаў маёнтка; стварэнне маяратаў. Але рэальных зменаў гэтыя праекты не прынеслі ў сістэму землеўпарадкавання. У большасці канфіскаваных уладаннях мясцовае дваранства працягвала быць арандатарамі і выконваць функцыі адміністратараў.

Бібліяграфічны спіс

1. *Дружинин, П. М.* Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселёва: в 2 т. / П. М. Дружинин. – М-Л. : Изд-во АН СССР, 1946–1958. – Т. 1: Предпосылки и сущность реформы. – 1946. – 635 с.; Т. 2: Реализация и последствия реформы. – 1958. – 617 с.

2. Журналы Комитета Западных губерний / изд. подгот. Т. В. Андреева, И. Н. Вибе, Б. П. Миловидов, Д. Н. Шилов – Т. 1 : 1831–1835 гг. – СПб. : ДМИТРИЙ БУЛАНИН, 2017. – 848 с.

3. Журналы Комитета Западных губерний / изд. подгот. Т. В. Андреева, И. Н. Вибе, Б. П. Миловидов, Д. Н. Шилов – Т. 2 : 1836–1840 гг. – СПб. : ДМИТРИЙ БУЛАНИН, 2021. – 800 с.

4. *Лепеш, О. В.* Комитет западных губерний: организация и деятельность (1831–1848 гг.) / О. В. Лепеш. – Минск : РИВШ, 2010. – 158 с.

5. *Миркович, Ф. Я.* Из записок Ф. Я. Мирковича / Ф. Я. Миркович // Русский архив. – 1890. – №3. – С. 395–434.

БЕЛАРУСЬ ВА ЎМОВАХ МАДЭРНІЗАЦЫЙНЫХ ПРАЦЭСАЎ XX – ПАЧАТКУ XXI стст.

УДК 93/94

ТРАНСФОРМАЦИЯ МОДЕЛИ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ РЕСПУБЛИКИ БЕЛАРУСЬ В 1991–1999 гг.

Г. И. Белянина

Белорусский государственный университет, ул. Менделеева, 36, 220037, г. Минск, belianina.galia@yandex.ru

Статья посвящена исследованию основных тенденций и особенностей социально-экономического развития Республики Беларусь в период 1991–1999 гг. Рассматривается формирование новой экономической структуры Беларуси в кардинально изменившихся условиях, проводится анализ развития российско-белорусского экономического сотрудничества.

Ключевые слова: социально-экономическое положение; Республика Беларусь.

TRANSFORMATION OF THE SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT MODEL OF THE REPUBLIC OF BELARUS IN 1991–1999

H. Belianina

Belarusian State University, 36, st. Mendeleeva, Minsk 220037, Belarus, belianina.galia@yandex.ru

The article is devoted to the study of the main trends and features of the socio-economic development of the Republic of Belarus in the period 1991–1999. The formation of a new economic structure of Belarus in radically changed conditions is considered, the analysis of the development of Russian-Belarusian economic cooperation is carried out.

Keywords: socio-economic situation; Republic of Belarus.

8 декабря 1991 г. «Союз ССР, как субъект международного права и геополитическая реальность, прекращает свое существование» вследствие подписания «Соглашения о создании Содружества Независимых Государств» [10]. Разрыв единого социально-экономического пространства вызвал мощный кризис и падение уровня жизни в постсоветских странах.

До распада СССР Беларусь занимала лидирующие позиции по уровню индустриализации, являлась одной из наиболее экономически развитых союзных республик [11, с. 97]. БССР называли «сборочным цехом Советского Союза», так как в ней были размещены предприятия, работу которых обеспечивали поставки сырья, комплектующих и энергоресурсов из других союзных республик. По расчетам А. Г. Гранберга и В. И. Суслова, в 1987 г.

в случае гипотетического разрыва торговых связей с другими республиками, БССР могла обеспечить собственными ресурсами лишь 3,8 % своего фактического конечного продукта [3, с. 21].

После распада СССР за десятилетие страна прошла два основных этапа становления и трансформации экономики:

1 этап. 1991–1996 гг. Падение социально-экономического развития и поиск путей выхода из кризиса.

2 этап. 1996–2000 гг. Стабилизация экономики и начало экономического роста [7, с. 8].

Первый этап характеризовался постоянным ухудшением основных экономических показателей. На фоне жесткой дезинтеграции постсоветского пространства и начала процесса системной трансформации в экономике, вызванного необходимостью перехода к рыночным отношениям, в республике начался экономический кризис. По данным статистического сборника «10 лет Содружества Независимых Государств (1991–2000)» происходило снижение ВВП республики: в 1992 г. – на 9,6 %, в 1993 г. – на 7,6 %, в 1994 г. – на 11,7 %; наблюдался спад промышленного производства: в 1992 г. – на 9,2 %, в 1993 г. – на 9,4 %, в 1994 г. – на 14,6 %; сокращались инвестиции в основной капитал: 1992 – на 29 %, 1993 – на 15 %, 1994 – на 11 %. В то же время происходило увеличение потребительских цен (1992 г. – в 10,7 раза, 1993 г. – в 12,9 раза, 1994 – в 23,2 раза). Реальная среднемесячная заработная плата в 1992 г. уменьшилась на 12 %, в 1993 г. – на 6 %, в 1994 г. – на 31 % [1, с. 12, 18, 25, 45, 130]. В 1994 г. за чертой прожиточного минимума оказалось более 60 % населения.

В условиях свободного ценообразования стоимость на необходимые для страны топливно-энергетические ресурсы, металл, сырьё из России, Украины и республик Средней Азии непрерывно росла, вызывая многократное повышение цен на товары и услуги [4, с. 148].

За первое полугодие 1994 г. дефицит платежного баланса, по оценке Национального банка, составил около 65 млн. долларов США. Он сложился в основном из-за отрицательного сальдо торгового баланса с Россией. Только текущая, не оформленная в государственный долг, задолженность России за энергоносители достигла 25 % от валового внутреннего продукта.

30 сентября 1994 г. Верховный Совет Республики Беларусь одобрил представленную президентом «Программу неотложных мер по выходу экономики Республики Беларусь из кризиса», основными целями которой были преодоление кризиса и стабилизация экономики. В документе было отмечено, что причинами кризиса являются не только структурные преобразования экономики, но и «слабость мер по макроэкономической стабили-

зации, пассивная внешнеэкономическая деятельность, нестабильность денежно-кредитной и бюджетно-налоговой систем применительно к требованиям реформирования экономики» [9].

Программой было предусмотрено оздоровление финансовой и денежно-кредитной систем, улучшение торгового и платежного балансов, стабилизация курса национальной валюты, усиление мер государственного регулирования, повышение управляемости.

Осуществление комплекса мер, предусмотренных программой, позволило замедлить экономический спад и сделать возможным постепенное повышение основных производственных показателей. В 1995 г. ВВП снизился на 10,4 % (в 1994 г. – на 11,7 %), продукция промышленности – на 11,7 %, продукция сельского хозяйства – на 5 %. Наблюдалось снижение инфляции. В 1995 г. индекс потребительских цен увеличился в 8,1 раза (в 1994 г. – в 23,2 раза).

Вместе с тем сдерживание роста цен с помощью мер по ограничению денежного предложения имело и негативные последствия. В 1995 г. индекс объема инвестиций в основной капитал снизился на 31 %. Реальные располагаемые доходы населения в 1994 г. упали на 21 %, в 1995 г. – еще на 13 % [1, с. 25, 128].

В 1996 г. на Всебелорусском народном собрании была утверждена программа социально-экономических преобразований – «Основные направления социально-экономического развития Республики Беларусь на 1996–2000 гг.». В качестве приоритетов выделены экспорт товаров и услуг, строительство жилья, развитие агропромышленного комплекса.

Таким образом, в середине 1990-х гг. стала формироваться особая белорусская модель социально-экономического развития – социально-ориентированная рыночная экономика. Для белорусской модели социально-экономического развития характерны:

- сильная и эффективная государственная власть;
- равенство различных форм собственности;
- подход к приватизации не как к самоцели, а как средству поиска заинтересованных инвесторов;
- многовекторность внешнеэкономической политики в условиях глобализации хозяйственных связей;
- активизация интеграционных процессов, прежде всего экономических, с Россией и странами СНГ;
- сильная социальная политика государства, инвестиции в здоровье, образование, профессиональное и культурное развитие личности, а также адресная социальная помощь [12, с. 649].

Отличительной особенностью белорусской модели социально-экономического развития является сохранение системы планирования.

Социально-экономические преобразования дали положительный результат. С 1996 г. начал ежегодно повышаться ВВП (в 1996 г. составил 102,8 % к предыдущему году, в 1997 г. – 111,4 %), объем продукции промышленности (в 1996 г. – 103,5 % к предыдущему году, в 1997 г. – 118,8 %) и реальная среднемесячная заработная плата (в 1996 г. – 105 % к предыдущему году, в 1997 г. – 114 %) [1, с. 12, 18, 130].

В 1997 г. Беларусь заняла первое место в Европе по темпам экономического роста. Отличительной особенностью страны является достижение экономического роста во второй половине 1990-х гг. и в последующий период в условиях почти полного прекращения предоставления республике западных кредитов [7, с. 39].

Экономическому подъему в Беларуси во многом способствовало динамичное развитие взаимодействия с партнерами по СНГ, прежде всего с Россией. 13 ноября 1992 г. было подписано Соглашение между Правительством Российской Федерации и Правительством Республики Беларусь о свободной торговле, которое заложило основу экономического сотрудничества между странами. Следует отметить, Беларусь и Россия стали первыми из стран постсоветского пространства, заключившими двустороннее Соглашение о свободной торговле. Только в течение 1992–1993 гг. между Россией и Беларусью было заключено 31 соглашение в экономической области [5].

Последовательное развитие отношений между странами сделало возможным подписание 6 января 1995 г. «Соглашения о Таможенном союзе между Российской Федерацией и Республикой Беларусь», 2 апреля 1996 г. – Договора об образовании Сообщества России и Беларуси, 2 апреля 1997 г. – Договора о Союзе Беларуси и России. Принятие этих документов позволило отменить тарифные и количественные ограничения во взаимной торговле между Республикой Беларусь и Российской Федерацией, а также таможенный контроль и таможенное оформление товаров на границе двух стран. Это способствовало значительному росту взаимного товарооборота, который за один лишь 1997 г. увеличился на 40 % и составил более 9 млрд. долларов, что сделало Беларусь вторым по величине после ЕС экспортёром товаров в Россию. В конце 1990-х гг. около 60 % внешнеторгового оборота Беларуси приходилось на долю России [11, с. 103].

Важным фактором экономического роста стало строительство международного газопровода Ямал – Европа, первая очередь которого была пущена в 1999 г. По территории Беларуси проходит 575 км. газопровода, здесь построены 5 компрессорных станций: «Несвижская», «Крупская», «Слонимская», «Минская» и «Оршанская». Выгодное транспортно-географическое положение продолжило приносить доход и после обретения страной независимости [2].

В 1998 г. по отношению к уровню 1991 г. ВВП составил 82 %, продукция промышленности – 86 %, продукция сельского хозяйства – 75 %, инвестиции в основной капитал – 53 % [1, с. 12, 18, 22, 25].

Нерешенной проблемой осталась инфляция. Льготное кредитование важнейших отраслей экономики привело к резкому увеличению денежной массы и соответственно – к ускорению роста цен. Так, в 1997 г. денежная масса возросла вдвое (в 1996 г. – на 35,1 %), а уровень инфляции (декабрь к декабрю предыдущего года) достиг 63,1 % при прогнозе 27 % [7, с. 39].

Финансовый кризис в России оказал сильное негативное влияние на белорусскую экономику. 17 августа 1998 г. Правительство России и Центральный банк объявили о техническом дефолте по основным видам государственных ценных бумаг. В мировой истории это был первый случай, когда государство объявило дефолт по внутреннему долгу, номинированному в национальной валюте. В результате кризиса российские предприятия сократили закупки продукции в РБ, кроме того резкая девальвация российского рубля сделала невыгодным экспорт в РФ многих белорусских товаров. В целом экспорт товаров и услуг в Россию только в августе 1998 г. снизился по сравнению с августом 1997 г. на 13,7 %, а его валютная составляющая – на 17,4 %. В абсолютном выражении экспорт в Россию в первом полугодии 1998 г. составил в среднем за месяц в эквиваленте 421 млн. долл. В июле 1998 г. он сократился до 401 млн. долл., в августе – до 346,4 млн. долл., в сентябре экспорт в Россию составил 255,2 млн. долл. и в октябре – 324,4 млн. долл.

Помимо этого вызванный кризисом рост цен в России привел к заметному удорожанию импорта сырья и комплектующих для белорусских предприятий [11, с. 105].

В этих условиях ухудшаются экономические показатели Беларуси. В 1998 г. рост ВВП составил 8,4 %, в 1999 – 3,4 %, в 1998 г. индекс объема инвестиций в основной капитал увеличился на 25 %, в 1999 г. – уменьшился на 8 %, индекс реальной среднемесячной заработной платы в 1998 г. увеличился на 18 %, в 1999 г. – на 7 %, в 1999 г. индекс потребительских цен увеличился в 3,9 раза (в 1998 г. – в 1,7 раза). Индекс объема промышленной продукции в 1998 г. увеличился на 12,4 % (в 1997 на 18,8 %), в 1999 г. – увеличился на 10,3 % [1, с. 12, 25, 130, 45, 18]. Возрос дефицит торгового и платежного балансов.

В целях преодоления кризиса были проведены унификация валютного курса в отношении белорусского рубля и частичная либерализация цен, усилена бюджетная дисциплина, в значительной мере осуществлен перевод расчетов на денежную основу, сокращен бартер. В результате этих мер, инфляция снизилась с 251 % в 1999 г. до 108 % в 2000 г. [8].

К началу нового тысячелетия республика смогла преодолеть последствия глубоких кризисных явлений, достичь успехов в социально-экономическом развитии. В 2000 г. ВВП Беларуси составил 89,7 % к уровню 1991 г., продукция промышленности – 102 %, розничный товарооборот – 113 %, реальные располагаемые доходы населения – 92 %.

Индекс объема продукции сельского хозяйства составил только 75 % к уровню 1991 г., однако этот показатель равен 109 % к уровню 1999 г., что говорит о положительной динамики отрасли. Индекс объема инвестиции в основной капитал составил 50 % к уровню 1991 г., что равно 102 % к уровню 1999 г. [1, с. 22, 25].

Таким образом, в период 1991–1999 гг. произошла трансформация белорусской экономики. За это время Беларусь смогла перейти от падения социально-экономического развития к началу экономического роста. К началу нового тысячелетия в республике наблюдалась положительная динамика по основным экономическим показателям. Быстрому восстановлению показателей способствовало осуществление комплекса социально-экономических преобразований, становление белорусской модели социально-экономического развития, а также развитие взаимодействия с Российской Федерацией и другими партнерами по СНГ.

Библиографический список

1. 10 лет Содружества Независимых Государств (1991–2000) : Статистический сборник / Межгосударственный статистический комитет СНГ. – М. : Статкомитет СНГ, 2001. – 800 с.

2. Газопровод «Ямал – Европа» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.gazprom.ru/projects/yamal-europe/. – Дата доступа: 01.03.2023.

3. *Гранберг, А. Г.* Межреспубликанские экономические отношения накануне распада СССР / А. Г. Гранберг, В. И. Суслов // Региональное развитие и сотрудничество. – 1997. – № 0. – С. 17–25.

4. История Беларуси, вторая половина 1940-х гг. – начало XXI в.: учеб. пособие для 11-го кл. учреждений общ. сред. образования с рус. яз. обучения / В. М. Фомин, С. В. Панов, Н. Н. Ганущенко; под ред. В. М. Фомина. — Минск: Нац. ин-т образования, 2013. – 232 с.: ил.

5. *Калачян, К. К.* Союзное государство Белоруссии и России (международно-правовые проблемы создания) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.yurclub.ru/docs/pravo/1103/1.html. – Дата доступа: 30.02.2023.

6. Министерство экономики Республики Беларусь [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://economy.gov.by/ru/history-ru/. – Дата доступа: 28.02.2023.

7. *Павловец, Ю. С.* Экономика Белоруссии. Исторические очерки XX–XXI века / Ю. С. Павловец, С. А. Шиптенко – М. : Книжный мир, 2017. – 320 с.

8. Попытки политической и экономической модернизации СССР и БССР в годы перестройки (вторая половина 1980-х гг.). Переход к рынку. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://infopedia.su/1x5371.html. – Дата доступа: 01.03.2023.

9. Постановление Верховного Совета РБ № 3249-XII от 30.09.1994. О Программе неотложных мер по выходу экономики Республики Беларусь из кризиса [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://belzakon.net/Законодательство/Постановление_Верховного_Совета_РБ/1994/94657. – Дата доступа: 30.02.2023.

10. Соглашение о создании Содружества Независимых Государств [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.mid.ru/print/?id=1673617&lang=ru. – Дата доступа: 26.02.2023.

11. Социально-экономическое развитие постсоветских стран: итоги двадцатилетия / Л. Б. Вардомский [и др.]. – М .: ИЭ РАН, 2012. – 400 с.

12. *Шимов, В. Н.* Национальная экономика Беларуси : учебник для студентов учреждений высшего образования по экон. спец. / В. Н. Шимов [и др.] ; под ред. В. Н. Шимова. – 4-е изд., перераб. и доп. – Минск : БГЭУ, 2012. – 649 с.

УДК 94(476)+94(100)"1914/1917"

ФІНАНСАВАЯ ДАПАМОГА СЕМ'ЯМ ВАЙСКОЎЦАЎ У ВІЦЕБСКАЙ ГУБЕРНІ (1914–1917 гг.)

Я. А. Бодрыкаў

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр-т Незалежнасці, 4, 220030, г. Мінск, yaugen.bodrykau@yandex.by

Мэтай дадзенага даследавання з'яўляецца вызначэнне памераў і форм сацыяльнай дапамогі сем'ям вайскоўцаў у Віцебскай губерні з боку дзяржаўных інстытутаў і грамадскіх арганізацый. У даследаванні звяртаецца ўвага, што дзяржаўнай дапамогі для падтрымання сем'яў мабілізаваных ніжніх чыноў і ратнікаў апалчэння было недастаткова, таму дзяржава актыўна заклікала да ўдзелу грамадскія і прыватныя арганізацыі. Дапамога з боку апошніх істотна зменшылася ўжо з лета – восені 1915 г. Сістэма сацыяльнай дапамогі ў Мінскай губерні не была цэнтралізаванай і мела вялікую залежнасць ад настрояў і дабрабыту грамадства, якія за перыяд Першай сусветнай вайны толькі пагоршыліся. Кардынальныя змены ў сістэме сацыяльнай дапамогі сем'ям вайскоўцаў адбыліся толькі пасля падзей Лютаўскай рэвалюцыі 1917 г. і ўсталявання Часовага ўрада.

Ключавыя словы: фінансавая дапамога; Закон 25 чэрвеня 1912 г.; папячыцельства; дабрачыннасць.

ФИНАНСОВАЯ ПОМОЩЬ СЕМЬЯМ ВОЕННОСЛУЖАЩИХ В ВИТЕБСКОЙ ГУБЕРНИИ (1914–1917 гг.)

Е. А. Бодриков

Белорусский государственный университет, пр-т Независимости, 4, 220030, г. Минск, yaugen.bodrykau@yandex.by

Целью данного исследования является определение размеров и форм социальной помощи семьям военнослужащих в Витебской губернии со стороны государственных институтов и общественных организаций. В исследовании обращается внимание, что

государственной помощи для поддержания семей мобилизованных нижних чинов и ратников ополчения было недостаточно, поэтому государство активно призывало к участию общественные и частные организации. Помощь со стороны последних существенно уменьшилась уже с лета–осени 1915 г. Система социальной помощи в Минской губернии не была централизованной и имела большую зависимость от настроений и благополучия общества, которые за период Первой мировой войны только ухудшились. Кардинальные изменения в системе социальной помощи семьям военнослужащих произошли только после событий Февральской революции 1917 г. и установления Временного правительства.

Ключевые слова: финансовая помощь; Закон 25 июня 1912 г.; попечительство; благотворительность.

FINANCIAL ASSISTANCE TO MILITARY FAMILIES IN VITEBSK PROVINCE (1914–1917)

Ya. A. Bodrykau

Belarusian State University, 4 Nezavisimosti Avenue, Minsk 220030, Belarus, yaugen.bodrykau@yandex.by

The purpose of this research is to determination the dimensions and forms of social assistance to military families in Vitebsk province from state institutions and public organizations. The research draws attention to the fact that the state assistance at supporting families of mobilized lower ranks and mili-tia warriors was insufficient, so the state actively called for the participation of public and private organizations. Assistance from the latter has been significantly reduced since the summer–autumn of 1915. The system of social assistance in the Minsk province was not centralized and was highly depend-ent on the mood and well–being of society, which only worsened during the First World War. Fundamental changes in the system of social assistance to military families occurred only after the events of the February Revolution of 1917 and the establishment of the Provisional Government.

Keywords: financial assistance; the Law of June 25, 1912; guardianship; well–being.

Першая сусветнай вайна стала адкрыла эпоху «татальных канфліктаў», якія патрабавалі ад дзяржаў-удзельніц максімальнага напружання і выкарыстання не толькі ўласных узброеных сіл, але таксама эканомікі і грамадства, якія павінны былі працаваць на ваенныя патрэбы ўласнай дзяржавы. Адным з галоўных наступстваў Першай сусветнай вайны для шырокіх колаў грамадства стала масавая мабілізацыя мужчынскага насельніцтва ва ўзброеныя сілы Расійскай імперыі. Дадзены працэс прыводзіў да негатыўных эканамічных наступстваў для сем'яў мабілізаваных. У першую чаргу гэта тычылася небагатых шматдзетных сем'яў і сем'яў сялян, якія такім чынам гублялі працаздольнага мужчыну, які нярэдка быў адзіным паратункам яе членам.

Азначаныя вышэй фактары прывялі да з'яўлення як дзяржаўнай (казённай) дапамогі азначаным сем'ям, так і прыватных ініцыятыў у дадзеным кірунку. Галоўным заканадаўчым актам Расійскай імперыі, згодна якому

ажыццяўлялася ўся дабрачынная дзейнасць у сферы аказання сацыяльнай дапамогі сем'ям вайскоўцаў, стала прынятае 25 чэрвеня (8 ліпеня) 1912 г. «Палажэнне аб апекаванні ніжніх чыноў і іх сем'яў», больш вядомае ў грамадстве як «Закон 25 чэрвеня 1912 г.». Назва дакумента падкрэслівала, што дзяржаўная дапамога павінна аказвацца толькі сем'ям мабілізаваных ніжніх чыноў (салдат і ўнтэр-афіцэраў) і ратнікаў апалчэння. Сем'і афіцэраў павінны былі ўтрымліваць за частку афіцэрскага жалавання, а ўдовы і сіраты (да 17-гадовага ўзросту) афіцэраў (як і ніжніх чыноў) атрымлівалі права на дзяржаўную пенсію [2, с. 30].

Згодна азначанаму вышэй дакументу, дапамога выдавалася членам сямей ніжніх чыноў, якіх прызвалі ў войска пры мабілізацыі (у тым ліку і тым, хто добраахвотна пайшоў у войска пры мабілізацыі); затрыманых у войску больш тэрміну абавязковай службы з-за мабілізацыі; ратнікаў дзяржаўнага апалчэння, адпраўленых на вайсковую службу і тых, хто паступаў на службу ў ваенныя дружыны. На безумоўную дапамогу маглі разлічваць толькі афіцыйныя жонкі і «законныя» дзеці (да 17-гадовага ўзросту) мабілізаваных ніжніх чыноў. Акрамя таго, разлічваць на дапамогу маглі бацькі, браты і сёстры, дзяды і бабкі мабілізаванага, калі яны «ўтрымліваліся працай апошняга». Таксама аказвалася дапамога жонкам стараверaў і сектантаў, нават калі яны не жылі ў зарэгістраваным шлюбе, а таксама іх дзецям. Дзяржаўная дапамога выдавалася ў грашовым эквіваленце кошту харчовага пайка ў памеры 1 пуда 28 фунтаў мукі (каля 29 кг.), 10 фунтаў крупы (4,5 кг.), 4 фунтаў солі (1,8 кг.) і 1 фунта поснага алею (0,45 л.) на месяц на чалавека. Дзецям да 5 гадоў такая дапамога выдавалася ў палавінным памеры [1, с. 431].

Пазашлюбныя дзеці і жонкі, а таксама пасынкі, падчарыцы і прыёмныя дзеці не мелі права да дзяржаўныя выплаты, але маглі разлічваць на дапамогу з грамадскіх і дабрачынных сродкаў. Гэтае ж правіла фактычна распаўсюджвалася і на сем'і афіцэраў, якія мелі фінансавыя праблемы і знаходзіліся ў складаным матэрыяльным становішчы. У 1915 г. выйшла новае Палажэнне, згодна якому сем'і дэзерціраў і вайскоўцаў, якія добраахвотна здаліся ў палон, пазбаўляліся дзяржаўнай дапамогі. Акрамя таго, харчовы паёк не выдаваўся сем'ям ніжніх чыноў, якія яшчэ да вайны былі прызваныя на тэрміновую службу і працягвалі адбываць яе.

Не гледзячы на існаванне агульнага заканадаўства, многія губерні мелі ўласныя асаблівасці аказання сацыяльнай дапамогі сем'ям вайскоўцаў. Не стала выключэннем і Віцебская губерня. У беларускай гістарыяграфіі пытанне аказання фінансавай дапамогі сем'ям вайскоўцаў у Віцебскай губерні разглядалася толькі ў кантэксце гэтага ж працэсу на тэрыторыі ўсіх беларускіх губерняў даследчыцай Н. С. Маторавай [3]. Апека сем'яў мабілізаваных больш падрабязна даследавана ў работах расійскіх гісторыкаў апошніх

дзесяцігоддзяў. Сярод прац, у якіх вылучалася Віцебская губерня, варта адзначыць дысертацыйнае даследаванне А. Дз. Грудзіны [2] і артыкул С. У. Букалавай [1].

Стварэнне сеткі дзяржаўных устаноў і грамадскіх арганізацый у сферы сацыяльнай дапамогі сем'ям вайскоўцаў пачалося ў ліпені – жніўні 1914 г., пасля абвяшчэння ўсеагульнай мабілізацыі. Дзейнасць дзяржаўных устаноў па грашовым выплатам для сем'яў мабілізаваны ніжніх чыноў і ратнікаў апалчэння прадугледжвалася Законам ад 25 чэрвеня 1912 г. Для апекавання над сем'ямі мабілізаваных у сельскай мясцовасці абіраліся валасныя папячыцельства, а ў выпадку іх адсутнасці гэтыя функцыі ўскладваліся на валаснога старшыню. Згодна заканадаўству, валасны сход павінен быў абраць не менш 3-х чалавек у склад валаснога папячыцельства [1, с. 437].

Асноўнай задачай валаснога папячыцельства было абследаванне складу і ўмоў жыцця сем'яў мабілізаваных. Кантроль за дзейнасцю валасных папячыцельстваў належаў земскім участковым начальнікам. Валасныя папячыцельства павінны былі даследаваць сем'і і гаспадаркі ў 2-тыднёвы тэрмін са дня абвяшчэння мабілізацыі. Непасрэднае рашэнне аб ўсталяванні канкрэтнай сумы выплат кожнай сям'і на падставе інфармацыі, сабранай на валасным узроўні, прымаў павятовы з'езд, пасля чаго дадзеныя перадаваліся ў губернскую прысутнасць. Аднак, ужо 29 жніўня (11 верасня) 1914 г. выйшаў указ, згодна якому функцыі павятовых з'ездаў у справе выдачы дзяржаўнай дапамогі пераходзілі да адпаведных павятовых папячыцельстваў ці павятовых земскіх управаў. Непасрэдна сем'ям мабілізаваных у сельскай мясцовасці грошы выдаваліся 4 разы ў год: у сакавіку, чэрвені, верасні і снежні праз валаснога старшыню [2, с. 192].

Сістэма дзяржаўнай дапамогі ў гарадской мясцовасці мела свае адрозненні. У гарадах Расійскай імперыі функцыі па збору інфармацыі аб становішчы сем'яў мабілізаваных ускладваліся на гарадскія ўправы ці гарадскіх стараст, аднак па рашэнні мясцовых уладаў маглі быць створаны і адпаведныя камісіі ці асобныя папячыцельства. Як і ў сельскай мясцовасці, гэтыя органы павінны былі збіраць інфармацыю аб колькасным і гаспадарчым станах сем'яў мабілізаваных і цягам вайны сачыць за зменамі па гэтых параметрах. У гарадах, у адрозненні ад сельскай мясцовасці, грашовыя выплаты адбываліся кожны месяц. Нагляд за дзейнасцю ўсіх дзяржаўных органаў па дапамозе сем'ям мабілізаваных у межах кожнай губерні належаў мясцоваму губернатару. На тэрыторыі Віцебскай губерні першыя гарадскія папячыцельства былі створаны ў Полацку і Лепелі ўжо ў жніўні 1914 г. [7, арк. 171], а ў наступныя месяцы ў іншых гарадах губерні [6, арк. 479].

Сярод гісторыкаў няма адзінай думкі наконт агульнай колькасці мабілізаваных на тэрыторыі беларускіх губерня падчас Першай сусветнай вайны, што ўскладняе і асобныя падлікі па Віцебскай губерні. Аднак, у

верасні 1917 г. Міністэрствам унутраных спраў была падлічаная колькасць асоб па губернях, якія атрымлівалі дзяржаўную дапамогу па прычыне мабілізацыі блізкага сваяка. У Віцебскай губерні на той момант выдавалася ўсяго 439 278 пайкоў (на чалавека), з якіх 402 471 у сельскай мясцовасці і толькі 36 807 у гарадах губерні. Трэба заўважыць, што такая колькасць фарміравалася паступова, бо да пачатку сакавіка 1917 г. на тэрыторыі Віцебскай губерні было праведзена 22 хвалі мабілізацыі [3, с. 268]. Акрамя таго, паступова змяняўся і кошт пайка, які быў прывязаны да мясцовых цэн на харчаванне. Так, у верасні 1917 г. адзін паёк у гарадской мясцовасці абыходзіўся ўладам у 19 руб. 15 кап., у той момант як у сельскай мясцовасці ацэньваўся ў 15 руб. 71 кап. Такім чынам, кошт пайка ў Віцебскай губерні быў на некалькі рублёў вышэйшы, чым сярэдні па астатнім неакупаваным беларускім губерням [1, с. 486].

Важная роля ў аказанні сацыяльнай дапамогі сем'ям мабілізаваных адводзілася мясцовым земствам і органам самакіравання, якія аказвалі дапамогу і сем'ям, якія не атрымлівалі дзяржаўнай дапамогі, і сем'ям, якія атрымлівалі яе ў малым або недастатковым памеры. Так, напрыклад, Віцебская гарадская дума да канца 1914 г. вылучыла на гэтыя патрэбы 11,5 тыс. руб. [4, арк. 467]. Аднак, з павелічэннем колькасці сем'яў мабілізаваных і бежанцаў, а таксама павышэннем кошту прадуктаў магчымасці аказання дадатковай дапамогі з боку земскіх устаноў і дум толькі змяншаліся.

Важную ролю ў арганізацыі дадатковай фінансавай дапамогі сем'ям вайскоўцаў адыгрывалі дабрачынныя арганізацыі, сярод якіх асабліва вылучаўся «Камітэт вялікай княгіні Елізаветы Фёдараўны па аказанні дабрачыннай дапамогі сем'ям асобаў, прызваных на вайну» (шырока вядомы як Елізавецінскі камітэт). Дадзеная арганізацыя знаходзілася пад кіраўніцтвам вялікай княгіні Елізаветы Фёдараўны (роднай сястры імператрыцы), што надавала Камітэту як дадатковае фінансаванне з боку дзяржавы, так і спрыяла стварэнню асаблівых умоў дзейнасці арганізацыі з боку мясцовых уладаў. Віцебскае губернскае аддзяленне арганізацыі ўзначальваў непасрэдна віцебскі губернатар. Віцебскае губернскае аддзяленне Елізавецінскага камітэта ў сваю чаргу падзялялася на гарадскія і павятовыя камісіі, якія таксама маглі падзяляцца на мясцовыя камісіі. У сваёй дзейнасці на тэрыторыі Віцебскай губерні Елізавецінскі камітэт паступова ўключаў у сетку сваіх устаноў і больш дробныя дабрачынныя ўстановы, што рабіла арганізацыю манапалістам у сферы недзяржаўнай дапамогі сем'ям вайскоўцаў [9, арк. 41–42].

Варта адзначыць, што земскія ўстановы, органы гарадскога самакіравання і дабрачынныя арганізацыі выдавалі фінансавыя сродкі на канкрэтныя запыты і праблемы. У першую чаргу гэта тычылася тых расходаў, якія не ўлічваліся пры выплаце дзяржаўнай дапамогі, напрыклад адукацыя дзяцей, ацяпленне і арэнда памяшкання, медыцынскія паслугі [9, арк. 5]. Гэтыя праблемы былі больш актуальны менавіта для гарадскога насельніцтва губерні. Акрамя таго, дапамога магла аказвацца і ў выпадку страты

часткі або ўсёй маёмасці, напрыклад у выніку яе крадзяжу. Аднак, магчымасць і памер дапамогі ў дадзеным выпадку залежаў ад матэрыяльнага стану пацярпелых сваякоў вайскоўцаў [10, арк. 104].

Улічваючы тое, што Елізавецінскі камітэт узяў на сябе апеку пазашлюбных дзяцей мабілізаваных ніжніх чыноў, на аказанне падтрымкі іншых сем'яў далёка не заўсёды знаходзілася фінансаванне. Грашовая дапамога сем'ям вайскоўцаў у большасці выпадкаў насіла разавы характар, аднак паступова колькасць адмоўных адказаў на звароты і запыты з боку камітэта толькі ўзрастала [9, арк. 3]. Прычына была ў тым, што з 1915 г. колькасць ахвяраванняў на дабрачыннасць істотна знізілася, а дзяржаўных субсідый было недастаткова для маштабнай дзейнасці арганізацыі. Такая ж тэндэнцыя назіралася сярод земскіх устаноў, органаў самакіравання і іншых дабрачынных арганізацый. Напрыклад, у Невелі памер дадатковай дапамогі вагаўся ад 30 да 65 кап. на чалавека ў месяц [5, арк. 125 адв.], а ў Полацку ад 1 руб. да 2 руб. Пры гэтым, ужо ў пачатку 1915 г. выплата дадатковай грашовай дапамогі ў Полацку была цалкам спыненая па прычыне адсутнасці ў горада сродкаў [8, арк. 54].

Варта адзначыць, што недахоп фінансавых сродкаў мог прыводзіць да выдачы харчовых пайкоў і дадатковай дапамогі ў форме сапраўднага харчовага пайка. У 1916 г. такая практыка была ўведзена ў Невелі і ў Себежскім павеце Віцебскай губерні [3, с. 271]. Аднак, у большасці паветаў і гарадоў Віцебскай губерні выдача фінансавай дапамогі адбывалася згодна заканадаўству ў грашовым эквіваленце.

Нярэдка ў Елізавецінскі камітэт звярталіся і ўдовы або дзеці афіцэраў, якім для ўласнага забеспячэння ці працягу адукацыі не хапала дзяржаўнай пенсіі. У большасці выпадкаў камітэт аказваў разавую дапамогу такім сем'ям, аднак сумы дапамогі адрозніваліся ад той, якую маглі атрымаць сваякі ніжніх чыноў. Так, напрыклад, бяздзетная ўдава падпрапаршчыка магла разлічваць на дапамогу ад арганізацыі ў памеры 25 руб. [11, арк. 119], а ўдава падпрапаршчыка з 2-мя дзецьмі на 40 руб. [11, арк. 199]. На памер выплат уплывала не толькі колькасць дзяцей і эканамічны стан сям'і, але і чын загінулага вайскоўца. Так, удава падпалкоўніка М. А. Знаменская, маючы на ўтрыманні 2-х дзяцей-вучняў, двойчы атрымала ад Елізавецінскага камітэта па 100 руб. разавай фінансавай дапамогі [11, арк. 218–219]. Пры гэтым, зацверджаны памер дзяржаўнай пенсіі для ўдоў вайскоўцаў вагаўся ад 48 руб. да 84 руб. у залежнасці ад чыну і тэрміну службы вайскоўца.

Асаблівасцю Віцебскай губерні была наяўнасць значнай колькасці нацыянальных яўрэйскіх, польскіх і латышскіх дабрачынных арганізацый, якія аказвалі дапамогу сем'ям мабілізаваных яўрэяў, палякаў і латышоў. Аднак, іх грашовая дапамога ў дадзеным выпадку таксама аказвалася ў невялікіх памерах. Акрамя таго, на тэрыторыі губерні дзейнічалі прыхадскія папячыцельства, якія ўзначальвалі мясцовыя праваслаўныя святары. Больш прадуктыўнай была праца прыходскіх папячыцельстваў у сельскай мясцовасці, бо ў вёсках царква часцей адыгрывала значную ролю ў сацыяльнай і

духоўнай сферах. Нярэдка святары асабіста ведалі многія сем'і ніжніх чыноў, з-за чаго карысталіся большым даверам з боку апошніх. Аднак, дзейнасць многіх прыходскіх папячыцельстваў не мела працяглай актыўнасці або ўвогуле адбывалася выключна фармальна, што не дазваляе прасачыць рэальную колькасць актыўных прыходскіх папячыцельстваў у межах Віцебскай губерні. Напрыклад, у Себежскім павеце ў жніўні 1915 г. такія папячыцельства апекавалі 171 сям'ю вайскоўцаў, дапамагаючы не толькі фінансаваннем, але і збожжам [9, арк. 27–28].

Рэвалюцыйныя падзеі 1917 г. унеслі істотныя змены ў функцыянаванне сістэмы сацыяльнай падтрымкі сем'яў вайскоўцаў. Ужо пасля Лютаўскай рэвалюцыі 1917 г. па прычыне свайго «манархічнага характару» цалкам спыніў сваё існаванне Елізавецінскі камітэт, што пазбавіла магчымасці атрымаць дадатковае фінансаванне шматлікія сем'і вайскоўцаў на тэрыторыі губерні. Акрамя таго, істотна скарацілася дзяржаўная падтрымка прыватных і нацыянальных дабрачынных арганізацый, што таксама ўплывала на эканамічны стан сваякоў вайскоўцаў. Кастрычніцкая рэвалюцыя 1917 г. прывяла да поўнай перабудову сістэмы матэрыяльна-фінансавага забеспячэння не толькі сем'яў мабілізаваных вайскоўцаў, але і ўсяго грамадства.

Падсумоўваючы, трэба адзначыць, што сістэма фінансавай дапамогі сем'ям вайскоўцаў у Расійскай імперыі ў перыяд Першай сусветнай вайны грунтавалася на спалучэнні дзяржаўнай і грамадскай дапамогі. Законам ад 25 чэрвеня 1912 г. толькі сем'ям мабілізаваных ніжніх чыноў і ратнікаў апалчэння дзяржава кампенсавала адсутнасць гаспадароў харчовай дапамогай у грашовым эквіваленце. Пры гэтым, такую дапамогу маглі атрымаць толькі «законныя» жонка і дзеці (узростам да 17 год) мабілізаванага. Земскія ўстановы, органы самакіравання, дабрачынныя арганізацыі і прыходскія папячыцельства на тэрыторыі Віцебскай губерні аказвалі дапамогу як тым сем'ям вайскоўцаў, якія не атрымлівалі дзяржаўны паёк, так і тым, хто атрымліваў у недастатковым памеры. Аднак, з-за абмежаванасці сродкаў недзяржаўная фінансавая дапамога насіла абмежаваны па памеры і пераважна разавы характар. Асаблівасцю Віцебскай губерні з'яўлялася значная колькасць нацыянальных дабрачынных арганізацый, якія аказвалі дапамогу сем'ям мабілізаваных палякаў, яўрэяў і латышоў. Сістэма фінансавай дапамогі сем'ям вайскоўцаў істотна змянілася пасля Лютаўскай рэвалюцыі 1917 г. і фактычна была скасавана ўжо пасля прыходу да ўлады бальшавікоў.

Бібліяграфічны спіс

1. *Булгакова, Л. А.* Привилегированные бедняки: помощь солдатским семьям в годы Первой мировой войны / Л. А. Булгакова // На пути к революционным потрясениям. Из истории России второй половины XIX – начала XX века. Материалы конференции памяти В. С. Дякина. – СПб.; Кишинев: Nestor–Historia, 2001. – С. 429–493.

2. *Грудина, А. Д.* Государственная помощь семьям нижних чинов российской армии в годы Первой мировой войны: диссертация на соискание учёной степени кандидата исторических наук: специальность 07.00.02 Отечественная история / Алексей Дмитриевич Грудина. – Брянск, 2019. – 242 с.

3. *Моторова, Н. С.* Помощь семьям мобилизованных на территории Беларуси в 1914–1916 гг. / Н. С. Моторова // Исторические и психолого-педагогические науки : сб. науч. статей. – Минск : РИВШ, 2023. – (Научные труды Республиканского института высшей школы; Вып. 23, ч. 1 : Исторические науки) – С. 266–274.

4. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ). – Ф. 2508. Воп. 1. Спр. 5768.

5. НГАБ. – Ф. 2508. Воп. 1. Спр. 5772.

6. НГАБ. – Ф. 2508. Воп. 1. Спр. 5776.

7. НГАБ. – Ф. 2508. Воп. 1. Спр. 5779.

8. НГАБ. – Ф. 2508. Воп. 1. Спр. 6090.

9. НГАБ. – Ф. 2665. Воп. 1 Спр. 5.

10. НГАБ. – Ф. 2665. Воп. 1. Спр. 9.

11. НГАБ. – Ф. 2665. Воп. 1. Спр. 17.

УДК 94(476)"1953/1968"

АНТЫАЛКАГОЛЬНАЯ КАМПАНІЯ Ў БССР КАНЦА 1950-х – ПЕРШАЙ ПАЛОВЫ 1960-х гг.

А. А. Гужалоўскі

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4, 220030, г. Мінск, huzhalouski@bsu.by

У артыкуле аналізуецца рэалізацыя кампаніі па барацьбе з п'янствам і алкагалізмам у БССР у канцы 1950-х – першай палове 1960-х гг. Паказана, што праблема спажывання спіртных напояў у тыя гады была вельмі актуальнай. Разглядаюцца заканадаўчыя ініцыятывы і практычныя дзеянні ўлады па абмежаванні дзяржаўнага абароту алкаголю і самагонаварэння. Адзначаецца, што алкагалізм уяўляў сур'ёзную сацыяльную праблему для беларускага грамадства, наносіў шкоду здароўю насельніцтва. Дзяржаўная палітыка і дзеянні беларускага кіраўніцтва па барацьбе з ім не мелі значных станоўчых вынікаў. У цэлым антыалкагольная палітыка была супярэчлівай і мела неадназначныя наступствы.

Ключавыя словы: БССР; адліга; дзяржаўная палітыка; антыалкагольная кампанія; п’янства; самагонаварэнне.

АНТИАЛКОГОЛЬНАЯ КАМПАНИЯ В БССР КОНЦА 1950-х – ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ 1960-х гг.

А. А. Гужаловский

Белорусский государственный университет, пр. Независимости, 4, 220030, г. Минск, huzhalouski@bsu.by

В статье анализируется реализация кампании по борьбе с пьянством и алкоголизмом в БССР в конце 1950-х – первой половине 1960-х гг. Показано, что проблема потребления спиртных напитков в те годы являлась весьма актуальной. Рассматриваются

законодательные инициативы и практические действия власти по ограничению государственного оборота алкоголя и самогоноварения. Отмечается, что, алкоголизм представлял серьезную социальную проблему для белорусского общества, наносил ущерб здоровью населения. Государственная политика и действия белорусского руководства по борьбе с ним не имели значительных положительных результатов. В целом проводимая антиалкогольная политика была противоречивой и имела неоднозначные последствия.

Ключевые слова: БССР; оттепель; государственная политика; антиалкогольная кампания; пьянство; самогоноварение.

ANTI-ALCOHOLIC CAMPAIGN IN SOVIET BELARUS IN THE END OF THE 1950s – FIRST HALF OF THE 1960s

A. Huzhalouski

Belarusian State University, 4, Niezależnasci avenue, Minsk 220030, Belarus, huzhalouski@bsu.by

The article analyzes the implementation of the campaign to combat drunkenness and alcoholism in Soviet Belarus in the late 1950s – first half of the 1960s. It is shown that the problem of alcohol consumption in those years was very relevant. Legislative initiatives and practical actions of the authorities to limit the state turnover of alcohol and moonshine are considered. It is noted that alcoholism was a serious social problem for the Belarusian society, causing damage to the health of the population. The state policy and actions of the Belarusian leadership to combat it did not have significant positive results. In general, the anti-alcohol policy pursued was controversial and had ambiguous consequences.

Keywords: Soviet Belarus; Khrushchev ‘thaw’; public policy; anti-alcohol campaign; drunkenness; moonshine.

Да канца 1957 г. да М. С. Хрушчова прыйшло разуменне таго, што маштабы, якіх дасягнула п’янства ў краіне можа паставіць крыж на мары аб хуткай пабудове камуністычнага грамадства. Спрабуючы асэнсаваць гэты феномен як знакавы для часу «адлігі», П. Вайль і А. Геніс ахарактарызавалі яго як «кульмінацыю карнавала 60-х» [1, с. 71]. П’янка дапамагала савецкім людзям пазбавіцца трагічнага светаадчування нядаўняга мінулага, а таксама асэнсаваць і ўбудавацца ў новую сацыяльную рэальнасць.

З месцаў паведамлялі, што пасля заканчэння працоўнага дня ў гарадах рабочыя арганізавана ідуць у крамы, купляюць гарэлку і распіваюць ў скверах, дварах, пад’ездах. Шмат прыхільнікаў Бахуса было сярод савецкай інтэлігенцыі і нават партыйна-гаспадарчай намерклатуры. Напрыклад, за 1957 і першую палову 1958 гг. у гарадскім выцвярэзніку пабывала больш за 240 рабочых і служачых магілёўскага завода штучнага валакна, у тым ліку галоўны механік, начальнік цэха вентыляцыі і нават сябры парбюро прадпрыемства [6, арк. 61].

Не менш трывожнае становішча склалася на вёсцы, дзе на савецкія і рэлігійныя святы пілі брыгадамі і цэлымі калгасамі на некалькі дзён, не выходзячы на палі і фермы. Тыя, хто не мог дазволіць сябе гарэлку ўжываў самагон, вытворчасць якога ў сярэдзіне 1950-х гг. набыла ўнушальныя памеры. Асабліва раздражняў першага сакратара ЦК КПСС той факт, што прыватныя вытворцы выраблялі самагон з калгаснай сыравіны – збожжа, бульбы, цукру і інш.

Старт хрушчоўскай антыалкагольнай кампаніі быў дадзены 22 студзеня 1958 г. у Мінску. Выступаючы падчас кароткатэрміновага візіту ў БССР для ўдзелу ў нарадзе перадавікоў сельскай гаспадаркі ў БССР, М. С. Хрушчоў сказаў: «Надышоў час рэзка паставіць пытанне аб барацьбе з п'янствам, а таксама з тымі, хто гоніць самагонку» [15, с. 2]. Беларускае кіраўніцтва адразу ж распачало энергічную барацьбу з прыкрай перашкодай на шляху будаўніцтва камунізма. За першыя 7 месяцаў 1958 г. было ліквідавана 1 305 «ачагоў» самагонаварэння ў Гомельскай вобласці, 1 210 – у Мінскай вобласці, 1 122 – у Віцебскай вобласці, 1 045 – у Гродзенскай, 933 – у Маладэчанскай вобласці, 825 – у Магілёўскай вобласці [7, арк. 221]. На працягу ўсяго 1958 г. у насельніцтва рэспублікі было адабрана 277 605 літраў брагі, 23 581 літраў самагону, а таксама 12 385 самагонных апаратаў, 5 308 з якіх знайшлі ў Віцебскай вобласці [10, арк. 240].

Дадатковы імпульс кампанія атрымала 4 красавіка 1958 г., калі ЦК КПСС звярнуўся да партыйных арганізацый краіны з лістом пра ўзмацненне барацьбы з п'янствам і самагонаварэннем, паставіўшы задачу рашучай барацьбы з імі «усімі сродкамі і спосабамі». Апошнія словы сведчылі пра тое, што партыйнае кіраўніцтва не збіраецца абмяжоўвацца антыалкагольнай прапагандай, а таксама канфіскацыяй самагонных апаратаў і самаробных напояў. Пра рэпрэсіўны характар кампаніі, да правядзення якой былі прыцягнуты праваахоўныя органы, сведчаць наступныя лічбы.

У 1958 г. у БССР было асуджана 38 178 чал., у тым ліку 8 347 – за самагонаварэнне, 7 143 – за крадзеж дзяржаўнай і грамадскай маёмасці, 5 317 – за хуліганства, 3 403 – за дробны крадзеж, 2 344 – за крадзеж асабістай маёмасці грамадзян, 392 – за разбой, 366 – за забойства, 267 – за згвалтаванне. Колькасць асобаў, асуджаных у рэспубліцы ў 1958 г. павялічылася ў параўнанні з папярэднім годам на 38 %, пераважна за кошт самагошчыкаў.

Такім чынам, самагоншчыкі зрабілася найбольш шматлікімі злачынцамі ў рэспубліцы, апярэдзіўшы традыцыйных лідараў – раскрадальнікаў дзяржаўнай маёмасці і хуліганаў. З усіх 8 347 асуджаных у 1958 г. паводле 149 артыкула тагачаснага Крымінальнага Кодэкса БССР, які за выраб самагона толькі з мэтай продажу прадугледжваў пакаранне ад штрафу да 2 гадоў пазбаўлення волі, абсалютная большасць (8 091 чал.) выраблялі алкагольны

напой для ўласнага ўжытку. 1 326 з іх атрымалі гадовыя і двухгадовыя тэрміны турэмнага зняволення, астатнія – штрафы і папраўчыя працы па месцу працы [11, арк. 12].

Адной з тых, хто ў 1958 г. атрымаў дзвухгадовы тэрмін была жыхарка г. п. Урэчча Слуцкага раёна А. І. Фісун. З'яўляючыся самагоншчыцай са стажам, яна ператварыла сваю хату ў сапраўдны шынок, дзе за грошы частавала суседзяў. Падчас ператрусу і затрымання, яна аказала супраціў супрацоўнікам міліцыі, а таксама спрабавала знішчыць рэчавыя доказы [3, с. 4].

Каля 60 % асуджаных па «самагонным» артыкуле былі жанчыны, прыкладна столькі ж – асобы старэйшыя за 40 год, хаця доля гэтых груп насельніцтва ў агульнай колькасці асуджаных вагалася ў межах 20 %. Гэтыя асаблівасці складу асуджаных тлумачыліся тым, што вырабам самагонкі ў асноўным займаліся тыя, хто адказваў у сем'ях за хатнюю гаспадарку, не быў заняты ў грамадскай вытворчасці. Акрамя таго, людзі сталага веку і жанчыны з непаўналетнімі дзецьмі бралі на сябе ўсю адказнасць, ведаючы, што суд улічыць іх узрост і абавязкі маці.

Выраб і ўжыванне самагона зрабілася часткай габітуса, адной з традыцыйных практык мясцовага насельніцтва, да якой нармальна ставіліся старшыні калгасаў, участковыя міліцыянеры і суддзі. У верасні 1958 г. першы сакратар ЦК КПБ К. Т. Мазураў атрымаў паведаленне намесніка міністра юстыцыі БССР Г. Ф. Басава, у якім пералічваліся шматлікія выпадкі міліцэйскіх злоўжыванняў. Так, з адабраных участковымі ўпаўнаважанымі Суражскага аддзялення міліцыі Калугай і Майсеевым у якасці рэчавага доказу 4,5 літраў самагона да суда дайшло толькі 0,5 літра. Лейтэнант Лагішынскага аддзела міліцыі Луд у пратаколе адабранння пазначыў 13 літраў знойдзенага самагона, у той час як панятыя ў судзе паказалі, што знойдзена было 24 літра. Участковы Лунінецкага аддзела Прыка перад адабраннем знойдзенага самагона «апрабаваў» яго разам з панятым Мельянцом, пасля чаго апошні заснуў за сталом і не мог даваць паказанняў на судовым пасяджэнні [7, арк. 213].

Многія выканкамы саветаў дэпутатаў працоўных паставіліся да правядзення антыалкагольнай кампаніі фармальна. Ніякіх мерапрыемстваў па барацьбе з самагонаварэннем у 1958 г. не распрацавалі ў Ашмянскім, Докшыцкім, Радашковіцкім, Вілейскім, Глубокскім, Бешанковіцкім, Лёзненскім, Лепельскім, Расонскім, Пінскім, Лагішынскім, Целеханскім, Столінскім, Клічаўскім, Крычаўскім, Слаўгародскім, Чэрыкаўскім і некаторых іншых раёнах. А ў Столінскім, Кобрынскім і Кіраўскім раёнах самагонныя апараты былі знойдзены нават у дэпутатаў мясцовых органаў улады. Ахвярамі антыалкагольнай кампаніі сталі дырэктар Дубойскай СШ

Столінскага раёна Ўрбановіч, дырэктар мядзелскага цаглянага завода Голубеў, а таксама падабраны міліцыяй у бяспрытомным стане інструктар магілёўскага райкама партыі Лужкоў [7, арк. 223].

У снежні 1958 г. старшыня Вярхоўнага суда БССР С. Ц. Шардыка зрабіў аналіз судовай практыцы па справах аб вырабе і продажу самагона. Яго вынікі, прадстаўленыя партыйнаму кіраўніцтву рэспублікі, суправаджаліся наступнай прапановай: у сувязі з тым, што больш 96 % самагона вырабляецца сялянамі для ўласных патрэб і з уласнай сыравіны, прадугледзіць за падобную дзейнасць адміністрацыйнае, а не крымінальнае пакаранне [8, арк. 200–201]. Па-за аргументацыяй С. Ц. Шардыкі засталіся шматлікія факты крымінальнага пераследу па «самагонным» артыкуле добрых працаўнікоў, некаторыя з якіх з'яўлялся ўдарнікамі камуністычнай працы. Высокі чыноўнік таксама не мог адкрыта сказаць, што сяляне выраблялі самагон таму, што іх сямейны бюджэт не дазваляў набыць на вяселле ці хаўтуры казёную гарэлку.

Словы тых, каму на справе даводзілася праводзіць ідэі М. С. Хрушчова ў жыццё не былі пачуты – партыйнаму кіраўніцтву было патрэбна хуткае і эфектыўнае вырашэнне праблемы. 1 верасня 1959 г. В. І. Казлоў падпісаў пастанову Вярхоўнага Савета БССР «Аб узмацненні барацьбы з п'янствам і самагонаварэннем». Пастанова забараніла продаж гарэлкі ва ўсіх прадпрыемствах гандлю і грамадскага харчавання (акрамя рэстаранаў), размешчаных на вакзалах, і аэрапортах, на прывакзальных і прыстанцыйных плошчах. Не дазваляўся продаж гарэлкі ў непасрэднай блізкасці ад прамысловых прадпрыемстваў, навучальных і дзіцячых устаноў, бальніц, санаторыяў, а таксама ў месцах масавых гулянняў і адпачынку. За з'яўленне ў нецвярозым стане альбо ўжыванне алкаголю ў грамадскіх месцах пастанова прадугледжвала штраф у памеры 100 рублёў (у выпадку абцяжарваючых абставінаў ён падвойваўся). За выраб самагона спаганяўся штраф у памеры 500 рубляў (у выпадку паўторнага парушэння ён падвойваўся). За продаж самагона пагражала турэмнае зняволенне тэрмінам ад года да пяці [17, с. 2].

У прынятым у 1960 г. новым Крымінальным кодэксе БССР з'явіўся артыкул 59 «Прымусовыя меры медыцынскага характару, ужываемыя да алкаголікаў і наркаманаў». Размова ў ім ішла пра адпраўку алкаголікаў, паводле хадайніцтва таварыскага суда, калектыва альбо медыцынскай установы, на лячэнне ў «медыцынскія ўстановы са спецыяльным лячэннем і працоўным рэжымам». Акрамя таго, над тымі, хто ўласнымі дзеяннямі ставіў сям'ю ў цяжкае матэрыяльнае становішча, рашэннем суда магло быць усталявана «папячыцельства» [5, с. 29].

Былі зроблены захады па прывучэнню насельніцтва да культурнага ўжывання алкагольных напояў. У адпаведнасці з пастановай Савета Міністраў БССР ад 20 чэрвеня 1959 г. «Аб зніжэнні раздробных коштаў на

некаторыя тавары народнага спажывання», патаннелі вінаградныя віна – на 19,2 %, пладова-ягадныя – на 20 % [9, арк. 52].

У выніку ваканання пастановы «Аб узмацненні барацьбы з п'янствам і самагонаварэннем», паменела колькасць кропак па продажу алкаголя, але не аб'ёмы ўжываемага алкаголя. Напрыклад, у 1960 г. у сталіцы БССР штодня можна было ўбачыць групы распіваючых алкагольныя напоі мужчын у прывакзальным скверы, кафэ-аўтамаце на вуліцы Свярдлова, ларку «Піва-воды» на вуліцы Маскоўскай, прыстанцыйным скверы у раёне вуліцы Козыраўскай, гарадку будаўнікоў на вуліцы Кузнечнай, парку ў раёне 1-га цаглянага завода, таксаматорным парку на вуліцы Апанскага. Распівалі ў піўных ларках, побач з уваходамі ў віна-водачныя аддзелы. Нелегальны продаж спіртнога быў наладжаны нават ў буфеце Беларускага тэатра імя Янкі Купалы [4, с. 3]. У Мінску пачалася спекуляцыя водкай.

Не лепшыя поспехі былі ў тых, хто змагаўся з п'янствам на вёсцы. Захады «зверху», накіраваныя на аздараўленне савецкага грамадства, сяляне ўспрымалі як абсурдную акцыю, накіраваную супраць «простага народа». Месца выяўленага самагоншчыка адразу займаў новы. З іншага боку, продаж спіртнога ўвесь час павялічвалі райспажыўсаюзы, якія часта гандлявалі алкаголем у забароненых пастановай ад 1 верасня 1959 г. месцах. Напрыклад, у сярэдзіне 1960-х гг. буфет лепельскага раённага дома культуры штогод рэалізоўваў да 15 тыс. бутэлек гарэлкі [16, с. 4].

У выніку піць меней не пачалі ні гараджане, ні вяскоўцы і неўзабаве хрушчоўская кампанія па барацьбе з самагошчыкамі і п'яніцамі сама сабою спынілася. Алкагольныя ўцёкі насельніцтва ад суворай рэчаіснасці таталітарнай сістэмы, сацыяльнай апатыі і матэрыяльнай незабяспечанасці працягнуліся. З 1958 па 1964 гг. колькасць зарэгістраваных алкаголікаў у БССР павялічылася з 485 да 4 000 [14, арк. 158]. Калі ў 1960 г. міліцыя і дружыннікі падабралі на вуліцах беларускіх гарадоў і вёсак 20 700 асоб у стане востpай алкагольнай інтаксікацыі, то ў 1965 г. гэта лічба ўзрасла да 67 000 [13, арк. 1]. На лячэнне ў рэспубліканскім псіханеўралагічным дыспансэры стаяла вялікая чарга хворых на алкагалізм. Тады ж абмяркоўвалася магчымасць стварэння для алкаголікаў лячэбна-працоўных аддзяленняў у месцах зняволення [12, арк. 243–245].

Гэтая сумная статыстыка вымусіла партыйнае кіраўніцтва рэспублікі распачаць новую антыалкагольную кампанію. 9 ліпеня 1965 г. выйшла пастанова прэзідыўма ЦК КПБ «Аб незадавальняючым стане барацьбы з п'янствам і самагонаварэннем у рэспубліцы» [13, арк. 27]. Першыя вынікі кампаніі былі несуцяшальныя, што, перш за ўсё, тлумачылася яе рэпрэсіўным характарам. Так, колькасць асуджаных у БССР за першае паўгоддзе 1966 г. павялічылася ў параўнанні з тым жа перыядам 1965 г. на 31,1 %, пераважна за кошт самагоншчыкаў [13, арк. 72]. Выступаючы ў сакавіку 1966 г. на XXVI з'ездзе КПБ,

П. М. Машэраў быў вымушаны прызнаць, што кожнае другое крымінальнае злачынства ў рэспубліцы адбываецца на глебе п'янства [2, с. 4]. 23 красавіка 1966 г. паводле ініцыятывы новага беларускага лідара выйшла пастанова прэзідыўма ЦК КПБ «Аб мерах па ўзмацненні па барацьбе з п'янствам і самагонаварэннем» [13, арк. 106]. Наперадзе было падвышэнне коштаў на спіртныя напоі, абмежаванне часу іх продажу, а таксама стварэнне лячэбна-працоўных прафілакторыяў.

Бібліяграфічны спіс

1. *Вайль, П., Генис, А.* 60-е. Мир светского человека. М.: Новое литературное обозрение, 1996. – 368 с.
2. Даклад першага сакратара ЦК КПБ таварыша П. М. Машэрава XXVI з'езду КПБ // Чырвоная змена. 1966. 4 сак. № 45.
3. Из зала суда // Советская Белоруссия. 1958. 6 февр. № 31.
4. *Костылев, В.* Темный закуток // Советская Белоруссия. 1960. 7 июля. № 158.
5. Крымінальны Кодэкс Беларускай ССР. Мн.: Дзяржаўнае выдавецтва БССР, 1961. – 212 с.
6. Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (далей – НАРБ). Ф. 4п. Воп. 62. Спр. 486.
7. НАРБ. Ф. 4п. Воп. 62. Спр. 488.
8. НАРБ. Ф. 4п. Воп. 62. Спр. 489.
9. НАРБ. Ф. 4п. Воп. 62. Спр. 506.
10. НАРБ. Ф. 4п. Воп. 62. Спр. 514.
11. НАРБ. Ф. 4п. Воп. 62. Спр. 517.
12. НАРБ. Ф. 4п. Воп. 62. Спр. 638.
13. НАРБ. Ф. 4п. Воп. 62. Спр. 689.
14. НАРБ. Ф. 4п. Воп. 97. Спр. 207.
15. Прамова таварыша М. С. Хрушчова на нарадзе перадавікоў сельскай гаспадаркі БССР 22 студзеня 1958 года // Звязда. 1958. 25 студз. № 21.
16. *Сяргеенка, Р.* І мора па калена… // Звязда. 1965. 10 кастр. № 240.
17. Указ Президиума Верховного Совета Белорусской ССР «Об усилении борьбы с пьянством и самогоноварением» // Советская Белоруссия. 1959. 2 сент. № 206.

УДК 342.413+342.728

ТРАНСФАРМАЦЫЯ КАНСТЫТУЦЫЙНАЙ МАДЭЛІ ГРАМАДСКІХ ФАРМІРАВАННЯЎ ВА ЎМОВАХ СТАНАЎЛЕННЯ РЭСПУБЛІКІ БЕЛАРУСЬ

А. Л. Дашкевіч

Установа адукацыі Федэрацыі прафсаюзаў Беларусі «Міжнародны ўніверсітэт "МІТСО"», вул. Казінца, 21/3, 220099, г. Мінск, ladminsk@mail.ru

Ва ўмовах станаўлення Рэспублікі Беларусь адбываецца трансфармацыя канстытуцыйнай мадэлі грамадскіх фарміравання ў, што прадугледжвала іх адасабленне ад дзяржавы ва ўмовах ідэалагічнага і палітычнага плюралізма, заснаванага на фармальна-юрыдычнай аб'ектывацыі прынцыпаў і катэгарыяльна-паняційнага апарата

ў межах канстытуцыйнага рэгулявання. Трансфармацыя канстытуцыйнай мадэлі грамадскіх фарміраванняў разглядаецца як абумоўлены сацыяльна-палітычным развіццём Рэспублікі Беларусь працэс пазітыўнага вызначэння зместу і спосабаў канстытуцыйнага рэгулявання функцыянавання сістэмы грамадскіх фарміраванняў.

Ключавыя словы: канстытуцыйная мадэль; трансфармацыя; грамадскія фарміраванні;канстытуцыя.

ТРАНСФОРМАЦИЯ КОНСТИТУЦИОННОЙ МОДЕЛИ ОБЩЕСТВЕННЫХ ФОРМИРОВАНИЙ В УСЛОВИЯХ СТАНОВЛЕНИЯ РЕСПУБЛИКИ БЕЛАРУСЬ

А. Л. Дашкевич

Учреждение образования Федерации профсоюзов Беларуси «Международный университет "МИТСО"», ул. Казинца, 21/3, 220099, г. Минск, ladminsk@mail.ru

В условиях становления Республики Беларусь происходит трансформация конституционной модели общественных формирований, что предусматривало их обособление от государства в условиях идеологического и политического плюрализма, основанного на формально – юридической объективации принципов и категориально-понятийного аппарата в рамках конституционного регулирования. Трансформация конституционной модели общественных формирований рассматривается как обусловленный социально-политическим развитием Республики Беларусь процесс позитивного определения содержания и способов конституционного регулирования функционирования системы общественных формирований.

Ключевые слова: конституционная модель; трансформация; общественные формирования; конституция.

TRANSFORMATION OF THE CONSTITUTIONAL MODEL OF PUBLIC FORMATIONS IN THE CONDITIONS OF THE FORMATION OF THE REPUBLIC OF BELARUS

A. L. Dashkevich

Educational Institution of the Federation of Trade Unions of Belarus "MITSO International University", Kazinets str., 21/3, 220099, Minsk, ladminsk@mail.ru

In the conditions of the formation of the Republic of Belarus, the constitutional model of public formations is being transformed, which provided for their separation from the state in the conditions of ideological and political pluralism based on the formal legal objectification of principles and the categorical and conceptual apparatus of constitutional regulation. The transformation of the constitutional model of public formations is considered as a process of positive determination of the content and methods of constitutional regulation of the functioning of the system of public formations due to the socio-political development of the Republic of Belarus.

Keywords: constitutional model; transformation; public formations; constitution.

Канстытуцыйная мадэль у агульным выглядзе вызначае асноўныя параметры канстытуцыйна-прававога рэгулявання, замацоўвае крытэрыі канстытуцыяналізацыі праватворчай і правапрымяняльнай дзейнасці. Яе характарызуе пэўны сацыяльна-палітычны падыход да аб'екта, зместу і спосабаў рэгулявання грамадскіх адносін, да выкарыстання ў гэтых мэтах тых ці іншых канстытуцыйна-прававых інстытутаў [11, с. 16].

У гэтым сэнсе можна пагадзіцца з абагульненнем А. М. Пугачова, што дадзенае паняцце нясе вялікую інфармацыйную нагрузку, бо ў абагульненым выглядзе ўключае ў сябе прававую схему арганізацыі грамадства і дзяржавы, асновы прававога статусу асобы, межы і метады дзяржаўнага рэгулявання, сацыяльны змест канстытуцыйных адносін (іх статычнасць і дынамізм), асноўныя фармальна-юрыдычныя характарыстыкі Канстытуцыі [10, с. 143].

Адначасова з такім падыходам разумення канстытуцыйнай мадэлі існуе больш вузкае выкарыстанне дадзенага паняцця, у прыватнасці, у дачыненні да канстытуцыйных параметраў асобных канстытуцыйна-прававых інстытутаў і адпаведных аб’ектаў (гл. напр.: [9]). Выкарыстанне такога падыходу патрабуе тлумачэння сукупнасці пэўных канстытуцыйных прынцыпаў і нормаў паводле іх аб’ёма і спосабаў рэалізацыі ў праватворчай і правапрымяняльнай дзейнасці.

Пераўтварэнне канстытуцыйных норм, па-першае, можа адбывацца праз фармальна-юрыдычныя змены Канстытуцыі, або яе частковы перагляд, які ажыццяўляецца ў адпаведнасці з устаноўленым самой Канстытуцыяй парадку, што ўяўляе сабою тэкставае пераўтварэнне дзеючай Канстытуцыі, якое змяняе (істотна ці нязначна) «літару» і «дух» (сэнс) Асноўнага Закона, па-другое, магчыма фактычнае змяненне Канстытуцыі, што значыць нетэкстуальнае змяненне аб'ёму яе нарматыўнага зместу, не прадугледжаную Асноўным Законам карэкцыю канстытуцыйных сэнсаў [12, с. 42].

У савецкі час грамадскія фарміраванні былі неад’емнай часткай партыйна-дзяржаўнага механізму. У Канстытуцыі БССР, якая была прынята ў 1978 годзе [2], мадэль грамадскіх фарміраванняў не мела асобнага структурнага ўвасаблення і непасрэдна грунтавалася на канстытуцыйных прынцыпах і паняццях, якія былі замацаваны ў арт. 6, 7, 49. Камуністычная партыя Савецкага Саюза выступала ў якасьці кіруючай і накіроўваючай сілы савецкага грамадства, ядра яго палітычнай сістэмы, дзяржаўных і грамадскіх арганізацый, якая існуе для народа і служыць народу. Суб’ектна да грамадскіх арганізацый таксама былі аднесены прафесійныя саюзы, кааператыўныя арганізацыі, Усесаюзны Ленінскі Камуністычны Саюз Моладзі, іншыя грамадскія арганізацыі, якія ў адпаведнасці са сваімі статутнымі задачамі ўдзельнічалі ў кіраванні дзяржаўнымі і грамадскімі справамі, у вырашэнні палітычных, гаспадарчых і сацыяльна-культурных пытанняў, садзейнічалі развіццю палітычнай актыўнасці і самадзейнасці, задавальненню разнастайных інтарэсаў грамадзян. Грамадзянам прадстаўлялася

права на аб’яднанне ў грамадскія арганізацыі ў адпаведнасці з мэтамі камуністычнага будаўніцтва.

Замацаваны наддзяржаўны характар камуністычнай партыі, яе вызначальнае становішча сярод дзяржаўных і грамадскіх арганізацый, абумоўлівала асаблівы канстытуцыйна-прававы статус камуністычнай партыі, па сутнасці, яе дзяржаўна-грамадскую прыроду, што падкрэслівалася і наяўнасцю нарматворчай функцыі, не толькі ў форме сумеснага з дзяржаўнымі органамі прыняцця нарматыўных прававых актаў, але ў яе асобнай дзейнасці ў гэтай сферы.

Прафесар Г. А. Васілевіч так вызначае ключавыя характарыстыкі савецкага сацыялістычнага этапу развіцця: аднапартыйнасць, адзіная дзяржаўная ідэалогія, уласнасць дзяржаўная і калгасна-кааператыўная (па сутнасці таксама дзяржаўная), прыярытэт правоў калектыву і грамадства ў цэлым, памяншэнне аб’ёму асабістых правоў і свабод, фармальны падыход да палітычных правоў, моцная сацыяльная абароненасць (стабільная занятасць, аплата працы, пенсійнае забеспячэнне і інш.) [1].

Ва ўмовах правядзення палітыкі перабудовы і галоснасці камуністычная партыя губляе сваё вызначальнае месца ў дзяржаве і грамадстве. Адбываецца трансфармацыя канстытуцыйнай мадэлі грамадскіх фарміраванняў, якая прадугледжвала ўсталяванне новых канстытуцыйных прынцыпаў і абнаўленне катэгарыяльна-паняційнага апарату. Пры гэтым, трансфармацыя канстытуцыйных палажэнняў адносна грамадскіх фарміраванняў у фармальна-юрыдычным значэнні мела часам супярэчлівы і непаслядоўны характар. Катэгарыяльна-паняційны апарат, які быў выкарыстаны ў двух дакументах канстытуцыйнага значэння, не супадаў у поўнай ступені. У Дэкларацыі аб дзяржаўным суверэнітэце, прынятай 27 ліпеня 1990 г. [3], замацоўваліся новыя ўстаноўчыя канстытуцыйна-прававыя пачаткі, у тым ліку, у дачыненні грамадскіх фарміраванняў, замест паняццяў КПСС і грамадскай арганізацыі выкарыстоўваюцца паняцці палітычнай партыі і грамадскага аб’яднання (ч. 4 арт. 1).

Адначасова змены і дапаўненні, унесеныя ў Канстытуцыю БССР Законам ад 28 ліпеня 1990 г. [6], прадугледжвалі новую рэдакцыю арт. 6, 7, 49, дзе ў якасці асноўных параметраў канстытуцыйнай мадэлі грамадскіх фарміраванняў стала замацаванне магчымасці палітычных партый, грамадскіх арганізацый, масавых рухаў прымаць удзел у выпрацоўцы палітычнага курсу БССР, яе сацыяльна-эканамічным, духоўным развіцці, кіраванні дзяржаўнымі і грамадскімі справамі. Свабода дзейнасці партый, грамадскіх арганізацый, масавых рухаў па выкананні задач і функцый, прадугледжаных іх статутамі і праграмамі, абмяжоўвалася неабходнасцю кіравацца палажэннямі канстытуцый і законаў СССР і БССР. Забаранялася стварэнне і дзейнасць партый, грамадскіх арганізацый, масавых рухаў, мэтай якіх з’яўлялася гвалтоўнае змяненне савецкага канстытуцыйнага ладу, якія выступалі супраць цэласнасці

і бяспекі рэспублікі, канстытуцыйных правоў і свабод яе грамадзян. Грамадзяне БССР атрымлівалі права аб'ядноўвацца ў палітычныя партыі, грамадскія арганізацыі, удзельнічаць у масавых рухах. У сваёй сукупнасці азначаныя палажэнні ліквідавалі аднапартыйную сістэму, кіруючую ролю камуністычнай партыі ў адносінах усёй сістэмы грамадскіх фарміраванняў.

Адначасова Вярхоўны Савет прымае пастанову «Аб рэгістрацыі грамадскіх аб'яднанняў у Беларускай ССР» [5], якая фармальна абапіраючыся на зменены 6, 7, 49 артыкулы Канстытуцыі, выкарыстоўвае замест паняцця грамадскай арганізацыі паняцце грамадскага аб'яднання, якое прысутнічае ў Дэкларацыі аб дзяржаўным суверэнітэце. Пазней такі падыход актыўна выкарыстоўваецца ў канстытуцыйным заканадаўстве, напрыклад, у Часовым палажэнні аб парадку стварэння і дзейнасці грамадскіх аб'яднанняў грамадзян у Беларускай ССР, зацверджанага пастановай Савета Міністраў 3 кастрычніка 1990 г. [8], у Законе Беларускай ССР ад 27 лютага 1991 г. «Аб асноўных прынцыпах народаўладдзя ў Беларускай ССР» (арт. 7–12) [7], дзе былі вызначаны абмежаванні і ўсталёўваліся асноўныя прынцыпы ўзаемадзеяння дзяржаўных органаў і грамадскіх аб'яднанняў. Пры гэтым трэба ўлічваць, што норма аб больш высокай юрыдычнай сіле Дэкларацыі адносна Канстытуцыі 1978 г. (са зменамі і дапаўненнямі) была замацавана Законам Беларускай ССР «Аб наданні статусу канстытуцыйнага закона Дэкларацыі Вярхоўнага Савета Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі "Аб дзяржаўным суверэнітэце Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі"» 25 жніўня 1991 г. [4].

Падсумоўваючы адзначым, што грамадскія фарміраванні як аб'ект канстытуцыйнага рэгулявання ў час станаўлення Рэспублікі Беларусь у паняційным аспекце меў іманентны характар і быў легальна прадстаўлены праз сукупнасць канстытуцыйных паняццяў, якія ў межах адпаведнага канстытуцыйнага цыкла вызначалі межы і накірункі развіцця канстытуцыйна-прававога рэгулявання аб'ядноўвая шырокае кола калектыўных суб'ектаў грамадскага характару. З гэтага пункту гледжання ў аснове трансфармацыі канстытуцыйнай мадэлі грамадскіх фарміраванняў знаходзіліся два кампаненты, а менавіта, сістэма канстытуцыйных прынцыпаў і выкарыстоўваемы катэгарыяльна-паняційны апарат, якія ў сваім спалучэнні выступалі ў якасці нарматыўнай «матрыцы» канстытуцыйна-прававога рэгулявання. Менавіта іх трансфармацыя мела каштоўнасны, агульнарэгулятыўны характар, вызначая асноўныя параметры праватворчасці і правапрымяняльнай практыкі.

Бібліяграфічны спіс

1. *Василевич, Г. А.* Беларусь на рубеже веков: в поиске оптимальной конституионной модели / Г. А. Василевич // Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт. – Режим доступа: https://bsu.by/professorskoe-sobranie/belarus-na-rubezhe-vekov-v-poiske-optimalnoy-konstitutsionnoy-modeli.php. – Дата доступа: 10.10.2023.

2. Канстытуцыя (Асноўны Закон) Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі: прынята на нечарговай дзевятай сесіі Вярхоўнага Савета БССР дзевятага склікання 14 красавіка 1978 года [Электронный ресурс] // Pravo.by. – Режим доступа: https://pravo.by/pravovaya-informatsiya/pomniki-gistoryi-prava-belarusi/kanstytutsyynae-prava-belarusi /kanstytutsyi-belarusi/konstitutsiya-1978-goda/. – Дата доступа: 10.10.2023.

3. О государственном суверенитете Белорусской Советской Социалистической Республики [Электронный ресурс]: Декларация Верховного Совета Белорусской Советской Социалистической Республики, 27 июля 1990 г., № 193-XII // ЭТАЛОН. Законодательство Республики Беларусь / Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. – Минск, 2023.

4. О придании статуса конституционного закона Декларации Верховного Совета Белорусской Советской Социалистической Республики о государственном суверенитете Белорусской Советской Социалистической Республики [Электронный ресурс]: Закон Белорусской ССР, 25 августа 1991 г., №1017–XII // ЭТАЛОН. Законодательство Республики Беларусь / Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. – Минск, 2023.

5. О регистрации общественных объединений в Белорусской ССР [Электронный ресурс]: постановление Верховного Совета Белорусской ССР, 28 июля 1990 г., № 222 – XII // ЭТАЛОН. Законодательство Республики Беларусь / Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. – Минск, 2023.

6. Об изменениях и дополнениях Конституции (Основного Закона) Белорусской ССР [Электронный ресурс]: Закон Белорусской ССР, 28 июля 1990 г., №212–XII // ЭТАЛОН. Законодательство Республики Беларусь / Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. – Минск, 2023.

7. Об основных принципах народовластия в БССР [Электронный ресурс]: Закон БССР, 27 февраля 1991 г., №651–XII // ЭТАЛОН. Законодательство Республики Беларусь / Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. – Минск, 2023.

8. Об утверждении «Временного положения о порядке образования и деятельности общественных объединений граждан в Белорусской ССР» [Электронный ресурс]: постановление Совета Министров БССР, 3 окт. 1990 г., № 255 // ЭТАЛОН. Законодательство Республики Беларусь / Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. – Минск, 2023.

9. *Постников, А. Е.* Конституционная модель политической системы России в условиях развития «цифрового общества» / А. Е. Постников // Журнал российского права. – 2020. – № 5. – С. 38–49.

10. *Пугачев, А. Н.* Содержание основного закона. Конституционная модель / А. Н. Пугачев // Вестник Полоцкого государственного университета. Серия D, Экономические и юридические науки : научно-теоретический журнал. – 2013. – № 6. – С. 137–145.

11. *Хабриева, Т. Я.* Теория современной конституции / Т. Я. Хабриева, В. Е. Чиркин. – М.: Норма, 2005. – 320 с.

12. *Червонюк, В. И.* Феномен фактического изменения Конституции (коннотации эволюционирующей, «живой Конституции») / В. И. Червонюк // Вестник экономической безопасности. – 2019. – № 2. – С. 41–46.

УДК 373.014.5(47)

ШКОЛЬНАЯ ПОЛИТИКА КАК ИНСТРУМЕНТ ТРАНСФОРМАЦИИ СОВЕТСКОГО ОБЩЕСТВА (1917–1930-е гг.)

О. И. Ершова

Белорусский государственный университет, пр. Независимости, 4, 220030, г. Минск, ershova@bsu.by

Образование выступает не только как объект, но и как субъект в процессе трансформации общества. Оно ускоряет этот процесс, способствует росту самосознания общества, изменению его социальной стратификации, просвещению народа. Эта роль образования ярко проявилась после Октябрьской революции 1917 г. в Советской России. Школьная политика советского правительства была направлена на превращение школы в «орудие коммунистического перерождения общества», на воспитание поколения, способного построить коммунизм. Общеобразовательная школа сыграла важную роль в решении политических, социально-экономических и социокультурных задач в процессе создания социалистического общества.

Ключевые слова: школьная политика; советское общество; общеобразовательная школа; всеобщее обязательное обучение; социальное воспитание; коммунистическое воспитание.

SCHOOL POLICY AS A TOOL FOR THE TRANSFORMATION OF THE SOVIET SOCIETY (1917–1930s)

O. Erchova

Belarusian State University, 4, Niezaležnasci avenue, Minsk 220030, Belarus, ershova@bsu.by

Education acts not only as an object, but also as a subject in the process of transforming society. It accelerates this process, contributes to the growth of self-consciousness of society, changes in its social stratification, and enlightenment of the people. This role of education was clearly manifested after the October Revolution of 1917 in Soviet Russia. The school policy pursued by the Soviet government was aimed at turning the school into an “instrument for the communist regeneration of society”, educating a generation capable of finally establishing communism. The general education school played an important role in solving the political, socio-economic and socio-cultural tasks of creating a socialist society.

Keywords: school policy; soviet society; comprehensive school; universal compulsory education; social education; communist education.

Важной составляющей внутренней политики государства в XX в. становится школьная политика. Она представляет собой совокупность законодательных, идеологических, административных, педагогических и общественных акций в области образования, которые проводятся государством,

различными профессиональными и общественными союзами, движениями, социальными институтами для достижения определенных социально-экономических, политических, культурных и педагогических целей [3].

Пришедшая к власти в России в результате Октябрьской революции 1917 г. Коммунистическая партия (большевиков) рассматривала реформирование сферы народного образования как важнейшее условие построения в стране нового коммунистического общества. Структура школьной политики советской власти включала определение целей и задач, выбор и обоснование средств и методов достижения целей и задач, а также их практическую реализацию на уровнях законодательной, административно-управленческой и школьной практики. Основные цели и задачи школьной политики определялись Коммунистической партией на съездах, совещаниях, пленумах Центрального комитета (далее – ЦК), на основании решений которой органы государственной власти принимали соответствующие законодательные и исполнительные акты в сфере народного образования [2].

В общеобразовательной школе партия видела «орудие коммунистического перерождения общества» [2, с. 11]. Поскольку дореволюционная школа, рассматривавшаяся как «орудие классового господства буржуазии», такую роль играть не могла, ее разрушение стало главной задачей школьной политики в 1917–1920 гг. В течение 1918 г. был осуществлен переход школ всех ведомств в ведение государства, началась их трансформация в единую трудовую школу [5, с. 12–16]. Проект ее создания получил законодательное закрепление в Декрете ВЦИК РСФСР от 16 октября 1918 г. «Об единой трудовой школе РСФСР (Положение)», определившем стратегию школьной политики. Декрет провозгласил такие принципы школьного образования, как общедоступность, бесплатность, светскость, совместное обучение мальчиков и девочек. Школа становилась общеобразовательной, политехнической, а основой школьной жизни объявлялся производительный труд. Трактовка содержания и методов обучения предоставлялась специалистам на местах [5, с. 133–136]. Главным итогом школьной политики на данном этапе стала монополизация государством школьного дела: «В общем аппарате пролетарского государства школа, как таковая – всех ступеней и типов, – является одной из важнейших частей государственного механизма», – писал Б. А. Плюснин-Кронин [цит. по: 9, с. 23].

Школьная политика советской власти в 1920–1930-х гг. детерминировалась стратегическими задачами строительства нового общества и корректировалась в зависимости от конкретных задач, которые стояли перед страной на определенном этапе [2, с. 347–349; 356–363]. Школа рассматривалась одновременно как объект и субъект социальных трансформаций. В соответствии с решениями партийно-государственного руководства изменялись ее организационная структура, содержание и методы обучения. С этой точки зрения исследователи выделяют две модели советской школы: «школа труда» 1920-х гг. и сменившая ее в 1930-е гг. «школа учебы» [10, с. 257].

Советская «школа труда» противопоставлялась дореволюционной школе, которую идеологи называли школой схоластической учебы, оторванной от жизни. В советской школе предпринимались попытки соединить обучение с производительным трудом и профессиональной подготовкой [2, с. 347–348; 358–361]. Первое партийное совещание по народному образованию (декабрь 1920 – январь 1921 г.) признало основной общеобразовательной школой семилетнюю, трудовую, общеобразовательную, политехническую школу с двумя концентрами (I – 4 года обучения для детой от 8 до 12 лет, II – 3 года обучения для детей 13–15 лет). Содержание образования в советской школе адаптировали к требованиям марксистской идеологии и методологии. [2, с. 347–348]. В 1923–1931 гг. содержание в «школе труда» определялось так называемыми комплексными учебными программами, отвергавшими предметное обучение. Объем знаний в них был представлен в виде единого комплекса сведений о природе, труде и обществе, в основе образовательного процесса лежало изучение трудовой деятельности людей. При этом образовательная работа в школе объединялась с общественно-хозяйственной жизнью региона: школа оказывала помощь в ликвидации неграмотности, организации детских яслей, проведении переписей, разверсток и т. п. Авторы программ считали, что в результате у учащихся сформируется материалистическое понимание взаимоотношений между человеком и природой, человеком и обществом, экономикой, политикой и культурой, ориентация на социализм, кроме того, школа обеспечит повышение культурного уровня жизни общества [9, с. 24–26].

В 1929–1931 гг. в условиях «борьбы за досрочное выполнение первой пятилетки» школьная политика отличалась радикальным курсом: поощрялся переход школы на проектно-комплексный метод преподавания, превращение ее в «отделение колхоза» и «цех завода», систематическое участие школьников в производительном труде, втягивание их в общественно-политические компании, в осуществление коллективизации [4; 8, с. 232–236]. Это привело к недостаточному владению выпускниками школы основами наук и к неудовлетворительной общеобразовательной подготовке к поступлению в техникумы и вузы, что грозило срывом плана подготовки специалистов для народного хозяйства [5, с. 157, 162–163].

Конец «школе труда» положил цикл партийно-правительственных постановлений 1930-х гг., возвративших школу в русло традиционной классно-урочной системы. В советской «школе учебы» главное внимание уделялось общеобразовательной подготовке учащихся, произошло размежевание задач общеобразовательной и профессионально-технической школы, а процесс сближения общего и профессионального образования приостановили. Трудовое обучение в 1937 г. убрали из учебного плана, а учебные мастерские в школах закрыли [10, с. 253].

В 1934 г. в СССР унифицировали организационную структуру школы, а именно установили единые типы общеобразовательных школ: начальную

(четырехлетнюю), неполную среднюю (семилетнюю), и среднюю (десятилетнюю) [5, с. 167]. Общеобразовательная школа стала рассматриваться как ступень к профессиональному образованию. С 1932 г. вводятся предметные учебные программы, нацеленные на формирование определенной суммы знаний, умений и навыков, необходимых выпускникам для адекватной профессиональной и социальной адаптации в реалиях строительства основ социалистического общества [5, с. 157–158, 161–162]. В качестве основной формы учебной работы устанавливался урок, на котором под руководством учителя организовывалась работа учащихся с применением разнообразных методов обучения. Учитель обязывался систематически, последовательно излагать преподаваемую им дисциплину, приучая детей к работе с учебником и книгой, к самостоятельным письменным работам, к работе в кабинете, в лаборатории [5, с. 158, 162–163].

Школьная политика рассматривала школу и как субъект трансформации советского общества при осуществлении всеобщего обязательного обучения (далее – всеобуч) детей и подростков, и как средство реализации классовой политики в образовании, и как способ формировании нового человека – строителя коммунистического (социалистического) общества.

В 1920–1930-х гг. в советских республиках осуществлялся всеобуч в объеме начальной и семилетней школы и объявлялся переход к всеобучу на основе десятилетней школы в городах. Если в 1927/1928 учебном году (далее – уч. г.) в БССР действовало 5 536 школ (из них начальных – 93 %), в которых обучалось 485 тыс. учащихся (из них 76 % – в начальной школе), то в 1940/1941 уч. г. – 11 844 школы (из них начальных – 70 %) и обучалось 1 691 тыс. учащихся (из них 65 % – в неполной средней и средней школе) [6, с. 52–53]. Это привело к росту образовательного уровня общества. Грамотность населения БССР в возрасте 9–49 лет выросла с 47,4 % в 1920 г. до 80,8 % в 1939 г.; на 1 000 человек, занятых в народном хозяйстве, приходилось 113 с высшим и средним (полным и неполным) образованием [7, с. 531]. По состоянию на 1 января 1941 г. в республике в народном хозяйстве работало 28 тыс. специалистов с высшим образованием и 60 тыс. со средним специальным образованием [7, с. 539].

До середины 1930-х гг. школьная политика содержала установки классового характера, направленные на обеспечение приоритета при получении школьного образования детям рабочих и крестьян [2, с. 392–393]. Принимались меры по обеспечению малоквалифицированным рабочим, беднякам и батракам возможности посылать детей в школы и доводить их до окончания полного курса [1, с. 42–44]. Как переходная мера использовалось создание школ фабрично-заводского ученичества (ФЗУ), фабрично-заводских семилеток (ФЗС) для занятых на производстве подростков из рабочих семей и школ крестьянской молодежи (ШКМ) – для подростков из крестьянских семей [10, с. 250]. Их выпускники получали общеобразовательную подготовку на уровне семилетки и имели право поступать в техникумы [2, с. 358–359]. Таким образом, советская школа выполняла роль социального

лифта, способствуя решению задачи формирования кадров специалистов, имевших рабоче-крестьянское происхождение.

Школьная политика была инструментом реализации задачи формирования нового человека – обладавшего мотивами и навыками поведения, основанными на чувстве коллективизма и преданности делу коммунистического строительства. Школе отводилась роль «проводника принципов коммунизма вообще», «проводника идейного, организационного, воспитательного влияния пролетариата на полупролетарские и непролетарские слои трудящихся масс в целях воспитания поколения, способного окончательно установить коммунизм» [цит. по: 2, с. 11]. В 1920-е гг. школа рассматривалась как основной субъект социального воспитания детей «без разлагающего влияния индивидуалистической семьи» и мелкобуржуазного окружения [цит. по: 2, с. 347]. Особое значение придавалось общественно-полезной работе, определявшей политическую направленность воспитательной деятельности, преследовавшей цели научить детей взаимодействию в процессе решения общественно значимых задач, воспитывать коллективистов, будущих членов коммунистического общества [9, с. 24–25]. В 1930-е гг. термин «социальное воспитание» заменили на термин «коммунистическое воспитание» [5, с. 158]. Содержание и механизм коммунистического воспитания был окончательно отлажен во второй половине 1930-х гг. Оно ориентировалось на формирование у учащихся научно-материалистического мировоззрения, воинствующего атеизма, сознательной дисциплины, советского патриотизма и интернационализма, коммунистической нравственности. Коммунистическое воспитание осуществлялось в процессе учебной, внеклассной и внешкольной работы с опорой на пионерскую и комсомольскую организации [10, с. 257–258]. Действенность воспитательной работы советской школы подтвердили ее выпускники, внесшие значительный вклад в победу в Великой Отечественной войне и в послевоенное восстановление народного хозяйства.

Таким образом, в основе школьной политики 1920–1930-х гг. лежала базовая идея о преобразовании школы в орудие коммунистического перерождения общества. Данная идея была согласована с общими задачами социалистического строительства в стране, исходила из социально-экономической полезности и практической значимости школьного образования. Государство рассматривало советскую школу как государственное учреждение, выступавшее субъектом социальных трансформаций при решении таких задач, как формирование строителя коммунистического (социалистического) общества, осуществление всеобуча, подготовка детей и молодежи к профессиональному образованию и деятельности.

Библиографический список

1. *Баліцкі, А.* Некаторыя праблемы культурнай рэвалюцыі ў галіне народнай асветы // Асвета. 1928. № 8. С. 37–49.

2. Директивы ВКП(б) по вопросам просвещения / сост. А. Я. Подземский; под ред. И. Д. Давыдова и И. Г. Клабуновского. Л.: М.: Нар. ком. прос. РСФСР – ОГИЗ, 1931. 496 с.

3. *Днепров, Э. Д.* Школьная политика: содержание понятия и аспекты изучения // Школа России накануне и в период революции 1905–1907 гг.: сборник научных трудов / АПН СССР, НИИ общ. педагогики; под ред. Э. Д. Днепрова, Б. К. Тебиева. М.: АПН СССР, 1985. С. 25–55.

4. На путях к методу проектов / под ред. Б. В. Игнатьева и М. В. Крупениной. М.: Работник просвещения, 1930. 223 с.

5. Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа. Сборник документов. 1917–1973. М.: Педагогика, 1974. 559 с.

6. Народное образование, наука и культура в СССР: стат. сборник / ЦСУ при Совете Министров СССР. М.: Статистика, 1971. 402 с.

7. Народное хозяйство СССР. 1922–1972 гг.: Юбилейный статистический ежегодник / ЦСУ при Совете Министров СССР. М.: Статистика, 1972. 848 с.

8. Палітэхнічнае выхаванне. Хрэстаматыя. Ч. 1 / пад рэд. П. Панкевіча. Мн.: Бел. дзярж. выд., 1931. 240 с.

9. *Плюснин-Кронин, Б. А.* Новый этап. Система народного образования РСФСР и новые программы ГУСа. М.: Работник просвещения, 1925. 84 с.

10. *Степашко, Л. А.* Философия и история образования. М.: Флинта, 2003. 314 с.

УДК:94:2(476.6)"1939/1941"

КОНФЕССИОНАЛЬНАЯ И НАЦИОНАЛЬНАЯ И ПОЛИТИКА СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ И ЕЁ РЕАЛИЗАЦИЯ НА ЛИДЧИНЕ (1939–1941 гг.)

К. В. Жуковский

Гродненский государственный университет имени Янки Купалы, ул. Ожешко,22,230023, г. Гродно, kostik.mi4570@gmail.com

В статье рассматриваются особенности проведения конфессиональной и национальной политики на территории Лидского района органами советской власти в предвоенный период, отношения к советским мероприятиям местного населения.

Ключевые слова: Красная армия; политика; конфессии; религия; пропаганда; «антисоветские элементы».

CONFESSIONAL AND NATIONAL POLICY OF THE SOVIET GOVERNMENT AND ITS IMPLEMENTATION IN LIDCHINA (1939–1941)

K. V. Zhukovsky

Yanka Kupala Grodno State University, 22 Ozheshko str., 230023, Grodno, kostik.mi4570@gmail.com

The article examines the peculiarities of the implementation of confessional and national policy in the territory of the Lida district by the Soviet authorities in the pre-war period, the attitude of the local population to Soviet events.

Keywords: Red Army, politics, confessions, religion, propaganda, “anti-Soviet elements”.

С приходом Красной Армии в Западную Беларусь в г. Лида и регионе установилась советская власть. События тех дней достаточно полно отражены в документах и различных публикациях. Остались они в памяти и многих жителей Лидчины. Вот как об этом вспоминал И. Г. Корабельник, житель г. Лиды: «Ночью с 17 на 18 сентября на углу современных улиц Калинина (Грюнвальдской) была установлена триумфальная арка для встречи Красной Армии. На протяжении ночи город был украшен транспарантами и флагами. Люди сидели около радиоприемников, слушали Москву». Другой очевидец, М. Т. Рачкевич, вспоминал: «Утром 18 сентября около автобусной станции (у замка) сформировалась колонна демонстрантов. Горожане с цветами, красными флагами и песнями пошли навстречу Красной Армии в направлении с. Етки. Встреча произошла около д. Минойты. Обратно в город демонстранты вернулись с частями Красной Армии» [3].

«В четыре часа дня по новогрудскому тракту показалась советская машина и подъехала под замковые стены. Из нее вышел красный командир. Встреченный мощным “Ура!”, он пошел на замковый двор. А за ним весь народ. Там состоялся митинг. Красный командир говорил о том счастье, которое выпало бойцам, – освобождать единокровных братьев с Западной Белоруссии. А когда закончил выступление, десятки рук протянулись к нему, осыпали цветами. “Едет конница!” – крикнул кто-то. Действительно, по дороге показались первые эскадроны бойцов Красной Армии. Люди горячо приветствовали войска, под ноги коней клались букеты осенних цветов» [3].

С установлением в Западной Беларуси советской власти произошли существенные изменения как в государственно-конфессиональных отношениях, так и в положении самих конфессий [6].

Советская власть с самого начала показала своё негативное отношение к религии и Церкви, независимо от того, это была православная, католическая либо иная конфессия. Если в Восточной Беларуси борьба с религией привела почти к полному угасанию религиозной жизни, то в западных областях Церковь имела довольно сильные позиции и влияние на верующих, с чем сразу же столкнулись прибывшие коммунисты и комсомольцы [6].

Осознавая, что духовенство является антисоветски настроенным элементом, за духовными лицами был установлен тайный надзор органов НКВД. 11 октября 1939 г. за подписью наркома внутренних дел Л. Берия был издан приказ № 130 «Об оперативных мерах против антисоветских вражеских элементов». В соответствии с ним требовалось в сжатый срок организовать учет так называемых «контрреволюционных элементов и враждебных категорий населения». В их число попало духовенство всех конфессий [6].

Основу для проведения антирелигиозной борьбы составляли действующие в то время в СССР постановления ВЦИК, СНК, НКВД, НКЮ [6].

Религиозные учреждения лишались права юридического лица. Весной 1940 года были введены учреждения ЗАГС. С этого времени они вели метрические книги, а также регистрацию рождений, погребений, браков и разводов. Ликвидировались все религиозные праздники как выходные дни. Запрещалась деятельность существовавших в межвоенный период всех религиозных общественных организаций. Духовенству запрещалось носить вне храмов культовую одежду, а также оказывать духовную опеку в больницах и домах дома престарелых, инвалидов [4, с. 37].

Проводимая конфессиональная политика в западных областях БССР не была столь жестокой, как в восточных. Это можно объяснить как сильными позициями церкви, так и тем, что на борьбу с ней недостаточно было сил и средств. Перед новой властью стояли грандиозные задачи по проведению преобразований в социально – экономической, общественно – политической и других сферах [6]. Однако «осторожность» в проведении церковной политики в западных областях вовсе не означала, что советское государство отказалось от строительства безрелигиозного общества. Активизация церковной жизни серьёзно беспокоила власти [4, с. 41].

Антисоветские настроения, имевшие место в среде части населения западнобелорусских областей, прежде всего польской национальности, привели к тому, что духовенство попало в поле зрения НКВД. Служителей религиозных культов, в первую очередь католического, называли «враждебным, патриотически настроенным контрреволюционным элементом», которые «распространяют среди населения контрреволюционные слухи». За священнослужителями устанавливалось тайное наблюдение, в их окружение внедрялись тайные осведомители, которые доносили в органы НКВД о высказываниях, связях, и деятельности духовных лиц [4, с. 41, 42].

Осознавая, что избавить взрослое население от влияния религии невозможно, новая власть делала упор на формирование атеистического мировоззрения у учащихся и молодёжи. Школа становилась проводником новой идеологии. Перед ней ставилась задача «в наиболее короткие сроки и наиболее эффективно перестроить идеологию учащихся и привить им наше коммунистическое мировоззрение». Можно выделить еще две черты, характеризующие формирующуюся школу: предпочтение не гуманитарным, а точным дисциплинам; жесткое антирелигиозное воспитание [5].

В отходе от религии важную роль партийные и советские органы отводили культурно-массовой работе. В их задачи входило проведение различных мероприятий культурно-просветительского, пропагандистского характера, разъяснение политики советской власти, приобщение населения

к новой жизни, к активному участию в проводимых органами власти преобразований социально-экономического и общественно-политического характера. Однако нельзя однозначно говорить об их эффективности, поскольку местное население зачастую критически к этому относилось. Не уменьшалось количество верующих, посещающих костёлы, церкви, синагоги, молитвенные дома [4, с. 42].

Как показывает анализ литературы и источников, основной упор в борьбе с религией советская власть делала не на репрессивные, а на идеологические и пропагандистские меры. В западных областях Беларуси, в частности, и в Лидском регионе партийными, советскими и комсомольскими организациями проводилась антирелигиозная пропаганда в школах, клубах, кино, больницах, на предприятиях и в учреждениях. Массовыми тиражами издавались и распространялись антирелигиозные брошюры, плакаты, листовки. В школах создавались антирелигиозные кружки, которыми руководили комсомольцы. Проводились антирелигиозные вечера, лекции, беседы [6].

В спецсообщении «О работе культурно-просветильных учреждений г. Лида и Лидского района» отмечается, что «культурно-просветительная работа организована очень слабо» [2, л. 48]. И дальше: «В Неманском сельсовете имеется клуб, который существует формально. В этом клубе нет ни одного кружка самодеятельности, нет библиотеки, лекции для посетителей не читаются. Часто в свободное время собирается в клубе молодежь и поскольку никто не руководит, то за исключением танцев внимание этой молодежи ничем не занято … такое же положение в избе-читальне Белицкого сельсовета, в красном уголке совхоза “Тарново” В. Ольжевского сельсовета и др.» [1, л. 48, 49].

В сфере национальной политики был сделан упор на формирование качеств патриотизма, готовности к защите Родины, независимо от национальной и конфессиональной принадлежности. В спецсообщении «О ходе призыва в РККА по Лидскому району» сообщается: «как и в первые дни призыва, прибывает на призывной пункт организованно и в одиночку молодежь, которая выражает готовность преданно служить народу, Социалистической родине». Допризывник Сонгин Вацлав Иванович заявил: «Иду с большим желанием служить в Красную Армию, защищать нашу Социалистическую родину. Это служить не панам, а трудящимся». Допризывник Мацкий Арон Телевич говорит: «Я вижу ежедневно как хорошо обращаются командиры РККА со своими подчиненными – бойцами, а поэтому с радостью иду служить в любой род войск РККА» [1, лл. 84–85].

Согласно спецсообщению «О итогах призыва в РККА по Лидскому району», Мозаило Борис Иосифович, после того как был принят в РККА,

сказал: «Наконец сбылась заветная моя мечта, я принят в РККА, скорей бы попасть в часть» [1, л. 106].

Однако сложным оставался национальный вопрос. Если белорусское население позитивно было настроено к советской власти, то иным было отношение польского населения. Осенью 1939 г. в западных областях Беларуси начало формироваться польское антисоветское подполье. Движение развивалось под лозунгом восстановления Польши в границах до 1 сентября 1939 г. В докладных записках партийных органов, спецсообщениях НКВД указывалось на «активизацию контрреволюционных элементов», создание «разветвлённых повстанческих националистических организаций», где католическому духовенству приписывалось активное участие «в борьбе с Советской властью». По этой причине духовенство, в первую очередь католическое, попало в поле зрения НКВД [4, с. 42].

На предприятиях города также «работали» «антисоветские элементы». Так, в спецсообщении «О состоянии резино-обувной фабрики “Ардаль” и засоренности антисоветским элементом» сообщается о том, что «фабрика “Ардаль” одно из наиболее засоренных предприятий г. Лида, в частности, членов: “ОЗН” – 16 человек, “ППС” – 2 человека, бывших фабрикантов – 3, полицейских – 2, детей полицейских – 4, бывших капралов польской армии – 6, стрельцев – 1, штрейкбрехеров – 8 и прочий антисоветский элемент. За отчётный период времени было вычещено чуждого элемента 21 человек, арестовано 13 человек» [1, л. 21].

На фанерном заводе «Неман» также существовали «антисоветские элементы». В спецсообщении «О состоянии работы фанерного завода “Неман”» сообщается о том, что «на заводе работает 44 человека бывших членов контреволюционных партий и прочего антисоветского элемента. Членов партии “ОЗН” – 21 человек, членов “ПТС” – 4 человека, штрейкбрейхеров – 4 человека, бывших адвокатов – 2 человека, унтер-офицеров царской армии – 2 человека, капралов польской армии – 3 человека, участников банды Булак-Булаховича – 4 человека, и жен бывших полицейских – 2 человека». Нужно указать, что на данном заводе существовала вражеская деятельность антисоветского элемента, например, 23 мая 1940 г. братья Санюк и другие, которые работают по погрузке паренного леса, умышленно задержали погрузку леса с целью приостановить работу станков, и как результат, фанерный завод простоял в течении 2-х часов [1, лл. 18–19].

В Лидском районе имели место антисоветские проявления среди населения. В спецсообщении «Об антисоветских проявлениях среди неорганизованного населения г. Лида и Лидского района» указывается, что «враждебный к Советскому строю элемент ведет усиленную антисоветскую агитацию, рассчитанную на организацию саботажа в деле выполнения финансовых платежей государству, на развитие антисоветских взглядов» [1,

л. 52]. «Крестьянин деревни Далекие В. Ольжевского сельсовета Халецкий Чеслав при польской власти, также состоял в контрреволюционной военизированной организции “Кракусы”, демонстративно отказывался от вручаемых ему обязательств на госпоставки и платежи, говоря: “Я налогов и поставок платить для Советской власти не буду, мне власть не нужна”» [1, л. 52–53]. Как говориться далее, «подобные случаи являются в следствии недостаточно массово-разъяснительной работы среди населения» [1, л. 53].

Гражданин Щимчик Леон Антонович, в прошлом активный член «ЗПЗЗ», «проводил антисоветскую работу среди жителей города, говоря: “Что это за Советская власть ничего нет, и ничего не будет. Те граждане СССР, которые побыли у нас в Западной области и поехали обратно, рассказали там в каких хороших условиях жили люди в бывшей Польше, тогда колхозники подняли "бунты", не засеяли поля и теперь там голод. Колхоз для нас гибель”». Гражданка Мицкова Антонина Михайловна, в прошлом государственная чиновница на аэродроме, заявляет: «Что нам дала Советская власть, она даже работой обеспечить не может, все время только аресты, аресты доходит до того, что всех интеллигентных людей отсюда вывезут, здесь останутся только хамы-рабочие и крестьяне» [1, л. 27]. Такие настроения, как отмечалось в докладных записках и спецсообщениях в этот период имели место в ряде населенных пунктов Лидчины и они проявлялись, как правило, среди лиц польской национальности.

Таким образом, советская власть, установившаяся на Лидчине в сентябре 1939 года, проводила широкомасштабную политику в различных сферах жизни общества. Важное место занимала конфессиональная и национальная политика. Она была направлена на ограничение влияния религии на население, и особенно молодёжь, а также на устранение польского влияния и борьбу с антисоветскими проявлениями, которые имели место среди польского населения. Основной упор был сделан на проведение широкой пропагандистской работы, направленной на все слои населения. Важное место занимало освещение политики советской власти, показ преимущества советского строя. Понимая, какое сильное влияние на население оказывала религия, партийные и советские органы организовали антирелигиозную пропаганду.

Библиографический список

1. Государственный архив общественных объединений Гродненской области (далее – ГАОО Грод. обл.) – Ф. 9. Оп. 33. Д. 23.

2. ГАОО Грод. обл. – Ф. 9. Оп. 33 Д. 133.

3. *Королевич, Е.* Объединение Западной Беларуси и БССР. Как это было?/ Е. Королевич // Лидская газета. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://lidanews.by/news/god-istoricheskoy-pamyati/26703news.html. – Дата доступа: 05.10.2023

4. Рижский мир в судьбе белорусского народа. 1921–1953 гг. В 2 кн. Кн. 2 / А. А. Коваленя [и др.]; НАН Беларуси. Ин-т истории; Редкол. : А. А. Коваленя [и др.]. – Минск : Беларуская навука, 2014. – Кн.2 –335 с.

5. *Трофимчик, А. В.* Религия и идеология в школе западных областей БССР (1939–1941 гг.) / А. В. Трофимчик // Хрысціянства ў гістарычным лёсе беларускага народа : зб. навук. арт. / М-ва адукацыі Рэсп. Беларусь, ГрДУ імя Я. Купалы, Ін-т гіст. НАНБ; рэдкал. : С. В. Марозава [і інш.]. – Гродна : ГрДУ, 2008. – С. 144–147.

6. *Jarmusik, E.* Zycie religijne w Zachodnich regionach Bialorusi (1939–1941 R.) / E. Jarmusik // LIX Rocznik Polskiego Towarzystwa Naukowego na Obczyznie (rok 2015/2016). – Lomanki : L.T.W. – 2017. – C. 58–70.

УДК 94(476)"19"+329.78(476)(091)"19"

ПРАЦЭС АДНАЎЛЕННЯ МОЛАДЗІ Ў ПРАВАХ ЧЛЕНАЎ ЛКСМБ У СЯРЭДЗІНЕ – ДРУГОЙ ПАЛОВЕ 1940-х гг.

А. У. Кімбар

Дзяржаўная ўстанова адукацыі «Мінскі гарадскі педагагічны каледж», вул. Макаёнка, 29, 220114, г. Мінск, andrejkimbar@gmail.com

У артыкуле разлядаюцца асаблівасці аднаўлення Ленінскага камуністычнага саюза моладзі Беларусі пасля Вялікай Айчыннай вайны. На падставе архіўных крыніц аўтар разглядае працэс аднаўлення моладзі ў правах членаў саюза, прычыны выключэння моладзі з шэрагаў камсамольскіх арганізацый і спробы абскарджвання рашэнняў гарадскіх і раённых камітэтаў камсамола аб выключэнні членаў.

Ключавыя словы: БССР; камсамол; ЛКСМБ; апеляцыя; моладзь.

ПРОЦЕСС ВОССТАНОВЛЕНИЯ МОЛОДЕЖИ В ПРАВАХ ЧЛЕНОВ ЛКСМБ В СЕРЕДИНЕ – ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ 1940-х гг.

А. В. Кимбор

Государственное учреждение образования «Минский городской педагогический колледж», ул. Макаёнка, 29, 220114, г. Минск, andrejkimbar@gmail.com

В статье подробно рассматриваются особенности восстановления Ленинского коммунистического союза молодежи Беларуси после Великой Отечественной войны. На основе архивных источников автор исследует процесс восстановления молодёжи в правах членов союза, причины исключения молодёжи из рядов комсомольских организаций, попытки обжалования решений городских и районных комитетов комсомола об исключении членов.

Ключевые слова: БССР; комсомол; ЛКСМБ; апелляция; молодежь.

THE PROCESS OF YOUTH REINSTATEMENT AS MEMBERS OF THE LKSM IN THE MIDDLE – SECOND HALF OF THE 1940s

A. Kimbar

State educational institution "Minsk City Pedagogical College", Makayonka str. 29, 220114, Minsk, andrejkimbar@gmail.com

The article details the features of the restoration of the Leninist Communist Youth Union of Belarus after the Great Patriotic War. On the basis of archival sources, the author examines the process of youth reinstatement as union members, the reasons for the exclusion of youth from the ranks of Komsomol organizations, and attempts to appeal the decisions of city and district Komsomol committees on the exclusion of members.

Keywords: BSSR; Komsomol; LKSMB; appeal; youth.

Пасля вызвалення тэрыторыі Беларусі ад нямецка-фашысцкай акупацыі паступова аднаўлялася сетка арганізацый Ленінскага камуністычнага саюза моладзі Беларусі (далей – ЛКСМБ), які з'яўляўся складовай часткай Усесаюзнага ленінскага камуністычнага саюза моладзі (далей – УЛКСМ). У айчыннай гістарыяграфіі дадзены працэс знайшоў адлюстраванне ў даследаваннях А. Я. Журава [1], А. У. Люцко [2], а таксама шэрагу калектыўных работ, прысвечаных дзейнасці камсамола рэспублікі. Пры гэтым, у дадзеных работах увага надаецца ў першую чаргу колькасным паказнікам: аўтары ўказваюць на колькасць арганізацый і іх членаў, але не прасочваюць механізм аднаўлення моладзі ў правах членаў ЛКСМБ пасля Вялікай Айчыннай вайны, прычыны выключэння моладзі з шэрагаў камсамольскіх арганізацый. Таксама не разглядаюцца выпадкі падачы апеляцый на аднаўленне членства ў ЛКСМБ.

Мэтай дадзенай работы з'яўляецца разгляд працэсу аднаўлення моладзі ў правах членаў ЛКСМБ у сярэдзіне – другой палове 1940-х гг.

У якасці крыніц выкарыстоўваюцца матэрыялы справаводства ЛКСМБ: справаздачы ЦК ЛКСМБ, выпіскі з пратаколаў і рашэнняў пасяджэнняў бюро ЦК ЛКСМБ, інфармацыі гарадскіх, раённых і абласных камітэтаў камсамола, тэлеграмы і іншыя дакументы. Дадзены корпус крыніц дазваляе дэталёва прасачыць усе этапы аднаўлення моладзі ў правах членаў ЛКСМБ, а таксама дзеянні грамадзян у выпадку адмовы ў аднаўленні.

Па меры аднаўлення камсамольскіх арганізацый на тэрыторыі Беларусі з 1943 па 1945 г. кіруючыя камсамольскія органы збіралі інфармацыю пра моладзь, якая заставалася на тэрыторыі рэспублікі падчас вайны. З гэтай мэтай райкамы і гаркамы ЛКСМБ накіроўвалі ў населеныя пункты, установы, прадпрыемствы сваіх упаўнаважаных асоб, якія праводзілі

рэгістрацыю камсамольцаў, высвятлялі, чым займалася моладзь у гады акупацыі. Кожны камсамолец пісаў заяву аб аднаўленні яго ў камсамоле і тлумачэнне таго, што рабіў у гады акупацыі [2, с. 3]. Разгляд асабістых спраў камсамольцаў, якія засталіся на акупаванай тэрыторыі, паўсюдна быў скончаны ў студзені 1945 года [11, арк. 92].

У справаздачы ЦК ЛКСМБ адзначалася, што ўсяго ў раёнах Беларусі па стане на студзень 1945 г. прайшлі рэгістрацыю 46 600 камсамольцаў. Сярод тых, хто прайшоў рэгістрацыю, 10 750 камсамольцаў былі партызанамі і падпольшчыкамі падчас Вялікай Айчыннай вайны. Пры вызваленні тэрыторыі Беларусі многія партызанскія брыгады і атрады ўліваліся ў склад дзейнай Чырвонай арміі неадкладна пасля злучэння з ёй, таму рэгістрацыю не праходзіла асноўная частка камсамольцаў-партызан і падпольшчыкаў – звыш 55 000 чалавек.

З ліку тых, хто прайшоў рэгістрацыю, захавалі камсамольскія білеты 5 500 чалавек. Як адзначалася, «за выключэннем асобных выпадкаў, таварышы, якія захавалі камсамольскія білеты, сваімі паводзінамі нічым не зганьбілі [сябе] перад Радзімай і камсамолам». 41 100 камсамольцаў, ці 87 % з ліку тых, хто прайшоў рэгістрацыю, камсамольскія білеты знішчылі [11, арк. 92]: верагодна, гэта было звязана з небяспекай пераследу з боку акупацыйнай улады падчас вайны.

Райкамы і гаркамы ЛКСМБ разгледзелі 38 300 асабістых спраў камсамольцаў. Адноўлена ў правах членаў ЛКСМБ і прынята на камсамольскі ўлік было 36 360 чалавек. За супрацоўніцтва з акупацыйнай уладай і калабарацыянісцкімі арганізацыямі было выключана 3 155 чалавек. 1 285 чалавекам па розных прычынах было адмоўлена ў аднаўленні ў камсамоле. На 1 440 камсамольцаў былі накладзены камсамольскія санкцыі, у тым ліку 883 камсамольцам з занясеннем ва ўліковую картку. Саюзныя спагнанні на камсамольцаў накладаліся пярвічнымі арганізацыямі і райкамамі, гаркамамі камсамола ў асноўным за неабгрунтаванае знішчэнне камсамольскіх білетаў і праяўленую пасіўнасць падчас акупацыі.

Некаторыя райкамы і гаркамы ЛКСМБ марудна разглядалі асабістыя справы, таму 7 800 чалавек пакінулі БССР, не аформіўшы сваіх спраў аб прыналежнасці да камсамола [11, арк. 93].

Былыя члены камсамола мелі права на апеляцыю і аднаўленне ў правах члена, чым яны і карысталіся. Апеляцыі мелі разнастайны характар і накіроўваліся ў абласныя камітэты ЛКСМБ у выпадках, калі рашэнне аб выключэнні прымалася райкамам ці гаркамам, альбо ў ЦК ЛКСМБ, калі рашэнні абкамаў не задавольвалі грамадзян.

Напрыклад, камсамолец М. Д. Ткачоў са жніўня 1941 г. па снежань 1943 г. знаходзіўся на акупіраванай тэрыторыі. Больш за год ён працаваў на чыгуначнай станцыі «Гомель» сцэпшчыкам вагонаў, а пасля стрэлачнікам. Са

снежня 1943 г. па сакавік 1945 г. ён знаходзіўся ў шэрагах Чырвонай арміі. Пасля ўладкаваўся на працу інструктарам Гомельскага гаркама ЛКСМБ, не паведаміўшы пра свае заняткі падчас акупацыі. Акрамя таго, М. Д. Ткачоў падрабіў дакументы і ад імя гаркама атрымаў 16 м. кв. шкла, якое выкарыстаў у сваіх мэтах, займаўся спекуляцыяй. Пасля выкрыцця сваіх учынкаў быў выключаны са складу ЛКСМБ, але спрабаваў абскардзіць рашэнне ў сакавіку 1946 г. Яго апеляцыя была скасаваная [4, арк. 4].

Р. Д. Грыб падчас нямецкай акупацыі вучылася ў фельчарскай школе Мінска, дзе ўступіла ў Саюз беларускай моладзі і прымала актыўны ўдзел у яго рабоце. У снежні 1946 г. яна спрабавала аднавіцца ў ЛКСМБ. Але яе выключэнне было зацверджана [6, арк. 47].

У ліпені 1946 г. Н. І. Цубрыкава спрабавала абскардзіць сваё выключэнне з камсамола. Падчас разгляду яе справы было высветлена, што ў гады акупацыі яна працавала настаўнікам у школе, якая была адкрытая нямецкай уладай, не прымала ніякага ўдзелу ў барацьбе з нямецка-фашысцкімі захопнікамі, акрамя таго, «мела сувязь са здраднікамі Радзімы». Пасля вызвалення рэспублікі нідзе не працавала. Бюро ЦК ЛКСМБ прыняло рашэнне зацвердзіць пастанову абкама камсамола аб яе выключэнні са складу арганізацыі [4, арк. 5].

Аднак часам апеляцыі атрымлівалі станоўчы вынік. Так, 26 мая 1946 г. В. Ф. Бурая была выключана з членаў камсамола рашэннем Мінскага абкама ЛКСМБ за тое, што была жонкай супрацоўніка гестапа і перадавала немцам інфармацыю пра партызан. Пры праверцы было высветлена, што муж Бурай Свірыдаў быў арыштаваны ў 1942 г. і вывезены немцамі ў Магілёў, далейшы яго лёс невядомы. Сама Вера Фёдараўна не толькі не мела сувязі з немцамі, але дапамагала партызанам у Бярэзінскім раёне. Пасля высвятлення гэтых дадзеных бюро ЦК ЛКСМБ прыняло пастанову аб адмене рашэння Мінскага абкама аб выключэнні В. Ф. Бурай з членаў камсамола, але з камсамольскага ўліку яна была знятая ў адпаведнасці са статутам УЛКСМ, бо з’яўлялася пераросткам [5, арк. 24].

У лютым 1947 г. было адменена рашэнне Чыгуначнага райкама камсамола Гомеля аб выключэнні К. Г. Шчэрбы з камсамола за працу перакладчыцай для немцаў у гады акупацыі. Праверка паказала, што яна не была перакладчыцай і не мела сувязей з акупацыйнымі ўладамі, хаця яе айчым з’яўляўся здраднікам і працаваў следчым у немцаў [7, арк. 40].

Сярод камсамольскіх упаўнаважаных асоб, якія займаліся праверкай моладзі, назіраліся злоўжыванні сваімі абавязкамі і пасадай. Так, у Веткаўскім раёне разглядалася пытанне аб аднаўленні дзвюх настаўніц у правах членаў УЛКСМ. Рыхтаваць інфармацыю па дадзеным пытанні на бюро даручылі пазаштатнаму інструктару. Гэты інструктар наведаў вёску, дзе пражывалі настаўніцы, і пачаў рыхтаваць матэрыял на пасяджэнне бюро.

Ён звярнуўся да адной з настаўніц з такімі словамі: «Мілая, ты знаходзілася на акупіраванай тэрыторыі, занятай нямецкімі акупантамі. Калі ты не паставіш мне паўбутэлькі [гарэлкі], я дам табе дрэнную характарыстыку і райкам камсамола цябе не аднавіць, а калі паставіш – я табе гэта забяспечу». Як адзначалася ў далейшых разбіральніцтвах, спачатку настаўніца разгубілася, паабяцала выканаць патрабаванне, і інструктар стаў рыхтаваць станоўчы матэрыял. Потым настаўніца падумала, што яна сябе нічым не скампраметавала, і не выканала абяцанага. Тады пазаштатны інструктар камсамола падрыхтаваў іншы матэрыял пра тое, што гэтая настаўніца гуляла з немцамі, вучыла дзяцей у нямецкай школе. Райкам камсамола быў гатовы вырашыць пытанне аб аднаўленні не на яе карысць, але на пасяджэнні прысутнічаў сакратар абкама КП(б)Б Бугаёў, які пацікавіўся падрабязнасцямі. Настаўніца распавяла яму ўсю гісторыю [3, арк. 71].

Такі выпадак не быў адзінкавым у Гомельскай вобласці. Першы сакратар абкама ЛКСМБ Бабкоў адзначаў, што «ў нас ёсць і іншыя факты. Напрыклад, настаўніцы, якія нідзе не працавалі, нічым сябе не скампраметавалі, будучы на акупіраванай тэрыторыі, але яны не падаюць заявы з просьбай аднаўлення ў правах членаў УЛКСМ і кажуць, што навошта гэта рабіць, нас усё роўна ў камсамоле не адновяць». Таксама ён адзначаў, што «такое становішча прывяло да таго, што частку інтэлігенцыі мы літаральна адштурхнулі ад сябе, маем да яе недавер, не праяўляем да нашай агітацыйна-прапагандысцкай работы і ў першую чаргу па арганізацыйнай прапагандзе» [3, арк. 71].

У 1945 г. Ельскі райкам ЛКСМБ прыняў рашэнне аб выключэнні з камсамола К. С. Цалко, а таксама паставіў пытанне перад райкамам партыі аб звальненні яе з працы. Сама камсамолка не бачыла прычын для такіх захадаў і накіравала апеляцыю ў абкам ЛКСМБ. Абкам «бюракратычна» паставіўся да гэтай справы. У дадзеным выпадку пад «бюракратычным» стаўленнем неабходна разумець тое, што зварот доўгі час не разглядаўся. Рашэнне па гэтай апеляцыі было прынята толькі праз год – у снежні 1946 г. Акрамя таго, супрацоўнікі абкама не праводзілі ніякіх разбіральніцтваў, а проста зацвердзілі рашэнне райкама, дадаўшы да яго, што К. С. Цалко несумленна ставілася да сваёй працы і «няправільна паводзіла сябе ў побыце». Караліна Станіславаўна працягнула абскарджваць гэтае рашэнне. У маі 1947 г. бюро ЦК ЛКСМБ пасля падрабязнага разбору гэтай справы прыняло рашэнне аб аднаўленні К. С. Цалко ў камсамоле і вынясенні папярэджання Палескаму абкаму ЛКСМБ аб недапушчальнасці выпадкаў бюракратычнага стаўлення да разбору асабістых спраў камсамольцаў [9, арк. 91].

Прычынай выключэння з камсамола маглі выступаць і сямейныя скандалы. Так, Н. В. Паўлёнак выконвала грамадскае даручэнне і з’яўлялася загадчыцай бібліятэкі, якая размяшчалася ў завадскім камітэце партыі Гомельскага вагонарамонтнага завода. Там яна сустракалася са старшынёй камітэта партыі Шантаровічам. Дадзеныя сустрэчы мелі дзелавы характар,

але паступова перараслі ва ўзаемную сімпатыю. Паўлёнак і Шантаровіч наведвалі кіно, тэатр, вечарыны. Гэта стала вядома жонцы Шантаровіча, якая звярнулася ў Чыгуначны райкам ЛКСМБ Гомеля з заявай, дзе ўказала, што муж змяніў сваё стаўленне да яе і не выконваў абавязкі па выхаванні дзяцей. Абкам прыняў рашэнне аб выключэнні Н. В. Паўлёнак з камсамола. Яна падала апеляцыю ў ЦК ЛКСМБ. Праводзіліся дадатковыя разбіральніцтвы, і ў ліпені 1947 г. рашэнне Гомельскага абкама было адменена, «прымаючы да ўвагі гарачае жаданне тав. Паўлёнак знаходзіцца ў шэрагах УЛКСМ, … тым больш, што тав. Шантаровіч як член кампартыі ніякіх пакаранняў не атрымаў» [10, арк. 61]. Цікава, што Паўлёнак у лютым 1947 г. выйшла замуж за вайскоўца, разам з якім накіравалася ў Вену [10, арк. 62], дзе і атрымала тэлеграму з вынікамі пасяджэння бюро ЦК ЛКСМБ, на якім абмяркоўвалася яе апеляцыя [10, арк. 59].

Яшчэ адной з асноўных прычын зняцця з камсамольскага ўліку было невыкананне сваіх службовых абавязкаў. Напрыклад, П. М. Караленка быў зняты з пасады першага сакратара Барысаўскага райкама ЛКСМБ за грубае парушэнне фінансавай дысцыпліны, якое праяўлялася ў раскраданні сродкаў, што былі сабраныя ў фонд дапамогі дзецям-сіротам, і падробцы фінансавых дакументаў [4, арк. 7].

В. І. Барысенка з 1941 г. па 1944 г. знаходзіўся ў арміі. У 1944 г. дэмабілізаваўся па інваліднасці, пасля чаго сем месяцаў быў старшынёй калгаса. 11 красавіка 1946 г. Гомельскі абкам ЛКСМБ выключыў яго з членаў УЛКСМ за спекуляцыю і хуліганства. У студзені 1947 г. падчас разгляду апеляцыі бюро ЦК ЛКСМБ, «улічваючы, што тав. Барысенка добрасумленна працаваў у калгасе і асэнсаваў зробленую ім памылку», адмяніла рашэнне абкама, замяніўшы яго на вымову з занясеннем ва ўліковую картку [5, арк. 25].

У чэрвені 1946 г. С. Я. Шустарман была выключаная з членаў УЛКСМ Палескім абкамам ЛКСМБ за самавольны сыход з працы піянерважатай і невыкананне пастаноў бюро абкама камсамола. Пры разглядзе апеляцыі з улікам таго, што Сафія Яўсееўна актыўна ўдзельнічала ў рабоце камсамольскай арганізацыі, бюро ЦК ЛКСМБ прыняло рашэнне аднавіць яе членства, але вынесці вымову з занясеннем у асабістую справу [7, арк. 37].

Часта кепскае выкананне службовых абавязкаў магло стаць прычынай больш глыбокага разбіральніцтва, якое, у сваю чаргу, магло выкрыць іншыя правіннасці. Так, Гомельскі абкам ЛКСМБ пачаў разбіральніцтва ў дачыненні да Г. Д. Собаль у сувязі з кепскім выкананнем абавязкаў кіраўніка піянерскай арганізацыі. Высветлілася, што Ганна Данілаўна працавала ў нямецкай установе ў гады акупацыі [10, арк. 58].

У красавіку 1947 г. разглядалася апеляцыя М. Н. Петрусевіча, які быў выключаны з членаў УЛКСМ Магілёўскім абкамам за ўхіленне ад службы ў арміі і ўтойванне падчас аднаўлення ў камсамоле таго, што падчас акупацыі служыў у паліцыі [8, арк. 23].

Кіраўніцтва камсамольскіх арганізацый магло прыкрываць недахопы сваёй работы абвінавачваннямі камсамольцаў. Так, Р. Я. Каспіна была выключаная з камсамола за безадказнае стаўленне да выканання сваіх абавязкаў. Яна абвінавачвалася ў неахайным захоўванні камсамольскіх дакументаў і страце 20 камсамольскіх значкоў. Расследаванне бюро ЦК ЛКСМБ выкрыла, што гэтыя значкі былі скрадзеныя ў будынку райкама камсамола былой старшынёй Свяцілавіцкага райпа Саковіч, якая пазней была выключана з камсамола за крадзеж рэчаў у інтэрнаце. Абвінавачаная ў страце значкоў Каспіна неаднаразова папярэджвала першага сакратара Свяцілавіцкага райкама Суркову пра неабходнасць набыцця жалезных скрынь для захоўвання і замены замкоў, але апошняя ігнаравала гэта [10, арк. 65].

Такім чынам, з 1943 г. пачынаецца аднаўленне і стварэнне новых камсамольскіх арганізацый на тэрыторыі БССР. Для таго, каб узнавіць правы члена ЛКСМБ, моладзі, якая пражывала на тэрыторыі Беларусі ў гады нямецкай акупацыі, неабходна было прадставіць інфармацыю пра свае дзеянні ў гэты час. Частка былых камсамольцаў была пазбаўлена магчымасці аднавіцца ў ЛКСМБ. Прычынай такой адмовы магла стаць работа ва ўстановах і прадпрыемствах, якія кантраляваліся акупацыйнай уладай, сувязь з акупацыйнай адміністрацыяй і карнымі органамі, членства ў калабарацыянісцкіх арганізацыях, выкрыццё партызан і падпольшчыкаў і інш. Акрамя таго, моладзь, якая была адноўленая ў камсамоле, магла быць выключаная з арганізацыі за невыкананне палажэнняў статута, безадказнае выкананне сваіх працоўных абавязкаў, амаральныя паводзіны.

Некаторыя з тых, хто быў выключаны з камсамола, спрабавалі абскардзіць рашэнні мясцовых арганізацый шляхам падачы апеляцый у вышэйстаячыя органы. Рашэнні гаркамаў і райкамаў ЛКСМБ маглі быць абскарджаныя ў абкамах, рашэнні абкамаў – у ЦК ЛКСМБ. Акрамя таго моладзь мела права звярнуцца ў ЦК УЛКСМ. Звычайна скаргі камсамольцаў на несправядлівае выключэнне з арганізацыі разглядаліся на пасяджэннях бюро ЦК ЛКСМБ.

Нярэдка разгляд апеляцый упаўнаважанымі прадстаўнікамі ЦК ЛКСМБ прыводзіў да выкрыцця недахопаў у рабоце райкамаў, гаркамаў і абкамаў камсамола. Выкрываліся факты карупцыі, злоўжывання пасадамі і паўнамоцтвамі, абыякавасць і халатнасць пры разглядзе асобных выпадкаў на месцах. У той жа час паўторны разгляд спраў аб выключэнні з камсамола мог прывесці да выкрыцця больш глыбокіх правіннасцяў з боку камсамольцаў.

Бібліяграфічны спіс

1. *Жураў, А. Я.* У баях народжаны: кароткі нарыс гісторыі камсамола Беларусі. – Мінск: Народная асвета, 1970. – 221, [1] с.

2. *Люцко, А. В.* Восстановление комсомольских органов в Белоруссии после освобождения республики от немецко-фашистских захватчиков (1943–1945 гг.) / правл. о-ва «Знание» БССР. – Мн., 1972. – 18 с.

3. Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (НАРБ). – Ф. 63п. Воп. 9. Спр. 14.
4. НАРБ. – Ф. 63п. Воп. 15. Спр. 18.
5. НАРБ. – Ф. 63п. Воп. 15. Спр. 19.
6. НАРБ. – Ф. 63п. Воп. 15. Спр. 20.
7. НАРБ. – Ф. 63п. Воп. 15. Спр. 21.
8. НАРБ. – Ф. 63п. Воп. 15. Спр. 25.
9. НАРБ. – Ф. 63п. Воп. 15. Спр. 27.
10. НАРБ. – Ф. 63п. Воп. 15. Спр. 31.
11. НАРБ. – Ф. 63п. Воп. 17. Спр. 3.

УДК 327:339(476)+(560)

СТРАТЕГИЧЕСКИЕ НАПРАВЛЕНИЯ БЕЛОРУССКО-ТУРЕЦКОГО СОТРУДНИЧЕСТВА

Н. В. Кошелева

Белорусский государственный университет, пр. Независимости, 4, 220030, г. Минск, Беларусь, uddijana@gmail.com

Геополитическое положение Республики Беларусь и Турецкой Республики во многом определяет большие возможности развития двусторонних отношений как в области политики, так и в экономической сфере. Белорусско-турецкое сотрудничество прошло через целый ряд этапов, развивалось несколько неравномерно, но в целом по восходящей траектории. Однако в связи с санкционной политикой Запада в отношении Беларуси и эскалацией региональной напряженности в Восточной Европе потенциал двустороннего сотрудничества реализован не полностью.

Ключевые слова: Республика Беларусь; Турецкая Республика; двусторонние отношения; экономическое сотрудничество; политическое взаимодействие.

STRATEGIC DIRECTIONS OF BELARUSIAN-TURKISH COOPERATION

N. V. Kosheleva

Belarusian State University, Independence Ave., 4, 220030, Minsk, Belarus, uddijana@gmail.com

The geopolitical position of the Republic of Belarus and the Republic of Turkey largely determines the great opportunities for the development of bilateral relations both in the field of politics and in the economic sphere. Belarusian-Turkish cooperation has gone through a number of stages, developing somewhat unevenly, but overall along an upward trajectory. However, due to the Western sanctions policy towards Belarus and the escalation of regional tensions in Eastern Europe, the potential of bilateral cooperation has not been fully realized.

Keywords: Republic of Belarus; Republic of Turkey; bilateral relations; economic cooperation; political interaction.

Беларусь и Турция, несмотря на отсутствие общих границ, разные исторические судьбы, культурные различия и политическую ориентацию, имеют одну общую характеристику – уникальное геополитическое расположение. Турецкая Республика, занимающая европейские и азиатские территории, представляет своеобразный мост между Европой и Азией, тогда как Республика Беларусь географически расположена в центре Европы и является транзитным государством между Россией и Евросоюзом.

Турция, будучи членом НАТО, долгое время стремилась к более тесной интеграции с ЕС [8, с. 4–5]. Республика Беларусь является ближайшим союзником и стратегическим партнёром России в составе Союзного государства. Периодическое обострение отношений Беларуси со странами ЕС стало причиной того, что белорусско-турецкие отношения не в полной мере реализуют свой потенциал. Тем не менее, обе страны продолжают выстраивать между собой сбалансированные отношения. Основными сферами взаимодействия между государствами являются дипломатические отношения и сфера политики, экономические связи, а также сфера культуры и туризма. При этом наиболее важными на сегодняшний день представляются политический и экономический векторы сотрудничества, пристальное внимание которым будет уделено в данной публикации.

Динамика развития двусторонних контактов определяется как международной конъюнктурой, так и внутренними запросами обоих государств. В периоды обострения отношений со странами ЕС турецкая сторона демонстрировала явные признаки охлаждения к Беларуси.

Турция стала одним из первых зарубежных государств, признавших независимость Республики Беларусь [12]. Вскоре после этого, 25 марта 1992 г., стартовало начало дипломатических связей между странами. В 1992 г. для поощрения развития двусторонних экономических связей был создан Белорусско-Турецкий деловой совет и налажено взаимодействие законодательных органов двух стран. В том же году в Минске открылось посольство Турецкой Республики. Первый этап двустороннего сотрудничества был несколько омрачен дипломатическим скандалом 1994 г., когда из Беларуси были высланы два турецких атташе по обвинению в шпионаже [7, с. 1]. Однако уже вскоре межгосударственное сотрудничество было возобновлено: официальный визит в Беларусь осуществил министр иностранных дел Турции Э. Иненю [13, с. 44].

Визит А. Г. Лукашенко в Турцию 24 июля 1996 г. фактически знаменовал новый этап двусторонних отношений. В ходе визита был подписан Договор о дружбе и сотрудничестве, который является основополагающим правовым документом, на основе которого осуществляется межгосударственное взаимодействие (вступил в силу 25 апреля 2000 г.) [3]. После заключения договора в Анкаре было открыто белорусское посольство

(1997 г.) Однако и второй этап контактов двух стран был нестабильным: в 1997–1998 гг. произошло несколько дипломатических «скандалов» [15, с. 22]. Однако уже вскоре в 1999 г. наметилась нормализация отношений: во время своего визита в Турцию на саммит ОБСЕ Президент А. Г. Лукашенко встретился с Президентом Турции С. Демирелем для обсуждения дальнейшего потенциала сотрудничества [5].

Очередная веха в двусторонних отношениях началась с 2000-х годов, когда вступил в силу Договор о дружбе и сотрудничестве. Приход к власти в 2002 г. Партии справедливости и развития во главе с Р. Эрдоганом также содействовал улучшению взаимодействия между государствами. Это был период, когда Республика Беларусь в рамках многовекторной политики стремилась диверсифицировать прежде всего экономические связи с другими государствами, тогда как Турецкая Республика, несколько разочаровавшись затягиванием вопроса о принятии ее в состав ЕС, обратила более пристальное внимание на другие государства, в том числе Россию и Беларусь. Этот период характеризовался налаживанием на постоянной основе контактов на уровне законодательных и исполнительных органов власти обоих государств, в частности, был разработан механизм двусторонних консультаций между министерствами иностранных дел Беларуси и Турции, а также в 2001 и 2002 гг. при парламентах государств были созданы группы по межгосударственному сотрудничеству. Государства также ввели практику взаимной поддержки в рамках ряда международных организаций [15, с. 24].

С 2016 г. стартовал новый этап двусторонних отношений. Его начало было положено визитом Президента Р. Эрдогана в Республику Беларусь. Был подписан ряд документов. Символом нового уровня отношений стало открытие в Минске мечети, строительство которой началось еще в 2003 г. Этот новый виток двустороннего сотрудничества проходил на фоне смягчения санкционной политики ЕС в отношении Беларуси, начавшийся с осени 2015 г. и продлившийся до августа 2020 г. [6].

В 2019 г. состоялся визит А. Г. Лукашенко в Турцию. Этот визит белорусского Президента знаменовал качественно новый уровень взаимодействия между Республикой Беларусь и Турецкой Республикой. В результате была усовершенствована договорная база двустороннего сотрудничества, а также стали проводиться постоянные консультации на ведомственном уровне [9]. Регулярные переговоры между главами государств также стали отличительной особенностью периода.

Турецкая сторона начала активно позиционировать себя как «ворота на Запад» для Беларуси в условиях санкционной политики ЕС по отношению к белорусскому государству. При этом она подчеркивала, что это никак не приведет к российско-турецким трениям, поскольку Россия также,

по мнению турецкой стороны, является стратегическим союзником Турции. Анкара также начала позиционировать себя в качестве политической альтернативы России и Китаю, преподнося это как пожелания белорусской стороны [18].

Однако политическое измерение двусторонних отношений до сих пор остается довольно ограниченным. Это обусловлено как общемировой конъюнктурой – санкционной политикой в отношении Беларуси, усилившейся с 2020 г., так и региональной напряженностью, связанной со спецоперацией России на территории Украины. В данном случае белорусско-турецкие связи согласуются с логикой развития российско-турецкого взаимодействия.

В 2022 г. Р. Эрдоган осудил спецоперацию России, правда, с оговоркой, что этот вооруженный конфликт мог быть связан с расширением НАТО на Восток [14]. При этом турецкая сторона стремится занять место арбитра, предоставив площадку переговоров сторонам конфликта. Так, четвертая (и последняя) встреча сторон конфликта прошла в Стамбуле (март 2022 г.). И хотя Украина вышла из переговорного процесса, Анкара до сих пор всячески подчеркивает, что готова взять на себя роль посредника, о чем еще раз оповестила российскую сторону в ходе переговоров в Сочи 4 сентября 2023 г. [16]. Беларусь как Союзное государство также участвует в специальной операции, преследуя при этом две цели: во-первых, обезопасить свои границы – не допустить распространение боевых действий на белорусские земли, а во-вторых, предотвратить возможность военной провокации под прикрытием специальной военной операции со стороны государств-членов ЕС [10]. Такая напряженная политическая ситуация обуславливает возможность расширения белорусско-турецкого сотрудничества не столько в политической сфере, сколько в экономической.

Экономическое взаимодействие между государствами стартовало в 1993 г. Между странами было заключено соглашение о торговом и экономическом сотрудничестве (1993 г.). Затем стороны договорились о взаимном содействии и взаимной защите инвестиций (1995 г.), о предотвращении двойного налогообложения (1996 г.), о торговле текстильными изделиями (1997 г.) [2, с. 100; 4]. Позже, в 2008–2018 гг., были приняты другие документы торгово-экономического и финансового характера, в частности, по сотрудничеству в таможенных делах (2008 г.), банковскому сотрудничеству (2010 г.), развитию и поддержке малого и среднего предпринимательства (2012 г.), содействию взаимной торговле (2016 г.), поощрению и защите инвестиций (2018 г.), международным комбинированным перевозкам грузов (2018 г.) и др. [4].

Особо благоприятным для развития двусторонних экономических связей стал конец 2015 г. В ноябре в Турции прошел инвестиционный форум с участием высокопоставленных лиц обоих государств. Выступая на форуме,

премьер-министр Республики Беларусь А. В. Кобяков отметил, что в условиях нестабильной мировой экономики и ориентированной на экспорт белорусской экономики, турецкая сторона является для Беларуси «важным плацдармом» для выхода на новые мировые рынки [17]. На форуме было подписано 18 договоров по инвестиционному и экономическому сотрудничеству.

Это было также время, когда оба государства были вовлечены в китайскую инициативу «Один пояс – один путь». Турецкая Республика присоединилась к этому проекту в 2015 г., Республика Беларусь – в 2016 г. При этом в 2015 г. между КНР и Беларусью был подписан Договор о дружбе и сотрудничестве, а в 2016 г. – Совместная декларация «об установлении доверительного всестороннего стратегического партнерства и взаимовыгодного сотрудничества» [11]. То есть, оба государства, и Беларусь, и Турция, стали участниками проекта, который уже приобрел мировой масштаб, имеет как экономическое, так и политическое измерения и фактически является одним из инструментов глобального передела мировых связей и методов экономического взаимодействия.

Несмотря на санкционную политику государств Запада в отношении Республики Беларусь, в 2021 г. внешнеторговый оборот между Беларусью и Турцией превысил 1 млрд. долларов [1], а в 2022 г. составил уже 1,4 млрд. долларов [9]. В Беларусь импортируются из Турции такие товары, как комплектующие, трикотаж, сельскохозяйственная продукция. Основными статьями белорусского экспорта в Турцию является продукция тяжелой и химической промышленности, молочный сектор, лесоматериалы и изделия из древесины.

Важнейшими направлениями экономического сотрудничества стали также логистика и грузоперевозки, электронная торговля, телекоммуникация, возобновляемая энергетика, туризм и здравоохранение. К примеру, стратегическим направлением сотрудничества являются инвестиции турецкой компании GSM-оператора «Life», общий объем которых на 2023 г. составил около 2 млрд. долларов [9]. Как отметил Чрезвычайный и Полномочный Посол Турецкой Республики в Республике Беларусь Мустафа Озджан в интервью газете «Звязда», «существуют серьезные возможности и перспективы для развития этих направлений» [9].

Сдерживающими факторами развития как политического, так и экономического сотрудничества в последние годы стали пандемия, санкции в отношении Республики Беларусь, а также конфликт на Украине, который, по словам турецкой стороны, закрыл для Турции «наиболее оптимальный путь поставок», а с закрытием границ «двусторонняя торговля оказалась в тисках». Тем не менее, односторонние санкции в отношении Беларуси, принятые без решений ООН, Турция осуждает, поскольку они «не учитывают интересы Турции» [9].

Таким образом, несмотря на ряд неблагоприятных факторов, политическое и экономическое двустороннее сотрудничество является важнейшим стратегическим направлением взаимодействия между Беларусью и Турцией, потенциал которого еще до конца не раскрыт. Во многом это сотрудничество обусловлено характером отношений и Беларуси, и Турции с Россией и, в меньшей степени, с Китаем.

Библиографический список

1. Белорусско-турецкое торгово-экономическое сотрудничество [Электронный ресурс] // Посольство Республики Беларусь в Турецкой Республике. Режим доступа: https://turkey.mfa.gov.by/ru/torgovo_ekonomicheskaya_slujba/bel_turk/. Дата доступа: 2.10.2023.
2. *Гюмюш, С.* Важность экономического и торгового сотрудничества между Турцией и Беларусью // Беларусь – Турция: пути сотрудничества. Материалы второй международной научно-практической конференции 25 февраля 2011 г. – Минск: издательство «Четыре четверти», 2011. – С. 97–110.
3. Дагавор аб дружбе і супрацоўніцтве паміж Турэцкай Рэспублікай і Рэспублікай Беларусь // T. C. Resmi Gazete. – 1999. – 27 Ekim. – 96 s. – S. 14–18.
4. Договорно-правовая база [Электронный ресурс] // Посольство Республики Беларусь в Турецкой Республике. Режим доступа: https://turkey.mfa.gov.by/ru/bilateral_relations/agreements/. Дата доступа: 19.09.2023.
5. ДОСЬЕ: К визиту Президента Турции в Беларусь [Электронный ресурс] // БелТА. 2016. 10 ноября. Режим доступа: https://www.belta.by/politics/view/dose-k-vizitu-prezidenta-turtsii-v-belarus-218497-2016/. Дата доступа: 15.10.2023.
6. История европейских санкций в отношении Белоруссии [Электронный ресурс] // ТАСС. 2020. 12 октября. Режим доступа: https://tass.ru/info/9694095. Дата доступа: 17.10.2023.
7. *Косов, А. П.* Беларусь и Турция: становление и развитие межгосударственных отношений [Электронный ресурс] // Репозиторий ВГУ. Режим доступа: https://rep.vsu.by/bitstream/123456789/6484/1/А.П.%20Косов%20Стр.296.pdf. Дата доступа: 12.09.2023.
8. *Кошелев, В. С.* Основные направления внешней политики Турции на современном этапе // Беларусь и Турция : опыт цивилизационного взаимодействия : материалы международного круглого стола, посвященные 20-летию установления дипломатических отношений Республики Беларусь и Турецкой Республики / редколл.: С. Н. Ходин [и др.]. Минск : РИВШ, 2015. С. 4–11.
9. *Литвинов, Н.* Мустафа Озджан: Турция придает большое значение расширению сотрудничества с Беларусью [Электронный ресурс] // Звязда. 2023. 8 апреля. Режим доступа: https://zviazda.by/ru/news/20230408/1680949859-mustafa-ozdzhan-turciya-pridaet-bolshoe-znachenie-rasshireniyu. Дата доступа: 12.09.2023.
10. Лукашенко подтвердил участие Беларуси в СВО в Украине, но есть важные нюансы [Электронный ресурс] // БелТА. 2022. 4 октября. Режим доступа: https://www.belta.by/president/view/lukashenko-podtverdil-uchastie-belarusi-v-svo-v-ukraine-no-est-vazhnye-njuansy-527204-2022/. Дата доступа: 17.10.2023.

11. О политических отношениях Беларуси и Китая [Электронный ресурс] // Посольство Республики Беларусь в Китайской Народной Республике. Режим доступа: https://china.mfa.gov.by/ru/bilateral/. Дата доступа: 12.10.2023.

12. Политические отношения [Электронный ресурс] // Посольство Республики Беларусь в Турецкой Республике. Режим доступа: https://turkey.mfa.gov.by/ru/bilateral_relations/political/relations/. – Дата доступа: 12.09.2023.

13. *Тихомиров, А. В.* Состояние политического диалога между Республикой Беларусь и Турецкой Республикой в 1992–2009 гг. // Беларусь – Турция: пути сотрудничества: материалы междунар. науч.-практ. конф., Минск, 8 дек. 2009 г. – Минск: Четыре четверти, 2010. – С. 43–47.

14. Турция связала военную операцию России на Украине с действиями Запада [Электронный ресурс] // РБК. 2022. 27 июня. Режим доступа: https://www.rbc.ru/politics/27/06/2022/62b91eb19a79477c247f15ac. Дата доступа: 2.10.2023.

15. *Шадурский, В.* Нужен нам берег турецкий // Беларуская думках. – 2012. – № 4. – С. 21–27.

16. Эрдоган заявил, что конфликт на Украине продлится долго [Электронный ресурс] // Ведомости. 2023. 19 сентября. Режим доступа: https://www.vedomosti.ru/politics/news/2023/09/19/995890-erdogan-konflikt-na-ukraine-prodlitsya-dolgo. Дата доступа: 12.10.2023.

17. Belarus Başbakanı DEIK ev sahipliğindeki yatirim forumu'na katildi [Elektronik kaynak] // DEIK. Giriş türü: https://www.deik.org.tr/basin-aciklamalari-belarus-basbakani-deik-ev-sahipligindeki-yatirim-forumu-na-katildi. Giriş tarihi: 12.10.2023.

18. *Kemaloğlu, İlyas.* Türkiye-Belarus ilişkileri ivme kazanıyor [Elektronik kaynak] // Anadulu Ajansi. 2019. 17 Nisan. Giriş türü: https://www.aa.com.tr/tr/analiz/turkiye-belarus-iliskileri-ivme-kazaniyor/1454764. Giriş tarihi: 15.10.2023.

УДК 4(476)"1918/1926":316.323.72

СТАНАЎЛЕННЕ І РАЗВІЦЦЁ БССР ЯК ПРАВАДНІКА САЦЫЯЛІСТЫЧНАЙ МАДЭРНІЗАЦЫІ НА БЕЛАРУСІ: МІЖНАРОДНЫ ФАКТАР (1918–1926 гг.)

М. М. Мязга

Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Францыска Скарыны, вул. Савецкая, 104, 220028, г. Гомель, nmezga@gsu.by

Важнейшым правадніком сацыялістычнай мадэрнізацыі на тэрыторыі Беларусі стала БССР як савецкая форма беларускай дзяржаўнасці. Пры гэтым станаўленне і развіццё БССР у многім было абумоўлена знешнепалітычнымі ўмовамі. Яны паспрыялі абвяшчэнню БССР ва ўмовах польска-савецкай вайны, яе ўмацаванню як дзяржавы пасля заключэння Рыжскага міру.

Ключавыя словы: БССР; міжнародныя адносіны; сацыялістычная мадэрнізацыя; Рыжскі мір; «узбуйненне» БССР.

СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИЦИЕ БССР КАК ПРОВОДНИКА СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ МОДЕРНИЗАЦИИ НА БЕЛАРУСИ: МЕЖДУНАРОДНЫЙ ФАКТАР (1918–1926 гг.)

Н. Н. Мезга

Гомельский государственный университет имени Франциска Скорины, ул. Советская, 104, 220028, г. Гомель, nmezga@gsu.by

Важнейшим проводником социалистической модернизации на территории Беларуси стала БССР как советская форма белорусской государственности. При этом становление и развитие БССР во многом было обусловлено внешнеполитическими условиями. Они способствовали провозглашению БССР в условиях польско-советской войны, ее укреплению как государства после заключения Рижского мира.

Ключевые слова: БССР; международные отношения; социалистическая модернизация; Рижский мир; «укрупнение» БССР.

FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE BSSR AS A CONDUCTOR OF SOCIALIST MODERNIZATION IN BELARUS: INTERNATIONAL FACTOR (1918–1926)

M. M. Miazga

Francisk Skorina Gomel State University, Gomel, Sovietskaya st., 104, 220028, s. Gomel, nmezga@gsu.by

The most important conductor of socialist modernization on the territory of Belarus was the BSSR as a Soviet form of Belarusian statehood. At the same time, the formation and development of the BSSR was largely due to foreign policy conditions. They contributed to the proclamation of the BSSR in the conditions of the Polish-Soviet war, its strengthening as a state after the conclusion of the Riga Peace.

Keywords: BSSR;international relations; socialist modernization; Riga Peace; BSSR “enlargement”.

Усталяванне савецкай улады ў Беларусі азначала пачатак новага, сацыялістычнага, этапу мадэрнізацыі на яе тэрыторыі. Правадніком сацыялістычных пераўтварэнняў стала савецкая форма беларускай дзяржаўнасці ў выглядзе БССР. Яе развіццё шмат у чым вызначала змест, метады, тэмпы сацыялістычных пераўтварэнняў на беларускіх землях. У сваю чаргу працэс савецкага дзяржаўнага будаўніцтва ў Беларусі ў значнай ступені залежаў ад знешнепалітычных умоў. У дадзеным артыкуле пастаўлена мэта вызначыць у якой ступені міжнародныя ўмовы ўплывалі на працэс станаўлення і развіцця БССР як дзяржаўнага ўтварэння, у рамках якога ў Беларусі праходзіў працэс сацыялістычнай мадэрнізацыі.

Ужо першае абвяшчэнне БССР было ў значнай ступені абумоўлена міжнароднай сітуацыяй, якая складвалася ва Усходняй Еўропе на мяжы

1918–1919 гг. Бальшавікі разглядалі БССР як прастору для тэрытарыяльных саступак Польшчы з мэтай пазбегнуць з ёй ваеннага канфлікту ў той момант. Ва ўмовах складанай сітуацыі на франтах Грамадзянскай вайны ўраду У. Леніна не патрэбны быў яшчэ адзін, польскі, фронт. У сувязі з гэтым Масква гатовая была ісці на значныя тэрытарыяльныя саступкі Польшчы. Але, зыходзячы з вопыту Брэсцкага міру, за кошт тэрыторый, якія фармальна не з'яўляліся расійскімі. Прадстаўнік ЦК РКП(б) у Беларусі А. Іофе на пасяджэнні Цэнтральнага бюро КП(б)Б 22 студзеня 1919 г. заявіў, што прэтэнзіі польскага імперыялізму могуць быць вырашаны дыпламатычным шляхам, для чаго было неабходна, каб Польшча сутыкнулася з буферамі і для чаго ствараласяБеларуская ССР. Далей ён адзначыў, што «неадкладнае ўключэнне Беларускай Рэспублікі ў Савецкую Расію на правах федэрацыі знішчае ўсе выгады ад стварэння буфераў – рэспублік, таму што тады ўсе перамовы вядуцца цэнтральным урадам, гэта значыць, самой Расіі давядзецца непасрэдна прымаць у іх удзел». На пасяджэнні ЦК КП(б) Літвы і Беларусі 5 красавіка А. Іофе заявіў, што «за мір з Антантай можна аддаць Літву і Беларусь» [2, с. 205, 265].

Міжнародныя ўмовы шмат у чым абумовілі рашэнне ЦК РКП(б) ад 16 студзеня 1919 г. перадаць Смаленскую, Віцебскую і Магілёўскую губерні са складу Савецкай Беларусі ў склад РСФСР. Рыхтуючыся да магчымых саступак Польшчы за кошт беларускіх тэрыторый, бальшавікі палічылі неабходным падстрахавацца, каб гэтыя саступкі не апынуліся празмернымі. У выпадку патрабавання Польшчы аб саступцы ўсіх беларускіх зямель прэтэнзіі на Магілёўскую і Віцебскую губерні маглі быць адхіленыя, бо яны станавіліся часткай Расіі. У. Ленін адзначаў, што Беларуская Рэспубліка патрэбна пастолькі, паколькі яна мяжуе з іншымі краінамі. Паколькі Смаленск, Віцебск і Магілёў не мяжуюць, то іх можна выключыць са складу БССР [2, с. 209]. Відавочна, што міжнародныя ўмовы спрыялі абвяшчэнню БССР, а затым значнаму памяншэнню яе тэрыторыі.

Заключэнне савецка-літоўскага дагавора 12 ліпеня 1920 г. фіксавала ліквідацыю ССРЛіБ. Дагавор вызначаў усталяваную ім мяжу як мяжу паміж Літвой і Расіяй [7, с. 29]. Але фактычна ў тыя ж дні шмат у чым пад уплывам міжнародных умоў Масква вярнулася да пытання аб аднаўленні беларускай дзяржаўнасці ў савецкай форме. Ва ўмовах паспяховага наступлення Чырвонай арміі на польскім фронце для бальшавікоў зноў актуалізавалася задача распаўсюджвання сацыялістычнай рэвалюцыі на краіны Еўропы. Беларусь у сілу свайго геаграфічнага становішча ператваралася ў важны плацдарм і калідор для прасоўвання рэвалюцыі на захад. Ва ўмовах руху Чырвонай Арміі па тэрыторыі Беларусі для бальшавіцкага кіраўніцтва важнай станавілася задача забяспечыць падтрымку савецкім войскам з боку мясцовага насельніцтва. Як вынікае з матэрыялаў пасяджэння палітбюро

ЦК РКП(б) 4 мая 1920 г., лідары Савецкай Расіі ўсведамлялі, што сярод беларускага насельніцтва атрымала распаўсюджванне ідэя стварэння ўласнай нацыянальнай дзяржавы [14, с. 22]. Аднаўленне Савецкай Беларусі дазваляла бальшавікам прадставіць Чырвоную армію ў вачах польскага і іншых народаў, на землі якіх яна магла ўступіць, як вызваліцеля прыгнечаных нацый, як гэта адбылося з беларусамі, якія атрымалі сваю дзяржаўнасць, а не носьбітам расійскага імперыялізму ў новых умовах. Як указвалася ў дакладной запісцы ЦБ КП(б)Б у ЦК РКП(б) «Аб тэрыторыі БССР» у красавіку 1923 г., «у перыяд стварэння Савецкай Беларусі пераважную ролю адыгрывалі моманты міжнароднай палітыкі – неабходна было ў процівагу імперыялістычным імкненням Польшчы і жаданням беларускага кулацтва арганізаваць буржуазную Беларускую Рэспубліку пад абаронай Польшчы, супрацьпаставіць Рабоча-Сялянскую Беларусь» [5, с. 191].

З пачаткам мірных перагавораў з Польшчай у жніўні 1920 г. БССР аказалася патрэбнай бальшавікам як элемент у дыпламатычнай «гульні» з палякамі, каб прадстаўляць яе як факт рэалізацыі беларусамі права на самавызначэнне і супрацьдзейнічаць тым самым польскім планам «буферызму». БССР патрэбна была Маскве і як альтэрнатыва БНР. 16 верасня ў лісце кіраўніку савецкай дэлегацыі ў Рызе А. Іофе наркам замежных спраў РСФСР Г. Чычэрын адзначыў неабходнасць паскорыць прыезд У. Ігнатоўскага ў Рыгу на той выпадак, калі, магчыма, польскі бок паставіць пытанне аб прызнанні незалежнасці Беларусі. Тады можна было б прадставіць Савецкую Беларусь як ужо існуючую незалежную беларускую дзяржаву [1, с. 204]. Пасля падпісання прэлімінарнага міру расійскае кіраўніцтва лічыла неабходным захаванне БССР як фармальна самастойнай рэспублікі. 3 лістапада 1920 г. Г. Чычэрын пісаў у палітбюро: «Неабходна, аднак, падкрэсліваць, што як Украіна, так і Беларусь не ўваходзяць у склад РСФСР. Для барацьбы супраць польскага буферызму гэтую сістэму трэба праводзіць з найвялікшай паслядоўнасцю». У гэтым духу быў вытрыманы Дагавор аб ваенным і гаспадарчым саюзе паміж РСФСР і БССР ад 16 студзеня 1921 г. [9, с. 214, 243].

18 сакавіка 1921 г. у Рызе быў падпісаны мірны дагавор паміж РСФСР і УССР, з аднаго боку, і Польшчай – з другога. У арт. 2 дагавора гаварылася, што бакі «паводле прынцыпу самавызначэння народаў, прызнаюць незалежнасць Украіны і Беларусі». Далей гаварылася пра ўсходнюю мяжу Польшчы з Расіяй, Беларуссю і Украінай. Тым самым прызнавалася дзяржаўная граніца БССР на заходнім напрамку. Беларусь фігурыравала і ў арт. 3, паводле якога Польшча адмаўлялася на карысць Украіны і Беларусі ад усялякіх правоў і дамаганняў на землі, што размяшчаліся на ўсход ад усталяванай граніцы [7, с. 618–619]. Гэтыя палажэнні Рыжскага дагавора

азначалі, што БССР фармальна набывала статус суб'екта міжнародных адносін. Важным для ўмацавання савецкай формы беларускай дзяржаўнасці было і палажэнне Рыжскага дагавора, якое прадугледжвала ўстанаўленне дыпламатычных адносін паміж РСФСР, УССР і БССР, з аднаго боку, і Польшай – з другога [8, с. 542–543].

Пасля заключэння Рыжскага дагавора паміж Савецкай Расіяй і Польшчай працягвалася барацьба за дамінаванне ва Усходняй Еўропе. Гэта прымушала Маскву ў дачыненні да БССР праводзіць палітыку, у аснове якой была ідэя надання трываласці БССР як увасабленню беларускай нацыянальнай дзяржаўнасці. І. Сталін і Г. Чычэрын яшчэ з канца 1920 г. прапаноўвалі надаць беларускі характар БССР [4, с. 98, 99]. У лісце Г. Чычэрына ў ЦК РКП(б) ад 30 снежня 1920 г. адзначалася: «Мы павінны ісці насустрач самастойнай плыні ў Беларусі, бо ў адваротным выпадку іншыя ёю авалодаюць» [3, с. 258]. У тагачаснай сітуацыі «іншымі», хто мог паставіць пад свой кантроль беларускі нацыянальны рух, была ў першую чаргу Польшча. Названыя вышэй абставіны далі штуршок працэсу надання нацыянальнага характару беларускай савецкай дзяржаўнасці. Сведчаннем такой палітыкі Масквы па беларускім пытанні стала выступленне І. Сталіна на X з'ездзе РКП(б). Ён адверг тэзіс аб тым, што камуністы штучна насаджаюць беларускую нацыянальнасць, і заявіў аб існаванні самастойнага беларускага народа і яго мовы [6, с. 611].

Важным для правядзення сацыялістычнай мадэрнізацыі на тэрыторыі Беларусі было не толькі захаванне БССР як формы беларускай нацыянальнай дзяржаўнаці, але і тое, што пачалі мяняцца прыярытэты савецкай знешняй палітыкі. Паступова на першы план выходзіла задача стварыць максімальна спрыяльныя ўмовы для эканамічнага аднаўлення савецкіх рэспублік. Да канца 1919 г. Савецкая Расія дабілася рашаючых поспехаў у барацьбе з «белым» рухам і ў той жа час стала відавочна, што спадзяванні бальшавікоў на хуткую сусветную рэвалюцыю не спраўдзіліся. У такой сітуацыі першасная ўвага стала надавацца эканамічнаму аднаўленню краіны, без чаго немагчыма было ўмацаванне савецкай улады. У. Ленін ў верасні 1920 г. адзначаў, што Савецкая Расія гатова была пайсці на нявыгадны мір з Польшчай, бо лічыла гаспадарчую работу больш важнай, чым ваенныя поспехі ў справе вызвалення Беларусі і Украіны [12].

Пасля заключэння Рыжскага дагавора савецкі ўрад імкнуўся да нармалізацыі адносін з капіталістычнымі краінамі дзеля гаспадарчага аднаўлення краіны. На X з'ездзе РКП(б) адзначалася, што «магчымасць новых, заснаваных на дагаворах і пагадненнях, адносін паміж Савецкай Рэспублікай і капіталістычнымі краінамі павінна быць выкарыстана, у першую чаргу, для ўзняцця прадукцыйных сіл Рэспублікі, для паляпшэння ста-

новішча галоўнай прадукцыйнай сілы – рабочага класа» [6, с. 611]. Эканамічная дамінанта ў савецкай знешняй палітыцы праявілася і ва ўмовах падрыхтоўкі да Генуэзскай канферэнцыі. У лютым 1922 г. Г. Чычэрын пісаў У. Леніну: «Нашу знешнюю палітыку мы пастаянна характарызуем як вытворчую палітыку, якая ставіць сабе за мэту спрыяць росту вытворчасці ў Расіі» [13, с. 45]. Новыя тэндэнцыі ў савецкай знешняй палітыцы павінны былі паспрыяць гаспадарчаму аднаўленню савецкіх рэспублік.

Савецка-польскім супрацьстаяннем на беларускіх землях шмат у чым вызначалася палітыка Савецкай Расіі ў адносінах да БССР. Гэта датычыцца і такога важнага для развіцця беларускай дзяржаўнасці патання як вяртанне ў склад БССР усходніх этнічных беларускіх тэрыторый. 1 лютага 1921 г. у бюро КП(б)Б паступіла запіска за подпісам 32 камуністаў Беларусі, у якой ставілася пытанне аб далучэнне да БССР тэрыторый на ўсходзе. Яе складальнікі лічылі, што вяртанне беларускіх усходніх земляў у склад БССР яшчэ больш умацуе варожасць беларускіх працоўных мас у адносінах да буржуазнага ладу Польшчы і адначасова будуць ліквідаваны папрокі ў адрас савецкай улады ў гвалтоўнай русіфікацыі. Такія дзеянні будуць садзейнічаць умацаванню аўтарытэту новай улады, стварэнню ўзорнай БССР як далёка высунутага на захад фарпоста сусветнай пралетарскай рэвалюцыі. Таксама прадугледжвалася рашэнне комплексу праблем, звязаных з развіццём нацыянальнай культуры, адукацыі, надання беларускай мове дзяржаўнага статуту [11, с. 141–142, 143].

Кіраўніцтва БССР і далей, каб дабіцца вяртання ў склад рэспублікі ўсходніх беларускіх тэрыторый, прыводзіла аргументы, звязаныя з міжнародным становішчам. У запісцы НКЗС БССР ад 15 верасня 1922 г. гаварылася: «Паколькі Беларусь будзе прадстаўляць з сябе дзяржаву, якая па свайму геаграфічнаму і палітычнаму значэнню можа быць супрацьпастаўлена такім дзяржавам, як Літва, Латвія ці Польшча, пастольскі яна з’яўляецца ў той жа час магутным прыцягальным цэнтрам для замежнай Беларусі» [9, с. 324]. Ідэя аб міжнародным значэнні «ўзбуйнення» БССР утрымліваецца і ў дакладной запісцы ЦБ КП(б)Б «Аб тэрыторыі БССР» у красавіку 1923 г. [10, с. 32]. Пры прыняцці рашэння аб другім «узбуйненні» БССР праблема адносін з Польшчай таксама мела важнае значэнне. У лісце сакратара ЦК КП(б)Б А. Крыніцкага ў камісію палітбюро па пытанні пашырэння граніц БССР ад 14 жніўня 1926 г. адзначалася, што асноўны рашаючы аргумент за пашырэнне граніц БССР у бліжэйшы час вызначаецца палітыкай Польшчы. Выказвалася апасенне, што рэформы, якія ў адносінах да нацыянальных меншасцяў плануе правесці Ю. Пілсудскі, атрымаюць падтрымку з боку правых беларускіх арганізацый і «вагаючыхся элемен-

таў» у Польшчы. Адзначалася, што частка інтэлігенцыі нават у БССР пачынае вагацца і бачыць у палітыцы Пілсудскага шлях да рашэння беларускага пытання [10, с. 220].

Як бачна, такія напрамкі палітыкі Масквы ў дачыненні да БССР, як беларусізацыя, «узбуйненне», якія ў значнай ступені вызначалі змест сацыялістычнай мадэрнізацыі на тэрыторыі Беларусі, у многім былі абумоўлены міжнароднымі абставінамі.

Бібліяграфічны спіс

1. *Бароўская, В. М.* Беларускае пытанне на савецка-польскіх перагаворах 1918–1921 гг. / В. М. Бароўская. – Мінск : Беларуская навука, 2017. – 269 с.
2. Беларусь у палітыцы суседніх і заходніх дзяржаў (1914–1991) : зборнік дакументаў і матэрыялаў : у 4 т. – Мінск : «Юніпак», 2008. – Т. 1. Ч. 1. – 540 с.
3. Беларусь у палітыцы суседніх і заходніх дзяржаў (1914–1991 гг.) : зборнік дакументаў і матэрыялаў : у 4 т. – Мінск : ЮНІПАК, 2008. – Т. 1. Ч. 2. – 394 с.
4. *Борисёнок, Ю. А.* На крутых поворотах белорусской истории: Общество и государство между Польшей и Россией в первой половине XX века / Ю. А. Борисёнок. – М : ООО «Родина МЕДИА», 2013. – 352 с.
5. Государственные границы Беларуси : сборник документов и материалов : в 2 т. / сост.: В. Е. Снапковский [и др.]. – Минск : БГУ, 2012. – Т. 1 : (март 1917 – ноябрь 1926). – 495 с.
6. Десятый съезд РКП(б) : стенографический отчет. – М. : Госполитиздат, 1963. – 916 с.
7. Документы внешней политики СССР : в 24 т. – М. : Государственное издательство политической литературы, 1959. – Т. 3. – 723 с.
8. Документы внешней политики СССР : в 24 т. – М.: Госполитиздат, 1961. – Т. 4. – 807 с.
9. Знешняя палітыка Беларусі : зборнік дакументаў і матэрыялаў : у 10 т. – Мн. : БелНДІДАС, 1997. – Т. 1 : 1917–1922 гг. – 398 с.
10. Знешняя палітыка Беларусі: зборнік дакументаў і матэрыялаў : у 10 т. – Мн. : БелНДІДАС, 1999. – Т. 2 : (1923–1927 гг.). – 461 с.
11. *Ладысеў, У. Ф.* Паміж Усходам і Захадам: Станаўленне дзяржаўнасці і тэрытарыяльнай цэласнасці Беларусі (1917–1939 гг.) / У. Ф. Ладысеў, П. І. Брыгадзін. – Мн. : БДУ, 2003. – 307 с.
12. *Матвеев, Г. Ф.* Польша в советской внешней политике с конца 1919 до 16 июля 1920 года / Г. Ф. Матвеев // Новая и новейшая история. – 2021. – № 3. – С. 130–143 [Электронный ресурс] – Режим доступа : https://nni.jes.su/s013038640014696-3-1. – Дата доступа: 24.01.2022.
13. *Модянов, В. Э.* Россия и Германия: дух Рапалло (1919–1932) / В. Э. Модянов. – М. : Просвещение, 2009. – 176 с.
14. *Снапкоўскі, У. Е.* Шлях скрозь стагоддзе: беларуска-польскія адносіны 1918–2017 гг. / У. Е. Снапкоўскі. – Мн. : БДУ, 2017. – 287 с.

УДК 342.15(476)+(477)

ДОГОВОР О ГОСУДАРСТВЕННОЙ ГРАНИЦЕ МЕЖДУ РЕСПУБЛИКОЙ БЕЛАРУСЬ И УКРАИНОЙ: О ПРИЧИНАХ ЗАДЕРЖКИ РАТИФИКАЦИИ (1997–2010 гг.)

А. В. Науменко

ГУО «Институт пограничной службы Республики Беларусь» ул. Славинского 4, 220103, г. Минск, Беларусь, naumenko_ops@mail.ru

В статье рассматривается проблема ратификации белорусской стороной Договора о государственной границе между Республикой Беларусь и Украиной (1997 г.). На основании архивных документов раскрываются малоизвестные аспекты процесса международно-правового оформления белорусско-украинской границы. Выявлены причины задержки ратификации белорусской стороной Договора о государственной границе, раскрыты пути нивелирования негативных последствий и показаны поиски компромиссов при решении данной проблемы.

Ключевые слова: государственная граница, международно-правовое оформление, ратификация, Беларусь, Украина.

AGREEMENT ON THE STATE BORDER BETWEEN THE REPUBLIC OF BELARUS AND UKRAINE: ON THE REASONS FOR THE DELAY OF RATIFICATION (1997–2010)

A. V. Naumenko

The Institute of Border Service of the Republic of Belarus, Slavinsky str. 4, 220103, Minsk, Belarus, naumenko_ops@mail.ru

The article discusses the problem of ratification by the Belarusian side of the State Border Treaty between the Republic of Belarus and Ukraine (1997). Based on archival documents, little-known aspects of the process of international legal registration of the Belarusian-Ukrainian border are revealed. The reasons for the delay in ratification of the State Border Treaty by the Belarusian side are identified, ways to level out the negative consequences are revealed and the search for compromises in solving this problem is shown.

Keywords: state border, international legal registration, ratification, Belarus, Ukraine.

Делимитация белорусско-украинского участка границы, начавшаяся в 1992 г., длилась более четырех лет и завершилась подписанием 12 мая 1997 г. Договора о государственной границе между Республикой Беларусь и Украиной. Оставалась только формальность – ратификация данного договора – однако она превратилась в отдельную эпопею, на решение которой потребовалось 13 лет.

Стоит отметить, что Верховная Рада Украины уже 18 июля 1997 г. ратифицировала Договор о государственной границе. Республика Беларусь ратифицировала его лишь в 2010 г. [1].

На момент заключения договора Украина окончательно утвердилась в своей политической ориентации на интеграцию в Европейский Союз и другие европейские торговые организации. Поэтому она предпринимала активные шаги по международно-договорному оформлению государственной границы со своими соседями. К концу 1997 г. Украина практически завершила такое оформление с Республикой Польша и подписала соответствующие протоколы и соглашения с Венгрией [2, л. 16]. Украина была решительна в своем стремлении интегрироваться в европейское сообщество и стать со временем внешней границей Европейского Союза.

Поэтому украинская сторона пыталась ускорить процесс международно-правового оформления государственной границы с Беларусью. Например, вопрос о ратификации договора поднимался уже в ноябре 1997 г. во время подготовки визита Премьер-министра Украины В. П. Пустовойтенко. Одним из вопросов повестки дня должен был стать проект Положения о демаркации государственной границы между Республикой Беларусь и Украиной. Однако Государственный комитет пограничных войск (далее – Госкомпогранвойск) предложил рассмотреть этот вопрос после ратификации Договора о государственной границе [2, л. 26].

Позиция Беларуси была продиктована требованиями Президента страны А. Г. Лукашенко, который еще 2 июля 1997 г. отдал категоричное поручение главе своей Администрации М. В. Мясниковичу: «Проблему признания задолженности Украины Беларуси увязать с ратификацией договора о границе» [3, л. 24; 4, л. 10].

По настоянию украинской стороны, вопрос «о ходе подготовительных работ к демаркации государственной границы» поднимался и на встрече руководителей пограничных ведомств Беларуси и Украины 11–12 декабря 1997 г. в Бресте. В итоговом протоколе рабочей встречи (п. 9) было закреплено «инициировать в соответствующих государственных органах разработку и подписание Положения о демаркации Государственной границы между Республикой Беларусь и Украиной» [2, л. 8–9].

Ратификации Договора о государственной границе «красной нитью» проходила в повестке дня многих двухсторонних встреч (на встрече Президентов 12–13 марта 1999 г. в Киеве [3, л. 107–108]; на встречах Премьер-министров и их заместителей 5 марта 1998 г. В. И. Кокорева и С. Л. Тигипко [3, л. 116] и др. Однако позиция Беларуси была неизменной: сначала деньги, затем ратификация.

Этот же вопрос являлся «камнем преткновения» при рассмотрении иных соглашений, необходимых для полноценного международно-правового оформления государственной границы. Например, Украина неоднократно инициировала подписание Договора о режиме белорусско-украинской границы, сотрудничества и взаимной помощи по пограничным вопросам [2, л. 60, 228]. В свою очередь, белорусская сторона продвигала Соглашение о деятельности пограничных уполномоченных на белорусско-украинской границе [2, л. 180, 228].

Стоит признать, что принципиальная позиция белорусской стороны в вопросе ратификации Договора о государственной границе вынудила Украину искать компромиссы в данном вопросе.

Периодически она признавала проблему долга, возникшую в результате торгово-экономических отношений 1992–1993 гг. Так, в письме вице-премьера Украины И. Кириленко исполняющему обязанности Премьер-министра Республики Беларусь С. Сидорскому от 30 октября 2003 г. украинская сторона предлагала рассмотреть перечень продукции и услуг, которые могут быть поставлены или оказаны предприятиями Украины белорусской стороне.

Например, Украина готова была выполнить строительство ЛЭП 400 или 750 Кв в направлении подстанции «Белар» (проектная стоимость 100 млн. долл. США) и в дальнейшем поставлять электроэнергию в количестве 1,6 млрд. квт. час ежегодно по цене не выше цены российской электроэнергии.

Также украинская сторона предлагала в течение 3 лет сохранить льготные условия по перевозке калийных удобрений независимо от экспедитора по тарифу на уровне 7,77 долл. США. Это на 11,5 млн. долл. США сократило бы расходы Беларуси в расчете на 1 млн. тонн удобрений.

В свою очередь, Госкомрезерв Украины готов был предложить белорусской стороне сырье и материалы на общую сумму 15 млн. долл. США.

Кроме того, украинская сторона предлагала разработать совместную программу борьбы с инфекционными болезнями до 2008 г. и в рамках этой программы ежегодно поставлять биологические препараты для вакцинации животных на сумму 2 млн. долл. США [5, л. 212, 213].

Как возможный вариант решения проблемы задолженности рассматривалась поставка военной техники и имущества на общую сумму более 50,5 млн. долл. США (см. табл.) и 10 учебных самолетов (с учетом обучения 100 курсантов) на общую сумму 48,6 млн. долл. США.

Номенклатура вооружения, определенная Министерством обороны Украины к возможной передаче Республике Беларусь (по состоянию на 29.10.2003 г.)

Наименование	Единица измерения	Количество	Ориентировочная стоимость, долл. США		Примечание
			за ед.	сумма	
Бронетанковая техника:					
Танк Т-72 А	ед.	88	77.950	6.859.600	2–4 категория
Танк Т-80 Б	ед.	55	117.000	6.435.000	2–4 категория
БМП-1	ед.	160	59.600	9.536.000	2–4 категория
БТР-70	ед.	120	30.250	3.630.000	2–4 категория
БРДМ-2	ед.	120	5.600	672.000	2–4 категория
БТС-4	ед.	50	15.500	775.000	2–4 категория
Всего:				27.727.600	
Ракетно-артиллеристское вооружение:					
220 мм реактивный снаряд 9М27Ф	шт.	2.000	2.300	4.600.000	1980–1987 г.в.
122 мм РС М-21 ОФ к БМ 21 «Град»	шт.	12.900	265	3.418.500	1980–1985 г.в.
100 мм выстрел УОФ17 к БМП-3	шт.	50.000	150	7.500.000	1987 г.в.
ПТРК 9М111 (Фагот)	шт.	3.000	1510	4.530.000	1983–1985 г.в.
ПУАЗО-6-19	шт.	2	10.280	20.560	2–4 категория
57 мм зенитная пушка С-60	шт.	100	7.115	711.500	2–4 категория
ЗСУ-23-4 «Шилка»	шт.	20	104.155	2.083.100	2–4 категория
Всего:				22.863.700	
ИТОГО:	50.591.300				

Составлено по: [5, л. 227]

Однако, все эти предложения были ниже зафиксированной суммы долга (около 134 млн. долларов) [6, с. 9], и не входили в сферу экономических интересов Беларуси.

Тем не менее украинская сторона не переставала искать возможные пути к стимулированию белорусских парламентариев к ратификации договора. По одной из инициатив предлагалось за счет Украины произвести демаркацию украинско-белорусского участка границы и в течение 3–4 лет обустроить 7 совместных пунктов пропуска [5, л. 213]. Белорусская сторона не приняла данное предложение, поскольку стоимость демаркационных работ оценивалась значительно меньше суммы долга. И решение проблемы в очередной раз было заблокировано.

Переломным моментом в вопросе ратификации Договора о государственной границе стал 2009 г., когда в двухсторонних отношениях Беларуси и Украины наметились тенденции к стратегическому сотрудничеству и партнерству.

4–6 ноября 2009 г. состоялся официальный визит Президента Республики Беларусь в Украину. Это была четвертая встреча А. Г. Лукашенко и В. А. Ющенко в течение этого года (в январе – в Чернигове, в мае – в Гомеле и в октябре – в Кишиневе в рамках саммита СНГ). В ходе визита Президенты урегулировали все проблемные вопросы в отношениях и завершили формирование договорно-правовой базы, которая насчитывала 70 документов по взаимодействию на различных уровнях. Одним из ключевых моментов встречи стала договоренность о внесении на ратификацию в белорусский Парламент Договора о государственной границе Беларуси и Украины [7].

Уже в январе 2010 г. Совет Министров Республики Беларусь внес на рассмотрение документ в Национальное собрание. 2 апреля 2010 г. Договор ратифицировала Палата представителей, а 26 апреля – одобрил Совет Республики. 17 мая 2010 г. А. Г. Лукашенко подписал Закон Республики Беларусь «О ратификации Договора между Украиной и Республикой Беларусь о государственной границе» [1].

Однако обмен ратификационными грамотами состоялся только через три года. 18 июня 2013 г. во время официального визита А. Г. Лукашенко в Украину представителями дипломатических ведомств был подписан Протокол об обмене ратификационными грамотами о ратификации Договора между Украиной и Республикой Беларусь о государственной границе (от 12 мая 1997 г., г. Киев) [8, с. 129].

Таким образом, длительная ратификация Договора о государственной границе между Республикой Беларусь и Украиной свидетельствует о наличии сложностей во взаимоотношениях двух стран в постсоветский период. Несовпадение внешнеполитических приоритетов Беларуси и Украины растянуло по времени процедуру международно-правового оформления Государственной границы Республики Беларусь с Украиной на долгих 13 лет. Принципиальная позиция белорусской стороны в вопросе ратификации Договора о государственной границе наглядно продемонстрировала стремление органов государственного управления обеспечить соблюдение экономических интересов Республики Беларусь.

Библиографический список

1. Аб ратыфікацыі Дагавора паміж Рэспублікай Беларусь і Украінай аб дзяржаўнай граніцы [Электронный ресурс] : Закон Респ. Беларусь, 17 мая 2010 г., № 130-З : принят Палатой представителей 2 апр. 2010 г.: одобрен Советом Респ. 26 апр. 2010 г. // ЭТАЛОН. Законодательство Республики Беларусь / Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. – Минск, 2023.

2. Служба архивной деятельности войсковой части 2007 (САД в/ч 2007). Ф. 1. Государственный пограничный комитет Республики Беларусь. Оп. 5. Д. 14. Переписка с пограничными органами Украины Т. 1. 29 ноября 1997 г. – 16 апреля 1998 г. 250 л.

3. САД в/ч 2007. Ф. 1. Оп. 5. Д. 21. Переписка с пограничными органами Украины. Т. 1. 23 декабря 1998 г. – 24 июня 1999 г. 247 л.

4. САД в/ч 2007. Ф. 1. Оп. 5. Д. 22. Переписка с пограничными органами Украины. Т. 2. 11 июня – 31 декабря 1999 г. 266 л.

5. САД в/ч 2007. Ф. 1. Оп. 5. Д. 37. Переписка с пограничными органами Украины. Т. 1. 26 декабря 2002 г. – 24 ноября 2003 г. 235 л.

6. *Науменко, А. В.* Внутри- и внешнеполитические факторы международно-правового оформления Государственной границы Республики Беларусь с Украиной в исторической ретроспективе (1992–2010 гг.) / А. В. Науменко, А. М. Лукашевич // Веснік Палескага дзяржаўнага ўніверсітэта. сер. грамадскіх і гуманітарных навук. 2021. № 2. С. 3–13.

7. Официальный визит в Украину // Официальный интернет-портал Президента Республики Беларусь [Электронный ресурс]. 6.11.2009. Режим доступа: https://president.gov.by/ru/events/otnoshenija-belarusi-i-ukrainy-vse-bolshe-priobretajut-xarakter-strategicheskogo-partnerstva-4850. Дата доступа: 12.09.2023.

8. *Лукашевич, А. М.* Становление пограничных войск Республики Беларусь (1991–1997 гг.) : моногр. / А. М. Лукашевич. Минск : ИПС РБ, 2019. – 365 с.

УДК 930.37

РЕФОРМИРОВАНИЕ СИСТЕМЫ НАЧАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В АНГЛИИ И РЕЛИГИОЗНЫЙ ВОПРОС (1830–1850-е гг.)

Н. Е. Орлова

Белорусский государственный университет, пр. Независимости, 4, 220030, г. Минск, hist@bsu.by

Промышленная революция, развернувшаяся в Англии в последней трети XVIII в., вызвала необходимость реформирования сферы народного просвещения и создании в стране государственной системы всеобщего обучения. Серьезным препятствием на этом пути стал религиозный вопрос. Его сложность во многом была обусловлена непоследовательными действиями властей, и непримиримой позицией господствующей церкви, стремившейся сохранить свое доминирование в сфере начального образования.

Ключевые слова: английское народное образование; промышленная революция; государственная система всеобщего начального обучения; религиозный вопрос; англиканская церковь.

REFORM OF THE PRIMARY EDUCATION SYSTEM IN ENGLAND AND THE RELIGIOUS QUESTION (1830–1850s)

N. E. Orlova

Belarusian State University, Niezaliežnasci Avenue, 4, 220030, Minsk, hist@bsu.by

The industrial revolution that unfolded in Britain in the last third of the XVIII century created the need to reform the sphere of public education and create a state system of universal

education in the country. The religious question became a serious obstacle on this path. Its complexity was largely due to the inconsistent actions of the authorities, and the irreconcilable position of the dominant church, which sought to maintain its dominance in the field of primary education.

Keywords: English public education; industrial revolution; the state system of universal primary education; the religious question; the Anglican Church.

Развернувшаяся в Англии в последней трети XVIII в. промышленная революция, заметно актуализировала проблему народного образования. До сих пор существовавшая в стране система просвещения, была основана на благотворительности и доминировании официальной церкви. В новых условиях возникла необходимость в реформировании данной сферы и создании государственной системы всеобщего обучения.

Данный процесс, обозначившийся с начала XIX в., затрагивал глубоко укоренившиеся традиции английского общества, и, в этой связи, сопровождался острой общественно-политической борьбой. При этом наибольшие столкновения вызывал религиозный вопрос, ставший серьезным препятствием на пути создания в стране системы массового обучения. Он был порожден, прежде всего, особым значением религиозного фактора в жизни английского общества в раннее Новое время, сохранившимся и в дальнейшем. Во многом это было обусловлено той религиозной ситуацией, которая сложилась в период Реформации, проводившейся в Англии властями. По сути навязанная обществу англиканская церковь утверждалась с большим трудом. В этой связи на протяжении второй половины XVI–XVII в. ей приходилось бороться с серьезной оппозицией. Лишь после «Славной революции» «Биллем о правах» 1689 г. в стране было утверждено господство англиканской (государственной) церкви.

Обозначенные обстоятельства способствовали формированию непримиримого отношения со стороны англиканской церкви к инакомыслию. При этом господствовавшая церковь показала стремление, во-первых, поставить под свой контроль всю сферу начальных школ, во-вторых, в своей педагогической деятельности отдавать предпочтение религиозному обучению. Правящие круги изначально поддерживали подобные инициативы, поскольку после революционных событий XVII в., они нуждались в усилении социального контроля над обществом. Уже с конца XVII в. началось активное создание религиозно-благотворительных обществ под эгидой англиканской церкви, поощряемое властями.

Активность англиканского духовенства способствовала оживлению в начале XVIII в. деятельности диссентеров (или нонконформистов – протестантов, не принявших догматы англиканства), которые согласно религиозному законодательству не допускались в университеты и во многие школы. По сути, в начале XVIII в. впервые обозначилось противостояние

англикан и диссентеров в сфере народного образования, что создавало почву для возникновения здесь религиозного вопроса.

Влияние религиозной проблемы на развитие сферы начального обучения в значительной степени сохранилось и в первой половине XIX в. В ходе промышленного переворота утверждалось социально-экономическое доминирование быстро растущей торгово-промышленной буржуазии, в большинстве своем относившейся к нонконформистам, и в целом настроенной на демократические преобразования в стране. Безусловно, данный фактор способствовал укреплению позиций в обществе не только диссентеров, но и представителей других вероисповеданий.

В новых условиях англиканская церковь при одобрении правящих кругов еще с большим рвением отстаивала свои приоритеты в сфере начального образования. Тесное взаимодействие властей с официальной церковью вызывало недовольство со стороны других конфессий, требовавших равенства прав всех вероисповеданий в системе образования.

Религиозное противостояние в начальных школах еще более усилились, когда в 1828–1829 гг. торийское правительство провело религиозные реформы, предоставлявшие диссентерам и католикам политические и гражданские права при сохранении определенных ограничений [3, с. 18, 22]. Теперь представители данных конфессий получили более широкие права при отстаивании своих интересов и в вопросах образования. Однако официальная церковь заняла непримиримую позицию, что с начала 1830-х гг. вызвало обострение противостояния в сфере народного образования на религиозной почве. По сути, начальная школа становилась главной ареной столкновений между религиозными общинами.

В 1832 г. вигский кабинет Ч. Грея провел первую в истории Британии парламентскую реформу, которая внесла заметные коррективы в социально-политическую жизнь страны: электорат увеличился почти вдвое, в основном за счет торгово-промышленной буржуазии. Теперь определяющее влияние на политический курс страны стали оказывать промышленные круги, стоявшие на позициях классического либерализма, выражавшего их насущные интересы.

Вместе с тем уже первые мероприятия реформированного парламента свидетельствовали и о появлении новой тенденции в политической жизни страны закономерном усилении роли государства в обществе, обусловленном последствиями индустриализации. Свидетельством отмеченной тенденции были, в том числе и меры, касавшиеся сферы образования народа. Здесь правительство взяло курс на создание востребованной обществом государственной системы всеобщего начального обучения. В июле 1833 г. новый парламент непосредственно обратился к проблеме образования

народа: в палату общин кабинет вигов представил билль о правительственных субсидиях на нужды начальных школ [14, col. 733–736]. Билль вызвал довольно острую дискуссию в парламенте. Приход промышленной буржуазии в парламент способствовал формированию в нем полярных сторон: на левом фланге радикальные элементы, выражавшие главным образом интересы торгово-промышленных кругов, на правом реакционно-консервативные, отстаивавшие интересы земельной аристократии и служителей англиканской церкви.

Радикальная буржуазия, несмотря на приверженность принципам классического либерализма, теперь настаивала на том, что в условиях роста политической активности масс контроль над школой должен находиться в руках государства [14, col. 736]. Представители консервативных сил доказывали, что государственная помощь затормозит благотворительную деятельность, изначально лежавшую в основе системы английского просвещения [14, col. 733–734]. Тем не менее, билль вскоре стал законом, согласно которому из государственных фондов на нужды народного образования впервые выделялась сумма в 20 000 фунтов стерлингов [14, col. 736]. Поскольку в данной сфере до сих пор отсутствовали какие-либо государственные структуры, выделенная сумма передавалась двум ведущим в стране просветительским организациям религиозно-благотворительного характера: «Британскому и иностранному школьному обществу» («Британскому обществу») и «Национальному обществу для просвещения бедных согласно принципам англиканской церкви» («Национальному обществу») на строительство новых школьных зданий [14, col. 736].

Данные общества возникли в первые десятилетия XIX в. под руководством видных педагогов соответственно Дж. Ланкастера и А. Белля. Первое было ориентировано на обучение детей различных вероисповеданий и тем самым заложило основы общехристианского принципа изучения Библии, исключавшего конфессиональные моменты. Ланкастерские школы сразу же получили широкую поддержку радикальной буржуазии в большинстве своем, как уже отмечалось, нонконформистских убеждений [6, с. 5–6]. Господствовавшая церковь не принимала общехристианского подхода в преподавании религии и в ответ инициировала создание «Национального общества». В его школах на первое место ставилось преподавание религии в догматах англиканской веры. С момента своего образования «Национальное общество» опиралось на поддержку правящих кругов и наиболее влиятельных лиц [6, с. 7–8].

После первой правительственной субсидии на нужды начальных школ внимание властей к вопросам образования народа заметно повысилось. В 1835 г. парламент принял акт об организации Национального педагогического колледжа и выдачи на эти цели субсидии в 10 000 фунтов стерлингов.

Однако данному предложению решительно воспротивилась официальная церковь, усмотрев в нем опасность потери своего контроля над сферой просвещения. В конечном счете, субсидия не использовалась по назначению а, как и прежде, была передана «Национальному обществу» и «Британскому обществу». Как видно, господствовавшая церковь, защищая свои интересы, воспрепятствовала попыткам властей повысить уровень начального обучения [17, p. 232].

Однако в условиях формирования индустриального общества страна остро нуждалась в создании национальной системы массового обучения, что толкало власти на скорейшее реформирование сферы начального образования. И следующим шагом в этом направлении было решение проблемы централизации управления системой просвещения, что предполагало создание специального ведомства. В 1838 г. известный вигский политик Г. Брум представил в парламент билль об образовании народа, заявив, что распространять образование по всей стране можно только посредством специального ведомства [17, p. 229–232]. Проект Г. Брума был одобрен парламентом и в апреле 1839 г. стал законом, согласно которому при Тайном совете создавалось первое в стране ведомство просвещения – Комитет по образованию [18, p. 160].

В январе 1840 г. правительство приняло «Положение о Комитете по образованию», в котором излагались его полномочия. В качестве основного инструмента его деятельности предусматривался институт инспекции, в обязанности которой входило регулярное посещение субсидируемых школ, изучение их общего состояния и характера учебного процесса [9, p. 2].

В «Положении» четко обозначено стремление государства контролировать сферу начального обучения. Однако далее в документе следовали пояснения, определявшие место религиозного фактора в начальных школах. Прежде всего, инспекторам рекомендовалось действовать совместно со служителями церкви в целях более эффективного контроля над школами. Более того, указывалось, что Комитет должен поддерживать только те учебные планы, в которых религиозное обучение стояло на первом месте, поскольку только оно воспитывает «правильным мыслям и привычкам» [9, p. 2]. Очевидно, что данное положение предусматривало поддержку в первую очередь школ «Национального общества», где религиозным предметам отдавалось предпочтение. В целом субсидий по-прежнему предназначались для школ, связанных с «Национальным обществом» и «Британским обществом», т. е. по сути, для протестантских учебных заведений. В прочих случаях требовалось более тщательное обследование, особенно на предмет религиозного обучения и посещаемости [9, p. 2]. В условиях доминирования официальной церкви в сфере начального обучения, правительственный документ еще бо-

лее усиливал здесь ее позиции. В целом «Положение о Комитете по образованию» свидетельствовало, с одной стороны, о стремлении властей расширить свой контроль над сферой начального образования, а с другой – о намерении сохранить здесь религиозно-благотворительную составляющую и преобладание официальной церкви, «духовного наставника» народа и важнейшего идеологического института.

Первой мерой Комитета по образованию была разработка документов, касавшихся инспектирования: распоряжений о проверке школ, принадлежавших официальной церкви и инструкций для правительственной инспекции. В документах, в частности, определялись компетенции и основные обязанности инспекторов, заключавшиеся в наблюдении за общим ходом учебного процесса и состоянием школ. При этом не допускалось какого-либо вмешательства инспекторов в преподавание религии в субсидируемых школах [19, p. 16–47]. В 1841 г. был разработан перечень условий государственного субсидирования, при этом в числе основных было освобождение от уроков религии детей, чьи родители не исповедовали данной веры [16, p. 48–51].

В отмеченных документах также прослеживается двойственность подхода властей к реформированию системы начального обучения: с одной стороны, правительственная инспекция наделяется определенными полномочиями, и устанавливается свобода религиозного обучения, а с другой – обозначаются невысокие и ограниченные компетенции инспекции, что соответствовало интересам официальной церкви.

Как уже отмечалось ранее, из-за большого сопротивления господствующей церкви выделенные в 1835 г. парламентом субсидии на учреждение Национального педагогического колледжа пришлось разделить между двумя ведущими просветительскими обществами [18, p. 141]. «Британское общество» еще в начале XIX в. организовало свое учебное заведение для подготовки учителей, и теперь создавало новые [4, с. 530]. Но наибольшую активность проявляло «Национальное общество», и в этом случае стремившееся взять инициативу в свои руки. Об этом свидетельствует резолюция, принятая в 1840 г. на его ежегодном собрании: «Направить усилия на организацию в Лондоне педагогических институтов для обучения учительской профессии, которые должны находиться под управлением священников высшего ранга» [7, p. 4]. Инициативы «Национального общества» в этом направлении встречали полную поддержку представителей власти. Так, в 1839 г. секретарь Комитета по образованию Дж. Кей учредил первую «нормальную школу» с помощью своих состоятельных сподвижников, но уже в 1842 г. передал ее «Национальному обществу» [4, с. 530]. Учреждение институтов для подготовки учителей и в дальнейшем шло за счет правитель-

ственных субсидий. По сути, власти субсидировали деятельность «Национального общества», создавая условия для сохранения господства официальной церкви в сфере народного образования.

На ситуацию в сфере народного образования и, в частности, относительно религиозного обучения определенное влияние оказывали настроения быстро растущего пролетариата. Антирабочая политика реформированного парламента, способствовала возникновению во второй половине 1830-х гг. чартизма – самостоятельного политического характера движения английского пролетариата, длившегося до начала 1850-х гг. В рамках движения выделилось просветительское направление, целью которого было создание единой государственной системы образования. Выражая интересы трудящихся, создаваемые чартистами независимые от господствующих классов институты образования, в основу свой концепции просвещения положили светский подход, исключавший религиозное обучение в школах. По всей стране чартистские просветительские общества пропагандировали светское обучение [21, p. 380–381].

Движение чартистов, выступавшее за светское обучение в школах, способствовало распространению этой идеи в английском обществе, что, безусловно, вызывало беспокойство правящих классов. И основным орудием в этом случае было «Национальное общество». Неслучайно только в мае 1840 г. оно провело несколько собраний, на которых принимались соответствующие резолюции, одна из них, в частности, постановляла: «В целях большего распространения христианского образования всем работающим на фабриках детям разрешить обучение в школах «Общества» без обязательного посещения уроков религии» [11, p. 3]. Желая охватить своим влиянием как можно больше детей «Национальное общество» готово было идти на уступки даже в вопросах религиозного обучения. В условиях подъема демократического движения и обострявшегося соперничества с «Британским обществом» оно особенно активно отстаивало свои позиции в сфере начального образования, пытаясь приспосабливаться к происходившим переменам. В результате ему удавалось не только сохранять, но и расширить здесь свое доминирование: в 1840 г. в учебных заведениях «Британского общества» обучалось 132 000 ученика [8, p. 4], тогда как в школах «Национального общества» 597 511 [7, p. 4]. Безусловно, подобная ситуация вела к обострению религиозного вопроса в начальных школах.

На протяжении 1840-х гг. правительство уже постоянно держало в поле зрения проблемы начального образования, при этом особое беспокойство у властей по-прежнему вызывал вопрос религиозного обучения. По этому поводу в 1841 г. министр внутренних дел торийского правительства Дж. Грехем писал Г. Бруму: «Религия – краеугольный камень образования – является в нашей стране препятствием к прогрессу» [5, с. 520]. В

1843 г., после второй волны чартизма, Дж. Грехем внес на рассмотрение палаты общин билль об образовании занятых на фабриках детей. В частности, он предусматривал обязательное посещение ими школ, находившихся в ведении официальной церкви, по сути, отдавая воспитание рабочей молодежи полностью в руки англиканских священников. Данный проект свидетельствует о стремлении властей в период чартизма контролировать настроения трудящейся молодежи.

Вокруг билля развернулась острая борьба главным образом между тори-консерваторами и радикальными либералами. Последние, в большинстве своем принадлежавшие к нонконформистам, резко выступили против законопроекта, поскольку он лишал их возможности оказывать свое влияние на подрастающее поколение [15, col. 426–434]. В конечном счете, билль Дж. Грехема был отвергнут парламентом, и, главным образом, в связи с противоречиями по религиозному вопросу.

Особое значение для правящих кругов религиозного обучения в начальных школах подтверждалось его очевидным преобладанием в учебных программах. В середине XIX в., в большинстве своем, как и прежде, они ориентировались главным образом на религиозное воспитание и лишь затем на обучение основам грамотности. Если учесть, что чтение в основном ограничивалось Библией, а письмо состояло в переписывании библейских текстов на грифельных досках, то следует признать религиозное обучение в английских начальных школах в рассматриваемое время преобладающим. И действительно, в своих отчетах инспекторы отмечали во многих случаях использование Библии в качестве учебного пособия для светского обучения. Лишь 40 % начальных школ в учебные программы включали современные предметы: английскую грамматику, отечественную историю, географию [13, col. 649].

Результатом преобладания в начальных школах религиозных предметов была в целом низкая эффективность английского народного образования. По данным одного из школьных инспекторов на 1850 г. в центральных графствах Англии 75 % детей, окончивших школу, не умели читать даже Библию [10, p. 158]. В начале 1850-х гг. в стране отмечался в целом низкий уровень грамотности: в общей сложности более половины взрослого населения не могло подписать своего имени [2, с. 133]. Отмеченная ситуация усугублялась и нерешенностью религиозного вопроса в системе начального обучения, что вызывало обоснованное беспокойство в английском обществе.

Столь неудовлетворительное состояние системы народного образования в Англии было недопустимым в условиях уже сформировавшегося к середине XIX в. индустриального общества. В этой связи английские власти в отмеченный период развернули активную деятельность, направленную на реформирование сферы начального образования. Прежде всего,

следует отметить довольно быстрый рост правительственных субсидий на нужды начальных школ, при этом с середины 1850-х гг. государственная помощь оказывалась уже не только ведущим просветительским обществам, но и школам католиков и методистов [1, с. 11]. Такие действия властей свидетельствовали об их стремлении сгладить религиозные противоречия в начальных школах, поскольку представители отмеченных конфессий регулярно выдвигали подобны требования.

В целом в 1850-х гг. власти вели активную законодательную деятельность в сфере народного образования. Один за другим на обсуждение обеих палат парламента вносились соответствующие билли. Так, в 1850 г. в палате общин рассматривался законопроект либерала Дж. Фокса, предусматривавший учреждение бесплатных светских школ по всей стране. Однако он был быстро отклонен из-за сильного сопротивления, на сей раз объединившихся в оппозицию религиозных групп [20, p. 71]. В начале 1853 г. лидер либералов лорд Рассел представил в палату общин образовательный билль, предлагавший предоставить советам городов с населением 5 000 и выше право взимать со всех жителей налог в пользу школ. Данный проект также был отвергнут большинством палаты общин и, в значительной степени, из-за религиозных разногласий: ни одна из конфессий не желала поддерживать школы других вероисповеданий [20, p. 73].

В феврале 1855 г. Дж. Рассел внес на обсуждение парламента новый образовательный билль. Он ставил своей целью «содействовать распространению образования в Англии» [12, p. 4]. Во избежание столкновений по религиозному вопросу, билль предлагал исключить обязательное изучение Библии в школах, учреждаемых городскими советами, в связи с отличиями в ее трактовках. Более того, поскольку данные школы находились под контролем официальной церкви, дети диссентеров, католиков, евреев освобождались от уроков религии. Тем не менее, и в этом случае религиозная тема вызвала серьезные разногласия, и билль был отклонен большинством голосов [12, p. 4]. Представители различных конфессий в условиях доминирования официальной церкви в сфере начального образования видели себя здесь ущемленными в правах и не доверяли англиканскому духовенству. Они желали иметь более широкие возможности создавать свои школы с соответствующим вероисповеданием.

Вскоре в марте 1855 г. в палате общин состоялось обсуждение очередного билля по образованию, представленного бывшим военным министром торийцем Дж. Пакингтоном. Данный законопроект отличался от прежних более основательной разработкой. Его целью было устранение всех препятствий на пути развития сферы образования. В своей речи Дж. Пакингтон назвал состояние системы просвещения в стране неудовлетворительным, подчеркивая, что одним «добровольным принципом мы не можем достичь

того уровня образования, которого требует время» [13, col. 646]. В доказательство этого он привел официальные данные, согласно которым большинство начальных школ Англии находилось под управлением «Национального общества», т. е. в ведении государственной церкви, при этом качество их обучения было невысоким [13, col. 654].

В своем выступлении Дж. Пакингтон назвал религиозную проблему основной помехой на пути реформирования сферы начального образования. Для ее решения в законопроекте предусматривалось введения «универсальной» схемы религиозного обучения, суть которой заключалась в том, чтобы любая субсидируемая школа была обязана обучать всех детей, проживавших в данном районе, независимо от их религиозных убеждений [13, col. 646, 657].

Билль предлагал также создание центрального органа для общего управления системой образования в стране министерства просвещения [13, col. 659–661]. Подобная мера, безусловно, предполагала расширение влияния государства в сфере просвещения. Вместе с тем законопроект предусматривал проведение реформирования начального образования на основе прежней, добровольной системы. По убеждению Дж. Пакингтона прогресс образования в стране во многом обязан «содействию частной инициативы» [13, col. 664]. Получать же государственную помощь, согласно биллю, все школы могли только при условии допуска правительственной инспекции и введении «универсального» принципа религиозного обучения.

Вокруг билля Дж. Пакингтона в палате общин развернулась дискуссия. Наиболее содержательным было выступление известного торийца лорда Стенли (графа Дерби). Он особо остановился на религиозной проблеме, обратив внимание на непринципиальный характер разногласий по данному вопросу и возможность достижения здесь компромисса [13, col. 679–681]. В целом обсуждение билля Дж. Пакингтона вновь обозначило в числе основных препятствий на пути совершенствования системы начального обучения религиозный вопрос. Несмотря на одобрение основных положений билля Пакингтона большинством парламентариев, он также был отклонен.

В целом прослеживается закономерность, что большинство образовательных законопроектов, до сих пор представлявшихся в парламент, были отвергнуты главным образом вследствие религиозных разногласий (билли Брума 1820 г., Грехема 1843 г., Фокса 1850 г., Рассела 1853 г., Пакингтона 1855 г.). Данная закономерность свидетельствует, во-первых, о существовании в течение уже длительного времени в системе английского народного образования религиозной проблемы, во-вторых, о наличии достаточно острых разногласий в правящих кругах в подходах к ее решению. Подобная

ситуация в значительной степени была вызвана непоследовательными действиями самих властей. С одной стороны, осознавая потребности времени, они стремились к реформированию сферы народного образования и расширению здесь государственного контроля, но с другой – желали сохранить прежнюю добровольную систему с доминированием официальной церкви. Безусловно, такая позиция правящих кругов поощряла упорное сопротивление господствующей церкви каким-либо нововведениям, в том числе и вмешательству в дела образования государства. Тесное взаимодействие властей с англиканской церковью вызывало недовольство со стороны других конфессий, не желавших быть на вторых ролях в деле воспитания будущих граждан.

Таким образом, ключевое место религиозного вопроса в деле реформирования начального образования обусловливалось, в конечном счете, политическим смыслом. Школа, как важнейший канал идеологического влияния, всегда находилась в поле зрения властей. В индустриальном обществе сфера народного просвещения была поставлена в центр борьбы за власть. В условиях снижения авторитета религии господствующая церковь особенно ревностно боролась за сохранение своего влияния в обществе. В этой связи она стремилась не допустить ни общехристианского, ни светского обучения в массовой школе. Это вызывало протесты со стороны, как религиозных оппонентов, так и сторонников светского образования. Вместе с тем власти в данном противостоянии откровенно поддерживали англиканскую церковь, видя в ней надежного проводника официальной идеологии и гаранта стабильности в обществе.

Библиографический список

1. *Мижуев, П. Г.* Очерки развития и современного состояния народного образования в Англии / П. Г. Мижуев. – СПб.: Тип. И. Н. Скороходова, 1896. – 62 с.
2. Низшее обучение в Англии // ЖМНП. – СПб., 1856. – Ч. 90. – Отд. II. – С. 131–133.
3. *Соловьева, Т. С.* Религиозная политика либеральных тори в Англии (20-е гг. XIX в.) / Т. С. Соловьева. – Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. М., 1999.
4. *Трайль, И. Д.* Общественная жизнь Англии. В 6 т. – М.: Тип. В. Рихтер, 1899. – Т. 6. – 588 с.
5. *Тревельян, Дж. М.* Социальная история Англии. Обзор шести столетий от Чосера до королевы Виктории / Дж. М. Тревельян. – М.: Изд. иностр. лит., 1959. – 589 с.
6. *Флейшнер, Л.* История народного образования в Англии / Л. Флейшнер. – Одесса: [б. м.], 1895. – 39 с.
7. Annual general meeting of National Society // Morning Post. – 1840. – 28 May. – P. 4.
8. Annual meeting of British and Foreign School Society // Morning Post. – 1840. – 12 May. – P. 4.
9. Committee of the Prive Council on Education. Council Office. Whitehall, January 4, 1840 // Morning Post. – 1840. – 25 March. – P. 2.

10. *Dobbs, A. E.* Education and social movement. 1700–1850 / A. E. Dobbs. – London: Longmarms, 1919. – 257 p.
11. Editorial // Morning Post. – 1840. – 26 May. – P. 3.
12. Education Bill by J. Russel // The Times. –1855. – 13 Febr. – P. 4.
13. Education Bill // HPD. Ser. 3 rd. – London, 1855. – Vol. 137. – Col. 641–686.
14. Education // Hansard's Parliamentary Debates (далее: HPD). Ser. 3 rd. – London, 1833. – Vol. 20. – Col. 733–736.
15. Education of Factory Children // HPD. Ser. 3 rd. – London, 1843.– Vol. 67. – Col. 422–445
16. Minutes of the Committee of Council on Education dated August, 1840 // Educational documents. England Wales, 1816 to the present day // Ed. by J. S. Maclure. – London, 1974. – 378 p.
17. National Education // Annual Register. – London, 1839. – Vol. 81. – Chapter XII. – P. 217–234.
18. National Education // Annual Register. – London, 1840. – Vol. 82. – Chapter VII.– P. 140–172.
19. Order in Council dated August 10 th., 1840 // Educational Documents England and Wales, 1816 to the present day // Ed. by J. S. Maclure. – London, 1974. – P. 46–47.
20. Report of the Commissioners appointed to inquire into the State of Popular Education in England (The Newcastle Report) // Educational Documents England and Wales. 1816 to the present day // Ed. by J. S. Maclure, – London, 1974. – P. 70–78.
21. Rules and Objects of the National Association for Promoting the Political and Social Imppovement of the People // British working class movements. Select Documents. 1789–1875 / Ed. by G. D. H. Cole and A. W. Filson. – London: Macmillan, 1951. – P. 380–381.

УДК 008.009:39

ПРАЕКТ «АДЗІН ПОЯС – АДЗІН ШЛЯХ» КІТАЙСКАЙ НАРОДНАЙ РЭСПУБЛІКІ ЯК ФАКТАР УМАЦАВАННЯ ЕЎРАЗІЙСКАЙ ІНТЭГРАЦЫІ

А. Ф. Паддубская

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4, 220030, г. Мінск, Paddubskaya@bsu.by

У артыкуле аналізуецца станаўленне і развіццё кітайскай ініцыятывы «Адзін пояс – адзін шлях» (АПАШ), асноўныя фактары яе вылучэння, матывы і мэты. Раскрываецца эвалюцыя ініцыятывы АПАШ, якая прэтэндуе на ролю новага механізму глабалізацыі, новай ідэалогіі глабалізму з лозунгам «будаўніцтва супольнасці адзінага лёсу чалавецтва». Асаблівая ўвага надаецца аналізу праблем і перспектыў праекта «Адзін пояс – адзін шлях».

Ключавыя словы: «Адзін пояс – адзін шлях; еўразійская інтэграцыя; супрацоўніцтва; Кітай; Еўразія.

ПРОЕКТ КИТАЙСКОЙ НАРОДНОЙ РЕСПУБЛИКИ «ОДИН ПОЯС – ОДИН ПУТЬ» КАК ФАКТОР УКРЕПЛЕНИЯ ЕВРАЗИЙСКОЙ ИНТЕГРАЦИИ

Е. Ф. Поддубская

Белорусский государственный университет, 220030, г. Минск, пр-т Независимости, 4, Paddubskaya@bsu.by

В статье анализируется становление и развитие китайской инициативы «Один пояс – один путь» (ОПОП), основные факторы ее выдвижения, мотивы и цели. Раскрывается эволюция инициативы ОПОП, претендующая на роль нового механизма глобализации, новой идеологии глобализма с лозунгом «строительства сообщества единой судьбы человечества». Особое внимание уделяется анализу проблем и перспектив проекта «Один пояс, один путь».

Ключевые слова: «Один пояс – один путь; евразийская интеграция; сотрудничество; Китай; Евразия.

THE PROJECT “ONE BELT ONE ROAD” OF THE PEOPLE'S REPUBLIC OF CHINA AS A FACTOR FOR STRENGTHENING EURASIAN INTEGRATION

A. F. Paddubskaya

Belarusian State University, 4 Nezalezhnosti Ave., Minsk, 220030, Paddubskaya@bsu.by

The article analyses the formation and development of the Chinese initiative “One belt, One road” (OBOR), the main factors of its promotion, motives and goals. It reveals the evolution of the initiative “One belt, One road”, which claims to be the new mechanism of globalisation, the “concept of global governance”, the new ideology of globalism with the slogan “building a community of the common destiny of humanity”. Particular attention is paid to the analysis of problems and the perspective of the OBOR project.

Keywords: “One Belt; One road”; Eurasian integration; cooperation; China; Eurasia.

Новы этап глабалізацыі эканомікі на пачатку XXI ст. падштурхоўвае нацыянальныя дзяржавы шукаць кампраміс паміж захаваннем палітычнага суверэнітэту, кантролю над рэсурсамі, фінансавымі і інфармацыйнымі патокамі і неабходнасцю ўдзельнічаць у наднацыянальных інстытутах: ваенна-палітычных блоках, эканамічных саюзах і міжнародных інструментах развіцця.

Глабалізацыя не прывяла да зніжэння інтэнсіўнасці рэгіянальных інтэграцыйных працэсаў, наадварот – гэтыя працэсы прыкметна актывізаваліся. Сталі фармавацца новыя міжнародныя макрарэгіёны з цеснымі ўнутранымі палітычнымі і эканамічнымі сувязямі.

Адным з найноўшых і маштабных інтэграцыйных праектаў з'яўляецца ініцыятыва КНР «Адзін пояс – адзін шлях», якая была ўпершыню агучана

лідэрам КНР Сі Цзіньпінам падчас візітаў у Казахстан і ў Інданезію восенню 2013 года.

Першапачаткова кітайская канцэпцыя праследавала пераважна эканамічныя задачы, уяўляла сабой набор інфраструктурных праектаў, якія ахоплівалі Еўразійскі кантынент [2, С. 113]. Заяўленай мэтай праекта аб'яўлялася стварэнне новых механізмаў эканамічнага развіцця, якія будуць садзейнічаць больш эфектыўнаму размеркаванню рэсурсаў у рэгіёне і ўмацаванню рыначнай інтэграцыі паміж дзяржавамі [6], што павінна было ў выніку прывесці да фарміравання і прасоўвання новай мадэлі міжнароднага супрацоўніцтва і эканамічнага развіцця з дапамогай умацавання дзеючых рэгіянальных двухбаковых і шматбаковых механізмаў і структур з удзелам Кітая.

Паступова адбылося ўдакладненне мэтавых установак і задач ініцыятывы, якія выйшлі ў працэсе рэалізацыі за рамкі першапачатковай задумы. Прыкметнае месца ў ёй занялі пытанні забеспячэння міру, бяспекі, супрацоўніцтва ў сферы культуры і г. д. Ініцыятыва «Адзін пояс – адзін шлях» паўстала як інавацыйная, глабальная стратэгічная канцэпцыя, якая зможа сфарміраваць новыя інстытуты, практыкі, механізмы глабальнага развіцця. Праект стаў пазіцыянавацца як канцэптуальная праграма, якая садзейнічае развіццю сусветнай эканомікі, як адказ на выклікі сучаснага свету, «механізм фарміравання новага міжнароднага парадку», «новага парадку Шаўковага шляху», які мае эканамічны, палітычны і культурны патэнцыял інтэграцыі [12, С. 67; 5, С. 733; 4, С. 116].

У цяперашні час мэты Пекіна ў «Адзін пояс – адзін шлях» фармулююцца яшчэ больш амбіцыйна – адным з найважнейшых тэзісаў праекта з'яўляецца палажэнне аб будаўніцтве «супольнасці адзінага лёсу чалавецтва» [9, С. 241; 10, С. 241]. Пры гэтым «супольнасць адзінага лёсу» – гэта мэта; агульныя інтарэсы – аснова; супрацоўніцтва і ўзаемны выйгрыш – прынцып; кансультацыі і сумеснае будаўніцтва – галоўныя спосабы распрацоўкі палітыкі сувязяў і ўзаемадзеянняў спалучэння з рэальнымі патрэбамі краін.

Іншымі словамі, ініцыятыва «Адзін пояс – адзін шлях» становіцца кітайскім варыянтам праекта глабалізацыі.

У стратэгіі «Адзін пояс – адзін шлях» дэкларуюцца такія прынцыпы міжнароднага супрацоўніцтва як: шматбаковасць, узаемадапаўняльнасць і інклюзіўнасць супрацоўніцтва.

Шматбаковасць выяўляецца ў тым, што адносіны паміж дзяржавамі раўнапраўныя, супрацоўніцтва перасякаецца. Узаемадапаўняльнасць разглядаецца як магчымасць абмена ў сферах рэсурсаў, капіталу і тэхналогій для дасягнення ўзаемавыгаднага супрацоўніцтва і агульнага развіцця. Су-

працоўніцтва ў рамках праекта можа садзейнічаць мадэрнізацыі прамысловай структуры краін, якія сталі на шлях развіцця, з дапамогай перадачы тэхналогій Інклюзіўнасць выяўляецца ў тым, што рэалізацыя ініцыятывы «Адзін пояс – адзін шлях» не прывядзе да выключэння і канкурэнцыі з існуючымі механізмамі супрацоўніцтва (ШАС, ЕАЭС і г. д.), а надасць новыя сілы гэтым механізмам.

Маштабнасць праекту (па стану на сакавік 2022 года, КНР падпісала пагадненні аб супрацоўніцтве ў межах ініцыятывы «Адзін пояс – адзін шлях» з 148 краінамі і 31 міжнароднай арганізацыяй [11, С. 22]) выклікала інтарэс з боку палітычных і эканамічных эліт, навуковай супольнасці і сродкаў масавай інфармацыі з усяго свету.

Аднак, у 2019–2021 гг. навукоўцы (у тым ліку і кітайскія) пачалі заклікаць больш аб'ектыўна ўлічваць унутраную і знешнюю абстаноўку для рэалізацыі практычных праектаў плана «Адзін пояс – адзін шлях». Паўстала больш глыбокае разуменне, што прыцягнуць усе краіны да рэалізацыі праекту, вельмі складана [3, С. 71].

Праект «Адзін пояс – адзін шлях» сутыкнуўся з шэрагам праблем. Кожная з краін-удзельніц мае свае асаблівыя расавыя, рэлігійныя, культурныя, эканамічныя, прававыя і палітычныя характарыстыкі, што часта могуць перашкаджаць іх аб'яднанню ў адзіны эканамічны праект [8, С. 140].

У марскім сектары для рэалізацыі кітайскага плана патрабуецца падпісанне шматлікіх пагадненняў паміж Пекінам і Асацыяцый краін Паўднёва-Усходняй Азіі, а таксама Еўрапейскім саюзам. З іншага боку, ёсць шэраг краін, у мытных пагадненнях якіх усё яшчэ не ліквідаваныя бар'еры для свабоднага гандлю, што ўскладняе дасягненне мэтаў Кітая па рэалізацыі праекта «Адзін пояс – адзін шлях».

Яшчэ адзін выклік рэалізацыі праекта звязаны з праблемамі бяспекі. Паспяховая рэалізацыя праекта і інтэграцыя краін-удзельніц суправаджаецца непрадказальнымі рызыкамі, звязанымі з ростам канфліктаў і нестабільнасці ў свеце, якія ствараюць перашкоды для рэгіянальнага супрацоўніцтва [7, С. 174]. Прысутнасць тэрарыстычных груп (такіх, напрыклад, як ІДЗІЛ – ісламская дзяржава (Ісламская дзяржава Іраку і Леванту) – транснацыянальная вайскова-тэрарыстычная арганізацыя, заснаваная ў кастрычніку 2006 году ў ірацкім горадзе Бакуба), сур'ёзна ўскладняе рэгіянальнае супрацоўніцтва [1, С. 120]. Важна, што ўдзел шырокага спектра краін і міжнародных арганізацый дасць магчымасць забяспечыць рэгіянальную бяспеку шляхам сумеснай барацьбы з тэрарыстычнымі пагрозамі, у чым, без сумнення, зацікаўлены ўсе ўдзельнікі ініцыятывы, у тым ліку і Беларусь.

Акрамя таго, знешнепалітычная сітуацыя ў еўразійскім рэгіёне пастаянна мяняецца, «Адзін пояс і адзін шлях» не з'яўляецца адзіным праектам

еўразійскай інтэграцыі: функцыянуюць розныя рэгіянальныя аб'яднанні рознай ступені глыбіні ўзаемадзеяння і шыраты сфер рэгулявання, што стварае канкурэнцыю для ініцыятывы.

Такім чынам, ідэалогія праекта «Адзін пояс – адзін шлях» з'яўляецца вынікам эвалюцыі знешнепалітычных дактрын КНР і адпавядае ўзрослай ролі Кітая ў сусветнай эканоміцы. Канцэпцыя праекта «Адзін пояс – адзін шлях» прасоўвае ідэал свабодных раўнапраўных адносін і глабальнай адкрытасці, пазіцыянуючы сябе як альтэрнатыву заходняй мадэлі мадэрнізацыі і кансерватыўнаму антыглабалізму. Рэалізацыя ініцыятывы будзе садзейнічаць усталяванню сувязей і эканамічнаму росту ў яшчэ большым дыяпазоне ў еўразійскім рэгіёне.

Адзначаецца, што ўдзельнікі праекта «Адзін пояс – адзін шлях» павінны ідэнтыфікаваць сябе ў перспектыве з пэўнай «глабальнай транснацыянальнай супольнасцю», якая аб'ядноўвае людзей з рознай этнічнай або грамадзянскай прыналежнасцю.

У цэлым ідэалогія праекта «Адзін пояс – адзін шлях» першапачаткова выклікала ў свеце вялікую цікавасць, што можна растлумачыць як матэрыяльнай зацікаўленасцю розных эканамічных і палітычных сіл, так і арыгінальнасцю ідэйнай канструкцыі праекта. Аднак, за дастаткова невялікі тэрмін прайшла ў навуковым дыскурсе шлях ад адназначнай цікавасці і ўсведамлення важнасці супрацоўніцтва ў межах «Аднаго поясу – аднаго шляху» да заяў аб неабходнасці больш дэталёвага вывучэння выклікаў і перашкод праекту, рашэння эканамічных праблем і эфектыўнасці палітычнага ўзаемадзеяння паміж краінамі-ўдзельніцамі ініцыятывы.

Прымаючы да ўвагі існуючыя і патэнцыйныя рызыкі і выклікі, якія стаяць перад ініцыятывай «Адзін пояс – адзін шлях», пастаянна павінны ўдасканальвацца механізмы ўзаемадзеяння ўнутры ініцыятывы, прававыя рамкі, практыкі кіравання і тэхналагічныя рашэнні. Толькі стварыўшы арыгінальныя, эфектыўна працуючыя інстытуты, праект АПАШ можа дасягнуць поспеху і рэалізаваць пастаўленыя перад ім задачы.

Бібліяграфічны спіс

1. *Гасанов, К. Н.* Проблемы обеспечения безопасности маршрута «Нового шелкового пути» через Центральноазиатский регион / К. Н. Гасанов // Постсоветские исследования. – 2020. – № 2. – 116–123. С. 120.

2. *Дэкунь, Кун* Евразийская интеграция Китая в рамках инициативы «Один пояс и один путь» / Кун Дэкунь // Теории и проблемы политических исследований. – 2018. – Том 7. – № 2. – С. 112–121. С. 113).

3. *Ижу, Лю, Авдокушин, Е. Ф.* Проект «Один пояс, один путь» 2.0 – стратегия стимулирования глобальной экспансии Китая / Лю Ижу, Е. Ф. Авдокушин // Мир новой экономики. – 2019. – № 13(1). С. 67–76.

4. *Занг, Динь Ле Хонг* Китайская инициатива «Пояс и путь» и ее влияние на формирование новой системы международных отношений / Динь Ле Хонг Занг // Ученые записки Крымского федерального университета имени В. И. Вернадского Философия. Политология. Культурология. – 2019. – № 4. – С. 115–124 . – С. 116.

5. *Зиниша, О. С.* Новый «шёлковый» мировой порядок: мечта или реальность? / О. С. Зиниша // Экономика и социум. – 2016. – № 4. – 730–735. С. 733.

6. *Кулинцев, Ю.* «Один пояс – один путь»: инициатива с китайской спецификой [Электронный ресурс] / Ю. Кулинцев. – Режим доступа: https://russiancouncil.ru/blogs/riacexperts/_1868/. – Дата доступа: 04.09.2023

7. *Розов, Н. С.* Китайский проект «Один пояс и .один путь» в контексте парадигм исторической макросоциологии / Н. С. Розов // Вестник Новосибирского государственного педагогического университета. – 2018. – Т. 8. – № 1. – С. 173–188.

8. *Сереков, Б. А.* Китайский проект «Один пояс – один путь»: проблемы и перспективы реализации / Б. А. Сереков // «Россия и современный мир». – 2018. – № 3. – С. 138–150. С. 140.

9. *Сюань, Цю* Содействие созданию сообщества с единой судьбой с помощью инициативы «Один пояс и один путь» / Цю Сюань // Народный форум. – 2017. – № 36. – С. 36–37.

10. *Цзаньпин, Чжун* «Один пояс – один путь» как новая форма диалога между Китаем и цивилизациями / Чжун Цзаньпин // Ярославский педагогический вестник. – 2018. – № 1. – С. 239–243.

11. *Шупин, Я.* Евразийская инициатива «Большое евразийское партнёрство» и «Один пояс – один путь»: сравнительный анализ / Я. Шупин // Россия вчера, сегодня, завтра. – № 1. – 2023. С. 22. (19–33).

12. *Юнхао, Ван* Основные направления внешней политики Китая в Юго-Восточной Азии: применение инструментов «мягкой силы» / Ван Юнхао // Общество: политика, экономика, право. – 2023. – № 5. С. 62–68. С. 67.

УДК 316-048.35"1950/1969"(476)(091)

ПРАКТЫКА МАДЭРНІЗАЦЫІ: ГРАМАДСТВА САВЕЦКАЙ БЕЛАРУСІ Ў 50–60-х гг. XX ст.

Н. А. Поляк

Беларускі дзяржаўны медыцынскі ўніверсітэт, пр. Дзяржынскага, 83, г. Мінск, Беларусь, Polyak77@mail.ru

Мадэрнізацыйны падыход у разглядзе працэсаў мінулага з’яўляецца новым у нашай навукі. Беларускае грамадства другой паловы 50–60-х гг. XX ст. адчула на сабе імклівую індустрыялізацыю эканомікі і пражывала істотныя сацыяльна-дэмаграфічныя змены ў выглядзе вылучэння на першыя пазіцыі «суб’ектаў мадэрнізацыі» – рабочага класу. Практыка мадэрнізацыі ў БССР праходзіла супярэчліва і рэалізоўвалася своеасабліва. Цяжкасці, з якімі сутыкнуўся рабочы клас Савецкай Беларусі былі выкліканы надзвычай імклівым дынамізмам развіцця.

Ключавы словы: мадэрнізацыя; эканамічны рост; наваўвядзенні; сацыяльна-дэмаграфічныя змены; рабочы клас; урбанізацыя; школы рабочай моладзі; гатовы да працы і абароны.

ПРАКТИКА МОДЕРНИЗАЦИИ: ОБЩЕСТВО СОВЕТСКОЙ БЕЛАРУСИ В 50–60-х гг. XX ст.

Н. А. Поляк

Белорусский государственный медицинский университет, пр. Держинского 83, г. Минск, Беларусь, Polyak77@mail.ru

Модернизационный подход изучения процессов прошлого является новым в нашей науке. Белорусское общество второй половины 1950–1960-х годов XX века пережилао бурную индустриализацию экономики и значительные социально-демографические изменения в виде выдвижения на первые позиции «субъектов модернизации» — рабочего класса. Практика модернизации в БССР была противоречивой и осуществлялась своеобразно. Трудности, с которыми столкнулся рабочий класс Советской Белоруссии, были вызваны чрезвычайным динамизмом развития.

Ключевые слова: модернизация; экономический рост; инновации; социально-демографические изменения; рабочий класс; урбанизация; школы рабочей молодежи; готовность к труду и обороне.

PRACTICE OF MODERNIZATION: SOCIETY OF SOVIET BELARUS IN THE 1950s – 1960s

N. Poliak

Belarusian State Medical University, Dzerzhinsky ave. 83, Minsk, Belarus, Polyak77@mail.ru

The modernization approach to studying past processes is new in our science. Belarusian society in the second half of the 1950s – 1960s of the 20th century experienced rapid industrialization of the economy and significant socio-demographic changes in the form of the promotion of “subjects of modernization” – the working class – to the first positions. The practice of modernization in the BSSR was contradictory and carried out in a unique way. The difficulties faced by the working class of Soviet Belarus were caused by the extraordinary dynamism of development.

Keyword: modernization, economic growth, innovations, socio-demographic changes, working class, urbanization, schools of working youth, readiness for work and protection.

Сучасная сацыльная рэчаіснасць становіцца больш зразумелай, калі шчыльней угледзіцца ў мінулае. Палітыка савецкай улады, накіраваная на распасюджванне на першы погляд звыклых сёння, але такіх значных для кожнага каштоўнасцей сярод савецкіх людзей, істотна паскорыла мадэрнізацыю грамадства. Распачатая занава палітыка аднаўлення зруйнаванай вайной эканомікі ў БССР, патрабавала хуткіх і дакладных рашэнняў. Савецкая ўлада сфармулявала новыя формы і метады праца з дакладнай сацыяльнай групай, якая была неабходна для прагрэсіўнай трансфармацыі эканомікі – рабочым класам.

Разважаючы над тэмай мадэрнізацыі можна адзначыць, што сама па сабе мадэрнізацыйная тэорыя прыйшла на змену традыцыйным падыходам

у гістарычнай навукі і з'яўлялася варыятыўнай у трактоўкі гістарычнай рэчаіснасці. Для прыхільнікаў мадэрнізацыйнага падыходу ўлік соцыакультурнага кантэксту ў станоўчых эканамічных зменах відавочны і неабходны. Падыход па сутнасці з'яўляецца міждысцыплінарным і па іншаму трактуе рухаючыя сілы, дынаміку і наступствы прагрэсу. Ён прадугледжвае рацыянальны кантроль над прыродным, сацыяльным і навуковым [4, с. 10].

У пасляваеннай Беларусі, дзе акрамя зруйнаванай эканомікі існавала шмат пытанняў звязаных з далучэннем заходніх абласцей да БССР, палітыка Партыі і Урада будавалася ў адпаведнасці з прыярытэтамі індустрыяльнага росту і ў рэчышчы ідэалогіі апекі і клопату над «суб'ектамі мадэрнізму» – рабочым класам [5, с. 284]. У гэтай сувязі неабходна разумець, што прынятыя дзяржавай рашэнні і пастановы стваралі фундамент тагачаснага сацыяльнага ўзаемадзеяння і дэмаграфічных пераўтварэнняў. Менавіта сацыяльны змест тагачасных працэсаў сёння вывучаны слаба і чакае сваіх даследчыкаў.

Што сабой уяўляла беларускае савецкае грамадства ў 50–60-х гг. XX ст., можна ўявіць па дадзеным перапісу 1959 года. У БССР налічвалася 8 мільёнаў 60 тысяч чалавек, з іх 31 % гараджане, 69 % сяляне. У сталіцы пражывала 509 500 чалавек. У 1970 г. (у год чарговага перапісу) гарадское насельніцтва некалькі павялічылася і склала 43 % [6, с. 138].

Практычная рэалізацыя абранага Партыяй курса на індустрыяльны рост і развіццё заключалася ў факусіроўкі на мэтавай аўдыторыі. Можна, нават, казаць аб стымуляванні сацыяльнай стратыфікацыі на падставе рода заняткаў. Камуністычная партыя была зацікўлена ў павелічэнні колькасці працоўных індустрыяльных прадпрыемстваў і садзейнічала памнажэнню класа рабочых. Рабочым класам, на думку некаторых даследчыкаў, можна назваць людзей занятых ў матэрыяльнай вытворчасці пераважна фізічным трудом і аб'яднаных у клас спецыфічнымі сацыяльнымі каштоўнасцямі [1, с. 170].

Адным з відавочных сродкаў папаўнення рабочай сілы і крокам у фарміраванні рабочага класа ў БССР было навучанне. Часткай глабальнай праграмы сацыяльна-эканамічнага развіцця сталі рашэнні Саўміна БССР і ЦК КП(б)Б аб усенавучы дзяцей БССР ад 7 да 14 гадоў. Такія пастановы мелі сваю практычную рэалізацыю і ў 1955/1956 навучальным годзе кантынгент вучняў VIII–X-ых класаў павялічыўся ў параўнанні з 1950/51 годам у 4 разы, а колькасць сярэдніх школ выросла на 90 %, у тым ліку ў вёсцы ў 2,5 разы. Значна выросла колькасць выпускнікоў X класаў: у 1950/1951 – 7 360 чалавек, у 1955/1956 – 51 352 чалавекі [3, с. 64]. Істотна садзейнічала папаўненню шэрагаў рабочых прыняцце закона Вярхоўнага Савета БССР ад 1959 г. «Аб умацаванні сувязі школы з жыццём і аб далейшым развіцці сістэмы народнай адукацыі». Практыка політэхнічнага, вячэрняга, завочнага, вытворчага навучання, школы камуністычнай працы і інш. павінна была садзейнічаць уздыму прамысловай вытворчасці ва ўмовах навукова-тэхнічнай рэвалюцыі. Розныя формы атрымання спецыяльнай адукацыі

(народныя універсітэты, школы эканамічных ведаў, курсы павышэння кваліфікацыі, грамадска-палітычныя курсы і інш.) дапамагалі супрацоўнікам удасканальваць веды і ўключацца ў працэс дынамічнай мадэрнізацыі.

Распаўсюджванне школ пры заводах і фабрыках было, бадай, самай эфектыўнай і самай запатрабаванай формай арганізацыі адукацыі для рабочага класа. Жаданне працаваць і атрымліваць усе сацыяльныя выгоды, якія атрымліваў рабочы завода ў горадзе, падштурхала супрацоўнікаў вучыца ў школах рабочай моладзі. Пры Мінскім трактарным заводзе працавала вячэрняя школа № 7, будынак для якой пабудавалі самі трактаразавадчане. Такія школы існавалі пры аўтамабільным, мотавела заводзе, Інтэграле, Гомсельмашы, Аршанскім льнакамбінаце, Лідскай абутковай фабрыке і інш. [2, с. 116].

Практыка мадэрнізацыі ў сваім інструментарыі мела розныя элементы. Так, напрыклад, заахвочванне працоўных сацыяльна-пабытовымі каштоўнасцямі такімі як, аплачваемая праца, жыллё ў горадзе, наяўнасць пунктаў пабытовага абслугоўвання, дзіцячых садкоў, магазінаў, бальніц і паліклінік, павінны былі стымуляваць уладкоўвацца рабочых на прамысловае прадпрыемства.

Асноўныя надзеі на вырашэнне пытання з жыллём і забеспячэнне неабходнымі сацыяльна-пабытовымі паслугамі звязваліся з самімі прамысловымі прадпрыемствамі. Паўсюдна папулярызаваўся досвед працоўных горада Горкага, якія самастойна ўзводзілі квадратныя метры і спадарожныя аб'екты. У 50-я гг. 50 %, а ў 1960 г. 73,3 % жылога фонду г. Мінска належала прамысловым прадпрыемствам) [2, с. 240], Рабочыя Мінскага аўтазавода пабудавалі для сябе 7 000 квадратных метраў, дзе трактаразаводцы занялі 25 дамоў (135 сем'яў). Завадчанамі будаваліся інтэрнаты, дзіцячыя сады, камбінаты бытавога абслугоўвання, школы, паліклінікі, бальніцы, здраўпункты інш. Сіламі жыхароў завадскіх раёнаў арганізоўваліся рухі: «За высокую санітарную культуру вуліц», «Азеляненне двароў» і інш. [2, с. 389].

Выразнае разуменне таго, што «суб’ект мадэрнізацыі» павінен быў быць здаровай, гарманічна развітай, фізічна падрыхтаванай, загартаванай асобай, прысутнічала паўсюдна. Пра гэта сведчыць той факт, што на прадпрыемствах павялічвалася колькасць здраўпунктаў, медыцынскіх кабінетаў, узмацняўся кантроль за выкананнем правіл бяспекі на вытворчасці, скарачаўся працоўны дзень. Доказам актыўнай працы з’яўляюцца шматлікія агітацыйныя плакаты, якія захаваліся да нашых дзён [7]. Назіралася станоўчая дынаміка спажывання прадуктаў. З 1953 па 1959 гг. на аднаго члена рабочай сям'і спажыванне хлеба знізілася на 18 працэнтаў, малака і малочных прадуктаў павялічылася ў 1,5 раза, садавіны і агародніны павялічылася ў 2,5 разы [2, с. 385]. Рэалізоваліся планы па фізічнаму выхаванню. Так, вялікая ўвага надавалася падрыхтоўкі да здачы норм ГПА – гатовы да працы і абароны.

Такім чынам, практыка мадэрнізацыі, якая прадугледжвала ажыццяўленне навуковай рэвалюцыі ў прамысловай сферы і дынамічную індустрыялізацыю Савецкай Беларусі выклікала істотныя сацыяльна-дэмаграфічныя змены ў грамадстве БССР у 50–60-х гг. XX ст. Змены выражаліся ў пераездзе сельскіх жыхароў у горад. Горад павінен стаць цэнтрам «выхавання» новых гараджан – працоўных заводаў, камбінатаў, будоўляў. Стымулам папаўнення шэрагаў рабочых стала арганізаваная Партыяй праграма паўсямеснай сярэдняй і прафесійнай адукацыі, школ рабочай моладзі і іншых форм ўдасканалення ведаў. Фарміравалася ўстойлівае ўяленне грамадскасці аб значнасці адукацыі для эканамічнага прагрэсу. Таксама шырокае распасюджванне атрамала папулярызацыя каштоўнасці сацыяльных выгод для супрацоўнікаў прадпрыемстваў такіх, як жыллё і гарадская інфраструктура.

Праўда, сцэнарый фарміравання рабочага класа і развіцця беларускага горада ў БССР меў адметнасці і свае асаблівасці. Спецыфічнай рысай ўрбанізацыі стала «асялянванне» горада – перанос вясковай абшчыннасці і патрыярхальнасці ў гарадскія ўмовы жыцця рабочых. Амаль кожны буйны цэнтр у Беларусі нагадваў «гарадскую вёску». Складанае жыццё у горадзе вымушала жыхароў падтрымліваць цесныя зямляцкія адносіны з правінцыяй каб мець прадукты. Нярэдка рабочыя былі «часовымі» і працавалі толькі некаторы час (змену, вахту). Імклівым ростам колькасці рабочых як класа адрознівалася бадай толькі сталіца. Шэраг складанасцей, з якімі сутыкнулася беларускае савецкае грамадства на этапе імклівых эканамічных змен, былі выдаткамі дынамізма працэсаў мадэрнізацыі.

Бібліяграфічны спіс

1. *Воейков, М. И.* К вопросу о колличественном и качественном составе рабочего класса / М. И. Воейков, // Рабочий класс в процессах модернизации России: исторический опыт: сб. статей. – М.: Экономическая демократия. 2001. – С. 166–175.

1. Истрия рабочего класса Белорусской ССР: в 4 т. / редкол: И. Е. Марченко [и др.]. – Минск: Наука и техника, 1987. – Т. 4; Рабочий класс БССР на этапе совершенствования социализма (1961–1986). Минск: Наука и техника, 1987. – 484 с.

2. *Маржалава, Т. В.* Партыйна-дзяржаўная палітыка ў сферы арганізацыйнай перабудовы агульнаадукацыйнай школы БССР (1945–1959 гг.) / Т. Маржала // Актуальныя праблемы станаўлення і развіцця беларускай дзяржаўнасці: матэрыялы рэсп. навук-практ. канф., Мінск, 17 февр., 2009 г.: в 2 ч. – Минск, 2009. – Ч. 2. – С. 60–63.

3. *Побережников, И. В.* Переход от традиционного к информационному обществу: теоретико-методологические поблемы модернизации. / И. В. Побережников. – М., 2006. – 240 с.

4. *Романов, П. В., Ярская-Смирнова, Е. Р.* Риторика и практика модернизации: советская социальная политика, 1917–1930-е года / П. В. Романов, Е. Р. Ярская-Смирнова // Социальная история. Ежегодник, 2009. – СПб., 2010. – С. 275–287.

5. *Риер, Я. Г.* Историческая демография: уч пособие / Я. Г. Риер. – 2-е изд. – Могилёв: МГУ им. А. Кулешова, 2006. – 160 с.

6. https://aif.by/timefree/sport/moda_na_zdorove_yarkie_sovetskie_plakaty_o_sporte/Дата доступа 26.05.2023.

УДК 94(476)"1945/1953":316.42

УЧАСТИЕ ДЕЛЕГАТСКИХ СОБРАНИЙ В СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ ПРЕОБРАЗОВАНИЯХ ЗАПАДНЫХ ОБЛАСТЕЙ БССР (1945–1953 гг.)

К. И. Талалуева

Белорусский государственный университет, пр. Независимости, 4, 220030, г. Минск, abramova.ki@gmail.com

Социально-экономические преобразования в западных областях БССР были направлены на изменение хозяйственного и культурного уклада жизни населения, до 1939 года проживавшего в составе Польской Республики. Партийные организации проводили агитационную и организационную работу с женским населением через делегатские собрания. Институт делегаток действовал с 1945 по 1953 гг. и способствовал формированию женского актива, готового к работе в советских, кооперативных, хозяйственных и общественных организациях.

Ключевые слова: женщина; делегатские собрания; западные области БССР.

WOMEN DELEGATES AND THE POLITICS OF REFORM IN WESTERN BELARUSSIAN REGIONS (1945–1953)

K. I. Talaluyeva

Belarusian State University, av. Independence, 4, 220030, Minsk, abramova.ki@gmail.com

The politics of reform in western belarussian regions was aimed at changing the economic and social way of life of population which lived in Poland until 1939. Among the tasks was the elimination of illiteracy, raising the political consciousness of women, assisting in getting pays, benefits for single mothers and mothers of many children, collectivization. Party organizations carried out propaganda and organizational work with the female population through delegate meetings. They operated from 1945 to 1953. They became a social elevator for landless and lowland peasant women. The most talented delegates could get an education, build a career in central and local government and institutions.

Keywords: woman; delegate meetings; western belarussian regions.

В 1945 г. в западных областях большинство колхозов, созданных в предвоенное время, не было восстановлено. Массовое колхозное движение не развернулось. 95–97 % засеваемой площади принадлежало единоличникам. Для сравнения, в восточных областях БССР в колхозах и совхозах было сосредоточено свыше 84 % посевной площади [1, с. 307].

В рамках Закона о пятилетнем плане послевоенного развития Белорусской ССР предстояло провести сплошную коллективизацию западных областей. В первые годы после войны объединение крестьянских хозяйств в колхозы шло медленно. Требовались дополнительные организационные мероприятия для реорганизации хуторской системы хозяйствования, которая не способствовала объединению крестьян в коллективные хозяйства.

Значительная доля сельского населения западных областей приходилась на женщин: в 1947 г. там проживало 1 666 561 чел., около 80 процентов которых числились за хозяйствами единоличников и некооперированных кустарей [2, л. 1–12].

IX Пленум ЦК КП(б)Б в 1946 г. рекомендовал широко использовать в работе с женщинами институт делегатских собраний. Также в постановлении поручалось провести выборы делегаток и создать собрания при городских и сельских советах депутатов, на предприятиях и в учреждениях Западной Беларуси. «Женщина–делегатка должна стать советской активисткой – стахановка на производстве, общественница в деревне, которая будет примером по выполнению хозяйственно-политических задач, поставленных партией и правительством, так и в быту», – призывала в инструктивном письме начальник отдела по работе с женщинами ЦК КПБ Федосюк А. И. [3, л. 18].

В период с 1946 по 1953 гг. было проведено две избирательные компании по выбору делегаток. На октябрь 1946 г. в политической компании приняло участие более 100 тыс. женщин. В Западной Беларуси было выбрано свыше 18 тыс. делегаток: в Барановической области – 3 180, Брестской – 2 518, Гродненской – 4 039, Молодеченской – 2 393, Пинской – 4 750, Полоцкой – 1 325 чел. К марту 1947 г. охват женщин существенно увеличился: более 500 тыс. избирательниц пришло на встречи по выборам, избрано более 30,5 тыс. делегаток. Вторая избирательная компания проходила в более благоприятных социально-экономических условиях: к концу 1950 г. количество делегаток составило 41 899 чел. [4, с. 338].

Организационная и массово-политическая работа делегатских собраний курировалась отделами по работе с женщинами. Они отбирали в качестве делегаток лучших женщин из работниц, крестьянок, домохозяек, местной интеллигенции, преданных идеалам советской власти. Делегатские собрания избирали Совет из 3–7 человек, который занимался планированием работы собрания. Руководство делегатских собраний утверждалось районными комитетами партии. Предполагалось, что делегатские собрания заседают не реже одного раза в месяц.

Наибольшее количество делегатских собраний действовало в районах, где преобладали беспартийные женщины с низким уровнем образования. Так, в Молодеченской области собрания были распространены в Воложинском (22 шт.), Ошмянском (23 шт.), Сморгоньском (21 шт.) районах. Низкой динамикой отличался город Молодечно, где регистрировалось наименьшее количество малограмотных либо неграмотных женщин: там действовало только 7 [5, л. 18].

В своей деятельности делегатские собрания использовали различные формы работы: лекции, доклады, беседы на политические, естественно-научные и бытовые темы. Также делегаток систематически знакомили с

международным положением СССР. Для работы с женщинами привлекали местную интеллигенцию – учителей, врачей, агрономов, зоотехников, работников советских учреждений. Помимо теоретической работы, они знакомили делегаток с практическими аспектами деятельности местных советов, школ, больниц, кооперации, отделов по выплате пособий одиноким и многодетным матерям.

Одной из самых эффективных форм агитации была признана экскурсионная работа. В целях наиболее наглядной пропаганды колхозного строя организовывались экскурсии женщин-единоличниц в лучшие колхозы области. Так, в 1949 г. по итогам смотра колхоза «Заветы Ленина» Ревятичского сельсовета все женщины по возвращению домой подали заявление о вступлении в колхоз, стали инициаторами в организации новой артели имени Ворошилова [6, с. 3]. К ноябрю 1949 г. в результате нескольких экскурсий коллективизация в Березовском районе пошла более быстрыми темпами: если до сего времени в районе было всего 13 колхозов, то стало 63 колхоза [7, л. 18].

Работа делегаток носила разносторонний характер: помощь сельсоветам в выполнении хозяйственно-политических мероприятий, наблюдение за жизнью патронируемых детей, шефство над детьми-сиротами. Делегатки собирали семена для семей убитых воинов, ходатайствовали о помощи бесконным хозяйствам, принимали активное участие в реализации государственных займов. Среди них было много женщин, своевременно выполнявших обязательства перед государством по поставкам хлеба, молока и другой продукции. Восстановление работы школьной системы, строительство школьных зданий также не оставалось без внимания делегаток.

Вопрос ликвидации неграмотности и малограмотности женского населения решался при участии делегаток. Образованные женщины, комсомольцы, представители интеллигенции помогали в открытии школ ликвидации безграмотности, организовывались кружки и индивидуальное обучение женщин в деревне. Зимний период использовался как наиболее благоприятное время для развертывания массовой работы среди женщин: привлечение их в кружки кройки и шитья, художественного рукоделия, самодеятельности, изучения агротехники.

За период с 1945 г. по 1950 г. в западных областях БССР было обучено 159 732 безграмотных и 1 224 180 малограмотных женщин, что составляло 80 % от общего их числа. Так, в Молодеченской области лучшими культармейцами были женщины-делегатки Софья Рокаш, учительница Вормовитской школы Кривитского района на протяжении учебного года обучила 49 человек; Мария Боровская, крестьянка Палянского сельсовета Ашмянского района, в прошлом безграмотная, с помощью активисток научилась писать и читать, потом и сама учила женщин грамоте; Генуфа Зарека, Лидия Гретская из

Мирского района, ранее безграмотные, обучали других женщин, а в последующим были избраны председателями колхозов [4, с. 339–340].

Вместе с тем, главной задачей делегаток стала большая агитационная и организационная работа по привлечению крестьянок к колхозному строительству. Как правило, делегатки пользовались авторитетом в сельской местности. Они собственным примером вдохновляли бедных и малоземельных крестьянок на вхождение в колхозы, выполнение соцобязательств. «В июле 1949 г. у нас организовался колхоз. Делегатки первыми подали заявление и помогли сельсовету вести разъяснительную работу по дальнейшей коллективизации. В результате за два дня колхоз был организован на 170 хозяйств. Если наши женщины будут активны в работе, то мы справимся со всеми поставленными перед нами задачами», – вспоминала Гунько Мария, зампредседатель Федорского сельсовета, председатель делегатского собрания в Столинском районе [7, л. 107].

Благодаря появлению квалифицированных кадров организаторов колхозно-совхозного производства, необходимых материально-технических предпосылок, с 1949 г. темпы коллективизации в западных областях увеличились, а к 1951 г. достигли наивысшего развития. В последующие годы, наряду с завершением коллективизации, происходил процесс укрупнения мелких сельхозартелей, что привело к снижению общей численности колхозов. В 1953 г. процент коллективизированных крестьянских дворов достиг 94,04 %.

На пути развития делегатского движения выявилось несколько проблем. Во-первых, эффективной агитационной работе мешал низкий уровень образования женщин. Во-вторых, со стороны партийных организаций не оказывалось достаточной поддержки. Первичные партийные организации часто устранялись от руководства работой делегатских собраний. Их секретари возлагали большой участок партийной работы на руководителей делегатских собраний – в большинстве своем беспартийных, слабо образованных теоретически и практически женщин. Вопросы работы с женщинами редко обсуждались на семинарах секретарей первичных партийных организаций, которые мало интересовались налаживанием работы с женскими кадрами.

Некоторые райкомы не оказывали помощи молодым женским кадрам. Так, в Мостовском районе Гродненской области председателем молодого колхоза «Сталинские усходы» работала делегатка тов. Давыдик, которая еще не имела большого опыта управления артельным хозяйством. Несмотря на то, что колхоз находился в 2 километрах от райцентра, в нем никто из руководящих работников не был. Тем временем тов. Давыдик имеет

большую потребность в советах и конкретной помощи. В колхозе «Большевик» за критику была снята с должности заведующая свинофермы делегатка Вера Леоненя [8, с. 2].

Участие женщин в делегатском движении открывало короткий путь к изменению социального происхождения: из батрачки, крестьянки в служащие советской системы управления, интеллигенцию. Направление карьеры женщины можно проследить по фактам биографии, которые часто встречаются в архивных материалах и на страницах послевоенной прессы. «Снежко Павлина Викентьевна, крестьянка-беднячка Ильянского района, в 1946 г. избрана делегаткой, будучи делегаткой ликвидировала неграмотность. В 1948 г. избрана заместителем председателя делегатского собрания. В период коллективизации была активным организатором колхозов в нескольких деревнях. В 1947–1948 гг. работала звеньевой в колхозе им. Ворошилова, избрана депутатом Верховного Совета СССР. Сейчас (1952 г.) работает председателем сельского совета, вступила в партию» [9, л. 148–150].

Делегатские собрания проводили большую организационно-массовую работу. Делегаткам разъясняли преимущества коллективного сельского хозяйства над единоличным, привлекали к активному участию в общественной жизни, Из делегаток и передовых крестьянок бедняцких и середняцких хозяйств создавали инициативные группы по вопросу организации колхозов. Делегатские собрания участвовали в вопросах укрепления трудовой дисциплины, проводили большую работу по ликвидации неграмоности и малограмотности среди сельского населения.

Таким образом, целенаправленная агитационно-пропагандистская, организаторская деятельность делегаток ускорила проведение коллективизации, а также компании по ликвидации неграмотности в западных областях БССР. Делегатские собрания стали приоритетной формой политического воспитания женских кадров, а также инструментом вовлечения беспартийных женских активисток в процессы послевоенного социалистическое строительства.

Библиографический список

1. Национальный архив Республики Беларусь. – Ф. 30. Оп. 5. Д. 2662.

2. Экономика Советской Белоруссии, 1917–1967 / [Академия наук Белорусской ССР, Институт экономики]. – Минск : Наука и техника, 1967. – 571 с.

3. НАРБ. – Ф. 4-П. Оп. 49. Д. 3.

4. *Талалуева, К. И.* Деятельность отделов по работе с женщинами КП(б)Б в западных областях БССР (1945–1950 гг.) // Беларусь у эпоху геапалітычных і сацыяльных зрухаў Новага і Навейшага часу. Да 25-годдзя кафедры гісторыі Беларусі новага і навейшага часу гістарычнага факультэта Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта : матэрыялы міжнар. навук.-практ. канф., Мінск, 22 лістап. 2019 г. / Беларус. дзярж. ун-т ; рэдкал.: А. Г. Каханоўскі (старш.) [і інш.]. – Мінск : БДУ, 2019. – С. 336–340.

5. НАРБ. – Ф. 4-п. Оп. 49. Д. 27.
6. Делегатки // Советский крестьянин. 1949. № 9 (356). С. 3.
7. НАРБ. – Ф. 4-П. Оп. 49. Д. 23.
8. Аб сур'ёзных недахопах у рабоце сярод жанчын // Звязда. 1951. № 134 (8975). С. 2.
9. НАРБ. – Ф. 4-п. Оп. 49. Д. 49.

УДК 94(47).084.6

РОЛЬ РЕГИОНАЛЬНОГО РУКОВОДСТВА В ЭКОНОМИЧЕСКОЙ МОДЕРНИЗАЦИИ ЗАПАДНОЙ ОБЛАСТИ

Т. И. Тарасенкова

Государственный архив новейшей истории Смоленской области, ул. Ленина, 28, 214000, г. Смоленск, tata-tarasenkova@yandex.ru

Экономическая модернизация в Западной области предполагала техническое оснащение колхозов, их специализацию на развитии товарных отраслей, подготовку квалифицированных кадров. Модернизированное сельское хозяйство должно было стать базой для индустриального развития других регионов страны. Проблемы модернизации связаны с преобладанием политических решений над экономическими, отсутствием ресурсов для технического оснащения колхозов.

Ключевые слова: Западная область; 1929–1937 гг.; экономическая модернизация; коллективизация; подготовка кадров.

THE ROLE OF REGIONAL LEADERSHIP IN THE ECONOMIC MODERNIZATION OF THE WESTERN REGION

T. I. Tarasenkova

State archives of modern history of the Smolensk region, Lenin Street, 28, 214000, Smolensk, tata-tarasenkova@yandex.ru

The modernization of the economy in the Western region assumed the technical equipment of collective farms, their specialization in the development of raw materials industries and the training of qualified personnel. The modernized agriculture was to become the basis for the industrial development of other regions of the country. The problems of modernization are associated with the predominance of political decisions over economic ones, the lack of resources for technical equipment of collective farms.

Keywords: Western region; 1929–1937; economic modernization; collectivization; personnel training.

Конец 1920-х – 1930-е гг. – период интенсивной экономической модернизации. Базовой характеристикой советской экономической модернизации являлась ведущая роль политической власти. Сложившаяся партийно-государственная система реализации власти обеспечивала коммунистической партии возможность формировать экономический курс развития

страны. Партийно-государственная верхушка руководства определяла также цели, задачи, содержание и темпы экономического переустройства.

Местные власти должны были воплощать в жизнь указания центрального руководства, учитывая экономические особенности региона. Конец 1920-х и 1930-е гг. стали временем, когда руководители Западной области были вынуждены сосредоточить главные усилия именно на решении экономических задач. На заседаниях партийных и советских коллегиальных органов рассматривались вопросы, связанные с хозяйственной жизнью региона. Это – работа промышленности и сельского хозяйства, транспорта, строительство, обеспечение топливом, торговля и другое.

Место Западной области в планах модернизационных преобразований страны областное руководство попыталось определить сразу, как возглавило регион. В 1929 г. в ЦК ВКП(б) была подготовлена записка с описанием экономического потенциала Западной области и перечислением мер помощи со стороны центра, необходимых для его реализации.

В сжатом виде возможности Западной области охарактеризованы во вступлении к основной части записки: «Выполнение генеральной линии партии по преобразованию СССР из страны аграрно-индустриальной в индустриально-аграрную, связанное с форсированными темпами индустриализации народного хозяйства СССР и реализации в кратчайший срок контрольных наметок пятилетнего плана социалистического строительства, требует максимального напряжения естественно-производительных сил страны, способных удовлетворить сырьевые потребности развивающейся промышленности СССР и создать достаточные экспортные контингенты сырья в целях обеспечения пятилетнего плана соответствующими валютными фондами.

В аспекте указанных задач Западная область, обладающая сырьевой базой, большими пространствами бросовых и неудобных земель, запасами торфяных болотоценных ископаемых, при наличии важнейших ж/д магистралей, связывающих область с индустриальными центрами СССР (Москва–Ленинград) и Западной Европой, является далеко неиспользованным источником потенциальных ценностей, которые могут быть извлечены в результате социалистической реконструкции сельского хозяйства области и в ближайшие же годы направлены на дальнейшее развертывание индустриального строительства СССР» [1, л. 2].

Итак, основную задачу областное руководство видело в развитии сельского хозяйства, которое должно было стать базой для индустриального развития других регионов. Сельское хозяйство области должно было специализироваться на развитии товарных отраслей – льноводства, конопле-водства и животноводства. Все это было невозможно без «организации технической базы реконструкции» [1, л. 4] – создания машинно-тракторных

станций, обеспечения сложной техникой по переработке льна и конопли, снабжения минеральными удобрениями и сортовыми семенами.

В итоге планировалось, что к концу первой пятилетки область преодолеет зерновой дефицит, а продукцию животноводства сможет экспортировать. Реализация этого плана требовала капитальных вложений, о выделении которых из центра и просило областное руководство. Из общей суммы необходимых финансовых средств, оцененных в 640,1 млн руб., доля местных средств должна была составить 40 %, доля государственных средств – 60 %.

В начале 1930 г. в Запобкоме ВКП(б) подводили первые итоги модернизации сельского хозяйства – коллективизация крестьянских хозяйств началась, а техника в область либо не поступала, либо завозилась не та, которую ожидали. Наркомзем располагал машинами, произведенными промышленностью для индивидуальных крестьянских хозяйств. Крупной сельхозтехники не хватало. Поэтому в 1929/30 хозяйственном году завезенный в Западную область сельхозинвентарь почти на 90 % состоял из одноконных плужков, конно-ручных молотилок, 7-рядных сошниковых сеялок вместо 11-, 13- и 17-рядных, мелких сепараторов, совершенно непригодных для использования в колхозах, совхозах, крупных маслодельных артелях [1, л. 38]. Например, из 6 185 молотилок, намеченных по контрольным цифрам Наркомзема для поставки в Западную область, конно-ручных насчитывалось 77,6 %, двух- и четырехконных – 19,4 %, полусложных и сложных – 3 % [1, л. 39]. Не менее плачевной была и ситуация с поставкой в область тракторов.

В том же 1929/30 хозяйственном году областное земельное управление через Запобком ВКП(б) направляло в Наркомзем РСФСР докладную записку с характеристикой потребности Западной области в этом виде техники. Согласно документу, в области имелось 242 трактора, а требовалось по примерным подсчетам еще 943 сельхозмашины. Понимая, что столько техники не будет выделено, облземуправление определило и минимальную цифру – 747 тракторов. Примечательным является заключение докладной записки, в котором облземуправление сообщает, что по имеющимся у него неофициальным сведениям, Наркомзем планирует выделить для Западной области только 82 трактора, или 11 % от минимальной потребности. «Если указанное распределение Наркомземом будет выполнено, то мероприятия по колхозному строительству в Западной области окажутся в большей своей мере сорванными не по вине самого населения» – подводили итог подписавшие документ заведующий облземуправлением и зам. зав. отделом сельского хозяйства Запобкома ВКП(б) [2, л. 77]. Областное руководство пыталось застраховаться от неприятностей, неизбежных в случае срыва сельскохозяйственных планов.

В июле 1932 г. в обращении в ЦК ВКП(б) отмечалось, что 58 районов Западной области из 91 просили обком снизить план посева озимых культур на 1932 г. Обком счел просьбы обоснованными, но так как решение вопроса не в его компетенции, он просит ЦК дать распоряжение о снижении для Западной области плановых заданий [3, л. 122]. Характерная для плановой экономики ситуация сложилась в начале 1933 г. В Наркомснаб СССР было послано сообщение, что план по заготовке молочных продуктов выполняется, но находится под угрозой срыва из-за отсутствия самого необходимого – фляг, сепараторов, молокомеров, даже пергамента для упаковки масла [4, л. 19].

1933 г. в Западной области выдался неурожайным из-за неблагоприятных климатических условий. В феврале 1934 г. местное руководство обратилось в ЦК ВКП(б) с просьбой снизить областной план по льнозаготовкам на 20 тыс. т. (с 83 до 63 тыс. т.) [5, л. 16]. Накануне весеннего сева стало очевидно, что в крестьянских хозяйствах зерна до нового урожая не хватает и возможна угроза голода. В связи с этим в мае 1934 г. было подготовлено сразу два письма: 15 мая – в ЦК ВКП(б) и СНК СССР, 16 мая – в Наркомснаб СССР. В первом письме содержалась просьба предоставить продссуду до нового урожая, во втором – увеличить снабжение области хлебом [5, л. 127–129; 7, л.75].

Не только плохие урожаи являлись причинами, по которым область не всегда выполняла плановые задания. Миграция уменьшала численность трудоспособного населения, снижалось количество крестьянских хозяйств. В 1933 г. официально завербовались на работу в Москву, Ленинград, на Донбасс и выехали за пределы области 118 474 человека [5, л. 37]. С июля 1933 г. по февраль 1934 г. количество крестьянских хозяйств сократилось на 91 787 (8,1 %) [5, л. 43]. На середину марта 1934 г. около 280 тыс. отходников не вернулись в область, а закрепились в промышленных регионах. Из-за низкого урожая зерновых в 1933 г. происходило переселение колхозников и единоличников из Западной области на Украину [5, л. 35][1]. Число рабочих рук уменьшалось, а планы по заготовкам сельхозпродукции это не учитывали. На протяжении нескольких месяцев 1934 г. эта проблема неоднократно затрагивалась областным руководством в письмах в ЦК ВКП(б) и СНК СССР. Оно просило сократить официальные планы вербовки и вывоза рабочей силы, а также списать планы поставок сельхозпродукции с выбывших и ликвидированных хозяйств [5, л. 35; 6, л. 206].

[1] Переселение на Украину было как плановым с заранее определенным для переезда числом хозяйств, так и стихийным, когда крестьяне уезжали по личной инициативе. Но прижиться на новом месте было трудно. К июню 1934 г. с Украины по разным причинам вернулось 600 колхозных семей из числа плановых переселенцев, причем почти все возвратившиеся остались совершенно без всего – без имущества и скота [5, л. 149].

Вторая половина 1930-х гг. также характеризовалась нестабильным хозяйственным развитием региона. Казалось, часть проблем могла быть решена после смены областного руководства в июне 1937 г. и последующего выделения Смоленской области из состава Западной в сентябре того же года. Ведь неслучайно одной из причин репрессирования прежних руководителей считались хозяйственные трудности, которые те не смогли преодолеть. Но новые работники оказывались в таком же положении, как и их предшественники. Возможностей как-то изменить экономическую ситуацию самостоятельно, у них не было. Поэтому они брали на вооружение уже известные методы руководства и способы общения с Москвой [8, л. 35–36].

Какие проблемы выявляют обращения регионального руководства в центр? Экономическая модернизация, которая в Западной области происходила в сельском хозяйстве, постоянно тормозилась. Нередко она сводилась только к образованию совхозов и коллективных хозяйств, которые постоянно испытывали административное давление с целью получения большего количества зерна, льна, мяса и молока – этой необходимой основы для развертывания индустриальной модернизации в других регионах страны. Торможение также происходило из-за ограниченных возможностей местного руководства предпринимать что-либо самостоятельно, и из-за отсутствия профессиональной квалификации и рационального понимания того, что необходимо для преодоления хозяйственных трудностей. Последнее было характерной особенностью руководства не только Западной, а затем Смоленской области, но и большинства региональных руководителей, занимавших высокие и ответственные посты по политическим мотивам, а не по профессиональной пригодности.

Не хватало квалифицированных работников и в районах области. В 1929–1930 гг. предполагалось начинать с ликвидации «колхозно-организационной, зоо- и агронеграмотности» [1, л. 57]. Планировалась организация областных, окружных и районных курсов по подготовке и переподготовке кадров по сельскому хозяйству. На областном уровне разработали программы курсов для руководителей крупных колхозов и районов сплошной коллективизации, инструкторов райсоюзов и льноконоплеводсоюзов, трактористов, землеустроителей, счетоводов, заведующих хуторами и директоров совхозов. Всего на областных курсах должны были пройти подготовку 1 298 чел., на окружных – 6 645 чел., на районных – 15 560 чел. [1, л. 9–11].

Система подготовки кадров продолжала функционировать и в последующие годы. К весне 1934 г. из 18 тыс. председателей колхозов прошли специальную подготовку и переподготовку 6 164 чел. (33 %). Из 32 тыс. бригадиров повысили квалификацию 14 980 чел. (46,8 %). В районных земотделах, МТС, агрохозучастках работало 774 агронома, 268 зоотехников, 119 ветеринаров [6, л. 98, 107]. Это небольшие цифры для Западной области и по

числу прошедших подготовку, и по количеству специалистов в сельском хозяйстве. К тому же специалисты тратили много времени на составление многочисленных сводок и отчетов, а между земельными участками, фермами, колхозами они передвигались пешком, так как не имели в своем распоряжении лошадей и велосипедов [6, л. 107]. Об этом было известно областному руководству. Но подобные факты были настолько распространенными, что обком просто констатировал их наряду с низкими зарплатами, плохим снабжением и отсутствием жилья, не пытаясь что-то изменить.

Итак, кадровое обеспечение модернизационных процессов руководителями и рядовыми квалифицированными работниками было недостаточным. Но, как и в ситуации с отсутствием достаточного количества машин и механизмов для эффективного развития сельского хозяйства, кадровая проблема тоже имела отчасти объективный характер. Массовая подготовка специалистов для промышленности и сельского хозяйства только начиналась. Поэтому этот элемент торможения экономической модернизации являлся временным.

Более глубокие проблемы модернизации связаны с эффективностью политического руководства. Нет оснований обвинять областное руководство в нежелании или неспособности предпринять все возможное для достижения максимальных результатов экономического развития региона. И дело не только в невысокой квалификации работников. Они действовали в рамках сложившегося механизма осуществления власти. Ход модернизации, в частности, модернизации сельского хозяйства в Западной области, мог быть только немного ускорен или ослаблен благодаря организаторским способностям руководителей. Но они – проводники политики центра на местах, именно центральная власть формировала стратегию модернизации, основываясь на принятых ею идеологических постулатах. Выбранная модель аграрной индустриализации также определялась в большей степени идеологией, а не экономикой.

Марксистская идеология являлась источником противоречивого отношения к крестьянству, когда в крестьянине-труженике видели чуждого власти собственника и пытались изменить его природу, заставляя работать в колхозах и используя методы внеэкономического принуждения к труду. Центральное руководство, создавая идеологические схемы, направляло экономическую модернизацию по строго заданному пути развития, исключая возможность вариативности процесса. Региональное руководство стремилось к достижению намеченных результатов любыми средствами, чем поставило в тяжелое положение основных сельхозпроизводителей – крестьян. В итоге последствия аграрной модернизации оказались неблагоприятными для дальнейшего развития сельского хозяйства региона.

Библиографический список

1. Государственный архив новейшей истории Смоленской области (далее – ГАНИСО). Ф. 5. Оп. 1. Д. 323.
2. ГАНИСО. Ф. 5. Оп. 1. Д. 324.
3. ГАНИСО. Ф. 5. Оп. 1. Д. 1384.
4. ГАНИСО. Ф. 5. Оп. 2. Д. 185.
5. ГАНИСО. Ф. 5. Оп. 2. Д. 558.
6. ГАНИСО. Ф. 5. Оп. 2. Д. 559.
7. ГАНИСО. Ф. 5. Оп. 2. Д. 577.
8. ГАНИСО. Ф. 6. Оп. 1. Д. 141.

УДК 338.48

ТРАНСФАРМАЦЫЯ ТУРЫСТЫЧНЫХ ПЛЫНЯЎ У РЭСПУБЛІЦЫ БЕЛАРУСЬ ПАД УПЛЫВАМ ПАНДЭМІІ COVID-19

Д. У. Філіпчык

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4, 220030, г. Мінск, fdv91@mail.ru

У дадзеным артыкуле разгледжаны ўплыў пандэміі вірусу COVID-19 на колькасць уязных, выязных і унутраных турыстаў. Паказана дынаміка турыстычных плыняў у 2020–2022 гг. у параўнанні з 2019 г. Адзначаны ўплыў росту колькасці ўнутраных турыстаў на турыстычны прадукт.

Ключавыя словы: турыстычная плынь; міжнародны турызм; унутраны турызм; турыстычны прадукт; COVID-19.

ТРАНСФОРМАЦИЯ ТУРИСТИЧЕСКИХ ПОТОКОВ В РЕСПУБЛИКЕ БЕЛАРУСЬ ПОД ВЛИЯНИЕМ ПАНДЕМИИ COVID-19

Д. В. Филипчик

Белорусский государственный университет, пр. Независимости, 4, 220030, г. Минск, fdv91@mail.ru

В данной статье рассматривается влияние пандемии вируса COVID-19 на количество въездных, выездных и внутренних туристов. Показана динамика туристических потоков в 2020–2022 гг. по сравнению с 2019 г. Отмечено влияние увеличения количества внутренних туристов на туристический продукт.

Ключевые слова: турпоток; международный туризм; внутренний туризм; туристический продукт; COVID-19.

TOURIST FLOWS TRANSFORMATION IN THE REPUBLIC OF BELARUS UNDER THE INFLUENCE OF THE COVID-19 PANDEMIC

D. U. Filipchyk

Belarusian State University, 4, Niezależnasci avenue, 220030, Minsk, fdv91@mail.ru

This article examines the impact of the COVID-19 pandemic on the number of inbound, outbound and domestic tourists. The dynamics of tourist flows in 2020–2022 compared to 2019 are shown. The impact of the increase in the number of domestic tourists on the tourism product is noted.

Keywords: tourist flow; international tourism; domestic tourism; tourism product; COVID-19.

Турыстычная галіна з'яўляецца вельмі важнай часткай сусветнай эканомікі. Пачынаючы з 2010 г. і да 2020 г. індустрыя турызму паказвала штогадовы рост колькасці турыстычных прыбыццяў. Адпавядна павялічваліся і даходы ад турычтычнай дзейнасці. Пандэмія вірусу COVID-19 карэнным чынам змяніла турыстычны рынак і турыстычныя плыні як на глабальным, так і на рэгіянальным узроўні.

Колькасць міжнародных турыстаў скарацілася з амаль 1,5 мільярда ў 2019 г. да прыкладна 380 мільёнаў у 2020 г., што дэманструе падзенне на 74 %. Гэта азначае страту выдаткаў на міжнародны турызм у памеры 1,3 трыльёна даляраў, што прыкладна ў 11 разоў перавышае страты турыстычнай галіны ад сусветнага эканамічнага крызісу 2009 г. [7]. Гэта было беспрэцэндэнтнае ўздзеянне, якое, безумоўна, паўплывала і на турыстычныя плыні ў Рэспубліцы Беларусь. Па стане на 2022 г. колькасць міжнародных турыстычных прыбыццяў так і не дасягнула ўзроўню 2019 г., хаця і азначылася ростам на 12 % (2021 г.) і на 111 % (2022 г.) да папярэдняга году [6].

Турыстычны рынак Рэспублікі Беларусь залежыць ад паказчыкаў трох турыстычных плыняў: уязных турыстаў (прыбываюць у краіну з-за мяжы), выязных турыстаў (накіроўваюцца ў падарожа за межы краіны), унутраных турыстаў (накіроўваюцца ў падарожжа ў межах краіны).

У выпадку Беларусі пандэмія вірусу COVID-19 паўплывала ўпершаю чаргу на ўязны турызм. Не гледзячы на тое, што Беларусь не ўводзіла абмежаванні на перасячэнне дзяржаўнай мяжы, колькасць турыстаў, якія ўязджаюць у краіну, значна скарацілася.

У 2019 г. Рэспубліку Беларусь у складзе арганізаваных тураў наведала 405 472 чалавекі, сярод якіх было 177 748 турыстаў і 227 724 экскурсанты. У 2020 г. нашу краіну ў складзе арганізаваных тураў наведала толькі 80 972 (19,97 % ад папярэдняга года) чалавекі, сярод якіх было 34 156 турыстаў і 46 816 экскурсантаў. Скарачэнне колькасці ўязных турыстаў працягвалася

таксама ў 2021 г. і толькі ў 2022 г. быў адзначаны рост замежных прыбыццяў, але ўзроўня 2019 г. колькасць уязных турыстаў так і не дасягнула.

Колькасць арганізаваных выязных турыстаў пасля 2019 г. скарачаецца і гэта тэндэнцыя не была пераадолена ні ў 2021, ні ў 2022 г.

У 2020 г. колькасць арганізаваных наведвальнікаў, якія накіраваліся ў туры па Рэспубліцы Беларусь склала 571 493 чалавекі (51,63 % ад папярэдняга года). Адметна тое, што скарачэнне адбылося не за кошт колькасці турыстаў, а за кошт колькасці экскурсантаў. Экскурсанты накіроўваюцца ў падарожжа рознай працягласці па часе, але якое не прадугледжвае начлегу ў гасцініцы ці іншых сродках размяшчэння. Колькасць жа ўнутраных турыстаў у 2020 г. (76 985 чал.) у параўнанні з 2019 г. (72 379 чал.) нязначна, але павялічылася. Трэнд на павілічэнне колькасці ўнутраных турыстаў працягваўся і ў 2021 г. (138 398 чал.). Гэта, хутчэй за ўсё, абумоўлена пераразмеркаваннем турыстычнай плыні. Выязныя турысты, якія не маглі здзейсніць падарожжа за межы Беларусі, накіраваліся ў арганізаваныя туры па тэрыторыі сваёй краіны.

Падобныя тэндэнцыі праявіліся і ў колькасці экскурсантаў, што накіроўваліся ў падарожжы ў межах Рэспублікі Беларусь. Іх колькасць скарацілася ў 2020 г. (494 508 чал., 47,80 % ад папярэдняга года), але ўжо ў 2021 г. (1 049 530 чал.) дасягнула дапандэмійнага ўзроўня, а ў 2022 г. (1 401 785 чал.) перавысіла яго.

Уздзеянне пандэміі вірусу COVID-19 на турыстычныя плыні ў Рэспублікі Беларусь, безумоўна, аказалася значным. У выніку скарачэння колькасці ўязной і выязной турыстычных плыняў пачала скарачацца колькасць арганізацый, што ажыццяўляюць турыстычную дзейнасць. Калі ў 2019 г. іх было 1 544, то ў 2020 г. – 1 348, у 2021 г. – 1 315, у 2022 г. – 1 203.

Для ўнутранага турызму пандэмія стала магутным штуршком да развіцця. Важна адзначыць, што гэта выявілася не толькі ў пераразмеркаванні плыняў і колькасным росце ўнутранага турызму, але і ў трансфармацыі турыстычнага прадукту. Разам з ужо класічнымі турыстычнымі прапановамі, пачалі з'яўляцца новыя, раней мала ўключаныя ў масавы турызм.

Значна ўзрасла цікавасць да экалагічнага турызму ў межах краіны. Акрамя традыцыйных для турыстычнага наведвання нацыянальных паркаў і запаведнікаў, папулярнасцю карысталіся Рэспубліканскі ландшафтны заказнік «Ельня» (Міорскі раён), ландшафтнага заказнік «Альманскія балоты» (Столінскі раён), Рэспубліканскага ландшафтнага заказніка «Налібоцкі» (Валожынскі, Стаўбцоўскі, Іўеўскі, Навагрудскі раёны) і многія іншыя прыродныя аб'екты. Турыстычная цікавасць да прыродных аб'ектаў прывяла да значнага павелічэння турыстычнай плыні, накіраванай на г. Браслаў. Увыніку чаго ў 2022 г. па замове ДУ «Нацыянальнае агенцтва

па турызме» быў распрацаваны кантрольны тэкст і тэхналагічная карта экскурсіі «Дарогай у Браслаў» [3].

Павелічэннем колькасці ўнутраных турыстаў паступова прывяло да разумення неабходнасці і запатрабаванасці адпаведнай турыстычнай інфраструктуры. Так, у 2022 г. была абсталявана бяспечная аглядная пляцоўка на крэйдавых кар'ерах пад г. Ваўкавыскам [4]. Кар'еры доўгі час карысталіся папулярнасцю ў індывідуальных і арганізаваных турыстаў, але іх наведванне да пабудовы пляцоўкі было небяспечным і забароненым.

З'явіліся новыя экскурсійна-пазнавальныя праграмы, якія спалучаюць класічныя экскурсійныя маршруты з наведваннем аграсядзіб альбо прадпрыемстваў. Напрыклад, экскурсія ў г. Пінск спалучалася з наведваннем аграсядзібы, якая спецыялізуецца на вырошчванні лаванды [1]. Экскурсія ў г. п. Мір спалучалася з наведваннем аграсядзібы, на якой гадуюць слімакоў [2].

Уплыў пандэміі вірусу COVID-19 на міжнародны і беларускі турызм патрабуе далейшага даследавання. Увядзенне новых статыстычных дадзеных у навуковы зварот дазволіць зрабіць больш поўныя і рэпрэзентатыўныя вынікі. На дадзены момант можна канстатаваць, што пандэмія прывяла да значнага скарачэння міжнароднага турызму. Гэта выклікала скарачэнне колькасці ўязных і выязных турыстаў у Рэспубліцы Беларусь. У той жа час скарачэнне колькасці ўнутраных турыстаў у 2020 г. хутка было пераадолена. Наступныя гады (2021 г., 2022 г.) паказалі значны рост унутранай турыстычнай плыні, які нават пераўзыходзіў паказчыкі 2020 г. Важна адзначыць, што рост унутранай турыстычнай плыні прывёў да абнаўлення турыстычнага прадукту. Існуючыя турыстычныя прапановы былі абноўлены, дапоўнены новымі аб'ектамі, накірункамі, што значна падвысіла іх запатрабаванасць і прывабнасць для ўнутранага турыста.

Бібліяграфічны спіс

1. Авторская экскурсия Белорусский Прованс: в поисках лаванды [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://travelagency.by/ekskursii/belorusskiy-provans-v-poiskakh-lavandy-pinsk.html. – Дата доступа: 09.09.2023.
2. Гастрономическое приключение – дегустация улиток и меда [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://travellab.by/tours/gastronomicheskoe-priklyuchenie/. – Дата доступа: 09.09.2023.
3. Перечень экскурсий на русском, белорусском и иностранных языках [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.belarustourism.by/ekskursovodam-i-gidam/perechen-kontrolnykh-tekstov-ekskursiy-na-russkom-belorusskom-i-inostrannykh-azykakh/. – Дата доступа: 07.09.2023.
4. Смотровая площадка на белорусских Мальдивах приобретает популярность [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://zviazda.by/ru/news/20230330/1680170279-smotrovaya-ploshchadka-na-belorusskih-maldivah-priobretaet-populyarnost. – Дата доступа: 08.09.2023.

5. Численность организованных посетителей [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://dataportal.belstat.gov.by/Indicators/Preview?key=223404. – Дата доступа: 07.09.2023.

6. Global and regional tourism performance [Electronic resource]. – Mode of access: https://www.unwto.org/tourism-data/global-and-regional-tourism-performance. – Date of access: 24.08.2023.

7. How COVID-19 is changing the world: a statistical perspective – Volume III. [Electronic resource]. – Mode of access: https://unstats.un.org/unsd/ccsa/documents/covid19-report-ccsa_vol3.pdf. – Date of access: 23.08.2023.

УДК 94(476)

ДА ПЫТАННЯ АБ БАРАЦЬБЕ З АНТЫСАВЕЦКІМ ПАДПОЛЛЕМ НА ЗАХОДНЕБЕЛАРУСКІХ ЗЕМЛЯХ (ВЕРАСЕНЬ 1939 – ЧЭРВЕНЬ 1941)

Г. С. Хадасевіч

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт,пр. Незалежнасці,4 220030,Мінск
annahadasevich@gmail.com

Пераўтварэнні, якія праходзілі на заходнебеларускіх землях у верасні 1939 – чэрвені 1941 гг., закранулі ўсе сферы жыцця грамадства. Асаблівая спецыфіка назіралася ў палітычным жыцці. На далучаных тэрыторыях пачалі актыўна фарміравацца групы і арганізацыі па аказанні супраціву новым органам кіравання. Найбольшую актыўнасць праяўлялі польскія і украінскія падпольныя фарміраванні, якія кіраваліся распараджэннямі польскага эмігранцкага ўрада на чале з генералам У. Сікорскім. У артыкуле раскрываюцца асноўныя кірункі і формы дзейнасці, рэгіёны дыслакацыі антысавецкага падпольнага супраціву. Асаблівае месца адведзена барацьбе органаў НКУС і мясцовых органаў улады супраць падпольных антысавецкіх арганізацый.

Ключавыя словы: антысавецкае падполле; заходнебеларускія землі; Заходняя Беларусь; органы НКУС; савецкія органы ўлады.

К ВОПРОСУ О БОРЬБЕ С АНТИСОВЕТСКИМ ПОДПОЛЬЕМ НА ЗАПАДНОБЕЛОРУССКИХ ЗЕМЛЯХ (СЕНТЯБРЬ 1939 – ИЮНЬ 1941)

А. С. Хадасевич

Белорусский государственный университет, пр. Независимости, 4, 220030, Минск,
annahadasevich@gmail.com

Преобразования, которые проходили на западнобелорусских землях в сентябре1939 – июне 1941 гг., затронули все сферы жизни общества. Особая специфика наблюдалась в политической жизни. На присоединенных территориях стали активно формироваться группы и организации по оказанию сопротивления новым органам управления. Наибольшую активность проявляли польские и украинские подпольные формирования, которые руководствовались распоряжениями польского эмигрантского

правительства во главе с генералом В. Сикорским. В статье раскрываются основные направления и формы деятельности, регионы дислокации антисоветского подпольного сопротивления. Особое место отведено борьбе органов НКВД и местных органов власти против подпольных антисоветских организаций.

Ключевые слова: антисоветское подполье; западнобелорусские земли; Западная Беларусь; органы НКВД; советские органы власти.

ON THE ISSUE OF COMBATING THE ANTI-SOVIET UNDERGROUND IN THE WESTERN BELARUSIAN LANDS (SEPTEMBER 1939 – JUNE 1941)

H. S. Khadasevich

The Belarusian State University, avenue Nezavisimosty, 4, 220030, Minsk
annahadasevich@gmail.com

The transformations that took place on the western Belarusian lands in September 1939 – June 1941 affected all the spheres of the society. Special specificity was observed in the political life. In the annexed territories resistance groups and organizations against the new administration began to form actively. The most active were the Polish and Ukrainian underground formations, which were guided by the orders of the Polish which were based on the instructions of the Polish emigrant government led by General V. Sikorskiy. The article reveals the main directions and forms of activities, regions of deployment of anti-Soviet underground resistance. A special place is devoted to the actions and struggle of the NKVD and local authorities against underground anti-Soviet organizations.

Keywords: the anti-Soviet underground; the western Belarusian lands; Western Belarus; the NKVD; Soviet authorities.

Ужо ў першыя тыдні пасля прыходу савецкай улады на заходнебеларускія землі, тут пачалі актыўна фарміравацца невялікія па сваёй колькасці групы і арганізацыі, якія сваёй мэтаю ставілі супраціў новым органам кіравання. Найбольшую актыўнасць у гэтым напрамку выяўлялі польскае і ўкраінскае падполлі. Барацьбу з імі ўзначалілі савецкія службы бяспекі, найперш НКУС–НКДБ, якія з аднаго боку імкнуліся іх фізічна ліквідаваць, а з другога – паставіць пад свой кантроль і выкарыстаць у процістаянні з гітлераўскай Германіяй. Гэтае стала магчымым па двум прычынам. Па-першае, згодна з савецка-германскім пагадненнем ад 28 верасня 1939 г., краіны абавязваліся не дапускаць на сваіх тэрыторыях ніякай дзейнасці асобных груп, накіраванай на аднаўленне Польшчы, а таксама інфармаваць адзін аднаго аб падобных выпадках. Па-другое, кіруючыя цэнтры антысавецкага падполля часта знаходзіліся ў нямецкай зоне акупацыі, што давала магчымасць супрацоўнікам НКУС засылаць туды шпіёнаў.

Яшчэ ў верасні 1939 г., калі Чырвоная Армія толькі перайшла мяжу з Польшчай, у заходнебеларускіх гарадах і мястэчках з’явіліся спецыяльныя аператыўныя чэкісцкія групы (АЧГ), якія да канца кастрычніка таго ж года

займаліся пошукам і выкрыццём «контррэвалюцыйных элементаў». Уся іх дзейнасць была таемнай і рэгулявалася дырэктывамі наркама НКУС БССР Л. Цанавы. Асноўнымі задачамі гэтых структур былі арышты супрацоўнікаў польскай дэфензівы, ахова «грамадскага парадку», канфіскацыя незаконнай зброі ў насельніцтва, а таксама радыёпрыёмнікаў, розных выбуховых рэчываў і інш. Дастаткова адзначыць, што на 7 кастрычніка 1939 г. у выніку савецкіх карных аперацый было арыштавана каля 2 708 жыхароў заходніх абласцей БССР, а праз тыдзень гэтая лічба дасягнула адзнакі ў 3 535 чалавек [5, с. 199].

Узнікненне польскага падполля ў заходніх рэгіёнах БССР адносіцца да верасня–кастрычніка 1939 г. Яно падпарадкоўвалася распараджэнням польскага эміграцыйнага ўрада на чале з генералам У. Сікорскім, якое спачатку знаходзілася ў Парыжы, а з мая 1940 г. – у Лондане. Польскі супраціў развіваў сваю дзейнасць па двум напрамкам: 1) агітацыйна-масавая работа сярод мясцовага насельніцтва Заходняй Беларусі; 2) узброеная барацьба з савецкай уладай праз здзяйсненне як адзінкавых тэрарыстычных акцый, так і маштабных партызанскіх аперацый.

Для распаўсюджання сваіх ідэй лідары польскага падполля пайшлі на стварэнне ў заходнебеларускіх гарадах цэлай сеткі невялікіх па колькасці іх членаў паўстанцкіх арганізацый, кіраўнікамі якіх была мясцовая моладзь. Так, напрыклад, як паведамляў наркам БССР Л. Цанава ў дакладной запісцы на імя сакратара ЦК КП(б)Б П. Панамарэнкі, у чэрвені 1940 г. на падставе агентурных даных была выяўлена і ліквідавана ў г. Беластоку контррэвалюцыйная маладзёвая арганізацыя, якая праводзіла свае сходы ў памяшканні майстэрні Шафранскага і якая складалася ў асноўным з былых польскіх афіцэраў і вайскоўцаў. Дадзеная група атрымоўвала загады з Львова і Ломжы і будавалася па прынцыпу дзясятак, калі кожны член арганізацыі ведае толькі удзельнікаў сваёй дзясяткі [2, арк. 5–7]. Не выключэннем былі і ўстановы адукацыі (школы, гімназіі), дзе таксама часта ўзнікалі асобныя групы, якія фарміраваліся з вучняў ці гімназістаў польскага паходжання. Так, летам 1940 г. у польскай сярэдняй школе № 11 г. Баранавічы быў выяўлены гурток польскай моладзі, якім кіраваў настаўнік і па сумяшчальніцтве паручнік рэзерву польскай арміі В. Б. Сікорскі, які меў непасрэдную сувязь з мясцовым польскім падполлем і атрымоўваў ад яго загады па вярбоўцы новых членаў з ліку вучняў гэтай школы і аб набыцці зброі. Свае нелегальныя сходы група праводзіла на кватэры былога гімназіста Л. В. Грэса [2, арк. 11].

Актыўная фаза ўзброенага супроцьстаяння з савецкім рэжымам пачалася восенню 1939 г., калі 13 лістапада, па загаду генерала У. Сікорскага, быў арганізаваны «Саюз узброенай барацьбы» (СУБ), у склад якога ў студзені 1940 г. таксама ўвайшла «Служба перамозе Польшчы» (СПП), што

стала сапраўдным рэзервуарам для аб'яднання ўсіх польскіх паўстанцкіх груп [8, с. 15].

СУБ меў значную папулярнасць сярод мясцовага польскага насельніцтва заходнебеларускага краю, а таму яго колькасны склад павялічваўся. У савецкай зоне гэтай арганізацыяй кіраваў генерал М. Карашэвіч-Такаржэўскі. У 1939–1941 гг. на тэрыторыі Заходняй Беларусі існавала дзве буйныя акругі адміністрацыйнай адказнасці СУБ – Віленская і Беластоцкая. Структурнай часткай Віленскай акругі з'яўляўся Браслаўска-Пастаўскі інспектарат, які складаўся з Ашмянскага, Браслаўскага, Віленскага, Дзвінскага, Маладзечанскага і Пастаўскага абводаў. Беластоцкая жа акруга ўключала ў сябе тэрыторыі Баранавіцкай, Беластоцкай, Брэсцкай і Пінскай абласцей БССР [7, с. 192–193].

З-за вялікага ціску з боку савецкіх чэкістаў структурныя ячэйкі СУБ зведалі значныя страты. Органам НКУС даволі хутка ўдалося выкрыць і знішчыць боль-шасць членаў дадзенай арганізацыі, аднак шмат хто з іх здолеў пазбегнуць смяротнага пакарання або высылкі ў лагеры, бо быў завербаваны і накіраваны ў нямецкую частку Польшчы для правядзення агентурных мерапрыемстваў. Асабліва цяжкі ўдар СУБ нанеслі тры вялікія дэпартацыі 1940 г., якія сур'ёзна скарацілі яго людскі патэнцыял і колькасць прыхільнікаў. У выніку такіх дзеянняў савецкіх спецслужбаў некаторыя абводы ўвогуле былі ліквідаваны, як, напрыклад, Баранавіцкі. Улічваючы такія негатыўныя працэсы і малыя перспектывы на ажыўленне тут паўстанцкага руху, кіраўніцтва СУБ было вымушана перанесці свае цэнтральныя падраздзяленні ў паўночна-усходнія рэгіёны былой Польшчы, а менавіта на Віленшчыну, дзе на той час яшчэ існавалі ўмовы для вядзення барацьбы [1, с. 289].

Шырокамаштабную і інтэнсіўную барацьбу з польскім падполлем у Заходняй Беларусі НКУС праводзіў і апрача дэпартацый. Так, напрыклад, як паведамляў Л. Цанава ў ЦК КП(б)Б у ліпені 1940 г., у Баранавіцкай вобласці была выкрыта і поўнасцю знішчана арганізацыя «Саюз польскіх патрыётаў», якой кіравалі з падпольнага штабу, размешчанага ў г. Ліда. Гэты штаб складаўся з 4 аддзелаў, у тым ліку арганізацыйна-мабілізацыйнага (кіраўнік – М. Баркоўскі), ваеннага, агітацыйна-прапагандысцкага і аддзела ўзбраенняў. Месца работы штаба неаднаразова мянялі: у лістападзе 1939 г. – гатэль «Вільня», у снежні таго ж года – гатэль «Польская». СПП займалася вярбоўкай новых членаў, правядзеннем тэрарыстычных нападаў, зборам сведчанняў шпіёнскага характару і інш. [2, арк. 36–37]. Паралельна ў гэты ж час тут была выкрыта антысавецкая група, якая мела аператыўную назву «Кулацкая тайна». Яна складалася з кулакоў, былых членаў польскіх правых партый і памешчыкаў – усяго 9 чалавек. Дадзеная група праводзіла

свае сходы на прыватнай кватэры ў І. А. Ясюкевіча, які дабравольцам пайшоў на службу ў польскае войска. Ясюкевіч заклікаў сваіх аднадумцаў праводзіць правакацыі, распаўсюджваць чуткі [2, арк. 71–74].

Адзначым, што здараліся выпадкі, калі супрацоўнікі НКУС БССР прымушалі нават некаторых вядомых польскіх дзеячоў (напрыклад, ксяндза Я. Радзівіла, прафесара К. Бартэлю) выступаць з заклікамі ў прэсе да польскага падполля аб бесперспектыўнасці змагання з савецкім ладам, аб неабходнасці прыпыніць іх канспіратыўную дзейнасць, якая нібыта шкодзіць інтарэсам палякаў [3, с. 381].

Акрамя польскага супраціву, на тэрыторыях заходніх абласцей БССР з восені 1939 г. дзейнічалі і невялікія ўзброеныя атрады, якія прадстаўлялі ўкраінскі паўстанцкі рух. Пераважна ў паўднёвых рэгіёнах рэспублікі існавалі структуры УНА – Украінскай нацыяналістычнай арганізацыі, якая тут мела свае філіялы і некаторыя члены якой нават працавалі на карысць нямецкай разведкі. Так, у кастрычніку 1939 г., як паведамлялася ў дакладной запісцы на імя П. Панамарэнкі, у г. Беластоку быў затрыманы рэзідэнт нямецкай разведкі і член УНА І. І. Маняк, які разам з польскімі бежанцамі апынуўся ў савецкай зоне адказнасці. Маняк павінен быў займацца зборам даных аб мотамеханізаваных частках Чырвонай Арміі, тыпах танкаў, іх колькасці і інш. Гэтую інфармацыю яму патрэбна было перадаць шпіёнам, якія чакалі яго на адной з чыгуначных станцый горада [6, с. 16–17]. Буйны філіял УНА знаходзіўся ў Івацэвічах, у задачы якога, паводле слоў вязня А. С. Грэчаноўскага, ўваходзіла распаўсюджванне прапагандысцкіх лістовак, а таксама падрыхтоўка і правядзенне народных паўстанняў [1, арк. 18].

Існавалі таксама і невялікія гурткі літоўскага падполля, што разгарнулі сваю дзейнасць у асноўным у памежных з Літвой раёнах Беларусі. Найбольшую актыўнасць у правядзенні антысавецкай агітацыі сярод мясцовага насельніцтва праяўляла рэлігійная арганізацыя «Святы Казімір», кіруючы цэнтр якой знаходзіўся ў Вільні. Гэтая група, хаваючы сваю афіцыйную ідэалогію за рэлігійнымі вучэннямі, сярод жыхароў літоўскага паходжання праводзіла агітацыю і збор подпісаў аб далучэнні да Літвы дадатковых раёнаў Заходняй Беларусі. Арганізацыя «Святы Казімір» была ліквідавана ў красавіку 1940 г.: было арыштавана 17 чалавек, у якіх было выяўлена 5 стрэльбаў, каля 200 патронаў, 5 гранат і інш. Непасрэдным кіраўніцтвам дадзенай арганізацыяй тут займаўся М. К. Грыгас [4, с. 106–107].

Акрамя барацьбы з антысавецкім падполлем, савецкая ўлада адразу ж пра-дэманстравала сваё негатыўнае стаўленне да рэлігійных канфесій, бо яна бачыла ў іх сваіх супернікаў, якія перашкаджалі замацаванню атэістычнай ідэалогіі на новых тэрыторыях, выражала палітычны недавер.

У больш складаным становішчы на заходнебеларускіх землях пасля верасня 1939 г. знаходзілася каталіцкае святарства. Каталіцкая царква канчаткова страціла статус адзінай дзяржаўнай рэлігіі, які раней забяспечваў ёй польскі ўрад, і па сутнасці аказалася па-за законам. Ксяндзы першапачаткова трапілі пад агентурны нагляд збоку НКУС, бо лічыліся інфарматарамі для польскага антысавецкага падполля (і не беспадстаўна) і агентамі нямецкай разведкі.

У адносінах да каталіцкіх святароў і вернікаў савецкае кіраўніцтва прымала як адміністрацыйныя захады, так і выкарыстоўвала рэпрэсіі і палітычны пераслед. Адміністрацыйныя меры ў дадзеным выпадку абмяжоўваліся, напрыклад, ліквідацыяй як фактычнай, так і юрыдычнай, рэлігійных школ, канфіскацыяй царкоўнай маёмасці, зямельных надзелаў і інш. Арышты ж ксяндзоў адбываліся даволі часта. Яны абвінавачваліся ў сувязях з польскімі паліцэйскімі структурамі, шпіянажы на карысць замежных спецслужбаў. Служыцелі рэлігійных культаў тут называліся не інакш, як «варожым, патрыятычна настроеным контррэвалюцыйным элементам», якія распаўсюджвалі ілжывыя чуткі сярод мясцовага насельніцтва і праводзілі антысавецкую агітацыю [9, с. 59].

Такім чынам, неабходна канстатаваць, што ў 1939–1941 гг. антысавецкая дзейнасць у Заходняй Беларусі не здолела дасягнуць значных памераў, сфарміраваць сур'ёзны супраціў савецкай уладзе. Подпольны паўстацкі рух атрымаў паразу, бо савецкім органам бяспекі ўдалося пераламіць сітуацыю, узяць яе пад поўны кантроль. Па сутнасці, да пачатку Вялікай Айчыннай вайны антысавецкія групы ў заходнебеларускім рэгіёне былі ліквідаваны або перайшлі да такой тактыкі дзеянняў, якія ўжо не маглі прынесці шкоду савецкаму кіраванню ў краі на карысць замежных дзяржаў. Можна адзначыць, што ў прынцыпе, пад пагрозай арышту ці затрымання аказаліся ўсе тыя асобы, якія да восені 1939 г. удзельнічалі ў грамадска-палітычным жыцці міжваеннай Польшчы і не выказвалі адкрыта падтрымку камуністычнай ідэалогіі.

Бібліяграфічны спіс

1. *Бракель, А.* Пад чырвонай зоркай і свастыкай: Баранавіччына ў 1939–1944 гг. / А. Бракель; пераклад з ням. мовы У. Папковіча; нав. рэд. М. Кароль. – Смаленск: Інбелкульт, 2018. – 486 с.

2. Докладные записки и спецсообщения НКВД БССР о раскрытии и ликвидации контрреволюционных националистических организаций в западных областях БССР, итогах работы электростанций № 1 и № 2 г. Минска за 1-е полуг. 1940 г., нарушении торговли хлебом в БССР и др.: 28 июня – 30 октября 1940 г. // НАРБ. – Ф. 4п. – Воп. 1. – Спр. 16932. – Арк. 1–358.

3. Западная Белоруссия и Западная Украина в 1939–1941 гг.: люди, события, документы: сб. науч. статей / под ред. О. В. Петровской, Е. Ю. Борисенок. – Спб.: Алетейя, 2011. – 424 с.

4. *Иоффе, Э. Г.* Лаврентий Цанава: его называли «Белорусский Берия» / Э. Г. Иоффе. – Минск: Адукацыя і выхаванне, 2016. – 520 с.

5. *Касцюк, М. П.* Бальшавіцкая сістэма ўлады на Беларусі / М. П. Касцюк. – Мінск: Экаперспектыва, 2000. – 307 с.

6. ОУН – УПА в Беларуси. 1939–1953 гг.: документы и материалы / сост.: В. И. Адамушко [и др.]; редкол.: В. И. Адамушко [и др.]. – Минск: Вышэйшая школа, 2012. – 528 с.

7. Праблемы ўз'яднання Заходняй Беларусі з БССР: гісторыя і сучаснасць: матэрыялы міжнар. навук.-тэарэт. канф., 17–18 верас. 1999 г., Мінск / адк. рэд.: П. І. Брыгадзін, У. Ф. Ладысеў. – Мінск: БДУ, 2000. – 333 с.

8. *Снапкоўскі, У. Е.* Шлях скрозь стагоддзе: беларуска-польскія адносіны 1918–2017 гг. / У. Е. Снапкоўскі. – Мінск: БДУ, 2017. – 287 с.

9. *Ярмусик, Э. С.* Католический Костёл в Белоруссии в годы второй мировой войны (1939–1945): монография / Э. С. Ярмусик. – Гродно: ГрГУ, 2002. – 240 с.

УДК 94(476):347.6"1917/1927"

РАСПРАЦОЎКА І ПРЫНЯЦЦЕ КОДЭКСА ЗАКОНАЎ АБ ШЛЮБЕ, СЯМ'І І АПЕЦЫ БССР У 1927 ГОДЗЕ: ДА ПЫТАННЯ ПРАВАВОЙ МАДЭРНІЗАЦЫІ САВЕЦКІХ ШЛЮБНА-СЯМЕЙНЫХ АДНОСІН

В. Ю. Юркевіч

ДУ «Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь», пр-т Незалежнасці, 116, 220114, г. Мінск, Беларусь, yurkevichoy@gmail.com

У артыкуле праведзена гісторыка-прававое даследаванне ўплыву савецкіх прававых інстытутаў на мадэрнізацыйныя працэсы ў шлюбна-сямейных адносінах беларускага грамадства у 1920-я гады. Асаблівая ўвага надаецца распрацоўцы і прыняццю Кодэкса законаў аб шлюбе, сям'і і апецы БССР у 1927 годзе, якое выклікала актыўнае абмеркаванне пытання аб сутнасці, сацыяльным і юрыдычным значэнні шлюбу ў горадзе і вёсцы.

Ключавыя словы: Кодэкс законаў аб шлюбе, сям'і і апецы БССР; інстытут усынаўлення; мадэрнізацыя; сямейная палітыка; шлюбна-сямейныя адносіны.

РАЗРАБОТКА И ПРИНЯТИЕ КОДЕКСА ЗАКОНОВ О БРАКЕ, СЕМЬЕ И ОПЕКЕ БССР В 1927 ГОДУ: К ВОПРОСУ О ПРАВОВОЙ МОДЕРНИЗАЦИИ СОВЕТСКИХ БРАЧНО-СЕМЕЙНЫХ ОТНОШЕНИЙ

О. Ю. Юркевич

ГУ «Национальный архив Республики Беларусь», 220114, г. Минск, проспект Независимости, 116, yurkevichoy@gmail.com

В статье проводится историко-правовое исследование влияния советских правовых институтов на модернизационные процессы в брачно-семейных отношениях в белорусском обществе в 1920-е годы. Особое внимание уделено разработке и принятию

Кодекса законов о браке, семье и опеке БССР в 1927 году, которое вызвало активное обсуждение вопроса о сущности, социальном и правовом значении брака в городе и деревне.

Ключевые слова: Кодекс законов о браке, семье и опеке БССР; институт усыновления; модернизация; семейная политика; брачно-семейные отношения.

ENACTMENT OF THE CODE OF LAWS ON MARRIAGE, FAMILY AND GUARDIANESS OF THE BSSR IN 1927: ON THE ISSUE OF LEGAL MODERNIZATION OF SOVIET MARRIAGE AND FAMILY RELATIONS

V. Yurkevich

State Institution "National Archives of the Republic of Belarus", 116, Niezalieznasci Avenue, Minsk 220114, Belarus, yurkevichoy@gmail.com

The article provides a historical and legal study of the influence of Soviet legal institutions on modernization processes in marriage and family relations in Belarusian society in the 1920s. Particular attention is paid to the enactment of the Code of Laws on Marriage, Family and Guardianship of the BSSR in 1927, which caused active discussion of the issue of the essence, social and legal significance of marriage in in urban and rural areas.

Keywords: Code of Laws on Marriage, Family and Guardianship of the BSSR; adoption institute; modernization; family policy; marriage and family relations.

Вывучэнне пытанняў мадэрнізацыі і працэсаў сацыяльнай трансфармацыі ў Беларусі ў 1920-я гады займае важнае месца ў сучаснай беларускай гістарыяграфіі. У вызначаны перыяд мадэрнізацыйныя пераўтварэнні закранулі ўсе бакі жыцця беларускага грамадства: яго гаспадарча-эканамічны ўклад, сацыяльную структуру, адукацыю, сістэму каштоўнасных арыентыраў, паводзіны чалавека ў працоўным калектыве, сям'і і г. д. Асобныя пытанні вывучэння мадэрнізацыйных працэсаў у 1920-гадах знайшлі адлюстраванне ў даследаваннях В. Л. Насевіча [1], С. М. Токця [2], С. М. Ходзіна [3] і інш. Разам з тым уяўляецца неабходным вызначыць таксама і тое, як паўплывала станаўленне і развіццё савецкіх прававых інстытутаў на мадэрнізацыйныя працэсы ў шлюбна-сямейных адносінах насельніцтва БССР.

Каштоўныя звесткі, якія могуць дапамагчы ў даследаванні гэтага пытання, захоўваюцца ў фондах Нацыянальнага архіва Рэспублікі Беларусь. Пастановы, пратаколы пасяджэнняў, цыркуляры, інструкцыі, дакладныя запіскі, перапіска і інш. дакументальныя матэрыялы партыйных і дзяржаўных устаноў адлюстроўваюць розныя тэндэнцыі развіцця савецкай сям'і як грамадскага інстытута.

Вынікам Кастрычніцкай рэвалюцыі 1917 года з'явілася карэнная змена ўсіх бакоў жыцця краіны і грамадства. Маштабныя сацыяльна-культурныя

пераўтварэнні ў перыяд станаўлення савецкай улады прывялі да змены структуры сям'і, сістэмы сацыяльных гарантый, ролі жанчын і мужчын у грамадскай і ў прыватнай сферах. З-за імклівых сацыяльных змен пошукі новай мадэлі шлюбна-сямейных адносін праводзіліся ў вельмі складаных і супярэчлівых умовах.

У снежні 1917 года палажэннямі дэкрэтаў Усерасійскага Цэнтральнага Выканаўчага Камітэта і Савета Народных Камісараў (СНК) РСФСР «Аб грамадзянскім шлюбе, аб дзецях і аб вядзенні кніг актаў стану», а таксама «Аб скасаванні шлюбу» прызнавалася сапраўдным толькі грамадзянскае, свецкае афармленне сямейных адносін; устанаўлівалася безумоўнае, нічым не абмежаванае права разводу, як са згоды абодвух супругаў, так і па волі аднаго з іх; надаваліся аднолькавыя правы пазашлюбным дзецям і дзецям, народжаным у шлюбе; вядзенне кніг рэгістрацыі актаў грамадзянскага стану перадавалася да органаў савецкай улады [4; 5].

З 1918 года рэгуляванне дадзеных праваадносін ажыццяўлялася Кодэксам законаў аб актах грамадзянскага стану, шлюбным, сямейным і апякунскім праве РСФСР [6], які ў нашай краіне быў уведзены праз судовую практыку, без спецыяльнай пастановы ўраду БССР [7, арк. 66]. Улічваючы, што Кодэкс законаў аб актах грамадзянскага стану, шлюбным, сямейным і апякунскім праве стаў першым савецкім кодэксам, можна адзначыць, што сфера шлюбу і сям'і аказалася менавіта той вобласцю грамадскіх адносін, на якую новая ўлада звяртала вялікую ўвагу [8, с. 8]. Выбудоўваючы новую мадэль прававога рэгулявання сямейна-шлюбных адносін, заканадаўцы зыходзілі з таго, што інстытут сям'і як аснову грамадства і дзяржавы варта захаваць, нягледзячы на тое, што выказвалася і супрацьлеглае меркаванне. У аснову новага прававога канструкта сям'і былі пакладзены наступныя асноўныя прынцыпы: заключэнне шлюбу не спараджала агульнасці маёмасці мужа і жонкі; максімальны шлюбны ўзрост адмяняўся; шлюб не накладаў на мужа і жонку абавязкі мяняць грамадзянства або месца жыхарства; усынаўленне і ўдачарэнне забараняліся і інш.

Разам з тым у сярэдзіне 1920-х гадоў станавілася відавочна, што дзейны Кодэкс не мог цалкам ахапіць усіх юрыдычных адносін, якія ўзнікалі ў выніку шлюбу. Асаблівая ўвага звярталася на нормы, якія рэгулявалі маёмасныя адносіны мужа і жонкі, бо, як адзначае А. А. Гужалоўскі, норма аб раздзельным валоданні маёмасцю прыводзіла да таго, што ў выпадку разводу цярпела беспрацоўная жанчына з дзецьмі, якая не мела правоў на маёмасць мужа, у тым ліку і набытую ім у шлюбе [9, с. 49]. Акрамя таго, шырокае распраўсюджанне атрымалі незарэгістраваныя, так званыя фактычныя шлюбы, у якіх статус жанчыны і мужчыны быў юрыдычна

няпэўным. Таксама змяніўся і погляд на дапушчальнасць інстытута ўсынаўлення, нездавальняючым прызнавалася заканадаўства аб апецы і папячыцельстве і інш.

У БССР праект уласнага Кодэкса законаў аб шлюбе, сям'і і апецы выклікаў шмат прынцыповых спрэчак. Асабліва дыскусійным аказалася пытанне аб магчымасці прызнання юрыдычнай сілы за фактычнымі шлюбамі. Да пачатку сесіі Цэнтральнага Выканаўчага Камітэта (ЦВК) БССР, на якой павінна было разглядацца дадзенае пытанне, Камісія заканадаўчых прапаноў пры СНК БССР і Народны камісарыят юстыцыі (Наркамюста) БССР прадставілі ўласныя праекты Кодэкса. У абодвух праектах інстытут шлюбу разглядаўся як добраахвотны саюз дзвюх асоб рознага полу, які мае на мэце стварэнне сям'і і гаспадарчай адзінкі, пры поўнай свабодзе разводу па згодзе мужа і жонкі або патрабаванню аднаго з іх. Акрамя таго, правазнаўцы з Камісіі заканадаўчых прапаноў і Наркамюста згаджаліся ў тым, што неабходна ўсталяваць больш дакладныя нормы ў пытаннях прававых наступстваў шлюбу ў галіне маёмасных узаемаадносін, і выступалі за прызнанне ў якасці агульнай той маёмасці, якая была нажыта мужам і жонкай падчас шлюбу. Аднак Камісія заканадаўчых прапаноў у якасці асноўнага палажэння вылучыла прынцып неабавязковасці рэгістрацыі шлюбу, згодна з якім незарэгістраваны шлюб устанаўліваў б такія ж узаемаадносіны паміж мужчынай і жанчынай, як і зарэгістраваны. У сваю чаргу Наркамюст выступаў за тое, каб прававыя наступствы шлюбу маглі ажыццяўляцца выключна з моманту яго рэгістрацыі [7, арк. 67–68].

Стэнаграма пасяджэнняў 3-й сесіі ЦВК БССР VII склікання паказвае, што і сярод сябраў ЦВК не было адзінай думкі аб юрыдычных наступствах незарэгістраванага шлюбу. У прыватнасці, Дз. Ф. Жылуновіч лічыў, што фактычны шлюб «немного далек от закона», але адзначаў несур'ёзнае стаўленне некаторых грамадзян да зарэгістраванага шлюбу [7, арк. 269]. У ходзе абмеркавання выступоўцы звярталі ўвагу і на розныя адносіны да незарэгістраванага шлюбу сярод гарадскога і сельскага насельніцтва. Так, дэпутат Калінін прапанаваў наступнае рашэнне гэтага пытання: «мы сейчас в таком положении, что город действительно нуждается в фактическом браке … и было бы хорошо, если бы сессия поставила примечанием: для города фактический брак, а для деревни юридический» [7, арк. 245].

Не прыйшоўшы да адзінай высновы, Прэзідыум ЦВК БССР прыняў рашэнне вынесці праект Кодэкса на шырокае абмеркаванне сярод служачых, рабочых і сялян [10, арк. 1]. Згодна дакладу народнага камісара юстыцыі М. А. Сягаля, у Бабруйскай, Барысаўскай, Магілёўскай, Мінскай, Полацкай і Слуцкай акругах 24 гарадскія сходы выказаліся за абавязковую рэгістрацыю шлюбу, 34 сходы – за тое, каб і фактычны шлюб меў юрыдычныя наступствы. У гэтых жа акругах 398 сельскіх сходаў выказаліся за

абавязковую рэгістрацыю, 47 – за ўраўнанне фактычнага шлюбу з зарэгістраваным. Такім чынам, у вёсцы значная колькасць насельніцтва патрабавала рэгістрацыі шлюбных адносін, але была і пэўная колькасць тых, хто не лічыў рэгістрацыю шлюба абавязковай [11, с. 2; 12, с. 4].

У выніку новы Кодэкс законаў аб шлюбе, сям'і і апецы БССР быў прыняты ЦВК БССР 27 студзеня 1927 года і ўведзены ў дзеянне на тэрыторыі рэспублікі з 1 сакавіка 1927 года [13]. Кодэкс 1927 года засноўваўся на прынцыпах аднашлюбнасці, добраахвотнасці заключэння шлюбу, раўнапраўя мужа і жонкі, аховы мацярынства і дзяцінства, замацаваных яшчэ ў 1917–1918 гадах. Але ў адрозненне ад папярэдняга заканадаўства была прызнана юрыдычная сіла за шлюбамі, незарэгістраванымі ў органах загса. Адпаведна, асобы, якія знаходзіліся ў такіх незарэгістраваных адносінах, набывалі такія ж правы, як і грамадзяне, якія зарэгістравалі шлюб у органах загса. Тым не менш, дзяржава аддавала прыярытэт менавіта зарэгістраванаму шлюбу, бо ва ўсіх астатніх выпадках факт шлюбных адносін патрабавалася даказаць у судовым парадку. Акрамя таго, у Кодэксе 1927 года большае значэнне было нададзена маёмасным адносінам у сям'і: установлена супольнасць маёмасці супругаў, нажытай падчас шлюбу; пашыраны выпадкі выдачы ўтрымання супругу; рэарганізаваны інстытут апекі і больш дэтальна распрацаваны абавязкі апекуна ў адносінах да маёмасці падапечнага; падрабязна рэгламентавана пытанне аб утрыманні дзяцей і інш. Трансфармацыя сямейнага заканадаўства адбілася і на інстытуце ўсынаўлення: у арт. 72 Кодэкса законаў аб сям'і, шлюбе і апецы 1927 года ўстанаўлівалася, што ўсынаўленне дапускаецца ў адносінах да непаўналетніх дзяцей.

Асаблівы інтарэс заканадаўцаў і прававедаў да сямейна-шлюбных адносін сярод сялянскага насельніцтва меў сваім вынікам і тое, што ў Кодэксе 1927 г. было вылучана некалькі артыкулаў, якія датычыліся непасрэдна сялянскай сям'і. Гэта былі артыкулы 70 і 71 аб аліментах з сялянскага двара, увага 2 да арт. 21 аб маёмасных адносінах супругаў-працоўных землекарыстальнікаў і ўвага да арт. 72 аб усынаўленні. Такі падыход быў цалкам натуральны, бо для сучаснікаў нормы сямейнага права ў сельскай мясцовасці павінны былі адпавядаць патрэбам гаспадаркі і побытавым ўмовам таго часу. Трэба адзначыць, што пры абмеркаванні праекта Кодэкса беларускія прававеды звярталі ўвагу на тое, што маёмасныя правы членаў сялянскага двара рэгламентуюцца, перш за ўсё, адпаведнымі артыкуламі Зямельнага кодэкса БССР 1925 г.

Разам з тым у канцы 1920-х гадоў імклівыя змены ў гаспадарчым жыцці прывялі да ўзнікнення новых пытанняў, якія не былі адлюстраваны ў заканадаўчых актах і патрабавалі ўжо іншых падыходаў да разумення сямейных стасункаў.

Такім чынам, для разумення савецкай мадэрнізацыі беларускага грамадства неабходна улічваць уплыў прававых інстытутаў на пошукі новых форм сям'і як грамадскай з'явы. Савецкая мадэрнізацыя шлюбна-сямейных адносін у 1920-я гады не з'яўлялася аднароднай. Прыняцце Кодэкса законаў аб шлюбе, сям'і і апецы БССР ў 1927 годзе выклікала актыўнае абмеркаванне пытання аб сутнасці, сацыяльным і юрыдычным значэнні шлюбу ў горадзе і вёсцы. Кодэкс 1927 года насіў кампрамісны характар, бо разам з прызнаннем за фактычным шлюбам усіх юрыдычных наступстваў, утрымліваў нормы, якія рэгламентавалі інстытут дзяржаўнай рэгістрацыі шлюбных адносін. Тыя пытанні, якія заставаліся адкрытымі ў Кодэксе 1918 года, пасля прыняцця новага Кодэкса ў 1927 годзе сталі дакладна рэгуляваць дзяржавай і нормамі права.

Бібліяграфічны спіс

1. *Носевич, В. Л.* Традиционная белорусская деревня в европейской перспективе. Минск : Тэхналогія, 2004. 350 с.

2. *Токць, С. М.* Беларуская вёска ў эпоху зьменаў: другая палова XIX – першая траціна XX ст. Мінск : Тэхналогія, 2007. 308 с.

3. *Ходзін, С. М.* Беларуская вёска ў міжваенны час: шляхі і формы савецкай мадэрнізацыі (1921–1939). Мінск : БДУ, 2014. 240 с.

4. О расторжении брака [Электронный ресурс] : Декрет ВЦИК и СНК РСФСР, 16 дек. 1917 г. / Электронная библиотека исторических документов. Режим доступа : http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/348056. Дата доступа : 30.09.2023.

5. О гражданском браке, о детях и о ведении книг актов гражданского состояния [Электронный ресурс] : Декрет ВЦИК и СНК РСФСР, 18 дек. 1917 г. / Электронная библиотека исторических документов. Режим доступа : http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/73247-dekret-vtsik-i-snk-locale-nil-o-grazhdanskom-brake-o-detyah-i-o-vedenii-knig-aktov-sostoyaniya-locale-nil-18-dekabrya-1917-g. Дата доступа : 30.09.2023.

6. Кодекс законов об актах гражданского состояния, брачном, семейном и опекунском праве [Электронный ресурс]: принят ВЦИК, 16 сент. 1918 г. / Национальная библиотека Беларуси. Режим доступа : https://vcpi.nlb.by/static/pdf/kodexy-BSSR/st_818_kodeks_zakonov_brach_cem_opekun_prave.pdf. Дата доступа : 30.09.2023.

7. Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (НАРБ). Ф. 99. Воп. 2. Спр. 536.

8. *Пашенцев, Д. А.* Кодификация как инструмент конструирования системы законодательства в начальный период советского государства // Журнал российского права. 2018. № 11. С. 6–13.

9. *Гужалоўскі, А. А.* Сэксуальная рэвалюцыя ў Савецкай Беларусі ў 1920-я гг. Мінск : А. М. Янушкевіч, 2017. 257 с.

10. НАРБ. Ф. 6. Воп. 1. Спр. 1104.

11. 4-я сессия ЦИКа БССР. Новый закон о семье и браке. Доклад наркомюста т. Сегаля // Звезда. 1927. № 21. С. 2.

12. Аб шлюбным кодэксе, сем'і і апецы. Даклад т. Сэгаля // Савецкая Беларусь. 1928. № 22. С. 4–5.

13. Кодекс законов о браке, семье и опеке [Электронный ресурс]: принят ЦИК БССР, 27 янв. 1927 г. // Национальная библиотека Беларуси. Режим доступа : https://vcpi.nlb.by/static/pdf/kodexy-BSSR/kodex-zakonov-o-brake-semje-opeke-1927.pdf. Дата доступа : 30.09.2023.

ПАДЫХОДЫ, НАПРАМКІ, МЕТАДЫ Ў ДАСЛЕДАВАННІ І ВЫКЛАДАННІ АЙЧЫННАЙ ГІСТОРЫІ НОВАГА І НАВЕЙШАГА ЧАСУ

УДК 947.6:614.84

СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ ШКОЛЫ ПОДГОТОВКИ СПАСАТЕЛЕЙ-ПОЖАРНЫХ БЕЛАРУСИ

А. Б. Богданович[1)], **В. Н. Сергеев**[2)], **Ю. В. Каркин**[3)]

[1), 2), 3)] *Университет гражданской защиты, ул.Машиностроителей, 25, 220118, г. Минск, gumanitar@ucp.by*

В данной публикации обозначены основные этапы развития пожарно-технического образования на территории Беларуси, раскрыты некоторые характерные особенности отдельных из них. Заявленная проблематика рассматривается с опорой на системный, историко-генетический и сравнительный подходы. Проведено комплексное исследование репрезентативных источников по проблеме развития пожарно-технического образования.

Ключевые слова: подготовка пожарных-спасателей; пожарные курсы; пожарно-техническая школа; школа сержантского состава; учебный отряд; пожарно-техническое училище; командно-инженерный институт; университет гражданской защиты.

FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE NATIONAL SCHOOL OF TRAINING FOR RESCUE FIREFIGHTERS OF BELARUS

A. B. Bogdanovich[1)], **V. N. Sergeev**[2)], **Y. V. Karkin**[3)]

[1), 2), 3)] *University of Civil Protection, 25, Mashinostroiteley street, Minsk, 220118, Belarus, gumanitar@ucp.by*

This publication outlines the main stages in the development of fire-technical education on the territory of Belarus, and reveals some of the characteristic features of individual of them. The stated problems are considered based on systemic, historical-genetic and comparative approaches. A comprehensive study of representative sources on the problem of development of fire-technical education was carried out.

Keywords: preparation of firefighters-rescuers, fire courses, fire and technical school, school of sergeants, training detachment, fire technical school, institute for command engineers, university of civil protection.

27 сентября 1933 г. на базе 2-й пожарной команды г. Минска, по ул. Аранская, 1, была открыта Пожарно-техническая школа по подготовке командного состава пожарной охраны со сроком обучения один год. Численность переменного состава составляла 30 человек. Начальником школы был назначен А. З. Козаченко [2, с. 301]. Учебное заведение готовило командный состав для пожарной охраны.

До начала Великой Отечественной войны в учебном заведении состоялось 7 выпусков. Профессиональную подготовку прошли 212 человек [1, с. 103]. В 1941 г. очередной выпуск не состоялся в связи с трагическими событиями – началом войны.

При подходе немецко-фашистских войск к г. Минску со всей пожарной техникой отступала и 7-я пожарно-техническая команда, которую в то время возглавлял Андрей Данилович Алешкевич – первый выпускник Пожарно-технической школы. Из выпускников и работников школы в г. Москве был сформирован сводный белорусский отряд пожарной охраны, в рядах которого доблестно сражались: Е. С. Алейников, М. С. Грищенко, М. И. Плешанова, Л. К. Врублевская, В. И. Езерский, С. А. Рунец, Н. П. Логовик и многие другие.

Подготовка младшего начальствующего состава пожарной охраны для БССР, Смоленской и Калининградской областей РСФСР возобновилась после освобождения г. Минска. Комплектование школы осуществлял майор А. З. Козаченко, занимавший тогда должность начальника Управления пожарной охраны НКВД БССР (УПО). Приказом НКВД БССР от 21 сентября 1944 г. № 0792 начальником школы был назначен старший техник-лейтенант А. Д. Алешкевич. Уже в следующем году была проведена очередная реорганизация Пожарно-технической школы.

Школа сержантского состава военизированной пожарной охраны НКВД/МВД БССР (1945–1948). В документах национального архива Республики Беларусь хранятся материалы, в которых приводится принцип подготовки работников для пожарной охраны: «Кадры пожарной охраны БССР формировались по двум основным каналам. Первый канал – это широкое развертывание подготовки пожарных специалистов из рабочих и крестьян в специальных средних учебных заведениях. Второй канал – это выдвижение практиков. Практики не имели специального образования, но обладали хорошими организаторскими способностями и в последствии направлялись для прохождения подготовки в пожарных школах» [5, л. 113].

В 1946 г. срок обучения был продлен до одиннадцати месяцев, а количество переменного состава увеличено до 100 человек. Школа была подчинена ОПО НКВД Минской области. На вооружении команды школы находилась одна автоцистерна ПМЗ-2 и два автонасоса ПМЗ-1.

В период с 1944 по 1948 г. Школой сержантского состава военизированной пожарной охраны НКВД/МВД БССР подготовлены 295 человек на должности командиров отделений.

Учебный отряд военизированной пожарной охраны МВД БССР (1948–1974). Школа сержантского состава военизированной пожарной охраны НКВД/МВД БССР в 1948 г. была переименована в Учебный отряд ВПО

МВД БССР. В это же время начальником Учебного отряда назначен старший техник-лейтенант А. Н. Шахворостов. Штатная численность командно-преподавательского состава и персонала составляла 82 человека.

Несмотря на активную работу МВД и правительства БССР по принятию нормативных правовых актов в области организации противопожарной защиты (за 10 лет было принято более десятка правительственных постановлений, еще больше актов приняли министерства и ведомства), должного эффекта они не давали. С позиции исследователей, основная причина заключалась в слабом ресурсном обеспечении принимаемых решений [3], в т. ч. значительной степени недоукомплектованности пожарных подразделений [6].

Подобная ситуация не могла не коснуться и деятельности Учебного отряда, переменный состав которого включался в части по охране городов и объектов [6, л. 15].

В целом же особенности функционирования Учебного отряда ВПО МВД БССР в конце 1940-х гг. можно проиллюстрировать при помощи результатов проверки сержантских школ и учебных отрядов в 1949 г.

Помимо упорядочивания деятельности Учебного отряда значительное внимание уделялось практической направленности образовательного процесса. Так, в 1950-е годы, например, комплексная учебная практика переменного состава по пожаротушению и службе включала в себя: в должности бойца – 10–12 дежурств каждым номером боевого расчета, командиром отделения – 8 дежурств (командное отделение) и по два дежурства в профотделении и помощником дежурного офицера. По службе на объекте курсанты командного отделения проходили практику в 9 отдельных военизированных пожарных командах при автозаводе. В роли постового и дозорного – по 20 дежурств, помощника инструктора по профилактике – 4 дежурства [7, л. 6–7].

С марта 1965 г. на базе Учебного отряда организована переподготовка 100 человек офицерского и сержантского состава, приписанного к спецформированиям пожарной охраны МВД БССР на случай военного времени [2, с. 305].

Разумеется, в учебном заведении уделялось внимание не только образовательному процессу, но и организации воспитательной и культурно-массовой работы. В 1950 г. на базе спортивного городка Учебного отряда были проведены первые республиканские соревнования по пожарно-прикладному спорту.

Школа подготовки младшего и среднего начальствующего состава пожарной охраны МВД БССР (1974–1984) была учреждена приказом МВД БССР от 16 декабря 1974 г. В связи с большим потоком обучающихся старое помещение, расположенное на улице Аранской, уже не могло вместить не-

обходимое количество людей. Поэтому 3 июня 1976 г. Минским горисполкомом было принято решение о строительстве нового здания Школы в районе Минского автозавода и кольцевой дороги (было завершено к 24 февраля 1981 г.). На должность начальника Школы подготовки младшего и среднего начальствующего состава пожарной охраны МВД БССР в январе 1981 г. был назначен подполковник внутренней службы Б. Л. Кулаковский.

Учебный центр пожарной охраны МВД БССР (1984–1992). В июле 1984 г. на должность начальника Учебного центра пожарной охраны МВД БССР назначен подполковник внутренней службы В. К. Воробьев, ранее работавший начальником отдела пожарной техники и средств связи УПО МВД БССР. Наличие развитой учебно-материальной базы, высокий уровень преподавания дисциплин, умелая воспитательная работа позволили Учебному центру пожарной охраны МВД БССР стать одним из лучших в Советском Союзе, в связи с чем его неоднократно посещали руководители МВД СССР, на его базе организовывались многочисленные семинары-совещания в масштабах республики и страны в целом. Достижения командно-преподавательского состава в подготовке высококвалифицированных специалистов были по достоинству оценены руководством МВД СССР. В марте 1988 г. за успехи в предупреждении и тушении пожаров Учебный центр пожарной охраны МВД БССР награжден Почетной Грамотой МВД СССР [4, с. 33].

Высшее пожарно-техническое училище МВД Республики Беларусь (1992–2000). Согласно Постановлению Совета Министров Республики Беларусь от 24 марта 1992 г. № 153, Учебный центр пожарной охраны МВД БССР был преобразован в Высшее пожарно-техническое училище МВД Республики Беларусь (ВПТУ), что стало важнейшим этапом в его развитии. Возглавил ВПТУ полковник внутренней службы В. К. Воробьев. В задачи училища входило осуществление подготовки специалистов высшей квалификации по специальности «Пожарная техника и безопасность» для подразделений военизированной пожарной службы Республики Беларусь.

Командно-инженерный институт МЧС Республики Беларусь (2000–2016). Приказом Министра по чрезвычайным ситуациям в марте 2000 г. ВПТУ было реорганизовано в Командно-инженерный институт МЧС Республики Беларусь (КИИ). На протяжении последующих шестнадцати лет КИИ возглавляли: полковник внутренней службы В. К. Воробьев, полковник внутренней службы Г. Ф. Ласута и полковник внутренней службы И. И. Полевода.

С 2009 г. учебное заведение является полноправным членом Европейской ассоциации, объединяющей учебные заведения пожарно-спасатель-

ного профиля (EFSCA). За достижения в области развития пожарного образования коллектив учреждения образования в 2015 г. награжден Золотой медалью EFSCA.

За обеспечение подготовки высококвалифицированных специалистов, высокие показатели в педагогической и научно-исследовательской деятельности КИИ награжден Почетными грамотами Совета Министров и Национального Собрания Республики Беларусь, а в 2015 г. – Премией Правительства Республики Беларусь за достижения в области качества.

Университет гражданской защиты МЧС Беларуси (2016 – по настоящее время). Указом Президента Республики Беларусь от 19 августа 2016 г. № 313 образовано Государственное учреждение образования «Университет гражданской защиты Министерства по чрезвычайным ситуациям Республики Беларусь» (Университет) путем реорганизации Командно-инженерного института и присоединения к нему Гомельского инженерного института и Института переподготовки и повышения квалификации.

Сегодня Университет – активное образовательное звено защиты населения и территорий от чрезвычайных ситуаций, обеспечивающее реализацию программ подготовки кадров с учетом интересов различных министерств и ведомств страны. В Университете реализована полноценная многоступенчатая система подготовки специалистов, ориентированная на запросы заказчиков образовательных услуг. В Университете на 7 факультетах (19 кафедрах) по 14 специальностям ежегодно обучаются около 2 000 человек, повышение квалификации проходят более 15 000 человек. Университет обладает высоким научным потенциалом, имеет современную научно-исследовательскую базу, новейшее экспериментальное оборудование, что позволяет качественно выполнять научные исследования и разработки. По приоритетным направлениям развития науки в области защиты от чрезвычайных ситуаций функционируют признанные в мире научные школы. Активно развиваются научные направления в области гражданской защиты, психологической помощи в чрезвычайных ситуациях, культуры безопасности жизнедеятельности, профессионально-языковой коммуникации.

Стратегическая цель Университета – максимальное использование научно-образовательного, инновационного и кадрового потенциала, базирующегося на лучшем отечественном и мировом опыте, ориентированного на подготовку высококвалифицированных специалистов, способных эффективно организовать деятельность в области защиты от чрезвычайных ситуаций, пожарной и промышленной безопасности, гражданской обороны. Основной принцип и идея деятельности Университета нашли отражение в девизе – «Эффективное образование через традиции качества и динамику инноваций».

Таким образом, благодаря самоотверженному труду, личному мужеству, энергии и инициативе многих поколений постоянного и переменного состава нашего учреждения образования проходило становление и развитие национальной школы подготовки спасателей-пожарных Беларуси – ныне Университета гражданской защиты МЧС Беларуси.

Библиографический список

1. *Маковчик, А. В.* Историография проблемы подготовки кадров для пожарно-спасательной службы Беларуси в 20–30-е годы XX в. / А. В. Маковчик // Вышэйшая школа: навукова-метадычны і публіцыстычны часопіс. – 2017. – № 3. – С. 57–60.
2. *Яковчук, В. И.* Пожарная служба Беларуси: история развития: монография / В. И. Яковчук / науч. ред. Н. М. Забавский. – Минск: БГПУ, 2005. – 419 с.
3. *Яковчук, В. И.* Деятельность управления пожарной охраны МВД БССР по предупреждению пожаров в сельской местности (1955–1977 гг.) / В. И. Яковчук // Милиции Беларуси 90 лет: история и современность: материалы науч.-практ. конф., Минск, 27 февраля 2007 г. / редкол.: К. И. Барвинок (отв. редактор), А. Ф. Вишневский, В. А. Кучинский. – Минск: Акад. МВД Респ. Беларусь, 2007. – С. 165–171.
4. Командно-инженерный институт. Страницы истории / И. И. Полевода [и др.]. – Минск: КИИ, 2013. – 152 с.
5. Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (НАРБ). – Ф. 1139. – Оп. 1. Ед. хр. 49.
6. Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (НАРБ). – Ф. 1139. – Оп. 2. Ед. хр. 31.
7. Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (НАРБ). – Ф. 1109. – Оп. 2. Ед. хр. 4.

УДК 796(476)(091)

ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА И СПОРТ В БЕЛОРУССКИХ ГУБЕРНИЯХ НА СТРАНИЦАХ ЖУРНАЛА «К СПОРТУ» (1911–1917 гг.)

С. И. Бусько

Белорусский государственный университет, ул. Менделеева 36, 220037, г. Минск, buskosiarhei@gmail.com

История физической культуры и спорта Беларуси дореволюционного периода остается неизученной. Одной из причин этого явления считают недостаточное количество источников информации. С точки зрения автора, материалы по этому вопросу могут быть получены из спортивных журналов Российской империи. В данной статье рассмотрены публикации из белорусских городов на спортивную тему в одном из самых популярных изданий начала XX в., проведен их количественный и качественный анализ.

Ключевые слова: спорт, физическая культура, спортивные публикации, журнал, соревнования, футбол, городской досуг.

PHYSICAL CULTURE AND SPORTS IN THE BELARUSIAN PROVINCES ON THE PAGES OF THE MAGAZINE "TO SPORT" (1911–1917)

S. Busko

Belarusian State University, 36, Mendeleev str, Minsk 220037, Belarus, buskosiarhei@gmail.com

The history of physical culture and sports in Belarus in the pre-revolutionary period remains unexplored. One of the reasons for this phenomenon is considered to be the insufficient number of information sources. From the author's point of view, materials on this issue can be obtained from sports magazines of the Russian Empire. This article examines publications from Belarusian cities on a sports topic in one of the most popular magazines of the early 20th century, and carries out their quantitative and qualitative analysis.

Keywords: sports, physical culture, sports publications, magazine, competitions, football, urban leisure.

История дореволюционной физической культуры и спорта в белорусских губерниях до начала XXI в. почти не рассматривалась. С одной стороны, проблемой являлась сама концепция истории спорта в советской науке, с другой стороны, история повседневности, досуга и формирования городской культуры на рубеже XIX–XX в. не являлась приоритетной. Дополнительной сложностью стали стереотипы об отсутствии предмета исследования и отсутствии необходимых источников. Архивные материалы Национального исторического архива Беларуси (НИАБ), Литовского государственного исторического архива (ЛГИА) дают огромный объем информации по рассматриваемой теме, оцифровка периодических изданий сделала их доступными для удаленного поиска данных. В последнее десятилетие появляются исследования методологического характера на стыке филологии и истории спорта. Это делает реальным возможность оценки отечественного спорта и физической культуры, изучения вовлеченности в общероссийские процессы в начале XX в. с помощью анализа периодической печати.

XIX век стал временем первого опыта формирования самостоятельной и сложной системы спортивной журналистики в Российской империи. Эта система формировалась на двух сообщающихся уровнях: первый уровень составляли спортивные отделы общей прессы (общепринятое в то время обозначение изданий с универсальной тематикой – «Нива», «Всемирная иллюстрация» и др.), второй – специализированные спортивные печатные издания. Хотя впервые слово «спорт» появилось именно в общеполитических газете и журнале, тем не менее спортивные отделы изданий общего характера вплоть до начала XX в. за редким исключением не сумели раскрыть перед читателем мир физической культуры и спорта [2, с. 84].

Анализируя тексты XIX в., можно отметить, что по способу опубликования выделяются несколько видов спортивной информации, характерных для того времени:

а) «фрагменты» (эпизоды) на уровне отдельных предложений, абзацев в журналистских и литературных публикациях, философских трактатах, научных трудах по педагогике, представленных в печатных изданиях;

б) сопутствующая информация (когда в тексте, раскрывающем различные аспекты общественной жизни, спорт первоначально представлен как второстепенная тема, но имеющая ключевое значение в представлении самого события);

в) журналистские публикации о спорте, включая сообщения в рубриках, рекламные объявления, ряд полноценных журналистских материалов;

г) игровые задания [3, с. 35].

Общественно-политическая пресса ограничивалась сообщениями о бегах, скачках, результатами чемпионатов по французской борьбе и шахматно-шашечными отделами. А некомпетентность пишущих о спорте журналистов долгое время была настоящим бичом общественно-политической прессы и делала ее объектом резкой критики со стороны специальных изданий. Зачастую неграмотные авторы, пишущие о спорте с обывательских позиций, акцентируя внимание неискушенного читателя на несчастных случаях, травмах и повреждениях, только дискредитировали спорт и препятствовали развитию спортивной журналистики [1, с. 180].

На этом фоне специализированные спортивные издания выгодно отличались профессионализмом, максимальным вниманием к специфике объекта исследования. По подсчетам Ю. П. Лукосяка за 1860–1918 гг. в трех центрах Российской империи (Санкт-Петербург, Москва, Киев) выходило 49 специализированных журналов. Его результаты позволили установить, что первые 25 лет (1860–1885 гг.) количество ежегодно издаваемых в России спортивных журналов практически не менялось (2–3 журнала). Затем начался постепенный рост количества периодических изданий и к середине 1890-х гг. их количество возросло до 7–8. Такое положение продолжалось вплоть до Первой российской революции (1905 г.), когда было зафиксировано некоторое снижение количества ежегодно издаваемых журналов. Однако затем произошел лавинообразный рост, достигший пика (16 изданий) в 1913 г. Это было время наибольшей популярности спорта в царской России. Начавшаяся в 1914 г. Первая мировая война и последовавшая за ней в 1917 г. Февральская революция, привели к практически полному прекращению издания спортивных журналов в России [6, с. 130]. С учетом более позднего формирования спорта в нашем регионе, для анализа более подходят журналы последних лет существования Российской импе-

рии. Более того, именно в 1900-е гг. наибольшую популярность приобретают еженедельные спортивные журналы. Это указывает на то, что в обществе сформировалась потребность к незамедлительному получению информации о спортивных соревнованиях.

С точки зрения автора, оптимальным выбором для изучения физической культуры и спорта в белорусских губерниях на страницах периодической печати является московский журнал «К спорту». За 1911–1917 гг. было издано 244 номера, этот показатель входит десятку среди специализированных журналов по количеству выпусков (уступая лишь таким именам как «Русский спорт», «Циклист», «Спорт» и др.). Журнал в основном отражал хронику спортивной жизни в Москве и других городах России. Рубрикация журнала имела два основных направления: рубрики видов и групп видов спорта («Футбол», «Конский спорт», «Легкая атлетика», «Плавание», «Стрельба», «Велосипед», «Мотор» и др.); рубрики регионов России («Москва», «Петроград», «Поволжье», «Провинция» и др.). Регулярно печатались спортивные новости из других стран (рубрика «За рубежом»). Имелась обратная связь с читателями (рубрика «Почтовый ящик»). Особенно много внимания, став официальным органом «Московской Футбольной Лиги», журнал уделял футболу. Часть издания с 1912 г. была отведена для освещения олимпийского движения.

В журнале «К спорту» выделяются несколько видов журналистских материалов, посвященных белорусским губерниям: сообщения без заголовков, входящие в состав различных «информационных» рубрик, в череде других сообщений; полноценные публикации, написанные в разных жанрах; объявления. Изучение полной подборки номеров за 1911–1917 гг. позволило выявить 35 материалов, посвященных спортивным событиям в белорусских губерниях.

Лишь один раз сообщения из белорусских губерний попали на обложку журнала – № 56 (1912 г.) открывался изображением госпожи Грейц из г. Гродно (с соответствующей подписью «Госпожа Грейц – спортсменка-кавалеристка, совершила много пробегов верхом между городами Гродно, Вильно и Двинск») [5, с. 1]. За первый год существования журнал не полностью сформировал сетку корреспондентов, известность среди ценителей спортивной литературы он приобретает постепенно. Футбольная специализация «К спорту» отражается и в сообщениях из наших губерний, в 1912 г. несколько номеров были посвящены армейскому футболу. В июне 1912 г. с разрешения руководства в Осовецкой крепости (Гродненская губерния) в 61-м пехотном Владимирском полку было организованы футбольные состязания: изначально принимали участие команды 9-й, 13-й и 15-й роты, чуть позже подключились и другие подразделения. Финал первенства

между командой полковых телеграфистов и 13-й ротой завершился с результатом 4–3 в пользу пехоты. Немаловажно, что авторы приводят и составы команд победителей, публикуют фотографии спортсменов. При этом такие статьи не являются разовыми, итоги матчей в гарнизоне крепости печатают вплоть до начала декабря [9, с. 19]. К футбольной тематике в нашем регионе журналисты периодически продолжают возвращаться, в 1914 г. описан чемпионат Осовецкой крепости с участием десятка команд.

Встречается описание и футбольной жизни Минска накануне Первой мировой войны: «виднейшую футбольную организацию Минска представляет лига «Спарта», состоящая преимущественно из членов «Сокола» и считающаяся непобедимой среди многих других команд города. «Спарта» сражалась с Либавой (6–0) и Вильно (9–1)» [12, с. 18]. Корреспондент под псевдонимом «А. М.» дает не только характеристику по конкретным игрокам, но отмечает особенности футбольной инфраструктуры и интерес болельщиков к матчам. В нескольких номерах за май 1915 г. освещается начало футбольного сезона в Минске и Гомеле, например, приведены результаты первого матча сезона (26 апреля), где команда Гомельского кружка спорта с результатом 8–0 победила «Санитас» [11, с. 15]. Традиционно журналист указывает не только счет, но размещает в журнале разбор игры, анализ действий спортсменов на своих позициях. Не остался без внимания и первый матч сезона в Минске между «Спартой» и «Санитас» 10 мая 1915 г. (результат игры 2–2).

На протяжении семи лет журнал «К спорту» уделял несколько полос соревнованиям по лаун-теннису. Несмотря на значительное количество кортов в белорусских губерниях (более 70 к началу Первой мировой войны), на страницах периодической печати наши города и спортсмены встречаются нечасто. Однако есть и исключения, например, в июне 1912 г. в журнале размещается описание недельного чемпионата по лаун-теннису в Друскениках, его победители – Млынский, Бартановский, Шимборский, Свентецкий [8, с. 16]. В 1915 г. корреспондент В. Яцкевич печатает детальный обзор лаун-тенниса в Минске: «занимающихся лаун-теннисным спортом в Минске насчитывается около 40 человек. Площадки для лаун-тенниса на треке Минского общества любителей спорта и на Кошарской спортивной площадке» [14, с. 14]. Автор статьи отмечает и лучших, по его мнению, минских теннисистов за 1914–1915 гг. – Ф. Высевко, Васильев, Каравацкий.

Отдельное место в разделе «Провинция» занимают описания спортивно-физкультурных праздников, отчеты о которых массово представлены в издании. Освещая такие мероприятия, редакция стремилась отразить растущую динамику интереса к спорту и физической культуре в Российской империи. Так, в начале 1913 г. журналисты разместили статью о соревнованиях по легкой атлетике и фехтованию в зале первого городского

училища Гомеля, среди участников – члены кружка «Спорт», соколы-гимназисты под руководством поручика И. Митрофанова [7, с. 24]. Подробно рассматривается спортивный праздник сокольских кружков в Вильно 25 марта 1914 г. (более 100 участников под руководством К. Старого), указаны результаты во всех дисциплинах (например, Бурштын и его 11,5 с. в беге на сто метров; В. Солоневич и его 9,27 м. в толкании ядра и др.) [10, с. 20]. Отдельные статьи журнала вводят в оборот десятки новых фактов и фамилий атлетов, например, в сфере физической культуры в учебных заведениях. Корреспондент из Минска сообщает читателям: «Более всего спорт процветает среди учеников казенной гимназии. По видам спорта выделяются следующие гимназисты: легкоатлеты Калантай и Б. Шевченко (диск), Белянский (копье), Есьманович и Железнякович (бег), футболисты Гаштовт (хавбек), братья Крутиковы (лучшие в Минске нападающие), Свечников (голкипер). Велосипедисты Жмако и М. Васильев, гимнаст Г. Зубрицкий. Кроме того, из этой гимназии вышел старый минский чемпион конькобежец и велосипедист У. Освецимский, отец минского конькобежного спорта» [13, с. 14].

В Российской империи одним из механизмов проникновения физической культуры в общество являлось Военное министерство, соответственно и военизированные проекты в спортивной сфере также находили место в периодической специализированной печати: военные автопробеги через белорусские губернии (в июне 1912 г. в таком пробеге через Двинск, Гродно, Белосток, Брест, Барановичи приняло участие около 50 автомобилей). В 1913 г. на страницах «К спорту» было размещено описание деятельности авиаотрядов, в том числе отмечены успехи шести летчиков Гродненского авиационного отряда, которые с 1 по 20 сентября 1913 г. провели 67 полетов общей продолжительностью более 32 часов [4, с. 13]. Конечно, даже специализированный спортивный журнал не мог оставить без внимания и проблему «потешных» – она часто встречается в номерах 1912 г.

К началу Первой мировой войны количество городов, спортивная жизнь которых находила отражение на страницах журнала, резко выросло. Буквально за 1912–1914 гг. количество городов-корреспондентов удвоилось, а тематика сюжетов начала дополняться водным поло, гандболом и другими видами. Меняется освещение событий в провинциальных центрах – оно приобретает облик итоговых отчетов по городам за период или за отдельный вид спорта. Например, по городу Минску в номерах журнала за ноябрь-декабрь 1915 г. есть годовые отчеты по лаун-теннису, футболу, конькобежному и ученическому спорту. Многие публикации сопровождаются фотографиями лучших в отдельных видах спорта (например, портрет А. Александровича, совместное фото лучших конькобежцев Минска – Ивлиса и Череповича).

В 1911–1917 гг. журнал «К спорту» стал одним их популярных мест для публикации спортивных новостей из белорусских губерний. Спортивные результаты, имена молодых атлетов, характеристика инфраструктуры, сложности в организации физической культуры – весь спектр спортивной жизни региона был вынесен на страницы издания. По частоте упоминания белорусские губернии не отличались от других регионов Российской империи (уступая лишь признанным лидерам – Киеву, Одессе и Риге).

Библиографический список

1. *Алексеев, К. А.* Развитие отделов спорта в изданиях общей тематики в XIX веке // Вестник Санкт-Петербургского университета. 2014. Сер. 9. Вып. 2. С. 180–188.
2. *Войтик, Е. А.* Спорт как тема в провинциальной прессе в XIX в. // Вестник Воронежского государственного университета. Филология. Журналистика. 2015. № 1. С. 84–87.
3. *Войтик, Е. А.* Спортивная тема в российской прессе в начале XIX века: принципы формирования информационного контекста // Журналистский ежегодник. 2014. № 1. С. 34–38.
4. *Гольберг, Я.* К положению военной авиации в России // К спорту. 1913. № 38. С. 13.
5. Госпожа Грейц // К спорту. 1912. № 56. С. 1.
6. *Лукосяк, Ю. П.* Динамика количества спортивных журналов в дореволюционной России (1860–1917 гг.) // Ученые записки университета имени П.Ф. Лесгафта. 2015. № 6. С. 128–132.
7. Обо всем. По России. Гомель // К спорту. 1913. № 2. С. 24.
8. По провинции. Лаун-теннис. Друскеники // К спорту. 1912. № 35. С. 16.
9. По провинции. Оссовец // К спорту. 1912. № 47. С. 19.
10. Провинция. Вильно // К спорту. 1914. № 27. С. 20.
11. Провинция. Гомель // К спорту. 1915. № 20. С. 15.
12. Провинция. Минск // К спорту. 1914. № 27. С. 18.
13. Провинция. Минск // К спорту. 1915. № 32. С. 14.
14. *Яцкевич, В.* Минск. Итоги летнего спортивного сезона // К спорту. 1915. № 50. С. 14.

УДК 930.2+476("18/20")

СКАРГІ І ПРАШЭННІ ЯК КРЫНІЦЫ НА ГІСТОРЫІ ЗАБУДОВЫ БЕЛАРУСКІХ ГАРАДОЎ У КАНЦЫ XVIII – ПАЧАТКУ XX ст.

Т. В. Даўгач

Інстытут гісторыі НАН Беларусі, вул. Акадэмічная, 1, 220072, г. Мінск, dauhach@gmail.com

У артыкуле прапануецца аналіз інфармацыйнага парэнцыялу скаргаў і прашэнняў гарадскіх жыхароў ў апошняй трэці XVIII – пачатку XX ст. для вывучэння гісторыі трансфармацыйных працэсаў у беларускім грамадстве. Прапануецца разглядаць скаргі і прашэнні як эга-дакументы, у якіх вылучаецца «Я-канструкцыя», што дазваляе праз іх аналіз атрымаць уяўленне аб пэўных сацыяльна тыповых з'явах гістарычнай рэчаіснасці. У той жа момант яны ўтрымліваюць інфармацію і аб «беспрэцэдэнтна

асабістым», што дазваляе пераадолець схематызм у выкладанні гістарычных падзей, узбагаціць навуковыя працы, прысвечаныя горадабудаўніцтву, важнымі дэталямі.

Ключавыя словы: скаргі; прашэнні; эга-дакументы; Расійская імперыя; горад; беларускія губерніі; горадабудаўніцтва.

ЖАЛОБЫ И ПРОШЕНІЯ КАК ИСТОЧНИКИ ПО ИСТОРИИ ЗАСТРОЙКИ БЕЛОРУССКИХ ГОРОДОВ КОНЦА XVIII – НАЧАЛА XX в.

Т. В. Долгач

Институт истории НАН Беларуси, ул. Академическая, 1, 220072, г. Минск, dauhach@gmail.com

В статье предлагается анализ информационного потенциала жалоб и прошений городских жителей в последней трети XVIII – начале XX вв. Для изучения истории трансформационных процессов в белорусском обществе. Жалобы и прошения предлагается рассматривать как эго-документы, в которых выделяется «Я-конструкция», позволяющая через их анализ получить представление о тех или иных социально-типических явлениях исторической действительности. В то же время они содержат «беспрецедентно личную» информацию, позволяющую преодолеть схематизм в изложении исторических событий, обогатить важными подробностями научные труды, посвященные градостроительству.

Ключевые слова: жалобы; прошения; эго-документы; Российская империя; города; белорусские губернии; градостроительство.

COMPLAINTS AND REQUESTS AS SOURCES ON THE HISTORY OF THE BUILDING OF BELARUSIAN CITIES IN THE END OF THE 18th – BEGINNING OF THE XX CENTURIES

T. Dauhach

Institute of History of the National Academy of Sciences of Belarus, str. Akademichnaja, 1, 220072, Minsk, dauhach@gmail.com

The article offers an analysis of the information pool of complaints and petitions of city residents in the last third of the 18th and early 20th centuries. to study the history of transformational processes in Belarusian society. It is proposed to consider complaints and requests as ego-documents, in which the “I-construction” is highlighted, which allows us to get an idea of certain socially typical phenomena of historical reality through their analysis. At the same time, they contain “unprecedentedly personal” information, which makes it possible to overcome schematism in the presentation of historical events, to enrich scientific works devoted to urban planning with important details.

Keywords: complaints; requests; ego-documents; Russian Empire; Belarusian provinces; urban planning.

Беларускае грамадства ў апошняй трэці XVIII – пачатку XX ст. праходзіла праз значныя трансфармацыйныя працэсы. Рух ад традыцыйнага да сучаснага яго стану суправаджаўся пераўтварэннямі ва ўсіх сферах жыцця насельніцтва, аднак аднымі з найбольш заўважных сталі змены ў гарадской прасторы. За перыяд гэтак званага «доўгага XIX стагоддзя» беларускі горад пераадолеў сапраўдную эвалюцыю ад невялікай (па сучасных мерках), папярэдне ўмацаванай і досыць закрытай прасторы да шчыльна населенага капіталістычнага цэнтра, дзе віравала фінансавае жыццё, куды з магнацкіх рэзідэнцый былі перанесены шматлікія палітычныя і культурныя практыкі; да асяроддзя, якое вызначалася большым побытавым камфортам у параўнанні з іншымі населенымі пунктамі. Разам з ростам колькасці і памераў гарадоў змянялася і ўспрыманне гарадской прасторы чалавекам. Наблізіцца да разумення дадзеных змен можна праз аналіз скаргаў і прашэнняў гарадскога насельніцтва апошняй трэці XVIII – пачатку XX ст.

У межах дадзенага даследавання скаргі разумеюцца як афіцыйныя заявы аб непрымальных дзеяннях якой-небудзь асобы або ўстановы; пад прашэннямі разумеюцца пісьмовыя хадатайніцтвы аб чым-небудзь. У дакументаў дадзеных відаў досыць выразна адчуваецца наяўнасць так званай «Я-канструкцыі» – катэгорыі, якая дазваляе з той ці іншай ступенню верагоднасці даведацца аб светапоглядзе, успрыманні рэчаіснасці, жыццёвым досведзе і эмацыянальным стане асобы-стваральніка дакумента. У сувязі з гэтым прапануецца разглядаць скаргі і прашэнні як частку групы «эга-дакументаў».

Фармуляр скаргі або прашэння утрымлівае некалькі частак. *Першая* з якіх фіксуе адрасата – асобу або установу, якой накіраваны ліст. Згодна з нарматыўнымі практыкамі Расійскай імперыі, прашэнні адрасоўваліся тым установам, якія павінны былі вырашаць пытанні горадабудаўніцтва – губернскія праўленні, губернскія дарожныя і будаўнічыя камісіі (з 1833 г.), гарадскія думы. Часта, прашэнні або скаргі складаліся на імя губернатара, або наўпрост імператара. У *другой* частцы дакумента ўтрымліваецца намінатыўная інфармацыя аб адрасанце або адрасантах. У дадзенай частцы ўказана прыналежнасць заяўніка да саслоўнай групы (дваранін / мешчанін / жыхар горада), прыналежнасць да этнічнай ці канфесійнай супольнасці (яўрэй / хрысціянін / цыган); калі просьбіт з'яўляўся мешчанінам аднаго горада, але пражываў у іншым, дзе складаў скаргу або прашэнне, то гэта абавязкова пазначалася ў пачатку ліста; імя і прозвішча, магло таксама ўказвацца бацькоўскае імя. *Трэцяя* частка скаргі або прашэння ўтрымлівае асноўны змест, прадстаўлены, як правіла, згодна з наступнай схемай: прэамбула – аб'ява, пра што пойдзе гаворка, нарацыя – непасрэдна апісанне сутнасці праблемы, і дыспазіцыя – ўласна прашэнне аб пэўных распараджэннях. У *чацвёртай* частцы, якая завяршае дакумент, знаходзяцца подпісы заяўніка або заяўнікаў. Інфармацыя аб тым калі і дзе напісана скарга або прашэнне, можа знаходзіцца ў пачатку або ў канцы дакумента.

Адзначым, што дадзеныя крыніцы з'яўляюцца масавымі, і, адпаведна, праз іх аналіз можна атрымаць уяўленне аб пэўных сацыяльна тыповых з'явах гістарычнай рэчаіснасці. У той жа момант яны ўтрымліваюць інфармацію і аб «беспрэцэдэнтна асабістым», што дазваляе пераадолець схематызм у выкладанні гістарычных падзей, узбагаціць навуковыя працы, прысвечаныя горадабудаўніцтву, важнымі дэталямі [4, с. 11]. Так, скаргі і прашэнні дапамагаюць пашырыць нашыя веды аб забудове гарадоў, скіраваўшы даследчыцкі інтарэс у бок вывучэння не толькі ўласна будаўніцтва дамоў, трасіроўкі вуліц, уладкавання прадпрыемстваў, але і тых праблем, з якімі сутыкалася тагачаснае насельніцтва у працэсе трансфармацыі гарадской прасторы. Акрамя гэтага, скаргі і прашэнні даюць магчымасць скласці уяўленне аб тым, як так званы «маленькі чалавек» – жыхар горада, мог уплываць на прастору, якая яго атачала. У гэтым кантэксце вялікую цікавасць уяўляе сфера найперш прыватнага будаўніцтва ў гарадах, вывучэнне якой немагчыма без аналізу пэўных эга-дакументаў, паколькі менавіта з прашэння аб дазволе на будаўніцтва дома пачынаўся справаводчы працэс, у выніку якога або задавальнялася хадатайніцтва просьбіта, або не. Улады маглі не задаволіць прашэнне аб будаўніцтве па розных прычынах, аднак асноўныя з іх – парушэнне нормаў Будаўнічага[1] статуту у праектным плане мяркуемага дому, не адпаведнасць плану так званым «узорным фасадам»[2]. Запаволіць або ускладніць працэс вынясення дазволу на будаўніцтва маглі скаргі суседзяў. Для ілюстрацыі скарыстаемся досыць распаўсюджаным сюжэтам скаргі. Так, жыхар Ліды Гірша Прускі ў 1838 г. паскардзіўся Віленскаму губернатару на памешчыка Банькоўскага, які набыў невялікі ўчастак зямлі на Віленскай вуліцы, побач з яго домам. Прускі сцвярджаў, што Банькоўскі будуе свой драўляны дом «*совершенно безобразно* (маецца на ўвазе, не адпаведна "узорным фасадам" – *заўвага аўтара*) *на меже моей земли и окнами на мой двор*». У выніку доўгага разбіральніцтва, якое расцягнулася амаль на два гады, Прускі дабіўся пастановы ўлад аб зносе зруба, які заклаў Банькоўскі, згодна з Арт. 414 «Гражданских законов», які забараняў выводзіць вокны на суседнія пляцы. [6, арк. 11].

Як бачна, скаргі ў момант іх стварэння былі дзейсным механізмам вырашэння ў прававым полі спрэчных момантаў, якія маглі ўзнікаць паміж суседзямі. А рэтраспектыўна нарацыя дадзенага віду дакументаў паказвае спробы чалавека зрабіць горад, або частку горада больш камфортнай для сябе – прасторнай, прыватнай, эстэтычнай і бяспечнай, паколькі блізкае

[1] «Строительный устав» – нарматыўным акт, які рэгламентаваў горадабудаўнічую сферу ў Расійскай імперыі. Першая рэдакцыя была апублікавана ў 1832 г. Быў уключаны ў XII том «Свода законов Российской империи» і за час свайго існавання перацярпеў тры рэдакцыі (1842, 1857, 1900 гг.)

[2] «Высочайше утверждённые фасады» – графічна-выяўленчыя дакументы; ўяўляюць альбомы чарцяжоў і малюнкаў, якія рэгламентавалі архітэктурны складнік горадабудаўніцтва ў Расійскай імперыі.

распалажэнне драўляных будынкаў было частай прычынай гарадскіх пажараў. У сувязі з гэтым, рэгулярнай прычынай скаргаў станавілася занепакоенасць ўладкаваннем небяспечных прадпрыемстваў у жылых дамах. Напрыклад, у 1877 г. жыхарамі Ашмян быў інспіраваны цікавы для даследавання працэс, які распачаўся прашэннем вядомага мешчаніна Лэйбы Стругача, які пазней стане адным з самых багатых прадрымальнікаў беларускіх губерняў, аб адкрыцці гарэлкавана заводу ў г. Ашмяны. Для ўладкавання вытворчасці ён абраў ужо існуючы будынак – жылы дом свайго цесця Маісея Франк-Камянецкага. Мясцовая паліцыя, не ўбачыла перашкод для адкрыцця заводу, аднак «небыякавыя» ашмянскія мяшчане склалі скаргу, якую адправілі ў Віленскае губернскае праўленне. Яны былі занепакоены усталяваннем перагоннага куба на прадпрыемстве, што магло б зрабіць завод вогненебяспечным для суседзяў Маісея Франк-Камянецкага. Адначасова з гэтым іншая група ашмянскіх мяшчан направіла ў губернскае праўленне прашэнне, у якім паведамлялася, што да 1877 г. у Ашмянах мелася чатыры заводы па вытворчасці гарэлкі – Шымеля Богада, Вольфа Барона, Гіршы Дорскага і Хаіма Гурвіча. Аднак з цягам часу яны аб'ядналіся ў агульны канцэрн, які называўся фірмай Богада і Барона. Каб не дапусціць з'яўлення канкурэнта ў асобе Лэйбы Стругача, яны пачалі скардзіцца на яго, каб не дапусціць адкрыцця зводу. У калектыўным прашэнні ўказвалася, што з-за манаполіі на гарэлку жыхары Ашмянаў і ваколіц «*подвергаются недостаткам и притеснениям*» [5, арк. 3–17]. У выніку шматгадовага разбіральніцтва, скарга на небяспечнасць заводу была прызнана беспадстаўнай і яе пакінулі без наступстваў. Аднак заўважым, што досыць класічная для азначанага перыяду скарга, прычынай якой з'яўлялася, здавалася б, занепакоенасць жыхароў суседствам з пажаранебяспечным прадпрыемствам, аказалася часткай важнага гістарычнага сюжэту, які ілюструе пэўную карціну станаўлення прамысловай вытворчасці ў беларускіх губернях, апавядае аб узаемаадносінах жыхароў горада, канкурэнцыі і спосабах вырашэння канфліктаў.

Беларускія гарады пачынаючы з 1772 г. паступова траплялі ў прававую сістэму Расійскай імперыі, якая вызначалася ўласнымі, адрознымі ад мясцовай традыцыі, поглядамі на арганізацыю гарадской прасторы. Розніца датычылася як пэўных архітэктурных, так і сацыяльных складнікаў гораду. Інтэрпрэтацыя зместу скаргаў і прашэнняў дазваляе наблізіцца да разумення шэрагу праблем гарадскога насельніцтва, якія ўзнікалі з-за сутыкнення розных прававых традыцый. Беларускі горад на працягу амаль ўсёй гісторыі свайго існавання – поліэтнічная і поліканфесійная прастора. Гэта ўлічвалася ў нарамтыўных дакументах Вялікага Княства Літоўскага, якія рэгламентавалі некаторыя бакі жыцця насельніцтва да 1831/1840 г. Аднак пры ўваходжанні беларускіх гарадоў у новае прававое поле, пэўныя нарматыўныя практыкі,

якія датычыліся рэгулявання этна-канфесійнай сітуацыі ў беларускім горадзе, давалі збой. Так, у 1501 г. у прававую прастору Вялікага Княства Літоўскага трапілі цыганы – вялікі князь Аляксандр дазволіў ім сяліцца на землях ВКЛ і даў некаторыя прывілеі [1, с. 65]. Цыганы вялі пераважна качавы лад жыцця, аднак некаторыя з іх сяліліся ў гарадах і мястэчках, мелі статус мяшчан. З уваходжаннем тэрыторыі Беларусі ў склад Расійскай імперыі пачаліся спробы «асадзіць» цыганоў на пэўных тэрыторыях. Царскі ўрад залічыў іх у сялянскае саслоўе. Аднак, паколькі дадзеныя меры не мелі эфекту, пазней урад дазволіў цыганам запісвацца ў гарадскія саслоўі, у тым ліку мяшчанства, аднак для гэтага неабходна было атрымаць адмысловы дазвол [2, с. 48]. У святле дадзеных абставін досыць ілюстрацыйна выглядае прашэнне, якое паступіла у 1843 г. у Лепельскую гарадскую думу ад цыганоў Кузьмы, Сцяпана, Лявона і Ігната Грахоўскіх, Марціна і Лукі Тамарэвічаў і Івана Цыбоўскага. У дыспазіцыі было змешчана хадатайніцтва аб вылучэнні пляцу для пабудовы некалькіх дамоў у г. Лепелі. Просьбіты заверылі гарадскую думу, што маюць будаўнічыя матэрыялы, для хуткага узвядзення будынкаў; адзначылі, што ў дадзены момант вымушаны займацца «хлебопашеством» на арандаваных землях. Прашэнне мае поліфанічны змест, паколькі акрамя хадайніцтва аб вылучэнні месца для пабудовы дамоў утрымлівае прашэнне аб вяртанні просьбітаў у стан лепельскіх мяшчан, якімі яны былі «от древле» [3, арк. 17]. Дадзены сюжэт дае ўяўленне аб некаторых сацыяльных праблемах этнічных груп насельніцтва, якіх нельга выкрасліць з сацыяльнай прасторы горада.

Адзначым, што дакументаў, якія праліваюць святло на «трансфер» традыцыі ў сацыяльнай і архітэктуранай прасторы горада, не шмат, але яны ўяўляюць вялікую цікавасць для даследчыкаў, паколькі дазваляюць прасачыць, як развіваліся пэўныя гістарычныя традыцыі ў новых умовах.

Такім чынам, скаргі і прашэнні дапамагаюць даследаваць значныя пласты гісторыі гарадской штодзённасці канца XVIII – пачатку XX ст. Інфармацыйная вартасць скаргаў і прашэнняў для вывучэння гісторыі горадабудаўніцтва надзвычай высокая, паколькі адным з фактараў змен у планіровачнай і архітэктурнай прасторы горада ў перыяд, які разглядаецца, былі асабістыя або калектыўныя запатрабаванні насельніцтва. Шматлікія справаводчыя працэсы, якія датычыліся прыватнага будаўніцтва або адкрыцця невялікіх прадпрыемстваў у гарадах, як правіла, пачыналіся менавіта з прашэння асобы аб вынясенні дазволу на гэта. Скаргі і прашэнні даюць уяўленне аб бачанні жыхарамі ўласнай жыццёвай прасторы, ілюструюць іх уяўленні аб справядлівым размеркаванні гарадскіх пляцаў, паказваюць рэакцыю на планы гарадской забудовы і падсвечваюць тыя сацыяльныя праблемы, якія ўзнікалі з-за судакранання розных спосабаў нарматыўнага рэгулявання гарадскога жыцця ў Вялікім Княстве Літоўскім і Расійскай ім-

перыі. У скаргах і прашэннях часта закладзена пэўная аўтабіяграфічная, этнаграфічная, сацыяльна-псіхалагічная інфармацыя аб стваральніках дакумента, якая адсутнічае ў іншых відах крыніц і дазваляе запоўніць лакуны у даследаваннях, прысвечаных вывучэнню трансфармацыйных працэсаў на тэрыторыі Беларусі, насыціць навуковыя працы важнымі падрабязнасцямі, якія пашыраць нашыя веды аб перыядзе «доўгага XIX стагоддзя».

Бібліяграфічны спіс

1. Вялікае княства Літоўскае : энцыкл. : у 2 т. – Мінск : Беларус. энцыкл. імя П. Броўкі, 2005. Т. 1 / рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) і інш. 684 с.
2. *Дучыц, Л. У.* З гісторыі цыганоў Беларусі / Л. У. Дучыц // Беларускі гістарычны часопіс. 2003. № 3. С. 45–49.
3. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі. Ф. 2620. Воп. 1. Спр. 31.
4. *Суржикова, Н. В.* Эго-документы: интеллектуальная мода или осознанная необходимость? / Н. В. Суржикова // История в эго-документах: Исследования и источники / Ин-т истории и археологии УрО РАН. – Екатеринбург: Издательство «АсПУр», 2014. 368 с.
5. Lietuvos valstybės istorijos archyvas (LVIA). F. 382. Ap. 1. B. 137.
6. LVIA. F. 382. Ap.1. B. 686.

УДК 327:930(4)

АСНОЎНЫЯ НАПРАМКІ ГРАМАДСКА-ПАЛІТЫЧНЫХ І САЦЫЯЛЬНА-ЭКАНАМІЧНЫХ ПРАЦЭСАЎ У ЗАХОДНЯЙ БЕЛАРУСІ Ў 1921–1939 гг. (БЕЛАРУСКАЯ І ПОЛЬСКАЯ ГІСТАРЫЯГРАФІЯ КАНЦА 1950-х – 2000-х гг.)

Л. Ч. Дрожжа

Дзяржаўная ўстанова «Беларускі навукова-даследчы цэнтр электроннай дакументацыі» Дэпартамента па архівах і справаводству Міністэрства юстыцыі Рэспублікі Беларусь, вул. Ф. Скарыны, 51, корп. 2, 220082, г. Мінск, l_drojja@mail.ru

Разгледжана сучасная беларуская і польская гістарыяграфія па фарміраванню і асноўным напрамкам грамадска-палітычнага і сацыяльна-эканамічнага жыцця насельніцтва Заходняй Беларусі ў перыяд 1921–1939 гг. і пераўтварэнням пасля гістарычнага ўз'яднання з БССР у верасні 1939 г. Прааналізаваны характэрныя рысы сучаснага этапа развіцця заходнебеларускай праблематыкі беларускімі і польскімі гісторыкамі па вывучэнню становішча ва ўсходніх ваяводствах Другой Рэчы Паспалітай нацыянальных меншасцей, эканамічнай і сацыяльнай палітыкі польскіх уладаў, рабочым руху, пераследу актывістаў КПЗБ і інш.

Ключавыя словы: Заходняя Беларусь; беларуская гістарыяграфія; польская гістарыяграфія; заходнебеларуская праблематыка; грамадска-палітычныя працэсы; сацыяльна-эканамічныя працэсы.

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИХ И СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ В ЗАПАДНОЙ БЕЛАРУСИ В 1921–1939 гг. (БЕЛОРУССКАЯ И ПОЛЬСКАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ КОНЦА 1950-х – 2000-х гг.)

Л. Ч. Дрожжа

Государственное учреждение «Белорусский научный центр электронной документации» Департамента архивов и делопроизводства Министерства юстиции Республики Беларусь, ул. Ф. Скорины, 51, корп. 2, 220082, г. Минск, l_drojja@mail.ru

Рассматривается современная белорусская и польская историография формирования и основных направлений общественно-политической и социально-экономической жизни населения Западной Беларуси в период 1921–1939 гг. и преобразования после исторического воссоединения с БССР в сентябре 1939 г. Характерные особенности современного этапа развития западнобелорусской проблематики были проанализированы белорусскими и польскими историками на основе изучения положения национальных меньшинств в восточных воеводствах Второй Речи Посполитой, экономической и социальной политики польских властей, рабочего движения, преследования активистов Коммунистической партии Западной Беларуси и т. д.

Ключевые слова: Западная Беларусь; белорусская историография; польская историография; западнобелорусская проблематика; социальные и политические процессы; социально-экономические процессы.

MAIN DIRECTIONS OF SOCIAL-POLITICAL AND SOCIO-ECONOMIC PROCESSES IN WESTERN BELARUS IN 1921–1939 (BELARUSIAN AND POLISH HISTORIOGRAPHY LATE 1950s – 2000s.)

L. Ch. Drozhzha

State institution "Belarusian Scientific Center for Electronic Documentation" of the Department of Archives and Records Management of the Ministry of Justice of the Republic of Belarus, st. F. Skorina, 51, bldg. 2, 220082, Minsk, l_drojja@mail.ru

The modern Belarusian and Polish historiography of the formation and the main directions of the socio-political and socio-economic life of the population of Western Belarus in the period 1921–1939 and the transformation after the historical reunification with the BSSR in September 1939 are considered. The characteristic features of the modern stage of the development of the West Belorussian problem were analyzed by Belarusian and Polish historians on the basis of studying the situation of national minorities in the eastern regions of the Second Rzech Pospolita, economic and social policies of the Polish authorities., labor movement, persecution of activists of the Communist Party of Western Belarus, etc.

Keywords: Western Belarus; Belarusian historiography; Polish historiography; West Belorussian problems; social and political processes; socio-economic processes.

На сучасным этапе, калі на многія гістарычныя з’явы існуе кампрамісная пазіцыя вучоных, у межах заходнебеларускай праблематыкі застаецца шэраг спрэчных пытанняў для вывучэння польскімі і беларускімі гісторыкамі. У якасці прыкладу можна прывесці актуальную палеміку па *пытаннях нацыянальнага склада насельніцтва Заходняй Беларусі* [20; 29; 30; 31]. Няма таксама дакладна акрэсленай пазіцыі вучоных па памерах тэрыторыі і ўсходніх межах Заходняй Беларусі [20; 29; 30; 31].

Значны ўнёсак у вывучэнне і сістэматызацыю сучаснай беларускай і польскай гістарыяграфіі заходнебеларускай праблематыкі зрабіла аўтар. У артыкулах, прысвечаных аналізу прац польскіх і беларускіх гісторыкаў 1980-х – 2000-х гг. па заходнебеларускіх пытаннях, вызначана перыядызацыя і актуальныя кірункі даследаванняў, якія да гэтага часу з’яўляліся «белымі плямамі» ў польскай і беларускай гістарыяграфіі [13, с. 51–61; 14–17].

Польскія вучоныя, між іншым, *не прызнаюць існаванне тэрміна «Заходняя Беларусь»*, лічаць яго штучна створаным з мэтай падкрэсліць дзяржаўную і нацыянальную прыналежнасць разглядаемай тэрыторыі [29; 30]. У дадзенай сітуацыі актуальным з’яўляецца вывучэнне розных напрамкаў, канцэпцый у даследаваннях гісторыі заходніх рэгіёнаў Беларусі, якія ўваходзілі ў склад II Рэчы Паспалітай ў міжваенны перыяд, а таксама фактараў, якія абумовілі іх узнікненне.

Савецкі перыяд у вывучэнні заходнебеларускай праблематыкі польскімі і беларускімі даследчыкамі магчыма акрэсліць перыядам існавання Польскай Народнай Рэспублікі (*1940-я – 1980-я гг.*) і БССР. Менавіта ў *канцы 1950-х – першай палове 1960-х г.*, у перыяд так званай «сталінска-хрушчоўскай» адлігі з’явіліся працы, якія падкрэслівалі цяжкае становішча нацыянальных меншасцей у II Рэчы Паспалітай (беларусаў, украінцаў, яўрэяў, татараў). Вывучаліся ў першую чаргу грамадскія і рэвалюцыйныя рухі, што адпавядала палітычнай кан’юнктуры і марксісцка-ленінскай метадалогіі. Першымі сур’ёзнымі даследаваннямі па гісторыі Заходняй Беларусі былі працы, прысвечаныя сацыяльна-эканамічнаму развіццю Польшчы, і ў тым ліку яе ўсходніх акраін, у якіх можна было пазбегнуць палітычнага падтэксту. Напрыклад, асаблівасці правядзення аграрных рэформаў адлюстраваны ў манаграфіі Ч. Мадайчыка, у працы Р. Градоўскага зроблены аналіз знешняга і ўнутранага гандлю Польшчы ў перадваенны перыяд. Пэўную каштоўнасць захавала даследаванне М. Драздоўскага «Гаспадарчая палітыка польскага ўраду ў 1936–1939 гг.». Працэсы індустрыялізацыі ў міжваеннай Польшчы адлюстраваны ў артыкуле Б. Скарадзінскага. Першапраходцам ў вывучэнні сацыяльнай структуры II Рэчы Паспалітай з’яўляецца Е. Жарноўскі, які прадставіў генезіс інтэлігенцыі ў дзяржаве, дакладна вызначыў яе склад, палітычныя сімпатыі, прыхільнасці асобных прафесійных і рэгіянальных груп. Упершыню у працы польскага гісторыка

С. Маўсбэрга уздымалася і такая «нязручная» тэма, як асвета нацыянальных меншасцей у II Рэчы Паспалітай, у якой аўтар прыходзіць да высновы, што польская нацыянальная палітыка не спрыяла яе развіццю [16].

У *канцы 1970-х – 1980-я гг.* выйшлі манаграфіі, прысвечаныя нацыянальнай палітыкі польскага урада на ўсходніх ускраінах II Рэчы Паспалітай у міжваенны перыяд – А. Дзяругі, Е. Хользера, А. Хайноўскага. У прыватнасці, у сваім даследаванні «Канцэпцыі нацыянальнай палітыкі польскіх урадаў у 1921–1939 гадах» А. Хайноўскі досыць падрабязна асвятляе дзейнасць па нацыянальнаму пытанню кожнага ўрадавага кабінета міністраў, прычым канцэнтруе ўвагу не толькі на канцэпцыях, распрацаваных ідэолагамі розных партый, але і на рэальных мерах, што прымаліся праўладавымі палітычнымі коламі. У 1980-я гг. актуальнымі сталі даследаванні сацыяльна-эканамічнага развіцця польскіх зямель у міжваеннае дваццацігоддзе. Напрыклад, становішча сельскай гаспадаркі ўсходніх рэгіёнаў Рэчы Паспалітай адлюстравана у працах З. Ландау і М. Мешчанкоўскага [16].

У сучаснай польскай гістарыяграфіі, якая ахоплівае перыяд з *канца 1980-х і доўжыцца на працягу 2000-х гг.,* правамерна вызначыць рэгіянальны кірунак вывучэння заходнебеларускай праблематыкі гісторыкамі Беластоцкага ўніверсітэта і фарміравання польскай навуковай школы «заходнебеларусістыкі». Гісторыкі робяць акцэнт на вывучэнні сталінскіх рэпрэсій супраць жыхароў паўночна-ўсходніх паветаў Беластоцкага ваяводства (палякаў, беларусаў, яўрэяў, татараў) па класавай прыкмеце пасля аб'яднання з БССР. У даследаваннях П. Эберхардта, К. Гамулкі, А. Латышонка, Р. Садоўскага, Е. Вапіньскага, Ю. Туронка, Я. Чыквіна. Д. Бачкоўскага, М. Гнатоўскага, М. Вяржбіцкага, В. Сляшыньскага, Я. Мірановіча і іншых па пытаннях міжваеннай гісторыі Беларусі зроблена выснова, што ні Польшча, ні СССР не мелі намеру задаволіць нацыянальныя памкненні беларусаў, а змагаліся супраць беларускага нацыяналізму [17].

На думку аўтара, значным недахопам зробленых польскімі гісторыкамі даследаванняў з'яўляецца іх храналагічная абмежаванасць падзеямі двухгадовай савецкай «рэпрэсіўнай сістэмы» з канца верасня 1939 г. – да чэрвеня 1941 г. і фрагментарны тэндэнцыйны аналіз акрэсленых пытанняў даследавання. Аднак, дасягненнем польскіх гісторыкаў з'яўляецца спроба пераасэнсавання вынікаў польскага пахода Чырвонай Арміі ў верасні – кастрычніку 1939 г. у лёсе беларускага і польскага народаў, а таксама негатыўных вынікаў палітыкі «аўтарытарнай саветызацыі» сярод насельніцтва далучаных да БССР тэрыторый, звязаных з вызначэннем агульнай колькасці прымусовай дэпартацыі «асаднікаў», польскіх грамадскіх і адміністрацыйных дзеячоў і іншых слаёў насельніцтва ў 1940–1941 г. [14, с. 59–60].

Асноўныя тэндэнцыі развіцця, перыядызацыя і характэрныя рысы этапаў станаўлення беларускай гістарыяграфіі заходнебеларускай праблематыкі з канца 1950-х – да пачатку 2000-х гг. адлюстраваны аўтарам у артыкуле [15] і манаграфіі [14].

У савецкі перыяд заходнебеларуская праблематыка айчыннымі гісторыкамі разгядалася выключна ў кантэксце вывучэння дзейнасці дзеячоў КПЗБ і цяжкага сацыяльна-эканамічнага становішча жыхароў Заходняй Беларусі пад гнётам «польскіх паноў». Гісторыкі І. М. Ігнаценка, В. С. Кабяк, У. Ф. Ладысеў, А. М. Мацко, У. М. Міхнюк, У. А. Палуян, І. У. Палуян, А. А. Сарокін, І. О. Царук і іншыя пераканаўча канстатавалі поспехі сацыялістычных пераўтварэнняў у Заходняй Беларусі і міжнародны ўклад вызваленчага паходу Чырвонай Арміі ў верасні 1939 г. у справу калектыўнай бяспекі ад гітлераўскай агрэсіі. Безумоўна, пазітыўныя змены ў галіне прамысловасці, сельскай гаспадаркі (надзяленне сялян зямлёй і «ліквідацыя кулацтва як класа»), дэмакратычныя выбары ў Народны Сход, стварэнне сістэмы народнай адукацыі і ліквідацыя малаграматнасці сярод мясцовага насельніцтва спрыялі працэсу ўсталявання Савецкай улады у заходніх абласцях Беларусі [15].

Трэба адзначыць, што значны ўклад у распрацоўку немарксісцкай канцэпцыі заходнебеларускай праблематыкі ў 1970–1990-я гг. унеслі замежныя гісторыкі беларускага паходжання і беларускія эмігранты. Толькі на пачатку 1990-х гг. у айчынных навукоўцаў з’явілася рэальная магчымасць пазнаёміцца з навуковай спадчынай беларускіх «буржуазных нацыяналістаў», раней схаванай у спецсховішчах бібліятэк. У працах І. Любачкі, М. Левіна, М. Валасіча, Я. Запрудніка, Я. Найдзюка, І. Касяка і іншых чырвонай ніткай праходзіць меркаванне, што ні Польшча, ні СССР не імкнуліся да вырашэння **пытання нацыянальнай ідэнтыфікацыі беларусаў у міжваенны перыяд, а праводзілі палітыку «паланізацыі» і «саветызацыі» беларускага насельніцтва [14, с. 129].**

Увогуле, у 2000-я гг. беларускія навукоўцы – В. Астрога [1], В. Белазаровіч [4], В. Бароўская [3], І. Вабішчэвіч [5; 6], В. Даніловіч [12], У. Калаткоў [19], І. Кузняцоў [21], В. Кушнер [22], У. Ладысеў [23; 24], Р. Лазько [25], А. Літвін [26], М. Мезга [27; 28], У. Міхнюк [31], А. Савіч [35], А. Свірід [36], С. Сіткевіч [39], А. Смалянчук [37], У. Снапкоўскі [38], М. Сямёнчык [41], С. Токць [42], Я. Трацяк [43], М. Улейчык [44] і іншыя прыступілі да пераадолення недахопаў і стэрэатыпаў савецкай гістарыяграфіі заходнебеларускай праблематыкі. Яны з пазіцый «гістарызму» і «пазітывізму» прааналізавалі наступствы Рыжскага дагавору ў лёсе народаў Польшчы, Літвы, Беларусі і Украіны; палітыкі «паланізацыі і асіміляцыі ўсходніх крэсаў» II Рэчы Паспалітай; вынікі пакта

Рыбентропа-Молатава 23 жніўня 1939 г. у падзеле Польшчы паміж Гітлерам і Сталіным і пачатку другой сусветнай вайны; дзейнасць Арміі Краёвай на тэрыторыі Беларусі ў 1939–1941 гг. і інш.

Неабходна адзначыць, што ў першыя дваццаць гадоў XXI ст. беларуская гістарыяграфія заходнебеларускай праблематыкі мае рэгіянальны напрамак і развіваецца, галоўным чынам, у Гродзенскім і Брэсцкім дзяржаўных універсітэтах, таксама на падставе міжнароднага навуковага супрацоўніцтва з польскімі калегамі з Беластоцкага універсітэта. Напрыклад, пытаннямі сучаснага стану айчыннай гістарыяграфіі беларуска-польскіх адносін у гады Другой сусветнай вайны займаецца У. В. Здановіч [18], актуальныя праблемы польскай гістарыяграфіі міжэтнічных стасункаў у міжваенны перыяд на польскай тэрыторыі вывучае С. В. Струнец [40]. Палітыцы насаджэння асадніцтва і яе асаблівасцям у розных ваяводствах на «крэсах усходніх» II Рэчы Паспалітай у 1921–1939 гг. прысвечаны даследаванні В. П. Гарматнага [10]. Праблематыку беларускай савецкай гістарыяграфіі нацыянальна-вызваленчага руху ў Заходняй Беларусі ў 1921–1939 гг. вывучае А. А. Савіч [35]. Пытаннямі эміграцыі насельніцтва заходнебеларускага рэгіёна ў краіны Лацінскай Амерыкі, ЗША, Францыю займаецца В. М. Мярчук [32].

Гісторыкі Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы А. Ф. Вашкевіч [8], П. Т. Стэцкевіч [39], А. К. Гецэвіч [11], В. Л. Шчука [45] ў апошнія гады актыўна вывучаюць дзейнасць Беларускай Хрысціянскай Дэмакратыі і Беларускага інстытута гаспадаркі і культуры ў 1926–1936 гг., правых польскіх і яўрэйскіх партый і арганізацый у заходніх абласцях Беларусі ў 1918–1926 гг. Пытаннямі сацыяльна-эканамічных, этнаканфесійных і адміністрацыйных пераўтварэнняў у Заходняй Беларусі ў 1921–1939 гг. займаецца А. М. Вабішчэвіч [5; 6], Г. С. Вайцешчык [7], праблемы вынікаў савецка-польскага ваеннага канфлікту ў верасні 1939 г. у перыяд далучэння Заходняй Беларусі да БССР, а таксама даследаванне дзейнасці груповак Арміі Краёвай на тэрыторыі паўночна-усходніх раёнаў Заходняй Беларусі (1941–1944 гг.) вывучае В. В. Барабаш [2] і інш. Значны ўнёсак у вывучэнне заходнебеларускіх пытанняў зрабілі айчынныя і польскія гісторыкі, здякуючы ўдзелу ў міжнародных навуковых канферэнцыях [9; 33; 34; 46].

У якасці падсумавання магчыма падкрэсліць, что у пачатку XXI ст. польскія і беларускія вучоныя вядуць плённую даследчыцкую працу па вывучэнню ўмоў фарміравання і накірункам развіцця польскай міжваеннай сацыяльна-эканамічнай палітыкі, з канстатацыяй таго, што перыяд 1921–1939 гг. быў не самым паспяховым часам у эканамічнай гісторыі Польшчы, а паўночна-ўсходнія ваяводствы пасля далучэння да польскай рэспублікі знаходзіліся на дастаткова нізкім сацыяльна-эканамічным развіцці ў

параўнанні з цэнтральнымі ваяводствамі II Рэчы Паспалітай. Адсюль, на думку даследчыкаў, незацікаўленаць польскага ўрада ў паспяховым развіцці сваіх усходніх ускраін. Такім чынам, палітыка польскага ўрада была не столькі эксплуататарскай, сколькі палітыкай уніфікацыі – г. зн. палітыкай прыстасавання да асаблівасцей развіцця агульнапольскай эканомікі ўсіх яе рэгіянальных частак [16].

Бібліграфічныя спасылкі

1. *Астрога, В. А.* Палітычныя і нацыянальна-культурныя праблемы Заходняй Беларусі 1939–1941 гг. у гістарыяграфіі БССР (1939–1941 гг.) // Białoruskie Zeszyty Historyczne, Białystok. 2000. № 13. S. 158–170.

2. *Барабаш, В. В.* Армия Крайова и репатриация польского населения Беларуси во второй половине 1944 – середине 1945 гг. // Веснік Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы. Серыя 1. 2011. № 1 (106). С. 49–54.

3. *Бароўская, В. М.* Беларускае пытанне на савецка–польскіх перагаворах 1918–1921 гг. Мінск: Беларуская навука, 2017. 269 с.

4. *Белозорович, В. А.* Аграрные преобразования в Западных областях Беларуси. 1939 – 1952 гг.: Автореф. дис… на соисканне ученой степени канд. ист. наук. Мн., 1999. 20 с.

5. *Вабішчэвіч, А.* Праблемы нацыянальна-культурнага жыцця заходніх абласцей БССР у 1939–1941 гг. // Białoruskie Zeszyty Historyczne, Białystok. 2000. Nr 13. S. 118–130.

6. *Вабішчэвіч, А. М.* Нацыянальна-культурнае жыццё ў Заходняй Беларусі (1921–1939 гг.): аўтарэф. дысертацыі на суісканне вучонай ступені… д-ра гіст. навук: 07.00.02. Мінск, 2006. 52 с.

7. *Вайцешчык, Г. С.* Роля мястэчкаў у прамысловым развіцці Заходняй Беларусі ў 1921–1939 гг. // Веснік Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы. Серыя 1. 2011. № 1 (106). С. 36–49.

8. *Вашкевіч, А. Ф.* Лакальныя структуры Беларускай Хрысціянскай Дэмакратыі і Беларускага інстытута гаспадаркі і культуры (1926–1936 гг.) // Веснік Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы. Серыя 1. Гісторыя. 2008. № 3 (72). С. 36–40.

9. Восень 1939 года ў гістарычным лёсе Беларусі: матэрыялы Міжнар. навук.-практ. канф. (Мінск, 24 верасня 2009 г.) / рэдкал.: А. А. Каваленя (гал. рэд.) і інш. Мінск: Беларус. навука, 2010. 414 с.

10. *Гарматны, В. П.* Палітыка насаджэння асадніцтва і яе асаблівасці ў Палескім ваяводстве ў 1921–1939 гг. // Веснік Брэсцкага універсітэта. Серыя гуманітарных і грамадскіх навук. 2009. № 2 (37). С. 32–37.

11. *Гецевич, А. К.* Правые польские партии и организации в Западной Беларуси (1918–1926 гг.): структура и деятельность // Веснік Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы. Серыя 1. 2008. № 2 (67). С. 25–33.

12. *Даніловіч, В. В.* Дзейнасць арганізацыі «Змаганне» ў Заходняй Беларусі (1927–1930 гг.). Мн.: Беларус. навука, 2007. 159 с.

13. *Дрожжа, Л. Ч.* Даследаванне заходнебеларускай праблематыкі ў сучаснай беларускай і польскай гістарыяграфіі // Гістарыяграфія і крыніцы вывучэння гісторыі Беларусі: традыцыі і навацыі: зб. навук. арт. / уклад.: В. В. Яноўская, Р. У. Зянюк; рэдкал.: В. В. Даніловіч (гал. рэд.) і [інш.] ; Нац. акад. навук Беларусі, Ін–т гісторыі. Мінск : Беларуская навука, 2018. 322 с. С. 51–61.

14. *Дрожжа, Л. Ч.* Польска–савецка-германскія адносіны 1932–1939 гг. у польскай і беларускай гістарыяграфіі (1980–2000–я гг.) / пад навук. рэд. У. Е. Снапкоўскага. – Мінск: 2023. 235 с.

15. *Дрожжа, Л. Ч.* Этапы вывучэння заходнебеларускай праблематыкі ў беларускай гістарыяграфіі (1930-я – 2000–я гг.) // Веснік БДУ. Сер. 3. Гісторыя. Эканоміка. Права. 2006. № 1. С. 21–26.

16. *Дрожжа, Л. Ч.* Асноўныя этапы станаўлення і развіцця заходнебеларускай праблематыкі ў польскай гістарыяграфіі // Труды БГТУ. Сер. 6. Гісторыя, філасофія. 2022. № 1 (267). С. 60–65.

17. *Дрожжа, Л. Ч.* Актуальныя напрамкі развіцця заходнебеларускай праблематыкі ў сучаснай польскай гістарыяграфіі // Труды БГТУ. Сер. 6. Гісторыя, філасофія. 2023. № 1 (269). С. 126–131.

18. *Здановіч, У. В.* Сучасная айчынная гістарыяграфія беларуска–польскіх адносін у гады Другой сусветнай і Вялікай айчыннай войнаў // Веснік Брэсцкага універсітэта. Сер. 2. Гісторыя. 2012. № 1. С. 12–18.

19. *Калаткоў, У.* Грамадска–палітычнае жыццё ў Заходняй Беларусі ў 1939–1941 гадах паводле сучаснай беларускай гістарыграфіі // Białoruskie Zeszyty Historyczne, Białystok. 2000. – № 13. S. 192–194.

20. *Коўкель, І. І.* Аб паходжанні тэрміну «Заходняя Беларусь», яе тэрыторыі, нацыянальным і канфесійным складзе насельніцтва (1921–1939 гг.) // Этносоциальные и конфессиональные процессы в современном обществе: материалы Междунар. науч. конф., Гродно, 16–18 ноября 1999 г. / Гродн. гос. ун-т. Гродно: ГрГУ, 2000. С. 407–415.

21. *Кузняцоў, І.* Палітычныя рэпрэсіі ў Беларусі ў 1939–1949 гадах // Białoruskie Zeszyty Historyczny. Białystok, 2000. № 13. S. 45–70.

22.*Кушнер, В.* Асвятленне гісторыі Заходняй Беларусі 1921–1941 гадоў у сучаснай беларускай гістарыяграфіі // Białoruskie Zeszyty Historyczne, Białystok, 2000. № 13. S. 144–157.

23. *Ладысеў, У. Ф.* Паміж Усходам і Захадам: Станаўленне дзяржаўнасці і тэрытарыяльнай цэласнасці Беларусі (1917–1939 гг.). Мінск: БДУ, 2003. 307 с.

24. *Ладысеў, У. Ф.* Аб'яднанне беларускай нацыі (да 65–годдзя ўз'яднання Заходняй Беларусі з БССР) // Беларускі гістарычны часопіс, 2004. № 9. С. 3–13.

25. *Лазько, Р. Р.* Перад патопам: Еўрапейская палітыка Польшчы (1932–1939 гг.). Мінск: БДУ, 2000. 354 с.

26. *Літвін, А.* Армія Краёва на Беларусі: да праблемы вывучэння // Беларускі гістарычны часопіс, 1994. № 1. С. 65–73.

27. *Мезга, Н. Н.* Между наукой и политикой: советско–польские отношения в историографии России и Польши 1918–1941 годов. Гомель :УО «ГГУ им. Ф. Скорины», 2014. 236 с.

28. *Мезга, Н. Н.* Западная Беларусь в советско-польских отношениях: от Рижского договора до воссоединения с БССР // Журнал Белорусского государственного университета. История = Journal of the Belarusian State University. Historical sciences. 2019. № 4. С. 17–26.

29. *Мілеўскі, Я. Е.* Заходняя Беларусь: Да пытання тэрыторыі і насельніцтва // Беларускі гістарычны часопіс. 1998. № 3. С. 40–42.

30. *Мірановіч, Я.* Беларусы ў Польшчы (1918–1949). Вільня – Беласток: Інстытут беларусістыкі, Беларус. гіст. таварыства, 2010. 191 с.

31. *Міхнюк, У. М.* Заходняя Беларусь: да пытання тэрыторыі і насельніцтва (гістарыяграфічныя нататкі) // Беларускі гістарычны часопіс. 2004. № 11. С. 14–21.

32. *Мярчук, В. М.* Эміграцыя насельніцтва з заходнебеларускага рэгіёна ў правінцыі Аргенціны ў 20–30-я гг. XX ст. / В. М. Мярчук // Веснік Брэсцкага ўніверсітэта. Серыя 2. Гісторыя. 2012. № 1. С. 58–64.

33. Праблемы ўз'яднання Заходняй Беларусі з БССР: гісторыя і сучаснасць: матэрыялы Міжнар. навук.-тэарэт. канф., 17–18 верасня 1999 г., Мінск / [рэдкал.: П. І. Брыгадзін (адказны рэдактар), У. Ф. Ладысеў, У. М. Міхнюк]. Мн : БДУ, 2000. 332 с.

34. Рижский мир в судьбе белорусского народа: 1921–1953 гг. В 2 кн. Кн. 1. / Нац. акад, наук Беларуси, Ин-т истории /Редкол.: А. А. Коваленя (пред.) [и др.]. Минск : Беларусь, 2021. 591 с. Кн. 2. 334 с.

35. Савіч, А. А. Нацыянальна–вызваленчы рух у Заходняй Беларусі (1921–1939 гады): гістарыяграфія праблемы: манаграфія; навук. рэд. А. А. Каваленя; Брэсц. дзярж. ун-т імя А. С. Пушкина. Брэст : БрДУ імя А. С. Пушкіна, 2012. 288 с.

36. *Свирид, А. Н.* Некоторые проблемы историографии католической церкви византийско-славянского обряда в Западной Беларуси // Актуальныя праблемы гісторыі Беларусі: стан, здабыткі і супярэчнасці, перспектывы развіцця: матэрыялы рэсп. навук. канф. У 4 ч. Гродна: ГрДУ, 2003. Ч. 4. С. 108–111.

37. *Смалянчук, А.* Верасень 1939 г. у савецкай і беларускай гістарыяграфіі // Гістарычны альманах, 2000. Т. 3. С. 77–89.

38. *Снапкоўскі, У. Е.* Шлях скрозь стагоддзе: беларуска-польскія адносіны 1918–2017 гг. / У. Е. Снапкоўскі. Мінск: БДУ, 2017. 287 с.

39.*Стецкевич, П. Т.* Деятельность еврейских политических партий и организаций на территории Западной Беларуси (1918–1926 гг.): монография. Гродно; ГГАУ, 2010. 198 с.

40. *Струнец, С. В.* Освещение в современной польской историографии проблематики межнациональных отношений на территории западных областей БССР в 1939–1941 гг. // Веснік Брэсцкага універсітэта. Сер. 2. Гісторыя. 2012. № 2. С. 50–57.

41. *Сямёнчык, М.* Пытанні рабочага руху ў Заходняй Беларусі 1921–1939 гг. у польскай гістарыяграфіі // Беларускі гістарычны часопіс, 1999. № 3. С. 15–17.

42. *Токць, С.* Арганізацыя савецкай уладай агітацыйна-прапагандысцкай работы ў Беластоцкай вобласці (1939–1941 гг.) // Białoruskie Zeszyty Historyczne, Białystok. 2000. № 13. S. 131–143.

43. *Трацяк, Я.* Рэлігійная і нацыянальная палітыка КП(б)Б у Заходняй Беларусі ў 1939–1941 гг. // Białoruskie Zeszyty Historyczne, Białystok. 2000. № 13. S. 171–185.

44. *Улейчык, М.* Фарміраванне савецкай інтэлігенцыі ў заходніх абласцях Беларусі (1939–1950 гг.) // Беларускі гістарычны часопіс, 1999. № 3. С. 12–14.

45. *Щука, О. Л.* Еврейские политические партии и организации в Западной Беларуси в условиях мирового экономического кризиса (1929–1933 гг.) // Веснік Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы. Серыя 1. № 1 (76), 2009. С. 25–31.

46. XX стагоддзе ў гісторыі палякаў і беларусаў: матэрыялы беларуска-польскай навук. канф., 20–21 лістапада 2000 г., Мінск / [рэдкалегія: У. Міхнюк, П. Гарнцарэк (адказ. рэд.) і інш.]. Мінск, Warszawa: БДУ, 2001. 236 с.

УДК 378.048.2

ЭТАПЫ ФОРМИРОВАНИЯ СИСТЕМЫ НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ РАБОТЫ СТУДЕНТОВ В БЕЛАРУСИ

А. А. Кухаренко

Белорусский государственный университет, пр. Независимости, 4, 220030, г. Минск, KuharenkAA@bsu.by

Научно-исследовательская работа студентов занимает важное место в процессе подготовки научных работников высшей квалификации. Цель работы – выявление основных этапов становления и развития научно-исследовательской работы студентов на территории Беларуси и определение приоритетных направлений совершенствования республиканской системы научно-исследовательской работы студентов.

Ключевые слова: научно-исследовательская работа; студенты; Беларусь.

STAGES OF FORMATION OF A SYSTEM OF STUDENT RESEARCH WORK IN BELARUS

A. Kukharenka

Belarusian State University, 4, Niezależnasci avenue, Minsk, 220030, Belarus, KuharenkAA@bsu.by

Student research work occupies an important place in the process of training of highly qualified scientists. The purpose of the work is to identify the main stages of the formation and development of student research work on the territory of Belarus and to determine priority areas for improving the republican system of student research work.

Keywords: research work; students; Belarus.

Первый этап становления и развития научно-исследовательской работы студентов на территории Беларуси охватывает XIX – начало XX в. В это время стали функционировать первые студенческие научные объединения, в рамках которых студенты из белорусских губерний делали свои первые шаги в науке. Одним из таких объединений стало общество филоматов (от греческого – «тот, кто стремится к знаниям»), которое было создано в 1817 г. на базе Виленского университета. Филоматы большое внимание уделяли изучению истории, филологии, этнологии и этнографии. На своих собраниях молодые ученые выступали с научными рефератами и читали литературные произведения собственного сочинения.

После закрытия Виленского университета в 1832 г. белорусская студенческая наука продолжила свое развитие в Московском и Санкт-Петербургском университетах. Количество студенческих научных объединений стало быстро расти, некоторые из них даже приступили к издательской де-

ятельности, что привело к необходимости регламентации их работы посредством принятия «Примерного устава студенческих научных и литературных кружков».

Второй этап развития научно-исследовательской работы студентов неразрывно связан с установлением советской власти на территории Беларуси в 1917 г. и реформой высшей школы, проводимой в 1920-е гг. Данный этап характеризуется острым дефицитом педагогических и научных работников, который наступил вследствие Первой мировой и гражданской войн. С целью решения этой проблемы были организованы научно-исследовательские курсы для подготовки и повышения квалификации руководителей и организаторов научно-исследовательской работы студентов. В университетах стали широко практиковаться такие формы и методы организации научно-исследовательской работы студентов, как рефераты, экспериментальные (лабораторные) работы, доклады, сообщения, научные дискуссии, экскурсии, научно-производственная практика, студенческие научные и научно-технические выставки и т. д.

Успешной формой организации научно-исследовательской работы студентов стало проведение в 1925 г. на базе БГУ I партийно-комсомольской конференции, посвященной Ленинским дням. Традиция проведения данной конференции была возобновлена после Великой Отечественной войны в 1948 г. и сохраняется по настоящее время с определенными изменениями формата мероприятия. Ежегодная научная конференция студентов и аспирантов БГУ насчитывает более 300 секций и подсекций, которые собирают около 4 тыс. участников [2, с. 9].

Третий этап развития научно-исследовательской работы студентов начинается после освобождения территории Беларуси от немецких захватчиков. Эвакуированные в военные годы студенты и профессорско-преподавательский состав получили возможность вернуться в БССР. Основными отличиями данного этапа стали внедрение новых форм и методов организации научно-исследовательской работы студентов и разработка ее законодательной базы.

Знаменательной вехой в истории развития научно-исследовательской работы студентов стал 1958 г., начиная с которого стали проводиться всесоюзные конкурсы научных работ студентов. Например, конкурс по общественным наукам, истории ВЛКСМ и международного молодежного движения проводился в целях развития у студентов навыков научно-исследовательской работы. Данный конкурс проходил в четыре тура: внутривузовский, межвузовский, республиканский, всесоюзный.

Начиная с 1973/1974 уч. г. в БССР стали на регулярной основе проводиться предметные олимпиады, смотры-конкурсы курсовых работ и дипломных проектов, конкурсы по специальности, смотры-конкурсы результатов научно-производственных практик [1, с. 67].

Четвертый этап развития научно-исследовательской работы студентов связан с распадом СССР и образованием Республики Беларусь в 1991 г. В данный период была сформирована республиканская система научно-исследовательской работы студентов, важным элементом которой стали Республиканский конкурс научных работ студентов (с 1994 г.) и конкурс научно-исследовательских работ докторантов, аспирантов, соискателей и студентов для их выполнения за счет средств республиканского бюджета, предусмотренных Министерством образования Республики Беларусь на выделение грантов (с 1999 г.). С целью координации научно-исследовательской работы студентов в 2006 г. на базе БГУ был создан республиканский методический и информационно-аналитический центр научно-исследовательской работы студентов.

Таким образом, анализ этапов становления и развития научно-исследовательской работы студентов на территории Беларуси позволил определить приоритетные направления ее совершенствования, нацеленные на создание в студенческие годы научного «задела» для успешного обучения в аспирантуре с досрочной защитой кандидатской диссертации [3, с. 104].

Библиографический список

1. *Крачак, О. Е.* Генезис научно-исследовательской работы студентов // Вышэйшая школа. 2012. № 1. С. 65–68.

2. *Кухаренко, А. А.* Информация об итогах 76-й научной конференции студентов и аспирантов БГУ // 76-я научная конференция студентов и аспирантов Белорусского государственного университета : материалы конф. В 3 ч., Минск, 13–24 мая 2019 г. Минск : БГУ, 2019. Ч. 1. С. 9–12.

3. *Кухаренко, А. А.* Научно-исследовательская работа студентов БГУ: состояние, достижения, вызовы и перспективы развития // Роль университетского образования и науки в современном обществе : материалы междунар. науч. конф., Минск, 26–27 февр. 2019 г. / Белорус. гос. ун-т ; редкол.: А. Д. Король (пред.) [и др.]. Мн. : БГУ, 2019. С. 96–104.

УДК 378.662(476)

СТУДЕНЧЕСКИЕ ИНИЦИАТИВЫ И ПЕРВЫЙ ТЕХНИЧЕСКИЙ ВУЗ БЕЛАРУСИ

А. Н. Кукса

Белорусский национальный технический университет, пр. Независимости, 65, 220053, г. Минск, akuksa@bntu.by

Изначально студенты были разрознены, участвуя в профильных профсоюзах организаций и предприятий, которые их делегировали на учебу. Сложный период 1920-х годов в истории белорусского государства требовал максимального напряжения всех общественных сил, в том числе и молодежи. В связи с этим, 100 лет тому назад, начали создаваться отдельные студенческие ячейки под крылом Центрального совета профессиональных союзов.

Ключевые слова: студенческая молодежь; профсоюз; инженер; политехнический институт; белорусская государственность.

STUDENT INITIATIVES AND THE FIRST TECHNICAL UNIVERSITY OF BELARUS

A. N. Kuksa

Belarusian National Technical University, 65 Nezavisimosti Ave., 220053, Minsk, akuksa@bntu.by

Initially, students were scattered, participating in specialized trade unions of organizations and enterprises that delegated them to study. The difficult period of the 1920s in the history of the Belarusian state required maximum tension of all social forces, including youth. In this regard, 100 years ago, separate student cells began to be created under the wing of the Central Council of Trade Unions.

Keywords: student youth, trade union, engineer, polytechnic Institute, Belarusian statehood.

Вопрос создания высшего учебного заведения для жителей белорусских губерний Российской империи был настолько актуальным, что сложно назвать орган самоуправления, который бы в разное время не выступал с инициативой открытия университета, политехникума или сельскохозяйственного института. В начале XX в. общественность окончательно определила эти три типа вузов, которые признавались наиболее востребованными для белорусских губерний. В отечественной историографии вопросам роли системы образования в модернизации белорусского общества значительное внимание уделяет в своих работах профессор А. Г. Кохановский [1]. Известным специалистом в области истории становления и первых шагов Белорусского государственного университета является профессор О. А. Яновский [2]. Однако целостной концепции эволюции высшей школы от теории и размышлений к практике реализации, освещению тех конкретных шагов, которые были предприняты для открытия первых вузов в Беларуси, еще не выработано в отечественной историографии. Некоторые попытки предприняты автором этой статьи [3].

В декабре 2023 г. исполнится 103 года со дня открытия Белорусского государственного политехнического института и 105 лет со дня начала подготовки технических кадров в Беларуси. Это длинный путь в истории, за который в нашей стране произошли коренные изменения: Беларусь была принята мировым сообществом как суверенное государство, ставшее у истоков ООН, получившее такие громкие названия как «легкие» Европы и «сборочный цех» СССР. Эти успехи в построении белорусского государства, способствовали и росту авторитета БНТУ, удостоенного в 2005 г. статуса базового вуза стран СНГ по технико-технологическому профилю. За

это время изменилась и внутренняя структура общества: появился огромный пласт молодежи, объединенной общим понятием студенчества, т. е., усердно занимающегося учебой на продвинутом уровне. Уже 100 лет вопросами организации занимается и профсоюз студентов, у истоков которого стояли первые студенты Беларуси.

В начале прошлого века в Беларуси количество студентов не превышало 1 тыс. человек, ставших у истоков инженерного образования. Тем самым в Беларусь пришла эпоха индустриального общества, началось построение техногенной цивилизации, для которой характерно стремление к творчеству, созданию нового, качественного и более продвинутого по отношению к имеющемуся уровню. Люди росли патриотами, делающими во имя своей семьи, Родины и государства.

Первые студенты БГПИ были именно такими. Они принимали активное участие в жизни белорусской республики. Для обеспечения учебного процесса в первом техническом вузе Беларуси студенты привлекались не только к оборудованию лабораторий, проведению электричества и ремонту аудиторий, но и поиску учебников и образцов для лабораторий. В вечернее время студенты и преподаватели работали во всех хозяйственных структурах государства, оказывая посильную помощь строящейся республике.

Многие, связавшие жизнь с историей БНТУ достигли определенных успехов в дальнейшей своей деятельности. Так, основатель Политехникума А. Д. Дубах стал академиком первого созыва АН БССР, а первый ректор БГПИ Н. К. Ярошевич получил звание профессора и внес значимый вклад в развитие науки в Беларуси и Узбекистане. Его заместитель А. Г. Каплан, который был представлен решением совета БГПИ к присвоению звания профессора, закончив Дрезденский политехникум, удостаивался золотой медали на выставке изобретений в Париже и серебряной в Нижнем Новгороде. Отдельный учебный курс подготовил заместитель председателя СНХБ А. А. Цибарт, который в 1930-х годах возглавил лучший технический вуз России ММИ имени Н. Э. Баумана.

Первый ректор БГУ В. И. Пичета, преподавая историю Беларуси в БГПИ, очень тепло отзывался о студентах, отмечая их трудолюбие и усердие в науках. Одним из таких, например, был В. Е. Володько, разработавший технологию вторичной переработки молочной сыворотки, которой пользовались во всем СССР. Подобных высот в области науки и культуры достиг и целый ряд других студентов политехникума. Так, А. М. Можейко стал профессором Харьковского сельскохозяйственного института и деканом агрономического факультета. Студент лесного отделения К. Ф. Мирон стал профессором, заслуженным лесоводом БССР. Начав свой путь на инженерно-строительном отделении, Н. А. Ковязин, стал народным артистом БССР, организатором и художественным руководителем второго после

Москвы в СССР театра юного зрителя (1931–1937). Во время своей педагогической деятельности Н. А. Ковязин воспитал известного белорусского архитектора Г. В. Заборского и художника В. П. Суховерхова [4, с. 24]. Начав учиться еще в Минском политехникуме в 1918 г. С. П. Михайлов, позже в БГПИ и БГСХИ, затем в БГСХА, а в 1940–1960 гг. работал доцентом, заведующим аспирантурой и кафедрой БГПИ. Более 250 студентов в 1922 г. перешли в ведущие вузы РСФСР и для выяснения того как сложилась их судьба необходимо провести отдельное исследование.

Вопросами мотивации к учебе, повышения дисциплины, организации досуга и участия в общественно-политической жизни государства занимались профсоюзы. Но, первые студенты БГПИ принадлежали к отраслевым профсоюзам тех предприятий, которые их командировали на учебу. Усиление позиций профсоюзов произошло в 1922 г., когда были приняты новые правила поступления в вузы. В соответствии с ними в состав приемной комиссии обязательно входил представитель профсоюза, а для поступающих стало обязательным предоставление характеристик и рекомендаций, как с места работы, так и от отраслевого профсоюза.

Первый студенческий профсоюз был организован еще в 1919 г. студентами медицинского факультета Московского государственного университета. Опыт оказался положительным при обеспечении в те трудные и голодные годы студентов предметами первой необходимости. Студенты-активисты, являвшиеся коммунистами и членами профсоюза, практически выбивали из органов государственной власти продовольствие, одежду, учебники и канцелярские принадлежности. Кроме этого студенческие профсоюзы организовывали культурно-массовую работу среди студентов, вовлекая их в самодеятельность и выдавая мощные концертные программы, которые посещали жители города. Брали шефство над отстающими студентами, школами и целыми деревнями, как борясь с ликвидацией неграмотности, так и оказывая посильную помощь в посадке и уборке урожая. Обеспечивали работу популярных тогда изб-читален, проводили политико-просветительные беседы с крестьянами и давали концерты в колхозах и совхозах.

Этот положительный опыт был учтен руководством СССР и в октябре 1922 г. Всесоюзный центральный совет профессиональных союзов (ВЦСПС) принял положение об организации пролетарского студенчества, в соответствии с которым были образованы профсекции во главе с выборными профкомами. 22 августа 1923 г. Президиум ВЦСПС утвердил Временное бюро студенчества при ВЦСПС. Орготделу ВЦСПС совместно с Временным бюро было предложено разработать и представить Положение о Центральном бюро пролетарского студенчества. В сентябре 1923 г. для

защиты интересов студентов-членов профсоюзов и вовлечения их в профсоюзную работу было создано Белорусское бюро пролетарского студенчества (с 1926 г. – Центральное бюро пролетстуда БССР). В 1928 г. в БССР насчитывалось уже 34 вуза и техникума, количество студентов и учащихся в них достигло 9,9 тыс. человек [5, с. 112].

В утвержденном 9 октября 1923 г. положении о профсекциях оговаривалось, что членами могут быть действительные члены профсоюзов, рабфаковцы, участники гражданской войны и ранее состоявшие в профсоюзах. Прием в профсекцию лиц, не подходящих под указанные категории, проводился по представлению уполномоченного профсоюза или профтройки на общем собрании профсекции с последующим утверждением губотделом союза.

Основными направлениями деятельности ЦБ являлись обеспечение нормальных условий материальных и бытовых условий жизни пролетарского студенчества, участие в работе Главпрофобра и Наркомпроса в области пересмотра старых и разработки новых учебных программ и планов вузов, разработки новых методов преподавания и проверки знаний, составления программ для государственных издательств по изданию учебников и учебных пособий. Для руководства основными направлениями работы при ЦБ были созданы секции: экономическая, академическая и культурно-просветительная. Кроме того, при нем существовала постоянная комиссия по практике, целью которой было планомерное руководство проведением практики студентов на местах.

Первые студенты в Беларуси занимали активную общественную позицию, самостоятельно выступали с инициативой создания студенческих организаций, направленных на развитие науки, культуры, самодеятельности и физкультуры. С первых дней работы БГПИ были организованы как минимум две студенческие организации: Культпросвет и «Крыніца». Первая, по всей видимости, обладала большим официозом, поддержкой правительства, а значит и финансированием.

Студенты БГПИ стояли у истоков формирования государственной молодежной политики БССР. В апреле 1921 г. в стенах БГПИ была создана первая студенческая организация, которая ставила перед собой задачу развития культурно-массовой работы (кружковой), научного изучения жизни и быта белорусского народа и развития белорусского языка. Совместно со студентами Горецкого и Московского сельскохозяйственных институтов выступили с инициативой создания первого объединения студентов-белорусов. Активно поддержали инициативу студентов Горецкого института по оказанию помощи голодающим Поволжья.

Практически одним из первых шагов студентов БГПИ стала попытка создания студенческого братства всех белорусских вузов. С этой целью

22 апреля 1921 г. председатель правления «Крыніцы» посетил г. Горки. Итогом визита стало решение «созвать в ближайшее время съезд белорусских научно-культурных и просветительских кружков, работающих как в пределах, так и за пределами Белоруссии, для создания Ассоциации кружков» [6, л. 10]. Первая акция студентов БГПИ в этом направлении была проведена 27 августа 1921 г. в пользу голодающих Поволжья. Старостат постановил «организовать ячейку помощи и войти в соглашение со студенческими секциями всероссийского комитета помощи голодающим» [7, с. 3]. В этом же номере газеты «Савецкая Беларусь» было размещено обращение студентов Горецкого сельскохозяйственного института к студентам вузов с призывом помочь голодающим Поволжья. «В эти грозные минуты наша мысль, мысль революционного студенчества, невольно уклоняется от наших обычных заданий, и волна чисто человеческого сочувствия вынуждает нас обратиться ко всему студенчеству Республики с горячим призывом принять самое активное участие в повсеместной помощи голодающим. Верьте, товарищи, что залог победы нового врага только в работе, только в огромном проявлении инициативы и энергии. Каждый студент пускай будет ядром для общественных организаций помощи голодающим» [8, с. 3].

В декабре 1921 г. студенты БГПИ, Белорусского рабочего техникума им. Троцкого и БГУ выступили организаторами первого в Беларуси объединения всех студентов-коммунистов вузов. Для оказания помощи в обучении, поиске жилья, работы, одежды и пропитания 30 марта 1922 г. правлением БГПИ был утвержден «Статут Западно-Белорусского Землячества Студентов Белорусского Государственного политехникума». Несколько позже этот статут прошел регистрацию и в Народном комиссариате просвещения БССР. В 1923 г. студенты БГПИ, которые перевелись в вузы Москвы и Ленинграда инициировали создание студенческих землячеств.

Таким образом, в сентябре 1923 г. Белорусский сельскохозяйственный институт (Минск, созданный на базе БГПИ) и БГУ создали первую организацию, объединившую всех студентов – Белорусское бюро пролетарского студенчества при ЦСПС БССР. В 1930 г. эта организация принимала самое деятельное участие в возрождении БГПИ.

Библиографический список

1. *Каханоўскі, А. Г.* Сацыяльна-культурныя аспекты мадэрнізацыйных працэсаў у Беларусі другой паловы XIX – пачатку XX ст.: да пастаноўкі праблемы / А. Г. Каханоўскі // Проблемы методологии исследований истории Беларуси / редколлегия А. А. Коваленя (отв. ред.) [и др.]. Минск: Белорусская наука, 2008. С. 179–182.; *Кохановский, А. Г.* На пути становления индустриального общества: модернизационные процессы в Беларуси (60-е гг. XIX – начало XX в.) / А. Г. Кохановский // Працы гістарычнага факультэта БДУ. 2006. Вып. 1. С. 31–46.

2. *Кохановский, А. Г.* Становление и развитие исторической науки в Белорусском государственном университете (1920–50-е гг.) / А. Г. Кохановский, О. А. Яновский // Журнал Белорусского государственного университета. История. 2021. № 3. С. 7–18.

3. *Кукса, А. Н.* Истоки высшей технической школы Беларуси: от идеи к реализации первых проектов начала XX века / А. Н. Кукса // Вышэйшая школа. № 3. 2021. С. 35–40.; *Кукса, А. Н.* БГПИ: первый технический вуз Беларуси / А. Н. Кукса // Веснік Магілёўскага дзяржаўнага універсітэта ім. А. А. Куляшова. Серыя А. Гуманітарныя навукі. 2022. № 1 (59). С. 69–73.

4. *Нефёд, В. И.* Николай Ковязин : [Режисер] : Жизнь и творчество : Исследование. Свидетельства. Воспоминания / В. И. Нефёд. Минск : Навука і тэхніка, 1990. 94 с.

5. *Дубовик, Е. А.* Культурно-воспитательная деятельность профсоюзов Беларуси в период новой экономической политики / Е. А. Дубовик // Духовные ипостаси Ефросиньи Полоцкой: историческая и современная: материалы Междунар. научн.-практ. конф., Минск, 12 мая 2016 г. / БНТУ; ред. А. И. Лойко. Минск, 2016. С. 110–115.

6. Протоколы собрания студентов // Государственный архив Минской области. Фонд 1649. Оп. 1. Д. 1.

7. Адозва да студэнтаў Горацкага Сельска-Гаспадарчага інстытуту і іншых вышэйшых навуковых устаноў // Савецкая Беларусь. 31 августа 1921 г. № 192 (302).

8. Студэнты галадуючым // Савецкая Беларусь. 31 августа 1921 г. № 192 (302).

УДК [94+321(091)](476)"1917"

ВЫНІКІ ГАЛАСАВАННЯ ВА УСЕРАСІЙСКІ ЎСТАНОЎЧЫ СХОД 1917 г. НА ТЭРЫТОРЫІ БЕЛАРУСІ І ІХ РОЛЯ Ў ФАРМІРАВАННІ СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ ДЗЯРЖАЎНАСЦІ

А. А. Лукашоў

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт фізічнай культуры, пр. Пераможцаў, 105, 220020, г. Мінск, kniga100@gmail.com

Неакупіраваная частка беларускіх губерній з’яўляецца той тэрыторыяй, дзе на выбарах ва Усерасійскі ўстаноўчы сход 1917 г. перамогу атрымалі бальшавікі. Паколькі сам Устаноўчы сход быў скліканы па выніках Лютаўскай рэвалюцыі 1917 г., падчас якой вялікі князь Міхаіл Аляксандравіч падпісаў акт «Аб адмове ад успрыняцця вярхоўнай улады надалей да ўсталявання ва Устаноўчым сходзе вобраза кіравання і новых асноўных законаў дзяржавы расійскай» то атрымоўваецца, што змена форм дзяржаўнасці на нашых землях адбылася, у значнай ступені, на законных асновах, што з’яўляецца важнай акалічнасцю фарміравання сучаснай беларускай дзяржаўнасці.

Ключавыя словы: гісторыя беларуская дзяржаўнасці; Устаноўчы сход; Лютаўская рэвалюцыя 1917 г.; законнасць; сацыяльная мадэрнізацыя.

ИТОГИ ГОЛОСОВАНИЯ ВО ВСЕРОССИЙСКОЕ УЧРЕДИТЕЛЬНОМ СОБРАНИЕ 1917 г. НА ТЕРРИТОРИИ БЕЛАРУСИ И ИХ РОЛЬ В ФОРМИРОВАНИИ СОВРЕМЕННОЙ БЕЛОРУССКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ

А. А. Лукашов

Белорусский государственный университет физической культуры, пр-т Победителей, 105, 220020, г. Минск, kniga100@gmail.com

Неокупированная часть белорусских губерний является той территорией, где на выборах во Всероссийское учредительное собрание в 1917 г. большевики одержали победу. Поскольку само Учредительное собрание было созвано в результате Февральской революции 1917 г., в ходе которой Великий князь Михаил Александрович подписал акт «Об отказе от восприятия верховной власти впредь, до установления в Учредительном собрании образа управления и новых основных законов государства российского», то получается, что смена форм государственности на наших землях произошла, в значительной степени, на законных основаниях, что является важным обстоятельством формирования современной белорусской государственности.

Ключевые слова: история белорусской государственности; Учредительное собрание; Февральская революция 1917 г.; законность; социальная модернизация.

THE RESULTS OF VOTING IN THE ALL-RUSSIAN CONSTITUENT ASSEMBLY OF 1917 ON THE TERRITORY OF BELARUS AND THEIR ROLE IN THE FORMATION OF MODERN BELARUSIAN STATEHOOD

A. A. Lukashov

Belarusian State University of Physical Culture, Peremozhtsev Ave., 105, 220020, Minsk, kniga100@gmail.com

The unoccupied part of the belarusian provinces is the territory where the Bolsheviks won during the elections to the All-Russian Constituent assembly in 1917. Since the Constituent Assembly itself was convened as a result of the February revolution of 1917, during which Grand Duke Mikhail Alexandrovich signed the Act “On the refusal to accept supreme power until the Constituent assembly establishes the image of governance and new basic laws of the Russian state”, it turns out that the change of forms statehood in our lands took place, to a large extent, on legal grounds, which is an important circumstance for the formation of modern Belarusian statehood.

Keywords: History of Belarusian statehood; Constituent assembly; the February revolution 1917; legality; social modernization

Сярод шырока вядомых выказванняў Карла Маркса, ёсць і такое: «Рэвалюцыя – лакаматыў гісторыі». Дадзенае сцвярджэнне – адно з самых дыскуціруемых. Пры гэтым, упэўнена можна сказаць, што рэвалюцыя – гэта нязменны спадарожнік мадэрнізацыі, паколькі на Зямлі вельмі мала

развітых краін, якія ніколі ў сваёй гісторыі не перажылі рэвалюцыю. Але чым былі рэвалюцыі ў гісторыі Беларусі? І ці ёсць адрозненні паміж роляй рэвалюцыі ў гісторыі Беларусі і роляй рэвалюцыі ў гісторыі іншых краін Еўропы? Мала хто прымяншае ролю рэвалюцыйных падзей 1917 г. у гісторыі Беларусі, якія заклалі падмурак сучаснай беларускай дзяржаўнасці, створанай на нацыянальнай аснове. Гэтым дакладам я спрабаваў адказаць на пытанне: «Чым жа рэвалюцыйныя падзеі 1917 г. на тэрыторыі Беларусі адрозніваліся ад рэвалюцыйных падзей у іншых частках Расійскай імперыі»? Будучы ўдзельнікам шэрагу канферэнцый, прымеркаваных да стагоддзя гэтай падзеі, як у Беларусі, так і ў Расіі, я заўважыў, значна большую палярнасць меркаванняў у Расіі па пытанні стаўлення да рэвалюцыі, чым у Беларусі – у нас мала хто лічыць прымальным захаванне дарэвалюцыйнага царскага рэжыму.

Такім чынам, Мікалай II, знаходзячыся ў Пскове, дзе быў штаб Паўночнага фронту, адрокся ад прастола 2(15) сакавіка 1917 г. за сябе і свайго сына Аляксея на карысць брата Міхаіла. Адначасова, ён вызваліў (абвясціў пра вызваленне) сваіх падданых ад прысягі сабе і заклікаў іх быць лаяльнымі новай уладзе (маючы на ўвазе свайго брата вялікага князя Міхаіла Аляксандравіча) і, нават, заднім чыслом фармальна прызначыў князя Г. Я. Львова (першага главу Часовага урада) новым старшынёй Савета міністраў. Такім чынам, Мікалай II прадставіў дадзены транзіт улады як законны акт, які дэманструе, наколькі гэта было магчыма, яго ініцыятыву ў гэтым пытанні. Неўзабаве пасля адрачэння ён адправіў свайму брату тэлеграму, якую пачаў словамі: «Яго Імператарскай Вялікасці Міхаілу Другому», у якой інфармаваў пра лёсавызначальнае рашэнне. Праўда і пасля гэтага блізкія людзі працягвалі звяртацца да адрокшагася імператара: «Ваша Вялікасць». Міхаіл, аднак, адмовіўся прыняць вярхоўную ўладу падпісаўшы 3(16) сакавіка 1917 г. акт «Аб адмове ад успрыняцця вярхоўнай улады надалей да ўсталявання ва Устаноўчым сходзе вобраза кіравання і новых асноўных законаў дзяржавы расійскай» тым самым узаконіўшы будучы Усерасійскі ўстаноўчы сход. Гэта дата завяршае падзею гісторыі пад назвай «Лютаўская рэвалюцыя 1917 г.». Адрачэнне ад прастола манарха (абдыкцыя) – рэч нячастая, нават ва ўмовах рэвалюцыі, і ў большасці выпадкаў з'яўляецца адмовай ад улады канкрэтнай пануючай асобы на карысць спадчынніка (г. зн. не прыводзіць да змены формы праўлення або, нават, кіруючай дынастыі). У большасці выпадкаў, рэвалюцыя звяргала манарха незалежна ад яго жадання застацца на чале дзяржавы. Аднак, у дадзеным выпадку адрачэнне «павісла ў паветры» і запусціла працэс, які можна ахарактарызаваць, як перавага фактычнага права над фармальным, паколькі рэспубліка ў Расіі была абвешчана яшчэ ў верасні 1917 г. – да склікання Усерасійскага ўстаноўчага сходу, які па цэлым шэрагу прычын не змог выканаць свае функцыі. У сваім выкладанні

гісторыі беларускай дзяржаўнасці я выкарыстоўваю, у тым ліку, кампаратыўны падыход, імкнуся паказваць гісторыю Беларусі ў кантэксце гісторыі Усходняй Еўропы, падкрэсліваць своеасаблівасці тых ці іншых гістарычных з'яў у Беларусі ў параўнанні з суседнімі краінамі. І ў ліку такіх важных асаблівасцей з'яўляюцца вынікі выбараў ва Усерасійскі ўстаноўчы сход (часта ў падручніках па гісторыі пішуць проста «Устаноўчы сход», калі з кантэксту зразумела пра які сход ідзе гаворка).

Цікавасць пытання заключаецца яшчэ і ў тым, што ў трох найбуйнейшых публікацыях па гісторыі беларускай дзяржаўнасці гэта пытанне практычна абыйдзена бокам. Так, у базавым падручніку для ВНУ па гэтаму пытанню і ў двухтомніку маецца ў канцы выдання спіс найважнейшых падзей гісторыі беларускай дзяржаўнасці [4, 2]. Аднак выбары ва Усерасійскі ўстаноўчы сход (лістапад 1917 г.) у гэтых спісах адсутнічаюць (хоць прысутнічаюць розныя агульнасаюзныя падзеі, накшталт касыгінскай рэформы). У пяцітомніку, як і двухтомніку, пра Усерасійскі ўстаноўчы сход ідзе гаворка толькі ў двух абзацах, да і то, толькі ў дачыненні да крытыкі дзеянняў бальшавікоў і беларускіх нацыянальных партый [3]. Тэксты абодвух гэтых выданняў па дадзенаму пытанню амаль супадаюць. Значнасць дадзенай, безумоўна дзяржаваўтваральнай, падзеі – выбараў ва Усерасійскі ўстаноўчы сход – у тым, што гэта былі першыя, і на некалькі дзесяцігоддзяў адзіныя, па сапраўднаму альтэрнатыўныя выбары. Гэтыя выбары прынеслі перамогу на беларускіх землях камуністычнай партыі, што і з'яўляецца адметнасцю гісторыі Беларусі дадзенага перыяду ў параўнанні з іншымі рэспублікамі былога СССР, паколькі бальшавікі ў 1917 г. не атрымалі большасці галасоў на тэрыторых ні ў адной з іншых гэтых рэспублік і ўзялі ўладу па выніках грамадзянскай вайны.

У цэлым, у Віцебскай, Мінскай і Магілёўскай выбарчай акругах бальшавікі атрымалі 43,5 % галасоў (Віцебская акруга ўключала частку сучасных Латвіі і Расіі). Калі да гэтага масіву дадаць Смаленскую выбарчую акругу (яе ўключэнне можа быць апраўдана тым, што большая яе частка ўваходзіла ў першапачатковую тэрыторыю БССР), то доля бальшавікоў у выніках галасавання ўзрасце да 46,1 %, а разам з акругай Заходняга фронту (які цалкам знаходзіўся на сучаснай тэрыторыі Беларусі) – да 51,4 % [1]. Межы выбарчых акруг, як правіла, супадалі з межамі губерній. Зазначым, таксама, што маюцца на ўвазе неакупіраванныя Германіяй часткі тэрыторыі Расійскай імперыі. З гэтага вынікае, што пераход ад адной формы беларускай дзяржаўнасці да другой ў 1917 г. адбыўся настолькі законным шляхам, наколькі гэта было магчыма пры тых абставінах. Вынікі галасавання мелі і значныя сацыяльна-палітычныя наступствы: асноўным зместам ваенных падзей 1917–1920 гг. на тэрыторыі Беларусі была барацьба з інтэрвенцыяй, а не грамадзянская вайна. Мадэрнізацыя сацыяльных адносін, сярод іншага, азначае і збліжэнне легітымнасці і законнасці. І з гэтага пункту гледжання можна казаць, што напачатку XX ст. сацыяльныя адносіны ў беларускім грамадстве ў высокай ступені адпавядалі аб'ектыўным патрэбам

часу, што з’яўляецца важнай акалічнасцю фарміравання мадэрнай (у абодвух сэнсах) нацыянальнай беларускай дзяржаўнасці.

Бібліяграфічны спіс

1. Всероссийское Учредительное собрание: Энциклопедия / авт.-сост. Л. Г. Протасов. М.: Политическая энциклопедия, 2014. 555 с.

2. Гісторыя беларускай дзяржаўнасці ў канцы XVIII – пачатку XXI ст.: у 2 кн. / Нацыянальная акадэмія навук Беларусі, Інстытут гісторыі ; рэдкал.: А. А. Каваленя [і інш.]. Мінск : Беларуская навука, 2011–2012. У 2 т.

3. История белорусской государственности в 5 т. / Национальная академия наук Беларуси, Институт истории ; редкол.: Коваленя, А. А. [и др.]. – Минск : Беларуская навука, 2018–2020. У 5 т.

4. *Марзалюк, І. А.* Гісторыя беларускай дзяржаўнасці: вучэбны дапаможнік для студэнтаў устаноў вышэйшай адукацыі / І. А. Марзалюк, А. Г. Каханоўскі, С. М. Ходзін; пад рэд. І. А. Марзалюка. Мінск : Адукацыя і выхаванне, 2022. 447 с.

УДК 371

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ИНСТИТУТОВ УСОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ УЧИТЕЛЕЙ В БССР (1950–1960 гг.)

Е. Н. Мох

НМУ «Национальный институт образования», Короля, 16, 220004, г. Минск, eln.mokh@gmail.com

В 1950–1960-е годы – это период выполнения важных задач в области образования: осуществление семилетнего, восьмилетнего, а позднее и всеобщего среднего образования. Институтами проводилась работа с педагогическими кадрами по популяризации передового опыта, по совершенствованию содержания образования и приведению его в соответствие с уровнем развития науки, техники и культуры.

Ключевые слова: БССР; институты усовершенствования учителей; образование.

ACTIVITY OF TEACHER TRAINING INSTITUTIONS IN THE BSSR (1950–1960)

H. Mokh

National Institute of Education, Korolya, 16, 220004, Minsk, eln.mokh@gmail.com

The 1950s – 1960s were a period of important tasks in the field of education: the implementation of seven-year, eight-year, and later universal secondary education. The institutes worked with teaching staff to popularize best practices, improve the content of education and bring it in line with the level of development of science, technology and culture.

Keywords: BSSR; teacher training institutes; education.

Институты усовершенствования учителей (ИУУ) открывались в СССР как учебно-методические учреждения, главная задача деятельности которых заключалась в изучении, обобщении и распространении передовых методов обучения и воспитания. Институт являлись учебно-методическим

учреждением. Они осуществляли работу по повышению квалификации учителей и других работников народного образования; изучали, обобщали и внедряли в практику школ и других детских учреждений передовые методы работы с использованием новейших средств обучения и воспитания; организовывали экспериментальную работу. Деятельность института осуществлялась по плану, утвержденному соответственно Министерством просвещения (народного образования) союзной республики, краевым, областным, окружным, городским отделом народного образования.

Все виды деятельности институтов усовершенствования учителей были подчинены главной задаче: повышению квалификации учителей и других работников народного образования.

В целях осуществления этой задачи институты:

– проводили курсы, семинары, практикумы, лекции, учебные экскурсии, индивидуальные и групповые консультации;

– разрабатывали тематику курсовых работ и рефератов, примерные планы для районных, городских и межрайонных семинаров;

– готовили и рассылали списки рекомендуемой литературы в помощь занимающимся самообразованием, организовывал для них консультации (письменные и устные), лекции, конференции.

Основной структурной частью институтов усовершенствования учителей являлись учебно-методические кабинеты, число которых определялись в зависимости от количества учебных дисциплин в школьном учебном плане, с учетом важнейших учебно-воспитательных проблем и типов школ, национальных и территориальных условий [1, л. 46–51].

Работники оказывали методическую помощь учителям и другим работникам школ и иных учреждений народного образования: выступают с лекциями, участвуют в работе педагогических советов, совещаний, семинаров, посещают и анализируют уроки и внеклассные мероприятия.

В государственном архиве Могилевской области сохранился интересный документ, который содержит расчет расходов на курсовые мероприятия при институте усовершенствования учителей в г. Могилеве за май-октябрь 1950 года. За этот период повышение квалификации прошло 39 групп по 30/32 человека, из них 18 групп – месячные курсы, всего прошли курсы 1 100 человек. На оплату было подано 4 944 часа (102 900 рублей). Из них 5,8 % на заработную плату (5 900), канцелярские и хозяйственные расходы составили 6 200 рублей, проезд и квартирные расходы 89 900 и учебные расходы (тетради, карандаши, ручки, чернила и пр.) – 900 рублей [2, л. 14].

В 1949 году Министерство народного образования БССР разработало указания об обязанностях сотрудников ИУУ, которые практически стали должностными инструкциями сотрудников, согласно которых методисты осуществляли методическое руководство различными категориями учителей,

изучали состояние и проводили анализ учебно-воспитательного процесса, качества работы учителя, анализ годовых и переводных экзаменов, консультировали педагогов, направляли работу районных, кустовых и школьных методических объединений, предметных комиссий, районных педагогических кабинетов, подбирали тексты для четвертных и полугодовых контрольных работ и досылали их во все отделы образования, проводили контрольные работы, разрабатывали мероприятия по повышению квалификации, изучали лучший опыт.

Закон «Об укреплении связи школы с жизнью и о дальнейшем развитии системы народного образования в СССР», принятый Верховным Советом СССР 24 декабря 1958 года определил основные направления деятельности всей системы образования. Институты усовершенствования учителей не только осуществлял информационно-методическое сопровождение основных направлений реформирования системы образования в области, но и были главным проводником основных направлений реформирования системы образования, знакомя производственные коллективы предприятий с основными направлениями реформирования школы.

Основными направлениями работы института в конце 1950-х – начале 1960-х годов становятся методическое обеспечение новых направлений в учебно-воспитательной работе, подготовка учителей как классных руководителей, помощь в овладении техническими средствами обучения, обеспечение большего внимания учителей к повышению качества знаний. В центре внимания стали вопросы внедрения новых учебных программ, с учетом политехнизации, оказание помощи руководящим работникам народного образования и педагогам области в осуществлении политехнического обучения, усиление связи школ с производством, повышение педагогической и специальной квалификации учителей, изучение состояния преподавания в школах, определение уровня знаний учащихся.

В январе 1951 года Совнарком БССР принял постановление о реорганизации Научно-исследовательского института школ в Научно-исследовательский институт педагогики Министерства образования БССР.

В соответствии с уставом института предусматривалось, что НИИП должен разрабатывать вопросы общей педагогики, истории педагогики, психологии, школьной гигиены и методики преподавания основных учебных предметов. При этом на институт возлагались функции внедрения итогов своей работы в практику работы школ; оказания практической помощи школам, детским садам и дошкольным учреждениям в деле воспитания и обучения детей; осуществления координационной деятельности при разработке актуальных проблем педагогической науки и создании широкой научно-корреспондентской сети. Институт непосредственно отвечал за издание учебников и учеб-

ных пособий для школ, выполнял задания Министерства образования по осуществлению организационных мер в сфере управления областными институтами усовершенствования учителей.

В 1954–1966 гг. директором Научно-исследовательского института педагогики работал кандидат филологических наук П. С. Солнцев. В 50–60-х гг. были изданы учебники по географии и истории Беларуси. О. Ф. Якушко подготовила хрестоматию по географии БССР, позже в соавторстве с В. А. Жучкевичем написала учебник по географии БССР. В 1961 году Л. С. Абецедарский, М. П. Баранова и Н. Г. Павлова издали учебник по истории БССР для старших классов средней школы [3, с. 217–218].

Таким образом, институты усовершенствования учителей стали центром передовой педагогической мысли, средоточием передового педагогического опыта и организатором его внедрения в практику всех школ, дошкольных и внешкольных учреждений, в практику работы каждого учителя и воспитателя.

Библиографический список

1. Типовое положение о республиканском, краевом, областном, межрайонном, окружном, городском институте усовершенствования учителей // Государственный архив Могилевской области. – Фонд 794. – Оп. 1. – Д.218. – Л. 46–51.

2. *Науменко, В. В.* Могилевский государственный областной институт развития образования: краткий очерк истории (1941–2016) / В. В. Науменко. – Могилев : УО «МГОИРО», 2016. – 78 с.

3. Нацыянальны інстытут адукацыі: гісторыя і сучаснасць (1929–2004) / пад. рэд. У. П. Пархоменкі, М. Г. Яленскага. – Мінск: НІА, 2004. – 320 с.

УДК 321(476)(072):004

ЦИФРОВЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ПРЕПОДАВАНИИ ДИСЦИПЛИНЫ «ИСТОРИЯ БЕЛОРУССКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ» В БЕЛОРУССКОМ ГОСУДАРСТВЕННОМ УНИВЕРСИТЕТЕ

В. В. Сергеенкова

Белорусский государственный университет, ул. Менделеева, 36, г. Минск, sergeenkova_vera@mail.ru

В преподавании дисциплины «История белорусской государственности» используются различные электронные образовательные ресурсы. Рассказывается о их создании, видах и использовании в Белорусском государственном университете.

Ключевые слова: цифровая трансформация; электронный образовательный проект; «История белорусской государственности».

DIGITAL TECHNOLOGIES IN TEACHING THE DISCIPLINE "HISTORY OF THE BELARUSIAN STATEHOOD" AT THE BELARUSIAN STATE UNIVERSITY

V. V. Sergeenkova

Belarusian State University, 36 Mendeleev str., Minsk, sergeenkova_vera@mail.ru

Various electronic educational resources are used in teaching the discipline "History of the Belarusian statehood". It tells about their creation, types and use at the Belarusian State University.

Keywords: digital transformation; electronic educational project; "History of the Belarusian statehood".

Цифровая трансформация процессов в системе образования является глобальной тенденцией. Цифровые образовательные технологии представляют собой инновационный способ организации учебного процесса, который основывается на использовании электронных систем, обеспечивающих наглядность. Целью применения цифровых технологий является повышение качества, эффективности учебного процесса, а также успешной социализации студентов.

Цифровая трансформация должна привести к повышению интеллектуальных способностей студентов и совершенствованию профессиональных компетенций и студентов, и преподавателей учреждений высшего образования. Она обеспечит широкий доступ к информационным образовательным технологиям.

В системе стратегии построения IT-страны цифровизация сферы образования играет важнейшую роль. В Беларуси для этого разработаны и реализуется ряд программных документов. Так, в сфере образования – это «Концептуальные подходы к развитию системы образования Республики Беларусь до 2020 года и на перспективу до 2030 года», утвержденные приказом Министра образования Республики Беларусь 29 ноября 2017 г. [3] и «Концепция цифровой трансформации процессов в системе образования Республики Беларусь на 2019–2025 годы», утвержденные Министром образования Республики Беларусь 15 марта 2019 г. [4], Государственная программа «Образование и молодежная политика на 2021–2025 годы» [2] (постановление Совета Министров Республики Беларусь от 29 января 2021 г.).

Концепция цифровой трансформации процессов в системе образования Республики Беларусь на 2019–2025 годы определяет ее основные цели, задачи и направления. Создание «Концепции» обусловлено необходимостью совершенствования системы образования в Республике Беларусь на основе развивающихся информационно-коммуникационных и цифровых

технологий с целью формирования информационного общества и конкурентоспособного человеческого потенциала.

В практике работы исторического факультета Белорусского государственного университета уже ни одно десятилетие создаются и внедряются в учебный процесс электронные образовательные ресурсы (ЭОР). Разработанные ЭОР внедряются в учебный процесс для студентов исторического факультета БГУ, а также и в других учреждениях высшего образования Республики Беларусь.

Дисциплина «История белорусской государственности» преподается не только на всех факультетах БГУ, но и во всех учреждениях высшего образования. Изучение студентами истории становления и развития белорусской государственности, ее традиций и своеобразия способствует формированию и развитию чувства патриотизма, гордости за историю своего государства, углублению знаний о формировании территории Республики Беларусь, ее символики, изучению государственной системы, Конституции и функций законодательных, исполнительных и судебных органов власти. Изучение «Истории белорусской государственности» с использованием ЭОР помогает формированию у молодежи активной гражданской позиции и патриотизма, позитивного отношения к традиционным семейным ценностям. Это чрезвычайно важно особенно в настоящее время.

ЭОР по дисциплине «История белорусской государственности» включают в себя многоцелевые электронные образовательные проекты (ЭОП), тематические презентации, а также материалы на электронных образовательных порталах различных факультетов БГУ.

ЭОП, как показала предшествующая практика, нередко создаются в творческом содружестве преподавателей и студентов. Их цель – углубленное и наглядное изучение истории белорусской государственности. Обучающая задача состоит в углублении, расширении и закреплении знаний по дисциплине. Развивающая задача – развитие умений и навыков самостоятельной работы, построения причинно-следственных связей, анализа информации. Воспитательная задача сводится к формированию у студентов уважения и интереса к истории белорусского государства, систематизации знаний, воспитанию чувства патриотизма к своей стране, гордости за нее.

Так как дисциплина «История белорусской государственности» только начала преподаваться в последнем учебном году, то разработка и внедрение в учебный процесс ЭОП еще ведется. ЭОП являются довольно сложным образовательным продуктом и для их создания требуется немало усилий и времени преподавателей. Возможно создание ЭОП по разделам дисциплины, по отдельным блокам тем или даже по отдельным темам в соответствии с типовой и учебной программами по дисциплине.

Как правило, ЭОП состоят из четырех блоков. Первый блок – теоретический материал (слайд-демонстрации для сопровождения лекций и семинарских занятий, структурированные по темам или вопросам темы, при этом число кадров колеблется в зависимости от темы от 250 до 400). Второй блок – практический (включает в себя темы и вопросы для семинарских занятий, тексты источников и другие материалы). Третий блок предназначен для закрепления и контроля (тестовые задания четырех форм и разного уровня сложности с невербальной поддержкой; кроссворды, мозаики, задания по управляемой самостоятельной работе). Четвертый блок представлен различными дополнительными материалами (аудио- и видеоматериалы, глоссарий, персоналии, список источников и литературы). Активно используются в ЭОП карты, диаграммы, иллюстрации, анимированные схемы, 3D-галереи и др. Навигация по ЭОП осуществляется с помощью кнопок и гипертекста. В ЭОП используются наглядно-демонстрационный, лекционно-демонстрационный, выборочно контрольный методы обучения, методика обучения всех «одинаково, но по-разному»).

Тематические презентации используются для сопровождения лекций и семинарских занятий. По многим темам «Истории белорусской государственности» уже разработаны презентации. Это позволяет более наглядно излагать достаточно сложный для студентов материал. В современном образовательном процессе уже невозможно работать без презентаций. Однако к презентациям предъявляются достаточно серьезные требования. Это не просто набор слайдов с текстами и изображениями, необходимо соблюдать определенную цветовую гамму, содержать небольшие задания для рефлексии, использовать определенные виды шрифтов, их размеры и др.

На электронном образовательном портале сотрудник, преподающий «Историю белорусской государственности», имеет свою «страницу» на том факультете, где он работает. Чаще всего на образовательном портале БГУ преподаватели размещают программу дисциплины; учебно-методическую карту; лекционный материал; практикум для семинарских занятий; расписание дистанционных консультаций; открытые эвристические задания, разнообразные задания по управляемой самостоятельной работе, темы рефератов, тесты, которые выполняются online; примерные экзаменационные вопросы. ЭОР предназначены в первую очередь для студентов БГУ. Они используются для углубленного изучения, детального ознакомления с историей белорусской государственности. В основу ЭОР легли материалы учебного пособия [1], Интернет-материалы.

При использовании ЭОР в учебном процессе применяются технологии: модульная, модульно-рейтинговая, проблемно-эвристическая, технология текущей проверки и окончательного контроля знаний для оценки учебных достижений, полученных при изучении материала.

Цифровая трансформация в преподавании «Истории белорусской государственности» создает условия для эффективной самореализации молодежи, формирования у нее через систему героико-патриотического и духовно-нравственного воспитания активной гражданской позиции, любви к Родине, гордости за ее прошлое и настоящее, ответственности за судьбу Беларуси.

Использование информационно-коммуникационных технологий, осуществляя цифровую трансформацию при изучении дисциплины «История белорусской государственности», позволяет существенно оживить учебную работу студентов, мотивирует их учебную деятельность, заинтересовывает их, способствует более глубокому изучению учебных тем. ЭОР разрабатываются для активного использования в учебном процессе. Они применяется для демонстрационной поддержки лекционного материала, на семинарских занятиях, для выполнения различных видов заданий по самостоятельной работе студентов, для контроля учебных достижений. Следует отметить и то, что нередко возникает вопрос о достаточном владении преподавателями компьютерными технологиями. Этот вопрос решается за счет привлечения преподавателей информатики, а также благодаря повышению квалификации преподавателями-историками. Несомненно, что развитие образования по историческим дисциплинам невозможно без их цифровой трансформации, без разработки и внедрения ЭОР.

Библиографический список

1. Гісторыя беларускай дзяржаўнасці : вучэб. дапам. / І. А. Марзалюк [і інш.]; пад агул. рэд. І. А. Марзалюка; навук. рэд. Г. Г. Краско. Мінск: Адукацыя і выхаванне, 2022. – 447 с.

2. Государственная программа «Образование и молодежная политика» на 2021–2025 годы // Национальный правовой Интернет-портал Республики Беларусь. URL: https://pravo.by/document/?guid=3871&p0=C22100057 (дата обращения 01. 07. 2023).

3. Концептуальные подходы к развитию системы образования Республики Беларусь до 2020 года и на перспективу до 2030 года // Национальный правовой Интернет-портал Республики Беларусь. URL: http://world_of_law.pravo.by/ (дата обращения 20.06.2023).

4. Концепция цифровой трансформации процессов в системе образования Республики Беларусь на 2019–2025 годы // Национальный правовой Интернет-портал Республики Беларусь. URL: https://crit.bspu.by/wp-content/uploads/2021/08/concept.pdf (дата обращения 30.06.2023).

УДК 341.251.1.-232.37

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ РЕЛИГИОЗНЫХ ТРАДИЦИЙ СОВЕТСКОЙ ПРОПАГАНДОЙ

И. И. Янушевич

Белорусский государственный университет, пр. Независимости, 4, 220030, г. Минск, yanush@bsu.by

В статье проводится анализ деятельности антирелигиозного аппарата по формированию новой советской обрядности. Установлено, что основной формой новых традиций антирелигиозной направленности стали пародии на религиозные праздники. Пропаганда доказывала «земную сущность» религиозных праздников. Определено, что основным содержанием разоблачающих религиозные традиции были теоретические выкладки классиков марксизма-ленинизма и видных политических деятелей большевистской партии. Исследованы механизмы внедрения новой обрядности среди населения.

Ключевые слова: религиозные обряды; антирелигиозная пропаганды; Православная церковь.

INTERPRETATION OF RELIGIOUS TRADITIONS BY SOVIET PROPAGANDA

I. I. Yanushevich

Belarusian State University, Independence Ave., 4, 220030, Minsk, yanush@bsu.by

The article analyzes the activities of the anti-religious apparatus for the formation of a new Soviet ritual. It is established that the main form of the new traditions of anti-religious orientation has become parodies of religious holidays. Propaganda proved the “earthly essence” of religious holidays. It is determined that the main content of exposing religious traditions were the theoretical calculations of the classics of Marxism-Leninism and prominent political figures of the Bolshevik Party. The mechanisms of introducing a new ritual among the population are investigated.

Keywords: religious rites; anti-religious propaganda; Orthodox Church.

Перед большевиками стояла задача внедрения собственной системы проявления традиций с определенным порядком и последовательностью действий. Праздники, ритуалы, церемонии, обряды следовало наполнить советским символизмом, определить их практическое значение и облечь в общепринятые в культуре и традициях народов Российской империи формы. До революции эту функцию в полном объеме выполняли религиозные организации. Это касалось всех традиционных конфессий. РПЦ как наиболее многочисленная структура, являвшаяся по сути частью государственного аппарата, освящала все стороны жизни православного человека. Перед антирелигиозниками стояла задача обоснования мотивов отказа верующего от выполнения религиозных обрядов, праздников, таинств.

Политическое руководство страны должно было обеспечить разрыв связи человека с религиозными организациями. ЦК КП(б)Б при работе с низовыми организациями делал на этом акцент: «Анты-рэлигийную кампанию, па выразу т. Ленина трэба вести разумна. Анты-рэлигийную прапаганду трэба пачынать: в) не з асмейвання абрадау, бо абрады для веруючых часта свяшчэнней бога» [1, л. 27]. В тоже время в первой половине 1920-х гг. через Коммунистический союз молодежи предполагалось реализовать значительный комплекс мер по внедрению новой обрядности фактически в виде пародий на религиозные праздники. Преобладали кампании типа «Комсомольское Рождество», «Комсомольская Пасха», «Комсомольская Троица» и т. д. Главным организатором данных кампаний выступил КСМ под контролем компартии. Эффективность подобной контрпропаганды оказалась чрезвычайно низкой [2, л. 107]. Однако она была направлена в первую очередь на антирелигиозный актив, стимулируя его рассматривать любые религиозные действия как «рэлігійны дурман мракабесаў».

Насмешки и издевательства над праздниками и таинствами не могли возыметь должный пропагандистский эффект. Именно «святы», крестины, свадьбы, крестные ходы являлись главными атрибутами участия верующего в жизни своей церкви. Ту же Православную церковь во многом справедливо упрекали, что, утратив соборность после реформ Петра I, она стала структурой по исполнению треб. Имевшей место ситуации антирелигиозники решили придать и контекст шарлатанства. Еще в работе «Анти-Дюринг» Ф. Энгельс писал, что «всякая религия является ни чем иным, как фантастическим отражением в головах людей тех внешних сил, которые господствуют в их повседневном существовании, отражение, в котором земные силы принимают форму неземных, сверхъестественных». Большевикам предстояло «окончательно разоблачить земную сущность религии» на практике. Во-первых, необходимо было подвергнуть разоблачительной критике священные писания, излагавшие основы вероучений и культовых практик. Главным из них обозначалось отсутствие первопричины для установления христианских праздников и обрядов, их заимствование у народов мира из различных исторических эпох [3, л. 97]. Показ верующему, что Библия, Тора, Коран – это сбор произведений народного, фольклорного происхождения отредактированный эксплуататорскими классами. Соответственно соотносить свою мораль и действия с их содержанием не имело никакого смысла. Библия объявлялась набором адаптированных древних приданий и исторических сюжетов, изложенных с целью обоснования права подчинения одними людьми других [4, л. 14]. Безусловно, грамотная часть православного населения знала о преемственности христианства с традициями, укладом жизни людей тех стран, где оно распространялось.

Безбожники подвергли сомнению существование и главных персонажей. С точки зрения научного атеизма «доказывалась» неисторичность личностей Иисуса Христа, Моисея, пророка Мухаммеда и других почитаемых верующими святых, не говоря уже о неком невидимом и неосязаемом «боге» Саваофе или Аллахе. Как и классики марксизма-ленинизма агитпроп однозначно указывал на неисторичность личности Иисуса, а, следовательно, и его воскресения, и Святой Троицы, и Божьей материи и т. д. [5, л. 141]. Следовательно все религиозные действия обозначались как обман, использование сакральных чувств доверчивых людей [4, л. 98–100].

Одним из способов доказательства несостоятельности христианства были утверждения, что современные научные дискуссии ведутся не о том, был ли Иисус Христос сыном Божиим, а о том был ли такой персонаж в истории вообще [6]. Более того, Е. Ярославскому удалось «доказать» «земное происхождение» праздников, разоблачить «тайны религиозных культов, обнажить корни происхождения этих культов и показать религию такой, какая она есть, без всяких покровов» [7, с. 59]. Их земное происхождение обосновывалось простой меркантильной заинтересованностью священнослужителей [8, л. 55]. Религиозные праздники показывались исключительно опасными для общества. Пьянство, травматизм, убийства, изнасилования указывались как основное содержание подобных мероприятий. Пропагандистами ставился вопрос: «Зачем на мероприятия с такими негативными последствиями граждане должны были тратить свои кровно заработанные деньги?» [9, с. 17]. Семьи долгое время собирали средства для того, чтобы разбазарить их за несколько дней гулянок. Серьезную озабоченность вызывал и факт отрицательного влияния религиозных праздников на производительность труда. Добиться выхода на работы верующих в эти дни было весьма проблематично, приступившие к работе зачастую находились в состоянии алкогольного опьянения различной степени тяжести [10, л. 16]. Все же вышедшие на работу граждане вместо отдыха по вечерам отмечали праздники, чем ухудшали производительность труда на следующий день. Примитивное сведение в агитационных материалах праздников к застолью и разыгрыванию театральных постановок наводило на прямые параллели с официальными мероприятиями и поведением представителей власти. В большинстве своем казенные, недостаточно хорошо по объективным и субъективным причинам организованные вечера, митинги, диспуты, «комсомольские рождества» и «комсомольские пасхи» даже в зрелищности проигрывали, что для некоторой части населения было также важным. Употребление алкогольных напитков было серьезной общественной проблемой, с которой боролись и все религиозные культы [11, л. 106]. Партийцы, комсомольцы, руководители иных уровней массово уличались в этом. Тем

более данный процесс был причиной ненормального отношения власть имущих к населению [12, л. 84–88].

Система праздников и обычаев, почитания мощей и чудотворных икон была направлена на выколачивание средств [8, л. 55]. Верующие должны были воспринимать православные таинства как массовое шарлатанство. Исповедь обозначалась как несанкционированный доступ к конфиденциальной информации с ее дальнейшим использованием с полицейско-фискальными целями. Причастие рассматривалось как возможная причина антисанитарии и продолжения древних. Крещение – как ограничения права выбора человека. Церковный брак в 1920-е гг. в принципе противоречил установкам на свободные сексуальные и семейные отношения.

В царской России весь жизненный цикл человека, его быт были сопряжены с религиозными действиями. В первую очередь это касалось рождение ребёнка и создание семьи. В соответствии с Декретом «О свободе совести и религиозных организациях» необходимость церковного освящения этих административных процедур отпала [13, л. 1–2]. Одновременно партией была поставлена задача максимально сократить количество крещений детей, как самого массового религиозного таинства косаемого молодёжи [14, с. 8–86]. Уже в начале 1920-х гг. начали популяризироваться и наслаждаться «красные октябрины», «красные крестины», «звёздочки» и т. д., заменявшие традиционное крещение. Помещение для этих мероприятий торжественного украшались. Вместо икон использовались портреты вождей. А вместо молитв – речи идеологического актива, вместо свидетельства о крещении выдавалось постановление о включении новорожденного в состав граждан СССР [15, 1786]. Шефы заменили крёстных. Внедрялись новые революционные имена: Даздраперма, Рем, Лентразина и т. д.

Особой популярности новые обряды не получили. Для деревни они и вовсе были из ряда вон выходящими. И пропагандистская эффективность по своей сути религиозной антирелигиозной обрядности не могла быть высокой. Зародить сомнения, уменьшить воцерковленность и пожертвования, увлечь увеселительной частью советских мероприятий подобная работа могла и делала. Другой вопрос ведь «доказательства» следовало принимать на веру, потому что так сказал Маркс, Ленин или просто умеющий читать человек. Праздники же были традицией предков, носили глубокий символический и духовный характер. Еще менее выполнимой в межвоенный период оказалась задача отказа верующих от исполнения таинств. Крещение детей и в 1980-е гг. было одной из основных проблем антирелигиозников. И это был выбор «невоспитанных» родителей, бабушек, дедушек. Неисполнение таинств было результатом отсутствия такой возможности и в силу уменьшения числа клира, и в силу возможных негативных репрессивных

последствий для граждан. Верующий человек, особенно при возникновении неких форс-мажорных обстоятельств, не мог не искать решение вопроса посредством религиозных действий. В тоже время отсутствие возможности получения полноты церковной жизни вело к расцерковлению, что и являлось одной из задач антирелигиозного аппарата советского государства.

Библиографический список

1. Национальный архив Республики Беларусь (НАРБ) Ф. 4п. Оп. 1. Д. 3508.
2. Российский государственный архив социально-политической истории. Ф. М1. Оп. 8. Д. 6.
3. Государственный архив Гомельской области (ГАГО). Ф. 623. Оп. 1. Д. 22.
4. Государственный архив Минской области. Ф. 12п. Оп. 1. Д.139.
5. Государственный архив обществ. Объединений Гомельской области (ГАООГО). Ф. 4282. Оп. 1а. Д. 100.
6. Звязда. 1926. № 9.
7. *Ярославский, Е.* Как родятся, живут и умирают боги. М. : ГАИЗ, 1938. С. 59.
8. Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). Ф. 5407. Оп. 2. Д. 27.
9. *Амосов, Н. К.* О пьяных праздниках. Цена дурмана. М. : Безбожник, 1929.
10. ГАООГО. Ф. 69. Оп. 4. Д. 59.
11. НАРБ. Ф. 4п. Оп. 1. Д. 2510.
12. НАРБ. Ф. 4п. Оп. 1. Д. 10990.
13. ГАРФ. Ф. 393. Оп. 27. Д. 1387.
14. *Слезин, А.* Антирелигиозные праздники 1920-х гг. // Вопросы истории. 2010. № 12. С. 82–91.
15. *Лебедева, Л. В.* Формирование советской праздничной культуры в 1920-е годы: новые ритуалы в процессе социального конструирования // Фундаментальные исследования. – 2015. – № 2–8. – С. 1784–1787

ЗМЕСТ

ПЛЕНАРНЫЯ ВЫСТУПЛЕННІ 3

Кохановский А. Г. Динамика демографических процессов в Беларуси во второй половине XIX – начале XX в. 3

Голубеў В. Ф. Мадэрнізацыйныя працэсы ў сацыяльна-эканамічным жыцці Беларусі другой паловы XVIII – пачатку XIX стст. 8

Ходин С. Н. Модернизация: подходы к определению, сущность и этапы развития в Беларуси 19

Яновский О. А. Трансформация образовательных и научных парадигм белорусского россиеведения в 1930-е гг.: коллективный портрет историков 25

Макарэвіч В. С. Узнікненне і развіццё школы сацыяльнай гісторыі Беларусі Новага і Навейшага часу на гістарычным факультэце БДУ 37

ГРАМАДСКА-ПАЛІТЫЧНЫЯ І САЦЫЯЛЬНА-ЭКАНАМІЧНЫЯ ПРАЦЭСЫ Ў БЕЛАРУСІ Ў КАНЦЫ XVIII – ПАЧАТКУ XX ст. 45

Артамонаў П. Б. Працэс фармавання эліт ва ўмовах трансфармацыйных працэсаў у беларускім грамадстве ў канцы XIX – пачатку XX стст. 45

Астрога В. М. Школьная палітыка царызму ў Беларусі ў пачатку 1860-х г. 49

Бурачонак А. В. Уплыў мадэрнізацыйных працэсаў на развіццё прамысловага прадпрымальніцтва ў беларускіх губернях у другой палове XIX – пачатку XX ст. 55

Веремейчик А. Е. Влияние буржуазных реформ на функционирование майоратов на территории Беларуси во второй половине XIX в. 62

Ерашэвіч А. У. Рэспонсія як асобны збор з камандорных маёнткаў Мальтыйскага ордэна на тэрыторыі беларускіх губерняў Расійскай імперыі 70

Зянько А. Л. Выязны медыцынскі турызм у беларускіх губернях у сярэдзіне XIX – пачатку XX ст. 77

Карпович Н. В. Основные аспекты социально-культурной деятельности православного духовенства Полоцкой епархии (вторая половина XIX – начало XX в.) 84

Кімбар К. Р. Развіццё заканадаўства аб дзейнасці дваранскіх апек у беларускіх губернях ў канцы XVIII – першай палове XIX ст. 88

Киселёв А. А. Сословное происхождение и имущественное положение чиновников уездной полиции белорусских губерний на рубеже XIX–XX вв. 96

Климко М. К. Внеурочная деятельность работников и учащихся Виленского учебного округа (1914–1916 гг.) 101

Лепеш А. В. Мадэрнізацыя памешчыцкай вёскі на тэрыторыі Беларусі ў 40–50-ыя гг. XIX ст. 106

Лішай Д. У. Узаемадзеянне Люблінскага і Гродзенскага губернскіх жандарскіх упраўленняў па пытаннях вышуку былых баевікоў ППС-ФР у 1913 г. (на прыкладзе мястэчка Ружаны Слонімскага павета) 111

Лукашэвіч А. М. Суконная прамысловасць беларускіх губерняў напярэдадні вайны 1812 г. і спробы яе мабілізацыі расійскімі ўладамі 116

Маскевіч Г. І. Станаўленне сельскай грамады як інстытута сялянскага самакіравання ў Беларусі пасля адмены прыгоннага права 127

Маслоўскі Я. В. Сацыяльна-эканамічныя ўмовы жыцця фабрычна-заводскіх рабочых у Беларусі ў пачатку XX ст. 134

Моторова Н. С. Помощь семьям солдат, мобилизованных в белорусских губерниях на Русско-японскую войну (1904–1905 гг.) 141

Некрашевич Ф. А. Рекрутская повинность как инструмент воздействия на этно-конфессиональные процессы на территории Беларуси в 1794–1874 гг. 146

Саўчанка А. В. Капітулы уніяцкай царквы на тэрыторыі Беларусі ў канцы XVIII – пачатку XIX стст. 150

Сенько А. И. Трансформационные изменения белорусского общества во второй половине XIX – начале XX в.: социально-демографический аспект 155

Сидорова С. О. Социально-правовое положение женщин почтово-телеграфных чиновников на территории Беларуси во второй половине XIX – начале XX вв. 161

Страленя А. А. Контроль деятельности земских начальников в белорусских губерниях (по материалам ревизий) 166

Чэрнік А. Д. Праекты кіравання канфіскаванымі маёнткамі ў заходніх губернях Расійскай імперыі ў 1830–1840-х гг. 172

БЕЛАРУСЬ ВА ЎМОВАХ МАДЭРНІЗАЦЫЙНЫХ ПРАЦЭСАЎ XX – ПАЧАТКУ XXI стст. 180

Белянина Г. И. Трансформация модели социально-экономического развития Республики Беларусь в 1991–1999 гг. 180

Бодрыкаў Я. А. Фінансавая дапамога сем'ям вайскоўцаў у Віцебскай губерні (1914–1917 гг.) 186

Гужалоўскі А. А. Антыалкагольная кампанія ў БССР канца 1950-х – першай паловы 1960-х гг. 193

Дашкевіч А. Л. Трансфармацыя канстытуцыйнай мадэлі грамадскіх фарміраванняў ва ўмовах станаўлення Рэспублікі Беларусь 199

Ершова О. И. Школьная политика как инструмент трансформации советского общества (1917–1930-е гг.) 205

Жуковский К. В. Конфессиональная и национальная и политика советской власти и её реализация на Лидчине (1939–1941 гг.) 210

Кімбар А. У. Працэс аднаўлення моладзі ў правах членаў ЛКСМБ у сярэдзіне – другой палове 1940-х гг. 216

Кошелева Н. В. Стратегические направления белорусско-турецкого сотрудничества 223

Мязга М. М. Станаўленне і развіццё БССР як правадніка сацыялістычнай мадэрнізацыі на Беларусі: міжнародны фактар (1918–1926 гг.) 229

Науменко А. В. Договор о государственной границе между Республикой Беларусь и Украиной: о причинах задержки ратификации (1997–2010 гг.) 236

Орлова Н. Е. Реформирование системы начального образования в Англии и религиозный вопрос (1830–1850-е гг.) 241

Паддубская А. Ф. Праект «Адзін пояс – адзін шлях» Кітайскай Народнай Рэспублікі як фактар умацавання еўразійскай інтэграцыі 252

Поляк Н. А. Практыка мадэрнізацыі: грамадства Савецкай Беларусі ў 50–60 – х гг. XX ст. 257

Талалуева К. И. Участие делегатских собраний в социально-экономических преобразованиях западных областей БССР (1945–1953 гг.) 262

Тарасенкова Т. И. Роль регионального руководства в экономической модернизации Западной области 267

Філіпчык Д. У. Трансфармацыя турыстычных плыняў у Рэспубліцы Беларусь пад уплывам пандэміі COVID-19 273

Хадасевіч Г. С. Да пытання аб барацьбе з антысавецкім падполлем на заходнебеларускіх землях (верасень 1939 – чэрвень 1941) 277

Юркевіч В. Ю. Распрацоўка і прыняцце Кодэкса законаў аб шлюбе, сям'і і апецы БССР у 1927 годзе: да пытання прававой мадэрнізацыі савецкіх шлюбна-сямейных адносін 283

ПАДЫХОДЫ, НАПРАМКІ, МЕТАДЫ Ў ДАСЛЕДАВАННІ І ВЫКЛАДАННІ АЙЧЫННАЙ ГІСТОРЫІ НОВАГА І НАВЕЙШАГА ЧАСУ 289

Богданович А. Б., Сергеев В. Н., Каркин Ю. В. Становление и развитие национальной школы подготовки спасателей-пожарных Беларуси 289

Бусько С. И. Физическая культура и спорт в белорусских губерниях на страницах журнала «К спорту» (1911–1917 гг.) 294

Даўгач Т. В. Скаргі і прашэнні як крыніцы на гісторыі забудовы беларускіх гарадоў у канцы XVIII – пачатку XX ст. 300

Дрожжа Л. Ч. Асноўныя напрамкі грамадска-палітычных і сацыяльна-эканамічных працэсаў у Заходняй Беларусі ў 1921–1939 гг. (беларуская і польская гістарыяграфія канца 1950-х – 2000-х гг.) 306

К*ухаренко А. А.* Этапы формирования системы научно-исследовательской работы студентов в Беларуси 315

Кукса А. Н. Студенческие инициативы и первый технический вуз Беларуси 317

Лукашоў А. А. Вынікі галасавання ва Усерасійскі ўстаноўчы сход 1917 г. на тэрыторыі Беларусі і іх роля ў фарміраванні сучаснай беларускай дзяржаўнасці 323

Мох Е. Н. Деятельность институтов усовершенствования учителей в БССР (1950–1960 гг.) 327

Сергеенкова В. В. Цифровые технологии в преподавании дисциплины «История белорусской государственности» в Белорусском государственном университете 330

Янушевич И. И. Интерпретация религиозных традиций советской пропагандой 335

Навуковае выданне

МАДЭРНІЗАЦЫЯ І ПРАЦЭСЫ САЦЫЯЛЬНЫХ ТРАНСФАРМАЦЫЙ У БЕЛАРУСІ Ў КАНЦЫ XVIII – ПАЧАТКУ XXI СТАГОДДЗЯ

Матэрыялы
міжнароднай навуковай канферэнцыі

Мінск, 17 лістапада 2023 г.

На беларускай і рускай мовах

У аўтарскай рэдакцыі

Адказны за выпуск *В. С. Макарэвіч*

Падпісана да друку 15.12.2023. Фармат 60×84/16. Папера афсетная.
Друк лічбавы. Ум. друк. арк. 19,99 Ул.-выд. арк. 21,53.
Тыраж экз. Заказ .

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт.
Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы,
распаўсюджвальніка друкаваных выданняў № 1/270 ад 03.04.2014.
Пр. Незалежнасці, 4, 220030, Мінск.

Надрукавана з арыгінал-макета заказчыка